

УДК 811.161.3'373'06
ББК 81.2Бел-03-3
Г19

Рэкамендавана вучоным саветам
філалагічнага факультэта
7 кастрычніка 2011 г., пратакол № 1

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук *Л. Р. Машчэнская*;
доктар філалагічных навук *В. Д. Старычонок*

Гапоненка, І. А.

Г19 Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. – Мінск : БДУ, 2012. – 307 с.

ISBN 978-985-518-691-6.

У манаграфіі разглядаюцца працэсы фарміравання лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў XIX – пачатку XX ст. на матэрыяле разнастайных крыніц: мастацкіх, навукова-папулярных, публіцыстычных тэкстаў, лексікаграфічных, перыядычных выданняў і г. д. Апісваецца спецыфіка знешняй (эканамічнай, грамадска-палітычнай, культурнай і інш.) сітуацыі XIX – пачатку XX ст., якая прадвызначыла асаблівасці станаўлення беларускай мовы і яе лексічнай сістэмы. Даследуюцца з’явы папаўнення лексічнага складу за кошт запазычання іншамовных элементаў і разнастайных семантычных змен. Паказваюцца ўзаемаадносіны тагачаснай літаратурнай мовы і дыялектаў. Прасочваецца ўклад вядучых беларускіх пісьменнікаў у абагачэнне беларускай літаратурнай лексікі. Аналізуюцца асаблівасці станаўлення такой спецыфічнай лексічнай групы, як анамастычная лексіка.

УДК 811.161.3'373'06
ББК 81.2Бел-03-3

ISBN 978-985-518-691-6

© Гапоненка І. А., 2012
© БДУ, 2012

УВОДЗІНЫ

У гісторыі кожнай мовы ёсць вызначальныя перыяды, на працягу якіх адбываецца пераход на якасна новы ўзровень моўнага развіцця: пашыраюцца межы літаратурнага выказвання і формы яго выражэння, актывізуюцца ўсе жыццяздольныя моўныя сродкі, адбываецца стыльвая дыферэнцыяцыя мовы і вызначаюцца новыя адносіны функцыянальных стыляў, а самае галоўнае – моўны матэрыял пачынае ацэньвацца з пункту погляду яго нарматыўнасці.

Для сучаснай беларускай мовы такім асаблівым перыядам з'яўляецца XIX – пачатак XX ст.

Вельмі важна атрымаць дакладныя ўяўленні адносна таго, якімі шляхамі праходзіў тагачасны нармалізацыйны працэс, якімі тэндэнцыямі і заканамернасцямі ён характарызаваўся. Прычым гэта істотна не толькі для гістарычнай навукі аб мове, але і для пазнання і вырашэння многіх сённяшніх моўных праблем. Для беларускай мовы, як і для некаторых іншых сучасных стандартных моў, актуальнай задачай па-ранейшаму застаецца нарматыўнае ўдасканаленне, абумоўленае гістарычнымі моўнымі зменамі, прытокамі новых элементаў, неабходнасцю пазбаўлення ад існуючых неапраўданых выключэнняў і г. д. У ходзе вырашэння гэтай задачы важна ўлічваць не толькі сінхронныя моўныя даныя, але і факты, якія датычаць умоў і шляхоў станаўлення і развіцця моўнай нормы. Бо сучаснасць, згодна са словамі Е. Шацкага, «застаецца незразумелай настолькі доўга, як доўга мы не заглыбляемся ў мінулае, для таго каб уявіць генеалогію некаторых важных з'яў» [352, с. 7].

1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ПЕРЫЯДУ XIX – ПЯЧАТКУ XX ст. ЯК АБ'ЕКТ Вывучэння Ў БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Развіццё беларускай мовы XIX – пачатку XX ст. і яе лексічнага складу, у прыватнасці, у беларускім мовазнаўстве неаднаразова становілася аб'ектам навуковых даследаванняў, вынікам якіх сталі працы рознага характару.

Так, матэрыял па дадзеным перыядзе прадстаўлены ў **абагульняючых** працах, у якіх разглядаецца або гісторыя беларускай мовы ў цэлым [135; 315; 226], або гісторыя станаўлення беларускай лексічнай сістэмы ад старабеларускага да сучаснага перыяду [162; 84]. Перыяд XIX – пачатку XX ст. у іх выступае толькі як частка агульнага моўнага працэсу, і, адпаведна, многія важныя аспекты развіцця тагачаснай лексікі не апісваюцца ўвогуле ці аналізуюцца толькі фрагментарна.

Існуе **манаграфічнае** даследаванне, прысвечанае моўным асаблівасцям аднаго з вядучых перыядычных выданняў пачатку XX ст. – газеты «Наша Ніва» (далей – Н. Н.) («Мова “Нашай Нівы” (1906–1915). Варыянтнасць. Сінанімія» [204]), якая адыграла надзвычайную ролю ў станаўленні новай беларускай літаратурнай мовы і ў гонар якой пачатак XX ст. называюць «нашаніўскім» этапам. Але ў гэтым выданні вялікі аб’ём матэрыялу мае адносіны да графіка-арфаграфічнага ўзроўню мовы, а лексічная частка, згодна з пастаўленымі задачамі, абмяжоўваецца разглядам уласна лексічнай, а таксама анамастычнай варыянтнасці і сінаніміі.

У шэрагу прац беларускіх і замежных моваведаў асвятляюцца пэўныя **канкрэтныя аспекты** функцыянавання лексічнай сістэмы беларускай мовы ў разглядаемы перыяд. Так, неаднаразова ўвагу навукоўцаў прыцягвала пытанне аб узаемаадносінах лексікі беларускай мовы з іншымі мовамі (М. Г. Булахаў. «Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX стст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі» [58]; А. М. Булыка. «Моўныя кантакты перыяду фарміравання і развіцця беларускай народнасці» [64]; А. І. Жураўскі. «Двумоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі» [104]; А. І. Жураўскі, І. І. Крамко. «Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання» [106]; С. Запрудскі. «Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму» [110]; А. Я. Міхневіч, А. А. Гіруцкі. «Вазьмі маё слова... Нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксце ўзаемадзеяння культур» [202]; Г. П. Пивторак. «Русско-белорусские языковые контакты на разных исторических этапах» [225]; Н. Bieder. «Розвиток української і білоруської літаратурных мов в XIX–XX стст. (Конвергентні і дивергентні процеси)» [336]), а таксама аб узаемадзеянні літаратурнай мовы і дыялектаў (Н. Т. Вайтовіч. «Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы» [69]; П. Н. Гапановіч. «К вопросу о народно-диалектной основе современного белорусского национально-литературного языка» [78]; В. П. Красней. «Тэрміналагічныя рэгіяналізмы ў беларускай літаратурнай мове пачатку XX стагоддзя» [138], З. А. Ляксуціна. «Да праблемы ўзаемадзеяння беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў (сістэма норм і дыялекты)» [180]; Ю. Ф. Мацкевіч,

А. Г. Мурашко, А. В. Орешонкова. «Взаимодействие между белорусским национально-литературным языком и народными говорами» [196]). У некаторых артыкулах даследуецца развіццё ў тагачаснай мове асобных **прадметна-тэматычных груп** (прыродазнаўчай [141], літаратуразнаўчай [138], сацыяльна-ідэалагічнай [91; 95], грамадска-палітычнай [289]). Адзінкавыя артыкулы прысвечаны агульнай праблеме станаўлення лексікі ў XIX – пачатку XX ст., напрыклад, І. Крамко «Лексічная база і крыніца папаўнення слоўнікавага саставу новай беларускай літаратурнай мовы ў дакастрычніцкі перыяд» [132], «Шляхі развіцця лексікі новай беларускай пісьмовай мовы ў дакастрычніцкі перыяд» [133]. Навукова-значны матэрыял гэтых прац усё ж не дазваляе стварыць цэласную карціну лексічнага працэсу ў разглядаемы перыяд.

Даследчыкаў цікавілі таксама **індыўідуальныя моўна-стылёвыя асаблівасці** пісьменнікаў XIX – пачатку XX ст. (Л. А. Ванкович. «Лексика произведений Янки Купалы 1905–1907 годов» [73]; А. Л. Базыленка. «Роля Я. Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы» [20]; В. Морозов. «Особенности языка произведений Франтишка Богушевича» [206]; С. М. Грабчиков. «Словарь языка В. Дунина-Марцинкевича» [85]; И. Ф. Лысенко. «Лексические синонимы в белорусском литературном языке XIX века (на материале идиолекта В. Дунина-Марцинкевича)» [174]; П. Бузук. «Галоўныя асаблівасці мовы Цішкі Гартнага» [57]; Н. Н. Немкович. «Язык прозы и публицистики Ядвигина Ш. – Антона Левицкого» [214]; М. И. Новик. «Язык поэзии, прозы и публицистики Алоизы Пашкевич (Гётки)» [217] і інш.), у ходзе аналізу якіх можна выявіць не толькі персанальныя, але і агульнамоўныя лексічныя заканамернасці. Тым не менш зразумела, што вывады, заснаваныя на такім матэрыяле, будуць мець некалькі абмежаваны характар.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што ў беларускім мовазнаўстве паводле даследаванняў беларускіх лексічных асаблівасцей у XIX – на пачатку XX ст. склалася аб’ёмная фактычная і тэарэтычная навуковая база, застаецца актуальным стварэнне працы, дзе быў бы праведзены комплексны, максімальна цэласны разгляд лексікі дадзенага перыяду.

У прапануемым выданні якраз і ажыццёўлена спроба сістэмнага дэталёвага аналізу лексікі беларускіх выданняў XIX – пачатку XX ст. Пры гэтым ставілася мэта паказаць найбольш тыповыя з’явы ў развіцці лексічнай сістэмы і выявіць заканамернасці і тэндэнцыі нарматыўнага працэсу ў лексічнай сферы, з чаго вынікае наступная структура манаграфіі.

У першым раздзеле разглядаецца спецыфіка знешняй (эканамічнай, грамадска-палітычнай, культурнай і інш.) сітуацыі XIX – пачатку XX ст., якая прадвызначыла асаблівасці станаўлення беларускай мовы і яе лексічнай сістэмы, паколькі лексіка ўяўляе сабой моўны ўзровень, найбольш

цесна звязаны з пазамоўнымі рэаліямі і нават у вялікай ступені залежны ад іх.

Другі раздзел прысвечаны аднаму з самых актуальных пытанняў беларускага мовазнаўства – вызначэнню характару пераемнай сувязі паміж старабеларускім і новым перыядамі гісторыі беларускай мовы. Тут агаворваюцца розныя прынцыповыя падыходы беларускіх і замежных навукоўцаў да вырашэння гэтага пытання, а таксама прыводзяцца заснаваныя на падліках факты пераемнасці лексікі беларускай мовы XIX – пачатку XX ст. са старабеларускім лексіконам.

Да найбольш распаўсюджаных спосабаў папаўнення лексічнага складу ў любой мове адносіцца прыманне ў лексічную сістэму сродкаў іншых моў. У беларускай мове XIX – пачатку XX ст. таксама актыўна працякалі працэсы запазычання, асаблівасці якіх і апісваюцца ў трэцім раздзеле.

Адметнасці семантычных з’яў ва ўласнай і запазычанай лексіцы (развіццё пераносных значэнняў, тэрміналагізацыя, дэтэрміналагізацыя, пашырэнне і звужэнне семантычнага аб’ёму і г. д.), за кошт якіх таксама адбываецца намінацыйнае абнаўленне і пераразмеркаванне сувязей у сістэмных групах лексікі, сталі прадметам разгляду ў чацвёртым раздзеле.

Важнейшай з крыніц абагачэння літаратурнай мовы выступаюць дыялекты, роля якіх у моўным будаўніцтве XIX – пачатку XX ст. аналізуецца ў пятым раздзеле, а менавіта вызначаюцца прыярытэты ў схеме адбору дыялектных сродкаў.

Індывідуальныя лексіконы – аб’ект даследавання ў шостым раздзеле. На прыкладзе ідыялектаў двух вядучых пісьменнікаў пачатку XX ст. – Янкі Купалы і Якуба Коласа – паказваюцца аўтарскія асаблівасці ў адборы лексем, вызначаюцца адметныя лексічныя адзінкі, якія ў далейшым не ўвайшлі ў агульны слоўніковы фонд, але паказальныя для вызначэння шляхоў фарміравання лексічнага складу беларускай мовы на адпаведным этапе яе развіцця.

Апошні, сёмы, раздзел уключае матэрыял адносна станаўлення ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. такой спецыфічнай лексічнай групы, як анамастычная лексіка, якая з’яўляецца неад’емнай часткай нацыянальнай гісторыка-культурнай спадчыны, важным звяном у ланцугу гістарычнай памяці народа. Яе склад і фармальныя асаблівасці даюць магчымасць усвядоміць тое, наколькі мова на тым ці іншым этапе моўнага развіцця захоўвае сваё нацыянальнае аблічча і моўную спецыфіку.

Пры складанні факталагічнай базы манаграфіі былі выкарыстаны разнастайныя беларускамоўныя пісьмовыя крыніцы XIX – пачатку XX ст.: мастацкія, навукова-папулярныя і публіцыстычныя творы, перыядычныя і лексікаграфічныя выданні, а таксама даныя картатэкі да «Слоўніка мовы

“Нашай Нівы”» (Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі), што дазволіла максімальна шырока ахапіць тагачасны лексічны матэрыял і ўвесці ў навуковы зварот значную колькасць адзінак, не адлюстраваных у ранейшых даследаваннях.

2. СТАНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў XIX – ПЯЧАТКУ XX ст. НА АТУЛЬНАСЛАВЯНСКІМ ФОНЕ

Беларускае моўнае станаўленне пачатку XX ст. вызначаецца шэрагам спецыфічных рыс у параўнанні з аналагічнымі перыядамі ў іншых славянскіх мовах, якія выступаюць у якасці гранічных этапаў паміж старым і новым перыядамі моўнай гісторыі. Паспрабуем правесці сціслы параўнальна-гістарычны аналіз асаблівасцей нарматыўнага працэсу ў розных славянскіх мовах. Гэта можа садзейнічаць выяўленню ўніверсальных заканамернасцей у фарміраванні нормы, якія мэтазгодна прымаць пад увагу пры сучасным моўным рэфармаванні.

Важнай адзнакай нарматыўнага працэсу з’яўляецца *характар пераемнасці* з папярэднім этапам развіцця мовы. Для большасці славянскіх моў пераход ад так званай старой мовы да новай ажыццяўляўся эвалюцыйным шляхам, пры якім адна стадыя арганічна змяняла другую пад уплывам перш за ўсё натуральных моўных заканамернасцей і працэсаў у іх узаемасувязі і ўзаемазалежнасці. Так, напрыклад, адбылося з рускай мовай, у якой агульнанацыянальная норма пачала складвацца на базе папярэдняй традыцыі за кошт паступовага ўрэгулявання адносінаў паміж двума моўнымі пластамі – царкоўнаславянскім і рускім. Неперарывнасцю характарызуецца і працэс станаўлення норм літаратурнай мовы большасці іншых славянскіх моў: польскай, сербалужыцкай, харвацкай і г. д.

Гісторыя беларускай мовы ў адносінах пераемнасці вызначаецца пэўнай спецыфікай. Больш падрабязна гэтае пытанне будзе разглядацца ў раздзеле 2. Тут зробім толькі некаторыя каментарыі.

У беларускім мовазнаўстве няма адзінага пункту погляду адносна ступені і характару пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай мовай. Адны моваведы ўказваюць, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога. Гэта ў выніку прывяло да перарыву ў пісьмовых традыцыях і страце прамой пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай [135, с. 335; 102, с. 369; 283, с. 147]. Іншыя прызнаюць апасродкаваную пераемнасць, пры якой злучаючым звяном выступае вусная народная творчасць [324, с. 29]. Асобныя вучоныя (у тым ліку ўкраінскія) абгрунтоўваюць

неперарыўнасць развіцця беларускай літаратурнай мовы і адстойваюць думку аб прамой пераемнасці паміж старой і новай мовай [27, с. 115–126; 9, с. 57; 242, с. 213]. У апошні час усё больш прыхільнікаў сцвярджаюць, што хоць і нельга цалкам адмаўляць факт перарыву *пісьмовых* традыцый, тым не менш каштоўны вопыт моўнага будаўніцтва не мог быць назаўсёды страчаным, сцёртым і ні ў якой ступені не запатрабаваным, а значыць, магчыма прызнаць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы і перш за ўсё на лексічным узроўні [204, с. 19–20].

Хоць у прынцыповым плане пытанне моўнай пераемнасці яшчэ не атрымала адназначнага рашэння, аднак у любым выпадку нельга не прызнаць, што плаўнага арганічнага пераходу паміж старой і новай беларускай мовай не атрымалася, і гэта вылучае яе на фоне іншых славянскіх моў.

У адносінах да ўкраінскай мовы, якая развівалася ва ўмовах, надзвычай падобных на беларускія, украінскія лінгвісты фактычна адзінадушна сцвярджаюць, што на Украіне генетычная сувязь паміж даўняй пісьмовай мовай, якая па меншай меры рэгіянальна адстойвала некаторыя свае функцыі да канца XVIII ст., і новай ўкраінскай літаратурнай мовай не была перарваная [336, с. 82].

Факт прыпынення літаратурна-пісьмовых традыцый вядомы таксама ў дачыненні да чэшскай мовы, якая падчас панавання ў Чэхіі дынастыі Габсбургаў цалкам выйшла з афіцыйнага ўжытку і доўгі час была беспісьмовай. Але яе адраджэнне пачалося са звароту да старых пісьмовых узораў, зыходзячы з асаблівасцей якіх стварылася чэшская граматыка І. Даброўскага (1809), што звязала старую і новую мовы і, па сутнасці, ліквідавала наступствы часовага моўнага заняпаду [102, с. 369–370].

Працэс станаўлення норм беларускай мовы мае спецыфіку таксама ў адносінах *храналогіі*: ён пачаўся пазней, чым у іншых славянскіх мовах. Для рускай мовы, напрыклад, вызначальным у гэтым сэнсе перыядам з’яўляецца першая трэць (20–30-я гг.) XIX ст., для ўкраінскай – другая палова XIX ст., для польскай – канец XVIII – пачатак XIX ст., для харвацкай – сярэдзіна XIX ст. У беларускай жа мове актывізацыя моўнага будаўніцтва і норматворчасці распачалася фактычна толькі на пачатку XX ст.

Асноўную прычыну такой затрымкі трэба бачыць у выключна неспрыяльных умовах функцыянавання беларускай мовы. Нават становішча ўкраінскай мовы, якая ў XIX – на пачатку XX ст. знаходзілася ў сітуацыі, вельмі падобнай на беларускую, не цалкам суадносілася са становішчам беларускай мовы.

Так, і беларускія, і ўкраінскія тэрыторыі на той час не мелі ўласнай дзяржаўнасці і ўваходзілі ў склад іншамоўных дзяржаўных утварэнняў: Беларусь, а таксама больш 2/3 украінскіх зямель (Цэнтральная і Усходняя Украіна) знаходзіліся пад уладай Расійскай імперыі, а Заходняя Украіна

падпарадкоўвалася Габсбургскай манархіі. У межах Імперыі царскі ўрад праводзіў жорсткую русіфікатарскую палітыку. Нават у Заходняй Украіне, дзе адносіны да ўкраінскага нацыянальнага руху прынята лічыць больш талерантнымі [336, с. 82], тым не менш ідэальных умоў для яго таксама не існавала. Украінскую мову ў Галіччыне і на Букавіне de jure можна было ўжываць публічна, але на справе «амаль не ў кожным канкрэтным выпадку, каб адстаяць канстытуцыйнае права, украінцы павінны былі вытрымаць упартую спрэчку з польскай адміністрацыяй, да паслуг якой стаяў увесь бюракратычны апарат» [294, с. 11]. Асабліва цяжкая сітуацыя склалася ў культурным жыцці ўкраінцаў Закарпацкай Украіны, дзе праводзілася актыўная мадэрызацыя мясцовага насельніцтва, уключаючы інтэлігенцыю [228, с. 339].

На Беларусі і Украіне XIX – пачатку XX ст. існаваў не толькі дзяржаўна-тэрытарыяльны, але і канфесіянальны падзел. Так, у падрасійскай частцы Украіны дзейнічала праваслаўная царква, а ў габсбургскай – грэка-каталіцкая. На Беларусі ж, якая знаходзілася на польска-рускім рэлігійным памежжы, паралельна былі распаўсюджаны дзве рэгіянальна абазначаныя (Усходняя – Заходняя Беларусь) разнавіднасці хрысціянскай рэлігіі – праваслаўе і каталіцызм. Пры гэтым «грэка-каталіцкая царква габсбургскіх тэрыторый была апорай украінства, а расійская праваслаўная царква, а таксама рымска-каталіцкая царква дабіваліся ліквідацыі нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў і ўкраінцаў шляхам русіфікацыі ці паланізацыі» [336, с. 82].

На тэрыторыі Беларусі і Украіны разглядаемага перыяду назіраўся таксама своеасаблівы полілінгвізм. У Беларусі пэўным статусам валодалі руская і польская мовы: руская мова выкарыстоўвалася як дзяржаўная ў межах Расійскай імперыі, а польская захоўвала свае пазіцыі па традыцыі, як спадчыну даўніх лінгвакультурных беларуска-польскіх сувязей. На Украіне ў расійскай частцы мела распаўсюджанне афіцыйная руская мова, а ў заходняй частцы адбываўся ўплыў польскай мовы польскага насельніцтва Галіцыі і нямецкай мовы – дзяржаўнай мовы Аўстра-Венгрыі, якая распаўсюджвалася праз школу і адміністрацыю, і, акрамя таго, працяўляліся царкоўна-славянскія моўныя традыцыі, з якімі было звязана ўніяцкае духавенства [228, с. 333]. Беларуская і ўкраінская мовы ў межах царскай Расіі афіцыйна трактаваліся як дыялекты рускай мовы [106, с. 27–28; 113, с. 6]. Адпаведна іх развіццё і распаўсюджанне не падтрымлівалася. Больш таго, існаваў цэлы шэраг цыркуляраў, якія абмяжоўвалі або зусім забаранялі ўжыванне беларускай і ўкраінскай моў у грамадска-культурных і афіцыйных сферах (цыркуляр ад 30 мая 1859 г. супраць «печатання азбук, которые заключают в себе применение польского алфавита у русскому языку», «Временные правила по цензуре» от 12 мая 1862 г., Валугейскі цыркуляр – 1863 г., Эмскі ўказ цара Аляксандра II 1876 г. і г. д.). Фармальна гэтыя

дакументы адносіліся ў асноўным да ўкраінскай мовы, але фактычна распаўсюджваліся і на беларускую [135, с. 10].

Такім чынам, у разглядаемы перыяд і беларуская, і ўкраінская мовы функцыянавалі ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці і рэлігійна-духоўнага адзінства насельніцтва, не маючы афіцыйнага статусу, пераадольваючы шматлікія цэнзурныя заслоны і асімілюючае ўздзеянне іншых дамінуючых моў.

Аднак пры фактычна роўным фармальным статусе ўкраінская мова на той час усё ж валодавала лепшымі шансамі для развіцця. У вялікай ступені гэта прадвызначалася тым, што ўкраінскі нацыянальны рух не выклікаў такога актыўнага непрыняцця імперскіх улад, як беларускі. Адносіны да праваслаўнай Украіны – гістарычнага саюзніка Расіі ў войнах супраць Польшчы – істотна адрозніваліся ад адносін да Беларусі – адпаведна саюзніцы Польшчы, 18 % насельніцтва якой складалі католікі [200, с. 277–278]. Хоць «...у нацыянальнай палітыцы царызму і ў Украіне, і ў Беларусі вызначальнай лініяй была русіфікацыя, у яе метадах назіраліся адрозненні. У Беларусі Імперыю непакоіла не беларускае, а “польскае пытанне”: пераважала “распалячванне” і барацьба... з “польскай інтрыгай”, у той час як на Украіне ішло ў першую чаргу насаджэнне рускіх культурна-адукацыйных інстытуцый і толькі ў другую чаргу – забаронча-рэпрэсіўная барацьба супраць украінскага нацыянальнага руху... Таму, калі на Украіне ў XIX ст. урад адкрываў універсітэты і ліцэі, то ў Беларусі вышэйшыя і прывілеяваныя школы зачыняліся, колькасць гімназій абмяжоўвалася, бібліятэкі і архівы вывозіліся (як культурныя каштоўнасці з анексаваных земляў)» [201, с. 71]¹.

Істотнае значэнне мелі яшчэ і такія факты, якія ўказваюць украінскія даследчыкі: хоць Беларусь і большая частка Украіны ў разглядаемы перыяд аказаліся ў складзе Расійскай імперыі, але да сярэдзіны XIX ст. украінскія землі, у адрозненне ад беларускіх, заставаліся палітычна і эканамічна неінтэграванымі. Працэнт гарадскога насельніцтва Украіны, хоць і невысокі (21,4 %) [122, с. 168–169], усё ж перавышаў адпаведныя лічбы па беларускай тэрыторыі. Пры гэтым у гарадах Украіны ўкраінцы складалі 32,27 % ад усіх

¹ Аднак назваць адносіны царскага ўрада да ўкраінскага нацыянальнага руху лагоднымі ніяк не выпадае. Украінская даследчыца Н. У. Тумай прыводзіць факты рэгулярнага, пачынаючы ад Пятра I, абрабавання расійцамі ўкраінскіх архіваў, канкрэтныя выпадкі забароны выкарыстання ўкраінскай мовы ў школах, а таксама падае красамоўную цытату аднаго з расійскіх міністраў Каткова, які пісаў: «Польская рэвалюцыя ёсць нічым у параўнанні з нацыянальна-літаратурным рухам на Украіне. З выбухам польскай рэвалюцыі Расія ў найгоршым выпадку можа страціць адну правінцыю, але калі выйграе той нацыянальны і літаратурны рух на Украіне, ён пацэліць у самае сэрца Расіі, таму сепаратысцкія намаганні ўкраінцаў мусяць быць знішчаны» [294, с. 10–11].

жыхароў, а беларусы ў гарадах Беларусі – толькі 16,52 %¹. Доля ўкраінцаў-гараджан ад усіх украінцаў (5,52 %) больш чым удвая перавышала адпаведны паказчык у беларусаў (2,27 %) [305, с. 185].

Паводле П. У. Церашковіча, большыя магчымасці для кансалідацыі ўкраінскай нацыі стваралі асаблівасці этнасацыяльнай структуры насельніцтва, а менавіта наяўнасць на Украіне некалькіх сацыяльна і нацыянальна актыўных груп – шляхты, якая ўваходзіла ў кола так званых «аўтанамістаў», шматлікага «маларасійскага казацтва», сялянства левабярэжнай Украіны, якое пасля скасавання Гетманшчыны пачалі прымусова прымацоўваць да зямлі. Акрамя таго, на Беларусі ў параўнанні з Украінай быў істотна вышэйшым паказчык колькасці прыгонных сялян (па даных на 1858 г., 61,8 % і 44,2 % адпаведна).

Да ліку сацыяльных рэсурсаў, уплывовых у плане развіцця нацыянальнага руху, можна аднесці факт наяўнасці ўніверсітэцкіх цэнтраў на Украіне і адсутнасць вышэйшых навучальных устаноў на Беларусі. Так, закрыццё ў 1832 г. Віленскага ўніверсітэта «было практычна незаменнай страгай для беларускага руху і таксама гістарычных доследаў, якія тады пачыналіся» [167, с. 34]. Увогуле, на Беларусі на працягу ўсяго XIX ст. зачынялі ВНУ, а на Украіне ў 1805 г. быў адчынены Харкаўскі ўніверсітэт, у 1834 г. – Кіеўскі, у 1865 г. – Наварасійскі (у Адэсе) [295, с. 187]. У выніку на кожныя 10 тыс. украінцаў прыпадала 27 асоб з адукацыяй вышэй за пачатковую, а ў беларусаў – 18 [305, с. 184–185].

Вельмі важным фактарам было тое, што на пачатку XX ст. самастойнасць і раўнапраўнасць украінскай мовы сярод іншых славянскіх моў у тагачаснай філалагічнай навуцы прызнавалася, па сутнасці, бясспрэчным фактам, і не адмаўлялася (хоць і не віталася) думка аб яе выкарыстанні ў якасці мовы літаратуры, навукі і школы. У адносінах жа да беларускай мовы асноўныя спрэчкі вяліся наконт яе значэння або як асобнага дыялекту, або як адной з гаворак польскага ці рускага дыялектаў, а пытанне аб магчымасці яе літаратурнага прымянення ўвогуле не ўзнімалася [106, с. 27–28].

Істотна, што ў такой сітуацыі перадавая ўкраінская грамадскасць вітала і падтрымлівала адраджэнне беларускага пісьменства, напрыклад, паказальныя ў гэтым сэнсе працы А. Русава, І. Свянціцкага, І. Крып'якевіча, Д. Дарашэнкі, В. Шчурата [192, с. 49–51]. Гэта «адыграла немалаважную ролю ва ўмацаванні прэстыжу беларускай літаратурнай мовы ў неспрыяльных умовах дарэвалюцыйнай рэчаіснасці» [317, с. 224].

¹ Іншыя даследчыкі ўказваюць, што колькасць беларускага гарадскога насельніцтва была яшчэ меншай (гл. раздзел 1, п. 1.2.1).

Дакладныя паралелі з беларускай моўнай сітуацыяй XIX – пачатку XX ст. знаходзяцца і ў гісторыі славацкай мовы. Па словах Г. Бідэра, славацкаму нацыянальнаму руху, прынамсі ў межах Аўстра-Венгрыі, даводзілася весці барацьбу на двух франтах: абараняцца супраць чэхаў і венграў. Чэшская палітычная і культурная эліта, якая сама змагалася супраць анямечвання, лічыла славакаў часткай чэшскай нацыі. З 70-х гг. XIX ст. цалкам спынілася палітычная дзейнасць славакаў у Венгрыі. Функцыі славацкай мовы да 1918 г. былі, па сутнасці, абмежаваны сферай белетрыстыкі [42, с. 16–117].

Інтэнсіўнасць і характар нармалізацыі непасрэдным чынам залежыць ад развітасці *нарматыўнай базы*. Да пачатку XX ст. нормы большасці славянскіх моў былі апрацаваныя ў граматыках і лексікаграфічных выданнях, а ў многіх выпадках і з’яўляліся неабходным элементам школьнага навучання. У рускай мове існаваў нарматыўны даведнік Я. К. Грота «Русское правописание» (1885), чатырохтомны «Толковый словарь живого великорусского языка» У. Даля (1880–1882), «Учебник русской грамматики, сближенной с церковнославянской, с приложением образцов грамматического разбора» Ф. И. Буслаева (1889) і інш. Славацкая літаратурная мова была кадыфікаваная ў 1846 г. Л. Штурам. У харвацкай мове на падставе канцэпцыі літаратурнай мовы, прапанаванай Вукам Караджычам, быў створаны цэлы нарматыўны комплекс, які складаўся з правапіснага даведніка («Hrvatski pravopis» Броза, 1892), граматыкі («Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika» Марэціча, 1899) і слоўніка («Rječnik hrvatskoga jezika» Броза і Івекавіча, 1901). У палякаў выйшаў грунтоўны сямітомны «Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego» (1900–1919), дзейнічала «Gramatyka języka polskiego» А. Крыньскага (1900). У 1903 г. Б. Швеля «канчаткова кадыфікаваў ніжнялужыцкі «аналагічны» правапіс» [109, с. 8]. На Украіне спробы стварэння нарматыўных зборнікаў адносяцца да пачатку XIX ст., напрыклад, «Грамматика Малороссійскаго нарѣчія» А. Павлоўскага (1818), пазней з’явіліся падручнікі С. Смаль-Стоцкага і Ф. Гартнера «Руска граматыка» на аснове правапіснай сістэмы Е. Жэляхоўскага (1893), «Руска правопись зі словарцем», выдадзеная пад эгідай Навуковага таварыства імя Шаўчэнкі (1904), «Українська граматыка» Е. Цімчанкі (1907), «Коротка граматыка української мови» П. Залознага (1912), «Граматыка українського языка» І. Нячуй-Лявіцкага (1914). Акрамя асобных выданняў, нарматыўныя рэкамендацыі ўключаліся ў прадмовы ўкраінскіх аўтараў таго часу: М. Максімовіча, А. Мятлынскага і інш. Пытанні ўпарадкавання ўкраінскага правапісу абмяркоўваліся дастаткова шырока (у прыватнасці, на пасяджэннях Пецярбургскай акадэміі навук), напрыклад, правапісны варыянт Куліша – Жэляхоўскага.

У беларускай жа мове на пачатку XX ст. яшчэ не існавала ні навукова апрацаванага правапісу, ні граматыкі. Неапублікаваныя граматыкі П. Шпілеўскага і К. Нядзведскага XIX ст. не маглі ўплываць на нарматыўны працэс, спробы нармалізаваць беларускі правапіс на пачатку XX ст. (Б. Пачобкі, А. Луцкевіча і інш.) таксама па розных прычынах не мелі поспеху. Па сутнасці да выхаду ў свет першай беларускай граматыкі – «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча (1918) станаўленне беларускіх моўных норм праходзіла ва ўмовах поўнай адсутнасці нарматыўных кодэксаў. Да дасягнення навуковага асэнсавання фактаў беларускай мовы можна аднесці толькі «Словарь белорусского наречія» І. Насовіча (1870), які, праўда, не прэтэндаваў на ўсеагульны ахоп беларускага лексічнага фонду, бо быў у вялікай ступені пабудаваны на рэгіянальным матэрыяле.

Паказальным параметрам працэсу моўнай нармалізацыі з'яўляецца таксама **канцэпцыя мовы**. У гэтым сэнсе найбольш выразныя вынікі дае параўнанне беларускай мовы з украінскай і чэшскай, якія, як і беларуская, зазналі перыяд свайго заняпаду.

У беларускай мове XIX – пачатку XX ст. не было спроб звароту да норм старабеларускай мовы, г. зн. актуальнай была моўная канцэпцыя, якая праяўлялася ў арыентацыі на стварэнне новай літаратурнай мовы і прыстасаванні яе да новай камунікатыўнай сітуацыі.

На Украіне, падзеленай палітычнымі кардонамі, развіваліся розныя канцэпцыі новай украінскай мовы. На ўсходніх і цэнтральных тэрыторыях пры фарміраванні новай літаратурнай мовы, як і ў выпадку з беларускай мовай, асноўнай апорай служылі не старыя нормы, а асаблівасці ўкраінскага вуснага маўлення. У заходніх рэгіёнах прадстаўнікі старарусінскага, масквафільскага руху выступалі за працяг традыцыйнай украінска-царкоўнаславянскай, карыстаючыся пры гэтым у сваёй пісьмовай практыцы так званым «язычиём». Ужо ў XIX ст. спецыялісты лічылі такую моўную разнавіднасць штучным нежыццяздольным утварэннем макаранічнага тыпу, якое аб'ядноўвала рускія, польскія, дыялектныя ўкраінскія і царкоўнаславянскія элементы. А младарусіны, у прыватнасці члены і паслядоўнікі «Русской троицы», арыентаваліся на моўныя ўзоры, сфарміраваныя ва ўсходніх украінскіх абласцях, але дапаўнялі іх мясцовымі галіцкімі асаблівасцямі [336, с. 83; 228, с. 288–289].

У цэлым у беларускай і ўкраінскай мовах пераважала моўная канцэпцыя, пры якой фарміраванне мовы адбываецца з апорай на жывую дыялектную аснову.

Прычым вялікае значэнне меў той факт, што гэтая моўная канцэпцыя не была сфармулявана ў выніку мэтанакіраваных намаганняў нацыянальнай інтэлігенцыі, а выпрацавалася непасрэдна ў ходзе развіцця пісьмовай традыцыі ў белетрыстыцы і публіцыстыцы. Натуральна, што такая стыхійнасць не магла пайсці на карысць мове, бо адсутнасць дакладнай праграмы

моўнага фарміравання не дазволіла выкарыстаць для ўдасканалення мовы ўсе магчымыя рэзервы [42, с. 117].

У чэшскай мове, як ужо гаварылася вышэй, была прадстаўлена прынцыпова іншая і, што вельмі важна, свядомая моўная канцэпцыя: на новым этапе моўнага развіцця нормы фарміраваліся за кошт літаральнага ўзнаўлення старых пісьмовых традыцый, узоры якіх прадстаўлялі старапісьмовыя помнікі.

Спецыфічныя адрозненні адзначаюцца ў розных славянскіх мовах у плане той *асновы*, на якой пачаліся працэсы фарміравання нацыянальнай мовы. Гэта вельмі важны момант, паколькі асаблівасці дыялектнай асновы мовы ці яе матэрыяльнай асновы ўвогуле прадвызначаюць агульны моўны патэнцыял.

На славянскім моўным полі існуюць мовы з рознымі базавымі тыпамі. Сербская мова, напрыклад, склалася на базе так званай народнай мовы, якая, згодна з меркаваннямі сучасных дыялектолагаў, асноўвалася пераважна на шумадзійска-ваяводзінскім дыялекце [203, с. 118]. Руская мова фарміравалася на фоне своеасаблівага двухмоўя: славена-кніжнага і ўласна-рускага (паводле азначэння В. В. Вінаградава), яе нормы паступова выпрацоўваліся ў ходзе сутыкненняў розных сацыяльна-групавых узусаў і розных стылістычных школ. У некаторых мовах дыялектная аснова яшчэ да стандартызацыі падлегла пэўнай стылізацыі фальклорнага тыпу (украінская, македонская мовы) або ў рамках так званага культурнага інтэрдзіялекту (польская, чэшская, руская мовы) [55, с. 132].

Пагодле гэтага параметра беларуская мова мае шмат агульных рыс з украінскай, якая, як і беларуская мова новага перыяду, сфарміравалася на дыялектнай аснове.

У беларускім мовазнаўстве найчасцей роля базавага дыялекту пры фарміраванні літаратурнай мовы адводзіцца сярэднебеларускім гаворкам. Прыярытэт дадзенай дыялектнай групы на сённяшні дзень абгрунтаваны ў шматлікіх работах па дыялекталогіі і гісторыі мовы [69; 83; 117; 118; 146; 180]. Асобныя даследчыкі ўказваюць больш канкрэтную тэрытарыяльную лакалізацыю базавага дыялекту, вылучаючы у межах цэнтральнай паласы беларускіх гаворак яе заходнюю частку [134]. З улікам занальнага падзелу першапачатковай асновай сучаснай літаратурнай мовы лічыцца паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы [148; 147].

Ва ўкраінскай мове з двух асноўных варыянтаў станаўлення новай украінскай літаратурнай мовы, якія абзначыліся ў XIX ст., – усходнеўкраінскага, заснаванага на паўднёва-ўсходніх гаворках, і заходнеўкраінскага, які базіруецца на паўднёва-заходніх гаворках, усходнеўкраінскі варыянт у працэсе гістарычнага развіцця вылучыўся ў якасці асноўнага [98, с. 14–15].

На сённяшні дзень ва ўкраінскім мовазнаўстве прызнаецца, што сучасная ўкраінская літаратурная мова сфарміравалася менавіта на базе паўднёва-ўсходняга дыялекту – гаворак сярэдняй Наддняпраншчыны [28; 265].

Значыць, традыцыйна лічыцца, што сучасныя беларуская і ўкраінская літаратурныя мовы маюць пераважна гамагенную дыялектную аснову.

Аднак адзінства дыялектнай базы ў беларускай і ўкраінскай мовах не абсалютнае. Любая літаратурная мова ўтвараецца на аснове пэўнага дыялекту, але не з’яўляецца цалкам яму ідэнтычнай. Для беларускай мовы істотна таксама, што базавыя сярэднебеларускія гаворкі адносяцца да ліку пераходных і аб’ядноўваюць у сабе асаблівасці двух асноўных беларускіх дыялектаў – паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга, г. зн., па сутнасці, рэальная дыялектная база літаратурнай мовы з’яўляецца дастаткова шырокай. Гэты тэзіс пацвярджаецца ў даследаваннях, у якіх праводзіцца думка аб інтэрдзялектнай аснове сучаснай беларускай літаратурнай мовы [78; 196].

Украінская літаратурная мова таксама выходзіць за межы асноўнага дыялекту, паколькі, напрыклад, нельга адмаўляць наяўнасць на пачатковым этапе яе фарміравання пэўнага ўплыву галіцкага моўнага варыянту на ўсходнеўкраінскі.

Такім чынам, і ў беларускай, і ва ўкраінскай мовах пры наяўнасці асноўнага дыялекту, які прадвызначае рысы літаратурнай мовы, на пачатковым этапе развіцця больш ці менш адчувальнымі былі і ўплывы іншых дыялектных груп. Адпаведна беларускую мову, як і ўкраінскую, польскую, балгарскую, у некаторай ступені славенскую, можна адносіць да моў з *негамагеннай дыялектнай асновай*. Як правіла, шлях да стабілізацыі моўнай нормы ў такіх мовах даволі працяглы, паколькі для дасягнення стабільнасці неабходны складаны працэс адбору нарматыўных варыянтаў з ліку многіх магчымых.

Паказальным фактарам пры вызначэнні нацыянальных асаблівасцей нарматыўнага працэсу з’яўляецца таксама агульны *характар стандартнасці* мовы. Паводле гэтага крытэрыю беларуская мова пачатку ХХ ст. адпавядала *інтэнцыянальнаму* тыпу моўнай стандартнасці, які праяўляецца пры арыентацыі на стварэнне новай літаратурнай мовы, прыстасавання яе да новай камунікатыўнай сітуацыі, абароны мовы як сімвала нацыянальнай самасвядомасці. Чэшская мова гэтага ж часу магла служыць прыкладам *рэзістэнтнага* тыпу стандартнасці, арыентаванага на захаванне традыцый, якасцей, якія прыпісваюцца моўнаму стандарту. Руская мова па многіх паказчыках адпавядала *інтэграцыйнаму* тыпу, арыентаванаму на аб’яднанне пэўнай моўнай тэрыторыі, накіраванаму на ўніфікацыю ў рамках моўнага грамадства [21, с. 62].

* * *

Як відаць, беларускі моватворчы працэс праходзіў у рэчышчы, аналагічным з іншымі славянскімі мовамі, але вылучаўся на агульнаславянскім фоне пэўнай спецыфічнасцю. Працэс нармалізацыі беларускай мовы, распачаты ва ўмовах своеасаблівай, непрамой сувязі з ранейшай моўнай традыцыяй, пазней за іншыя мовы, у неспрыяльных соцыякультурных умовах, не забяспечаны неабходнай навуковай базай (а гэта значыць стыхійны), заснаваны на неамагеннай дыялектнай аснове, тым не менш даў свае станоўчыя вынікі. У цэлым на пачатковым этапе працэс фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы з'яўляўся свайго роду практычным эксперыентам, штуршком для якога паслужыў уздым нацыянальнага руху. У выніку гэтага эксперыента за рэкордна кароткі час на пачатку XX ст. была падрыхтаваная глеба для таго, каб беларуская мова перайшла ў разрад стандартных моў: закладзены нарматыўныя асновы і нават праведзена частковая нарматыўная стабілізацыя. Гэта сведчыць аб высокай жыццяздольнасці беларускай мовы і дазваляе з аптымізмам ацэньваць яе гістарычную будучыню.

Разгледз | _

ЗНЕСНІЯ ўМОВЫ ФАРМАВААННЯ БЕЛАРУСКАЙ АПТАРАТУРНАЙ МОВЫ ў XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

Развіццё мовы і ўдасканаленне кампанентаў яе сістэмы падпарадкоўваецца ўласным унутраным законам. Аднак надзвычай істотную ролю пры гэтым адыгрываюць і аб'ектыўныя пазалінгвістычныя фактары, такія як грамадскі статус мовы, сфера яе ўжывання і інш., што ў сваю чаргу абумоўліваецца знешнімі ўмовамі функцыянавання мовы. У сувязі з гэтым, перш чым аналізаваць моўныя з'явы, лічым неабходным зрабіць агляд беларускай эканамічнай, грамадска-палітычнай і рэлігійна-культурнай сітуацыі ў XIX – пачатку XX ст.

Сацыяльна-эканамічныя асаблівасці гэтага перыяду рознабакова і дастаткова падрабязна разгледжаны ў даследаваннях беларускіх гісторыкаў, культуролагаў, журналістаў, літаратуразнаўцаў і лінгвістаў. Паспрабуем абагуліць тыя факты сацыяльнай гісторыі разглядаемага перыяду, якія маглі аказваць уплыў на характар моўнага развіцця.

1.1. Шэраг знешніх абставін **непасрэдна** спрычыняўся да моўнага стагнаўлення.

1.1.1. Так, беларуская моўная сітуацыя напрамую залежала ад **агульных прынцыпаў вырашэння моўных пытанняў**, якія прымяняліся ўладамі Расійскай імперыі для «інародцаў». Найлепшым чынам гэтыя прынцыпы характарызуе нагадка, надрукаваная ў «Нашай Ніве» – беларускамоўнай газеце пачатку XX ст.: *Камандзер 14 Аланецкага палка выдаў прыказ на палку, у каторым пішэ: «Дагледзіў я, што “інародцы” пішуць пісьмы да сваякоў не па расейску, а у сваей роднай мове. ...Армія у часе спакою – гэта школа. Інородзец, пакуль ён на службе, праз тры гады павінен навучыцца расейскай мовы, а гэта можна зрабіць толькі тады, калі інародцы будуць гаварыць і пісаць толькі па расейску. Сваякі і знаёмыя іх павінны на пісьмы атказываць таксама толькі па расейску...»* (Н. Н., 1912, № 6).

Адпаведна на дзяржаўным узроўні гаворка аб падтрымцы развіцця беларускай мовы ўвогуле не вялася. У лепшым выпадку (у першай палове XIX ст.) на яе проста не звярталі ўвагі, маючы за «нешта дзіўнае, арыгінальнае і ў кожным разе малавядомае». З другой паловы XIX ст. паступова стала афармляцца думка, «згодна з якой беларуская мова безумоўна кваліфікавалася як складовая частка расійскай мовы (“русского языка”)... У сітуацыі ўмацавання расійскай дзяржаўнасці, інтэнсіўнага фарміравання расійскай нацыянальнай ідэалогіі і ўсё большага ўцягнення Беларусі ў сферу расійскіх інтарэсаў практыка непрызнання самастойнасці беларускай мовы адлюстроўвала дзейснасць старога прынцыпу: *чья дзяржава, таго і мова*» [110, с. 76].

У навуковым асяродку статус беларускай мовы таксама не меў адназначнай ацэнкі. Адно даследчыкі лічылі яе адгалінаваннем іншых моў, напрыклад І. І. Сразнеўскі, А. А. Патабня, А. І. Сабалеўскі [321, с. 35]. Другія ж, напрыклад М. І. Надзеждзін, М. Максімовіч, А. А. Шахматаў, Я. Ф. Карскі, В. Паржазінскі, М. Коласаў, П. Жыццецкі [321, с. 36–37, 78–79; 251, с. 100], выказвалі думку аб яе самастойнасці, але гэтая версія, безумоўна, не мела афіцыйнага прызнання. Нават выпадкі агучвання падобных меркаванняў у афіцыйных крыніцах былі выключна рэдкімі¹.

Гісторыкі беларускага мовзнаўства, апісваючы беларускую моўную сітуацыю XIX – пачатку XX ст., рэгулярна ўпамінаюць факт забароны беларускай мовы царскімі ўладамі. Заўважым, аднак, што не існуе адзінай версіі адносна таго, калі канкрэтна і якой афіцыйнай паперай гэтая забарона была ўведзеная. У розных навуковых працах фігуруе розны набор адпаведных дат і дакументаў. У «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» аўтараў І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч у сувязі з беларускім моўным пытаннем упамінаецца цэнзурнае распараджэнне 1847 г., накіраванае супраць мясцовага сепаратызму, цыркуляр 1859 г., якім забараняўся друк з выкарыстаннем лацінскага шрыфту, і больш разгорнуты яго варыянт у выглядзе «Часовых правілаў па цэнзурь» 1862 г. [135, с. 10]. Л. М. Шакун у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» абагульнена спасылкаецца на «цэлы шэраг спецыяльных пастанаў царскіх улад аб забароне беларускага кнігадрукавання, асабліва лацінскімі літарамі» [320, с. 180]. У выданні «Лексікалогія беларускай мовы» гаворка ідзе пра адзін абмежавальны цыркуляр, датычны непасрэдна беларускага лацінамоўнага друку, прычым датуецца ён 1867 г. [162, с. 85]. З гэтай жа датай звязвае «афіцыйную забарону выкарыстання беларускай мовы для ўсіх відаў літаратуры» і

¹ Напрыклад, даследчык Віцебшчыны У. Стукаліч у 1895 г. у газеце «Віцебскія губернскія ведомости» (№ 13–15) пісаў: «Белорусское наречіе должно считаться самостоятельным: совокупность его характерных черт не повторяется ни в одном славянском языке...» [251, с. 100].

Л. Лыч [176, с. 29]. С. Токць упамінае валуеўскі цыркуляр 1863 г., які забараняў выпуск дыдактычнай літаратуры на ўкраінскай мове і мог аўтаматычна распаўсюджвацца на беларускія выданні [288, с. 127].

Вельмі падрабязна разнародныя даныя адносна забароны беларускага друкаванага і вуснага слова ў XIX ст. яшчэ ў 1928 г. прааналізаваў А. Шлюбскі. Прапрацаваўшы больш за 200 крыніц па тэме, ён прыйшоў да наступных высноў. Забарона беларускага друку адбылася ў 1859 г. у сувязі з лацінскім алфавітам, а ўсе ранейшыя і пазнейшыя даты не пацвярджаюцца фактамі. Нягледзячы на тое, што беларускі друк у XIX ст. не меў яўных фармальных перашкод і ў гэты час беларускамоўныя выданні рознай ідэйнай скіраванасці больш ці менш рэгулярна траплялі ў свет, агульную палітыку расійскага ўрада на беларускіх землях ніяк не выпадае лічыць спрыяльнай. Уціск беларускага друкаванага слова праводзіўся на падставе разнастайных цыркуляраў, што былі выдадзены ў адносінах да іншых нацыянальных меншасцей у Імперыі. Перманентныя русіфікатарскія дзеянні сведчаць, што ўлады не маглі пагадзіцца з вольным развіццём літаратур на «българскомъ и малорусскомъ нарѣчїяхъ русскаго языка». Дазволы ж на выхад асобных беларускіх кніг калі і выдаваліся, то толькі з мэтай «беларуса зрабіць рускім, іншы раз нават і пры дапамозе беларускай мовы» [328, с. 336–337]. Менавіта гэта было прычынай санкцыянаванай урадам публікацыі некалькіх брашур на беларускай мове і нават з’яўлення планаў аб выданні беларускамоўнай газеты ў 60-я гг. XIX ст. [110, с. 76–77]. Вядомыя і канкрэтныя прыхільнікі такіх падыходаў да беларускага пытання, напрыклад, князь П. Д. Святаполк-Мірскі, які ў 1902–1904 гг. быў генерал-губернатарам Вільні. Ён падтрымліваў беларускасць, будучы перакананым, што беларуская ідэя дапаможа заповоіць апалячванне беларусаў і дазволіць вярнуць «страчаныя» славянскія землі і народы ва ўлонне Расіі [262, с. 76].

На сённяшні дзень найбольш пераканаўчым выглядае пункт погляду Н. Б. Мячкоўскай, якая абгрунтавана сцвярджае, што ў строгім сэнсе «...у XIX ст. не было ўрадавых забарон публікаваць увогуле што-небудзь на ўкраінскай і беларускай мове». Рэпрэсіі былі накіраваныя на змест публікацый, а ў яшчэ большай ступені – на шрыфт, а менавіта лацінку, якая лічылася польскім шрыфтом і таму «выклікала большую варожасць вялікадзяржаўных шавіністаў, чым сама мова» [201, с. 55–56].

1.1.2. Фактарам, ад якога ў вельмі значнай ступені залежыць інтэнсіўнасць працэсу фарміравання пісьмовай мовы і ўзровень яе нарматыўнасці, з’яўляецца **стан нацыянальнага кнігадрукавання**. Чым больш кнігадрук арганізаваны, дасканалы і разнастайны, тым вышэй патрабаванні да друкаванага слова. І, наадварот, калі нацыянальнае кнігадрукаванне развіта слаба ці знаходзіцца ў заняпадзе, кнігі на нацыянальнай мове друкуюцца нерэгулярна ці увогуле не выдаюцца, паслабляецца і ўвага да моўных

норм. Па словах Янкі Купалы, «газет, кніжак мовай чэй найболей друкуюць, паважаюць тых людзей, любяць і шануюць».

Беларуская выдавецкая дзейнасць разглядаемага перыяду працякала нераўнамерна і нестабільна. Перыяды яе актывізацыі і спаду былі напружана звязаны з асноўнымі вехамі грамадска-палітычнай гісторыі беларускага народа.

Так, рост цікавасці да беларускай нацыянальнай культуры на пачатку XIX ст. садзейнічаў таму, што ў 30–40-я гг. беларускія творы, якія дагэтуль распаўсюджваліся толькі ў рукапісным выглядзе, пачынаюць трапляць у рускі і польскі друк і нават выходзіць асобнымі выданнямі. У гэты час друкуецца ананімная літаратура (напрыклад, у 1845 г. у друку з’яўляецца ўрывакам ананімнай паэмы «Энеіда навыварат»), а таксама творы першых беларускамоўных пісьменнікаў (Я. Баршчэўскага, Я. Чачота). Але гэтыя пачынанні не атрымалі шырокага развіцця ў сілу тых грамадска-палітычных абставін, якія склаліся пасля падаўлення рэвалюцыйных выступленняў 1930-х гг.

Сапраўдны пад’ём беларускамоўнай літаратурнай творчасці і выдавецкай дзейнасці назіраецца ў другой палове XIX ст., калі пад уплывам грамадскага руху, «а таксама ў сувязі з неабходнасцю пашырэння кантынгенту пісьменных людзей для далейшага развіцця капіталістычнай вытворчасці царскі ўрад быў вымушаны правесці некаторыя пераўтварэнні ў галіне асветы і друку» [68, с. 91]. І хоць рэакцыйны курс царызму на беларускіх тэрыторыях, накіраваны на татальную русіфікацыю краю, не дазволіў у поўнай меры праявіцца станоўчым грамадска-палітычным зменам (напрыклад, для Беларусі існавалі своеасаблівыя, больш жорсткія, чым увогуле ў Імперыі, цензурныя правілы [68, с. 92], на рэвалюцыйнай хвалі 50–60-х гг. паяўляюцца ў друку асобныя творы А. Рьпінскага, П. Багрыма, п’есы В. Дуніна-Марцінкевіча, выходзіць значная колькасць твораў публіцыстычнага жанру, з’яўляецца першая беларускамоўная газета – «Мужыцкая Праўда» К. Каліноўскага. Затым – паражэнне паўстання 1863 г. і жорсткае табу на друкаванне арыгінальнай літаратуры на беларускай мове. Выхад беларускіх кніг спыняецца амаль на паўстагоддзя. З 1863 па 1889 г. у межах Расійскай імперыі не з’явілася ў друку ніводнага твора на беларускай мове [47, с. 5].

Ажыўленне беларускай літаратуры і выдавецкай дзейнасці зноў наступае толькі ў самым канцы 80-х гг. XIX ст. у сувязі з новай рэвалюцыйна-вызваленчай хваляй. 90-я гг. XIX ст. і першыя некалькі гадоў XX ст. з’яўляюцца часам выхаду ў свет публіцыстычных і мастацкіх, перакладных і арыгінальных, ананімных і аўтарскіх выданняў. У гэты час выходзяць творы Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Ельскага, А. Пшчолкі, М. Косіч, перавыданні ананімнай паэмы «Тарас на Парнасе», публіцыстычныя выданні «Хто праудзівы прыяцель беднаго народу», «Ziadzka Anton...» і інш. За апошнія дзесяцігоддзе XIX ст. у межах царскай Расіі выйшла 9 беларускіх брашур агульным аб’ёмам каля 160 с., за мяжой (Жэнева, Кракаў, Познань, Львоў) з’явілася 8 кніжак

удвая большага аб'ёму [354, с. 65]. З выдавецкай спадчыны першых гадоў ХХ ст. варта ўказаць 3 лонданскія беларускамоўныя агітацыйныя выданні Польскай Сацыялістычнай Партыі (ППС), «якія пашыралі ў народзе асновы рэвалюцыйнай думкі і адначасова папулярызавалі беларускую мову» [354, с. 68], выданні беларускага «Круга» («Круг беларускай народнай асветы і культуры») у Пецярбургу («Калядная пісанка», «Велікодная пісанка», «Казкі», «Вязанка» Янкі Лучыны), выданні «Janka Muzykant», «Wiedźma», «Пес'ни», «Царская гаспадарка», якія Е. Туронак лічыць выдадзенымі ў Кракаве групай беларускіх грамадскіх дзеячаў у складзе В. Іваноўскага, М. Фальскага і С. Багушэўскага [354, с. 75].

Нават гэты спіс пералік выданняў красамоўна сведчыць, наколькі інтэнсіўней становіцца літаратурны і выдавецкі працэс: усяго за перыяд з 1891 па 1906 г. выйшла каля 40 толькі асобных выданняў [134, с. 42], у той час як за ўсё XIX ст. – 38 [128, с. 203]. Яшчэ больш важным з'яўляецца той факт, што з гэтага часу заканчваецца этап у гісторыі беларускага кнігадрукавання, калі перыяды актывізацыі выдавецкай дзейнасці падчас рэвалюцыйных уздымаў чаргаваліся з даволі працяглымі перапынкамі ў гады, калі нацыянальна-вызваленчы рух жорстка падаўляўся. Друкаванне кніг на беларускай мове становіцца рэгулярным: пачынаючы з 1891 г. беларускія кнігі з'яўляюцца кожны год. Значнасць гэтай падзеі ў тым, што ва ўмовах прамой пераемнасці пачынаюць паступова складвацца пэўныя выдавецка-літаратурныя і пісьмовыя традыцыі.

Але, нягледзячы нават на такія сур'ёзныя змены ў выдавецкай дзейнасці, сітуацыя з беларускай кнігай застаецца ў прынцыпе той жа, што і на працягу XIX ст. Як і раней, «...кніга на беларускай мове выходзіць спарадычна, без пэўнай сістэмы. Як у Расіі, так і за мяжой адсутнічаюць выдавецтвы, якія займаліся б сістэматычным выданнем беларускай кнігі. З'яўленне кожнай кнігі – гэта ініцыятыва нейкай прыватнай асобы ці групы энтузіястаў» [5, с. 124].

Прычына такога становішча адна – выключна неспрыяльныя абставіны для развіцця друку на беларускай мове ва ўмовах яго фактычнай забароны.

Паваротным момантам у гісторыі беларускага кнігадрукавання і беларускай літаратурнай мовы з'явіўся 1906 год¹. Пасля таго, як «законам аб

¹ Царскі ўказ, які дазваляў легалізаваць беларускамоўную выдавецкую дзейнасць, з'явіўся 12(25). XII. 1904 г. Значыць, непасрэдна з рэвалюцыйнымі падзеямі 1905 г. ён не быў звязаны. Прычынай з'яўлення ўказа не выпадае і лічыць узровень попыту на беларускую кнігу, які на пачатку ХХ ст. быў яшчэ невысокім. Не мог ён быць і вынікам рэакцыі на патрабаванні тагачасных беларускіх палітычных партый, у праграме якіх у прынцыпе моўнае пытанне завострана не ўздымалася. Хутчэй за ўсё, на думку даследчыкаў, згаданыя моўныя саступкі павінны былі нейтралізаваць польскі палітычны ўплыў на беларускіх землях [355, с. 44].

свабодзе друку» было адменена табу на беларускую кнігу, у выдавецкай справе адбываюцца кардынальныя змены, назіраецца свайго роду якасны скачок. У кароткі час ствараюцца буйныя беларускія выдавецтвы і выдавецкія аб'яднанні, з'яўляюцца першыя легальныя перыядычныя беларускія выданні, прыкметна павялічваюцца колькасныя паказчыкі выхаду беларускіх кніг: з 1906 па 1915 г. выйшла прыблізна 100 кніг і брашур на беларускай мове [134, с. 43]. Прыкметна пашыраецца жанрава-стылістычная дыферэнцыяцыя літаратурнай мовы, якая да гэтага зводзілася, па сутнасці, толькі да жанраў мастацкай літаратуры і публіцыстыкі¹.

Галоўнымі цэнтрамі выдання беларускай кнігі ў гэты час становяцца Пецярбург і Вільня (некалькі пазней да іх далучаецца Мінск). У Вільні даволі прадуктыўна працавалі выдавецтвы «Нашай Нівы», «Наша хата», «Палачанін», «Беларускае выдавецкае таварыства», «Беларус», у Мінску – выдавецтвы пры часопісах «Лучынка» і «Вясёлка».

Найбольш значны ўклад у развіццё беларускага кнігадрукавання, на думку даследчыкаў, унесла пецярбургская суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», якая ўтварылася 5 мая 1906 г. Праўленне суполкі першапачаткова складалася з 7 асоб, сярод якіх асабліва актыўна ў выдавецкіх справах удзельнічалі Б. Эпімах-Шыпіла і В. Іваноўскі. Пэўны час супрацоўнікам выдавецтва быў Янка Купала. Свае задачы арганізатары суполкі бачылі ў тым, каб «друкаваць і шырыць памеж людзёў ксёнжкі беларускія і ўсё, што датыча Беларусі» [5, с. 131]. З гэтага выдавецтва выходзілі ў свет кнігі Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цішкі Гартнага, Змітрака Бядулі, Цёткі, Каруся Каганца, перавыданні твораў Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Францішка Багушэвіча, перакладная літаратура (творы А. Міцкевіча, Э. Ажэшка, М. Крапіўніцкага, А. П. Чэхава), вучэбная літаратура (напрыклад, «Беларускі лементар або першая навука чытання», «Першае чытанне для дзетак беларусаў» Цёткі і інш.). Выдавецтва выпусціла тры сыгткі літаратурна-грамадскага часопіса-альманаха «Маладая Беларусь», дзе былі ўпершыню надрукаваныя многія творы, якія пазней увайшлі ў залаты фонд беларускай

¹ Аднак пры гэтым выданне кніг на беларускай мове ажыццяўлялася больш марудна, чым на іншых мовах. Напрыклад, А. І. Кіштымаў указвае, што на Першай выставе друкаваных твораў у 1908 г. «экспанаваліся кнігі 23 852 назваў на 44 мовах... Па мовах выдання яны размяркоўваліся наступным чынам: руская (18 286), польская (2063), нямецкая (779), яўрэйская (654), латышская (557), эстонская (303), татарская (299). У канцы спіска ўслед за 8 кнігамі на японскай мове названыя і 5 кніг на беларускай мове. ... На беларускай мове зафіксавана 2 перыядычныя выданні. На яўрэйскай – 29, на літоўскай – 11, на ўкраінскай – 7 назваў» [Кіштымов: 146–147]. А паводле Н. Ю. Бязрозкінай, на працягу 1910 г. у Расіі выйшла 649 назваў кніг на латышскай мове, 454 – на эстонскай, 313 – на татарскай і толькі 14 – на беларускай. С. Х. Александровіч... прыводзіць іншую лічбу – 29» [68, с. 128].

літаратуры: драматычная паэма Янкі Купалы «Сон на кургане», апавяданні вершам Якуба Коласа, апавяданні «Асеннія лісты», «Лішняя», «Зялёнка» Цёткі, «Абразкі» З. Бядулі, вершы Ц. Гартнага, Ф. Чарнышэвіча, А. Гурло, К. Буйло, Я. Журбы, А. Петрашкевіча. Усяго за 8 гадоў свайго існавання суполка выдала больш 40 назваў кніг. Апошній кнігай было паўторнае выданне Багушэвічавай «Дудкі» (1914). Выдавецкую дзейнасць суполкі спыніла Першая сусветная вайна¹.

У Пецяярбургу пэўны час працавала прыватнае выдавецтва А. Грыневіча (1910–1914 гг.), якое выдала 10 кніг на беларускай мове, у прыватнасці «Беларускія песні», «Адвечная песня» і «Гусляр» Янкі Купалы, «Апавяданні» У. Галубка, «Тоўстае палена», «Нёманоў дар», «Прапаў чалавек» Якуба Коласа і інш.

Пецяярбургскае нелегальнае выдавецкае таварыства «Грамада» (1906–1907) займалася выпускам агітацыйнай літаратуры. Ім было выдадзена 6 кніжак: «Што такое свабода» І. Сігава, «Ці будзе для ўсіх зямлі?», «Як мужыку палепшыць сваё жыццё?» (лацінкай і кірыліцай), «Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць», «Забастоўка» [5, с. 130–142].

У Пецяярбургу таксама выйшла ў свет больш дзясятка кніг без указання выдавецтва, сярод іх «Шляхам жыцця» Янкі Купалы, «Апавяданні» У. Галубка, «Прапаў чалавек», «Паслушная жонка», «Грушы сапяжанкі» Якуба Коласа і яго ж «Нёманоў дар» пад псеўданімам Тарас Гушча [135, с. 113–114].

Улічваючы колькасць выданняў (чвэрць усёй тагачаснай беларускай кніжнай прадукцыі²) і іх значнасць у гісторыі беларускага літаратурнага працэсу, можна сцвярджаць, што Пецяярбург пачатку ХХ ст. стаўся галоўным асяродкам беларускага кнігавыдання. Тое, што беларускае слова змагло прабіць сабе дарогу так далёка па-за межамі Беларусі, цалкам заканамерны вынік. Перш за ўсё Пецяярбург пачатку ХХ ст. з’яўляўся цэнтрам прагрэсіўных рэвалюцыйна-дэмакратычных сіл, якія падтрымлівалі ідэі беларускага нацыянальнага адраджэння і самавызначэння і згуртоўвалі людзей, зацікаўленых беларускай нацыянальнай справай. З Пецяярбургам былі

¹ Е. Туронак лічыць, што ваенныя падзеі не былі важнейшым чыннікам спынення дзейнасці суполкі. На яго думку, значэнне мела тое, што пасля ад’езду ў Вільню В. Іваноўскага і Янкі Купалы новае кіраўніцтва не здолела рэалізаваць новых выдавецкіх ініцыятыў. Канкурэнцыю дзейнасці суполкі склала і «Беларускае выдавецкае таварыства, арганізаванае В. Іваноўскім у Вільні» [355, с. 60–62].

² Паводле С. Х. Александровіча [5, с. 164], на пачатку ХХ ст. з 245 кніг на беларускай мове 54 прыходзіцца на долю пецяярбургскіх выдавецтваў: 38 выдала суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», 10 – выдавецтва А. Грыневіча, 6 – выдавецтва «Грамада».

звязаны перадавыя рускія вучоныя і дзеячы культуры (А. А. Шахматаў, П. В. Бяссонаў, А. Л. Пагодзін і інш.), якія «дапамагалі беларускаму нацыянальнаму руху сваімі аб'ектыўнымі даследаваннямі і грамадскімі выступленнямі» [135, с. 111]. Да таго ж менавіта ў Пецярбург пры адсутнасці вышэйшых навучальных устаноў на беларускай тэрыторыі накіроўваліся лепшыя нацыянальна арыентаваныя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі.

На рэвалюцыйнай хвалі 1905–1907 гг. нараджаецца і легальны беларускі перыядычны друк. На фоне рускамоўнай прэсы (газеты «Крестьянин», «Северо-Западная жизнь», «Русское слово» і інш.) беларускія газеты і часопісы ўяўлялі сабой «абсалютна новы тып грамадска-палітычнага і літаратурнага выдання... Друк на роднай мове не толькі заваёўваў чытацкую аўдыторыю, а паступова пераходзіў да кіравання нацыянальна-дэмакратычным рухам у Паўночна-Заходнім краі» [111, с. 8].

У перыяд са жніўня 1906 г. да студзеня 1907 г. выходзіла газета «Наша доля». У лістападзе 1906 г. выйшаў першы нумар газеты «Наша Ніва», якой належыць выключная роля ў станаўленні беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы. У 1912 г. у асобны часопіс «Саха» выдзяляецца сельскагаспадарчы аддзел «Нашай Нівы». Сярод іншых перыядычных выданняў можна назваць дзіцячы і краязнаўчы часопіс «Лучынка» (Мінск, 1913–1914), газету клерыкальнага накірунку «Bielarus» (Вільня, 1913–1914), сатырычны часопіс «Крапіва» (Вільня, 1912), студэнцкі часопіс «Раніца» (Пецярбург, 1914) і інш. Р. Лінднэр прыводзіць спіс з 32 перыядычных беларускамоўных выданняў за перыяд з 1900 па 1918 г. [167, с. 39].

Выключную ролю ў станаўленні беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці, беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы адыграла газета «Наша Ніва». Значэнне гэтага выдання ў тым, што сам факт яго выхаду ў свет «быў прынцыповым крокам на шляху папулярызацыі той ідэі, што беларуская нацыя існуе як беларускамоўная супольнасць» [67, с. 188]. Беларуская інтэлігенцыя, якая гуртавалася вакол гэтага выдання, неаспрэчна паспрыяла таму, што «на пачатку XX ст. беларусы ўпершыню выйшлі на гістарычную авансцэну як нацыя ў сучасным разуменні гэтага слова, і, нягледзячы на розныя цяжкасці, здолелі сцвердзіць сябе ў гэтым становішчы. Вельмі рамантычная і маларэальная, як здавалася напачатку, беларуская нацыянальная ідэя... усё ж знайшла ўвасабленне ў рэчаіснасці» [296, с. 3].

Не ўсе перыядычныя выданні былі аднолькава ўплывовымі, зыходзячы як са свайго зместу, так і па прычыне рознай працягласці і перыядычнасці выхаду ў свет, дзейнасць большасці з іх доўжылася на працягу аднаго года (напрыклад, «Беларусь», Менск, 1905; «Беларускі шлях», Менск, 1918; «Вольны край», Ігумен, 1917 і інш.), а каля 10 газет і часопісаў выйшлі толькі адзін раз («Кругішанін», Вільня, 1918; «Вольная Думка», Капыль,

1911, «Самасейка», б. м, 1914 і інш.)¹. Аднак несумненнай выглядае іх роля ў «грамадскай акцэптацыі беларускай мовы як мовы зносін па-за сялянскім асяроддзем» [167, с. 38]. Публіцыстыка беларускамоўных легальных выданняў прыцягнула ўвагу да праблем мовы як асновы для самавызначэння нацыі і ўвогуле паспрыяла фарміраванню грамадскай свядомасці ў рэчышчы беларускага нацыянальнага адраджэння [111, с. 12–15].

На развіццё беларускага кнігадрукавання адмоўна паўплывала Першая сусветная вайна: у 1914 г. прыкметна скарачаецца друкаванне беларускіх кніг, перастаюць выходзіць многія перыядычныя выданні (восенню 1914 – «Лучынка», у студзені 1915 – «Саха», а ў жніўні 1915 г. выходзіць апошні нумар «Нашай Нівы»), спыняецца існаванне беларускіх выдавецтваў. Але поўнасю літаратурная і выдавецкая дзейнасць не заціхае: у 1915 г. працуюць выдавецтвы «Вясёлкі», «Беларускае выдавецкае таварыства», пазней беларускія кнігі друкуюцца ў выдавецтве «Вольнай Беларусі», у 1916 г. у Вільні пачынае выходзіць газета «Номан», а ў Петраградзе – «Дзянніца», «Świetaś». Усе гэтыя факты сведчаць аб тым, што «... беларуская літаратура была ўжо на такім узроўні, што, нягледзячы на ўсе цяжкасці, развіццё яе працягвалася, літаратурны працэс стаў грамадскай з’явай» [5, с. 38].

Такія адметныя асаблівасці беларускага кнігавыдання XIX – пачатку XX ст., як яго перарывістасць, неаднолькавая інтэнсіўнасць на розных гістарычных этапах, устанаўленне прамой пераёмнасці ў выдавецкім працэсе толькі з 90-х гг. XIX ст., прыкметны выдавецкі ўсплёск толькі ў перыяд пасля 1906 г., самым непасрэдным чынам адлюстраваліся ў запаволеным і нераўнамерным характары тагачаснага моўнага працэсу. Але ўсё ж сам факт функцыянавання мовы ў літаратурна апрацаваным выглядзе, у той час як вельмі нямногія народы ў складзе Расійскай імперыі мелі сваю літаратуру і кнігадрукаванне [111, с. 7], быў найважнейшым і наймацнейшым стымулам станаўлення беларускай нацыянальнай мовы.

1.1.3. Непасрэдныя праявы афіцыйнай моўнай палітыкі можна бачыць і ў адукацыйнай сферы. У разглядаемы перыяд дзяржава не была зацікаўлена ў развіцці адукаванаасці ды і проста пісьменнасці на тэрыторыі ўскайнаў, населеных «інароўцамі». У выніку тагачасная беларуская сістэма навучання знаходзілася ў цалкам незадавальняючым стане. У сярэдзіне XIX ст. на Беларусі існавала 12 сярэдніх, 45 няпоўных сярэдніх, 45 дзяржаўных і прыватных жаночых гімназій і звыш 400 пачатковых школ. Навучаннем у іх было ахоплены каля 16,5 тыс. вучняў (0,5 % насельніцтва) [340, с. 13]. Да канца XIX і асабліва на пачатку XX ст. колькасць школ

¹ На Украіне, для параўнання, у аналагічны перыяд толькі ў Кіеве рэгулярна выдавалася 7 перыядычных выданняў на роднай мове, а яшчэ больш багатай была ўкраінская перыёдыка ў падаўстрыйскай Галіцыі [47, с. 27].

істотна павялічылася, з'явіліся новыя тыпы навучальных устаноў (прафесійныя, рэальныя школы, настаўніцкія інстытуты), колькасць навучальных устаноў за 54 гады (з 1856 па 1911 г.) узрасла ў 12,4 раза, а навучэнцаў – у 24,1 раза [264, с. 13], але ўсё роўна «апытанні, зробленыя ў 1897 г., выявілі, што тры з чатырох беларусаў ва ўзросце паміж 10 і 49 гадамі не ўмелі ні чытаць, ні пісаць» [167, с. 33]. Беларусь даволі істотна адставала ад цэнтральных расійскіх губерняў па колькасці навучэнцаў, у прыватнасці ў 1898 г. у губернях Еўрапейскай Расіі навучалася 42 % дзяцей школьнага ўзросту, а ў беларускіх губернях адпаведна 32 % [264, с. 12]. У 1911 г. у Беларусі на 1000 чалавек прыпадала не больш 52 навучэнцаў элементарных школ, а колькасць пісьменных (тых, што ўмелі чытаць) не перавышала 30 % [340, с. 13]. Вельмі нізкімі былі паказчыкі жаночай пісьменнасці – ад 24,9 % сярод беларусак-каталічак да 3 % сярод праваслаўных, у той час як менавіта жанчыны «адыгрываюць цэнтральную ролю ва ўзнаўленні калектыўнай ідэнтычнасці і трансляцыі культуры» [284, с. 116].

Да таго ж «беларусы ў Імперыі так і не зазналі на ўласным вопыце, што такое “губернскі ўніверсітэцкі горад” – з больш высокім культурна-адукацыйным узроўнем “усяго”, што “побач” з універсітэтам: гімназіі, тэатра, духоўнай семінарыі, мясцовых “губернскіх ведомостей”, публічнай бібліятэкі, кніжных крам...» [209, с. 36]. Вышэйшыя навучальныя ўстановы на беларускай тэрыторыі зачыняліся на працягу ўсяго XIX ст.: Віленскі ўніверсітэт быў зачынены ў 1832 г., а заснаваны ў 1848 г. Горы-Горацкі земляробчы інстытут – у 1864 г. На пачатку XX ст. рабіліся захады па адкрыцці на Беларусі вышэйшых навучальных устаноў. Так, у 1908 г. была створана камісія з афіцыйных асоб генерал-губернатарства і некалькіх прадстаўнікоў віленскай інтэлігенцыі, якая ініцыявала ўзнаўленне дзейнасці Віленскага ўніверсітэта [167, с. 34]. З прапановамі аб стварэнні ўніверсітэтаў выступалі гарадскія рады Віцебска і Мінска [340, с. 15]. Ёсць звесткі, што «ў кастрычніку 1913 г. рабочыя-беларусы Капыля звярнуліся ў Дзяржаўную Думу з петыцыяй, у якой патрабавалі прызнаць родную мову і падтрымаць прашэнне аб адкрыцці на Беларусі ўніверсітэта» [299, с. 143]. Але ўсе гэтыя намаганні аказаліся марнымі. Ідэі стварэння беларускай вышэйшай школы не мелі шансаў ажыццявіцца пры самадзяржаўнай уладзе, якая была скіравана на маніпуляванне грамадствам, а значыць, імкнулася абмяжоўваць доступ да адукацыі.

Яшчэ большую праблему складала тое, што беларусы не мелі нават пачатковай нацыянальнай школы. Уся сістэма асветы на беларускіх землях будавалася на чужамоўнай аснове. На пачатку XIX ст. у беларускіх губернях дзейнічалі амаль выключна польскія школы. Пазней польская мова ў адукацыйнай сферы замянілася рускай, а беларускамоўнае навучанне

практыкавалася ў нелегальных беларускіх школах¹. Прычым нават тайнае навучанне на роднай мове не было шырока распаўсюджаным, бо беларускія сяляне не мелі сродкаў на ўтрыманне школ [263, с. 43]. Паводле Г. Глагоўскай, якая ў сваю чаргу спасылаецца на звесткі са Збору твораў М. Багдановіча, толькі ў 1914 г. была выдадзена пастанова аб магчымасці прымянення беларускай мовы ў школьным навучанні [340, с. 12]. Развіццю навучання на роднай мове перашкаджала адсутнасць у дастатковай колькасці беларускамоўнай вучэбнай літаратуры (выданне якой у больш-менш арганізаваным выглядзе пачалося толькі ў канцы першага дзесяцігоддзя XX ст.). Не хапала таксама нацыянальна арыентаваных настаўніцкіх кадраў, бо пры падрыхтоўцы настаўнікаў надзвычай актыўна прымяняліся русіфікатарскія захавы, у выніку якіх настаўніцкія семінарыі і інстытуты, па словах Я. Лёсіка, станавіліся «спецыяльнымі школамі абрусення» [263, с. 44]. Няма патрэбы ў каментарыях адносна таго, як падобныя абставіны ў адукацыйнай сферы ўздзейнічалі на стан беларускай нацыянальнай мовы.

1.1.4. Фрагментам моўнай палітыкі, невідавочным, але значным па сваіх выніках, сталася своеасаблівая *тэрміналагічная асабліваць*, а менавіта той факт, што найменне *руская мова (язык)*, у старажытнасці агульнае для трох усходнеславянскіх моў, было замацавана за тагачасным *великорусским языком*. У дачыненні да беларускай мовы (якую, як сведчыць С. Запрудскі, на той час называлі *беларускай, крывіцкай, рускай, руськай, літоўска-рускай, польска-рускай, заходнярускай, балтыйска-рускай, чарнарускай, літоўскай* і інш.) гэты лінгвонім ужо не мог быць выкарыстаны, што «зацямяла рэтраспектыву беларускай мовы, без якой, відавочна, цяжка было разгледзець і яе перспектыву» [110, с. 75].

1.2. **Апасродкаванымі** элементамі моўнай палітыкі, якія аказвалі ўплыў на развіццё мовы, былі таксама наступныя фактары.

1.2.1. **Склад насельніцтва.** Даследчыкі беларускай рэчаіснасці XIX – пачатку XX ст. указваюць, што ў канцы XVIII – на пачатку XIX ст. у Расійскай імперыі пражывала прыблізна 3 млн [40, с. 135] – 3,4 млн [213, с. 117] жыхароў-беларусаў. На мяжы XIX–XX стст. беларусаў налічвалася ўжо 5,9 млн (паводле перапісу 1897 г.) [213, с. 119], прычым гісторыкі мяркуюць, што гэтая колькасць была заніжана як мінімум на 18 % і рэальнае беларускі этнас складаў каля 7 млн чалавек. А ў пачатку 1917 г. колькасць беларусаў на іх этнічнай тэрыторыі была не менш 9,5 млн [213, с. 120]. Польскі даследчык Э. Мірановіч, гаворачы аб пачатку XX ст., называе ўсярэдненую лічбу ў 8 млн [349, с. 13]. Такую ж лічбу са спасылкай на Я. Карскага прыводзіць З. Шыбека [330, с. 16]. У любым выпадку відавочна,

¹ У канцы XIX ст. школа з беларускай мовай навучання магла быць толькі «тайнай». У выпадку яе раскрыцця ўтрымальніку пагражаў штраф да 300 рублёў або турэмнае зняволенне на 3 месяцы [264, с. 48].

што тэмпы натуральнага прыросту беларускага этнасу ў разглядаемы перыяд былі даволі значнымі. Іншая справа, што этнічная свядомасць у выніку актыўнай русіфікатарскай палітыкі была невысокай, прычым яе ўзровень адрозніваўся, і даволі істотна, на розных беларускіх тэрыторыях. Так, згодна з перапісам 1897 г. на Смаленшчыне лічылі сябе беларусамі 6,6 % насельніцтва, а ў Брэсцкім, Кобрынскім, Пружанскім, Пінскім паветах гэтая лічба даходзіла да 75–85 % [213, с. 119–120].

Характэрна, што ў пачатку XIX ст. сярод прыблізна 3 млн жыхароў Беларусі гараджане складалі ўсяго 3,3 % [40, с. 135]. У параўнанні з папярэднім перыядам (XVII–XVIII стст.) назіраецца выразная дэўрбанізацыя беларускіх зямель: на пераломе XVIII–XIX стст. колькасць гарадскога насельніцтва была як мінімум на трэць меншая, чым у 40-х гг. XVII ст. [47, с. 3]. Падобныя ж лічбы адносна памежжа XVIII–XIX стст. прыводзяцца і ў працы А. М. Лютага, пры гэтым даследчык указвае, што і ў далейшым гарады Беларусі раслі вельмі слабымі тэмпамі. Так, з 1796 па 1861 г. агульная колькасць беларускага насельніцтва павялічылася на 36 %, а гараджан за гэты час стала больш прыкладна на 6,5 % [178, с. 31]. Маса гарадскога насельніцтва ў канцы XIX ст. – пачатку XX ст. змянялася наступным чынам: 1863 – 10,4 %, 1885 – 11,9 %, 1897 – 10,1 %, 1913 – 11 %, што хутчэй сведчыць не аб урбанізацыі, а аб аграрызацыі краю [330, с. 59]. І гэта цалкам натуральная сітуацыя, бо ўрбанізацыя этнічна самабытнага рэгіёна і не магла быць інтэнсіўнай ва ўмовах падпарадкавання іншаэтнічнаму цэнтру [330, с. 63]. Значнасць гэтых фактаў у тым, што «пераважна аграрная структура беларускай часткі насельніцтва стварала дадатковую перашкоду для разумення ідэнтычнасці нацыянальнага ці якога-кольвечы іншага характару» [167, с. 29].

Прычым асноўную частку гараджан беларускіх гарадоў складалі не беларусы, а яўрэі (53,5 %) і рускія (каля 18 %) [330, с. 169; 47, с. 5]¹. Асноўная маса беларускага па паходжанні насельніцтва жыла ў сельскай мясцовасці. Паводле меркаванняў даследчыкаў, ад 76 % [330, с. 19] да 95 % [47, с. 6] беларусаў адносіліся да сялянскага саслоўя.

У выніку горад «як камунікацыйны цэнтр, як месца абмену ідэямі й інтэлектуальны базіс любой нацыі, у гэты час не знаходзіўся ў распараджэнні беларусаў; дакладней кажучы, беларусы не маглі выкарыстаць горад як прастору стварэння супольнасці» [167, с. 31]. Беларускі горад у разглядаемы перыяд фактычна не быў беларускім, ён «не стаў у поўнай ступені месцам сустрэчы выхадцаў са шляхты і сялян для фарміравання нацыянальнай інтэлігенцыі, бо яго сацыяльныя нішы былі штучна запоўнены

¹ Даследчыкі прыводзяць і некалькі іншыя лічбы, напрыклад, Р. Лінднэр называе колькасць яўрэйскага гарадскога насельніцтва Беларусі ў 43,54 % [167, с. 31], аднак і гэтая лічба вельмі прадстаўнічая.

гнанымі яўрэямі і адміністрацыйна прысланымі рускімі» [330, с. 206]. У сваю чаргу адсутнасць нацыянальнай інтэлігенцыі «вельмі ўскладняла разгортванне ў гарадах Беларусі палітычных падзей на карысць нацыянальнай незалежнасці беларусаў» [330, с. 185].

Такім чынам, у колькасным складзе жыхароў Беларусі беларусы займалі вядучае становішча, але фактычнае размеркаванне насельніцтва па сацыяльных групам не спрыяла станаўленню нацыі, а значыць і нацыянальнай мовы.

1.2.2. Эканамічная сітуацыя. Беларуская эканоміка ў XIX – пачатку XX ст. развівалася ў агульнаеўрапейскім рэчышчы. Навукова-тэхнічны прагрэс, які ў гэты час ахапіў краіны Еўропы, несумненна, аказаў уплыў на прыкметнае ажыўленне эканамічнага жыцця Беларусі. На беларускіх землях пачынаюцца праяўляюцца выразныя адзнакі станаўлення буржуазнага грамадства. У выніку крызісу феадальных структур адбываецца рост прамысловасці, з’яўляюцца новыя галіны вытворчасці, распаўсюджваюцца новыя тэхналогіі, дробныя мануфактуры ператвараюцца ў капіталістычныя прадпрыемствы і г. д. Паказчыкам эканамічнага росту з’яўляецца той факт, што ў другой палове XIX ст. на тэрыторыі беларускіх губерняў разгарнулася інтэнсіўнае будаўніцтва ўдасканаленых сродкаў зносін, вынікам якога стала стварэнне даволі шчыльнай чыгуначнай сеткі. Так, важнае значэнне для Беларусі мела будаўніцтва Пецярбургска-Варшаўскай чыгункі, з’яўленне якой прыметна актывізавала эканамічнае жыццё беларускіх губерняў, у прыватнасці Гродзенскай [99, с. 240]. У гады прамысловага ўздыму ў Беларусі назіраюцца такія новыя з’явы ў эканоміцы, як рост акцыянернага капіталу, канцэнтрацыя вытворчасці, стварэнне манапалістычных аб’яднанняў. Дзейнічаў у Беларусі і замежны капітал, аднак удзельная вага такіх прадпрыемстваў у беларускай эканоміцы была невысокай і складала 6,7 %. У аграрным сектары эканомікі капіталізм таксама паступова выцясняў перажыткі феадалізму і ўсё глыбей пранікаў у вёску [188, с. 125, 126].

Паводле гэтых паказчыкаў эканоміка Беларусі развівалася ў адпаведнасці з заканамернасцямі, уласцівымі развіццю капіталізму ў Расіі, у гаспадарчую сістэму якой аказаліся ўключанымі і беларускія землі. Аднак даследчыкі адзначаюць, што для эканамічнага жыцця беларускіх губерняў былі характэрны пэўныя асаблівасці.

Так, нават на пачатку XX ст. беларуская вёска ўжывала традыцыйныя спосабы апрацоўкі зямлі, а агра-тэхніка была амаль зусім не развітай. Тэхнічныя дасягненні выкарыстоўваліся не больш чым у 40 % гаспадарак заходніх губерняў і прыкладна ў 10 % усходніх [345, с. 14–15]. Прамысловасць Беларусі не дасягнула агульнарасійскага ўзроўню. Беларусь была аграрным краем з 76,7 % сялянскага насельніцтва [330, с. 19]. Па тэмпах індустрыялізацыі беларускі рэгіён адставаў ад перадавых рэгіёнаў Расіі, паколькі ва ўнутраных губернях індустрыялізацыя праводзілася зверху, а

пра Беларусь у гэтых адносінах імперскія ўлады не дбалі [330, с. 20]. Эканамічнае падпарадкаванне беларускіх зямель цэнтру выяўлялася праз чыгуначнае будаўніцтва, чыгуначныя тарыфы, крэдыт, падаткі, гандаль, выкарыстанне таннай рабочай сілы. Усё гэта абцяжарвала фарміраванне ў беларускім рэгіёне рынкавых адносін, у прыватнасці агульнацыянальнага рынку [330, с. 25].

Развіццю буржуазных адносін перашкаджалі такія фактары, як вельмі высокі працэнт прыватнаўласніцкіх зямель (57 % усіх зямель [314, с. 22]), баршчынная сельскагаспадарчая сістэма, якая стрымлівала адыход сялян у горад для заняткаў промысламі, рамесніцтвам ці гандлем, адсутнасць гаспадарчай самастойнасці і сувязі з рынкам у большасці сельскіх рамеснікаў, манаполія феадалаў на вытворчасць і рэалізацыю рамесніцкіх вырабаў, вузкасць унутранага рынку і інш. [179, с. 14–16].

Сярод прычын эканамічнай спецыфікі называюцца аб'ектыўныя прыродныя ўмовы, у прыватнасці беднасць карысных выкапняў. Акрамя таго, сваю ролю адыгрываў цэлы комплекс сацыяльных абставін, перш за ўсё існаванне яўрэйскай мяжы аселасці, калі рамесніцкая ці гандлёвая дзейнасць яўрэйскага насельніцтва ў гарадах і мястэчках стварала пэўныя цяжкасці для фабрычнай прамысловасці. Шкодна адбіваліся на эканамічнай сферы і абмежавальныя законы ў адносінах да каталіцкай часткі насельніцтва, якой забаранялася купляць зямлю і нават арандаваць яе на доўгі час. Уплывала на беларускую эканоміку і непасрэднае суседства з Беларуссю буйных прамысловых рускіх і польскіх рэгіёнаў, прадукцыя якіх трапляла ў Беларусь і стварала канкурэнцыю беларускім таварам [188, с. 124]. Такія абставіны істотна тармазілі працэс распаду феадальна-памешчыцкага і фарміравання буржуазнага землеўладання [47, с. 6].

Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што «ў параўнанні з іншымі ўскраінамі Расійскай імперыі, эканамічнае становішча Беларусі можна было ахарактарызаваць як стабільнае. Больш дэтальны аналіз развіцця гаспадаркі, які праводзілі вядомыя вучоныя і публіцысты таго часу (Г. Гарэцкі, А. Уласаў і інш.), даваў падставы сцвярджаць, што пры спрыяльных сацыяльна-палітычных умовах Паўночна-Заходні край мог бы ажыццяўляць самастойнае кіраванне, не з'яўляючыся аграрна-сыравінным прыдаткам Расійскай імперыі» [111, с. 12].

Аднак усё ж факты своеасаблівай кансервацыі на беларускіх землях адсталых эканамічных адносін застаюцца бяспрэчнымі, што не спрыяла станаўленню беларускай нацыі. Істотнае значэнне мела і тое, што беларусы былі адлучаны ад удзелу ў галоўных сельскагаспадарчых і прамысловых сферах, а таксама ў гандлі. Вядучыя пазіцыі тут займалі яўрэі (да канца XIX ст. яны складалі каля 60 % усёй гандлёва-прамысловай буржуазіі Беларусі [247, с. 70]), палякі і рускія. Зразумела, што эканамічнае панаванне

чужых нацый, абсалютна не зацікаўленых у развіцці беларускай нацыі, негатыўна адбівалася на працэсе станаўлення беларускай мовы.

1.2.3. Грамадска-палітычная сітуацыя. Беларусь XIX – пачатку XX ст. – ускраіна Расійскай імперыі, цалкам пазбаўленая палітычнай самастойнасці. Права займаць пануючыя пазіцыі на яе тэрыторыі аспрэчваецца польскімі і рускімі палітычнымі элітамі, а магчымасць незалежнага развіцця нават не абмяркоўваецца. У такой змрочнай сітуацыі грамадская думка на беларускіх землях не замірае. Пад уздзеяннем прагрэсіўных палітычных і рэвалюцыйных рухаў на пачатку XIX ст. на нацыянальна-вызваленчай хвалі ўзнікаюць таварыствы філаматаў і філарэтаў, пазней, у 80–90-я гг. ствараюцца гурткі беларускіх народнікаў, распаўсюджанне атрымліваюць ідэі марксізму і г. д.

Час зараджэння беларускага нацыянальнага руху ў гісторыяграфіі дакладна яшчэ не вызначаны. Некаторыя беларускія навукоўцы адносяць яго пачатак да 1810-х гг. XIX ст., звязваючы гэты працэс з дзейнасцю віленскіх прафесараў М. Баброўскага і І. Даніловіча [284, с. 67]. Аднак, паводле сведчанняў большасці даследчыкаў, выразную нацыянальную афарбоўку беларускі грамадскі рух набывае дастаткова позна. Польскі даследчык Рышард Радзiк пачатак гэтага працэсу адносіць да перыяду пасля 1900 г. і звязвае яго з арганізацыяй прыкладна ў 1901–1902 гг. у асяродку пецябургскіх студэнтаў Беларускай Рэвалюцыйнай Партыі (з 1903 г. – Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады, пазней – Беларускай Сацыялістычнай Грамады). Р. Радзiк адзначае, што першыя беларускія газеты з’явіліся пасля 1905 г., а пытанне аб выкарыстанні беларускай мовы ў школе актывізавалася толькі падчас нямецкай акупацыі ў Першую сусветную вайну. У цэлым жа беларускі нацыянальны рух, на яго думку, быў адным з найпазнейшых нацыянальных рухаў у сучаснай Еўропе і адначасова адным з найбольш слабых у нашай частцы кантынента [352, с. 9]. Іншыя навукоўцы таксама адлічваюць пачатак нацыянальнага беларускага руху ад першых гадоў XX ст., напрыклад, Леон Васілеўскі, які піша: «Толькі ў бурлівыя 1904–1905 гады беларускі рух перараджаецца ў нешта сур’ёзнае, перастае быць рухам спачувальнікаў беларушчыны, палякаў і расіян, пачынае пранікаць у масы і ператвараецца ў адраджэнскі народны рух нацыянальнага беларускага характару» [345, с. 30]. А кульмінацыю яго адносяць да перыяду пасля Першай сусветнай вайны, калі, у прыватнасці, была ажыццёўлена першая юрыдычная спроба стварыць сваю дзяржаву і, адначасова, апошняя спроба адрадзіць Вялікае Княства і ўтворана Канфедэрацыя ВКЛ 1915 г. [191, с. 265–267; 349, с. 13].

Апісваючы грамадска-палітычную сітуацыю XIX – пачатку XX ст., навукоўцы выдзяляюць некалькі этапаў станаўлення беларускага нацыянальнага руху і фарміравання нацыянальнай ідэі: прыхаваны (канец XVIII – апошняя трэць XIX ст.), калі зацікаўленні беларускай справай абмяжоўва-

юцца гісторыка-пазнавальнай і культурнай сферамі, і адкрыты, калі беларускасць набывае ідэалагічны характар [82, с. 62]. А Р. Радзiк прыводзiць словы Юзэфа Хлебавчыка пра дзве фазы (моўна-культурную і палiтычную) працэсу народатворчасцi сярод народаў Усходняй Еўропы XIX ст. і сцвярджае, што беларусы адрозніваліся ад іншых мужыцкіх грамадстваў гэтага абшару працягласцю моўна-культурнай фазы, якая характарызавала развіццё беларускасцi да канца XIX ст. [352, с. 205].

Даследчыкі ўказваюць цэлы комплекс гістарычных, канфесійных і нават лiнгвістычных прычын запаволенасцi беларускага нацыянальнага самаўсведамлення [285; 260]. Сярод іх уключэнне беларускіх зямель цалкам у склад Расійскай імперыі, што не дазваляла спрацаваць так званаму фактару «П’емонта», у адрозненне, напрыклад, ад украінцаў, асновы нацыянальнага руху якіх былі закладзены за межамі Імперыі ва Усходняй Галіцыі; культурная і моўная блізкасць беларусаў да рускіх і палякаў, што павышала пагрозу асіміляцыі; адсутнасць нацыянальнай рэлігіі, што з’яўляецца важным фактарам нацыянальнай мабілізацыі. Істотнымі для тэмаў фарміравання нацыянальнай ідэі лічацца факты гісторыі беларусаў, якія аказаліся на мяжы дзвюх супрацьлеглых экспансій, канфесійны раскол беларусаў на каталікоў і праваслаўных, адсутнасць трывалай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі і г. д. У рамках тэматыкі нашага даследавання асноўная перашкода для фарміравання нацыянальнай ідэі нам бачыцца ў сістэматычнай паланізацыі ці русіфікацыі мясцовых беларускіх эліт. Па словах Ю. У. Чарняўскай, «бяда была не ў тым, што не было эліт: бяда ў тым, што яны былі чужымі. Іх перасячэнне з “бязмоўнай большасцю”, г. зн. масамі, было мінімальным» [313, с. 41]. Пры адсутнасцi нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі беларусы доўгі час не мелі акрэсленага нацыянальнага пачуцця і адпаведна спрычыняліся да моўнага станаўлення хутчэй выпадкова, чым усвядомлена. У выніку «беларускі край як спадкаемца былога Вялікага княства Літоўскага сустрэў XIX ст. у стане сацыяльна-псіхалагічнага крызісу, паколькі грамадству навязваліся новыя прыярытэты» [193, с. 131].

Гісторыя Беларусі XIX – пачатку XX ст. «была выражэннем узаемнае барацьбы русыфікацыйных і полёнiзуючых начал за гегемонію ў Беларусі» [309, с. 16]. У гэты час на беларускую тэрыторыю ішоў актыўны эканамічны і культурны наступ «больш магутных суседзяў: з усходу – Расіі, з захаду – Польшчы. Расійскае самаўладдзе не дапускала на Беларусі ніякіх нацыянальных формаў грамадскага развіцця... Правячая эліта Польшчы таксама спрабавала ажыццявіць экспансіяніцкія мэты на беларускіх землях. ...Фактычна ўсе пласты польскага грамадства... актыўна прапаведвалі ідэю аб “гістарычным праве Польшчы на Беларусь”, аб “вялікай культурнай місіі палякаў на Усходзе” і г. д.» [38, с. 92]. І палякі, і рускія настойліва пераконвалі жыхароў беларускіх зямель у іх прыроднай польскасцi або

рускасці, імкнучыся апрацаваць на сваю карысць беларускі «этнаграфічны матэрыял». Не дзіўна, што тагачасная беларуская інтэлігенцыя аказалася размежаванай на дзве вельмі выразныя інтэлектуальныя групы.

Прадстаўнікі адной з іх былі паслядоўнікамі руху, які атрымаў назву «заходне-русізм», дакладнае азначэнне якому даў А. Цьвікевіч: «Пад “западно-руссизмом” мы разумеем тую плынь у гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі, якая лічыла, што Беларусь не зьяўляецца краінай з асобнай нацыянальнай культурай і ня мае дзеля гэтага права на самастойнае культурнае і політычнае развіццё, але што яна зьяўляецца культурна і дзяржаўна часткай Расіі і таму павінна быць разглядана як адзін з яе састаўных элементаў» [309, с. 7]. Адзін з галоўных ідэолагаў руху М. Каяловіч заклікаў да барацьбы з польскім паўстаннем. Прапаноўваўся таксама пастулат у духу «палякаў – у Польшчу». Прычым палякамі, паводле Каяловіча, былі ўсе каталікі, а існаванне катэгорыі беларусаў-каталікоў не дапускалася [349, с. 14].

Апанентамі прарасійскіх заходне-русаў выступалі польска арыентаваныя колы беларускіх інтэлігентаў. У асноўным гэта былі выхадцы з каталіцкай шляхты, якія «ідэялізавалі каталіцызм і даўнюю Рэч Паспалітую, прапагандавалі адзінства палітычных інтарэсаў Польшчы і Беларусі як яе правінцыі» [349, с. 13]. Сярод прадстаўнікоў гэтай плыні польскі даследчык Э. Мірановіч называе К. Каліноўскага¹, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багшэвіча.

¹ Паколькі асоба К. Каліноўскага з’яўляецца знакавай у гісторыі грамадскіх рухаў на Беларусі, варта прывесці разнастайныя меркаванні даследчыкаў адносна грамадска-палітычнай арыентацыі гэтага дзеяча. Польскія даследчыкі схільныя адносіць дзейнасць К. Каліноўскага да польскага ці ў лепшым выпадку да беларуска-польскага руху. Так, Э. Мірановіч піша, што К. Каліноўскі на беларускай мове спрабаваў будзіць сярод мужыкоў польскі патрыятызм, быў прыхільнікам Рэчы Паспалітай, у якой Беларусь мусіла быць адной са складовых частак з захаваннем культурнай і моўнай адметнасці, а беларускую мову лічыў за разнавіднасць польскай [349, с. 13]. Т. Позыняк сцвярджае, што К. Каліноўскі ўяўляе сабой паляка новага тыпа, які «апрацаваў беларускі строй не зыходзячы з літаратурнай моды, а па глыбока ідэйных прычынах. Ён з’яўляецца палякам-паўстанцам, які аперыруе літоўскімі катэгорыямі, адчуваючы павязь з беларускім людам» [351, с. 12]. Айчынным гісторыкі хоць і згаджаюцца, што ў першай палове XIX ст. рост рэвалюцыйнай і палітычнай свядомасці беларусаў выяўляўся галоўным чынам у рамках польскага рэвалюцыйнага руху, але час пасля паўстання 1863 г. упэўнена адносяць да пачатку станаўлення грамадскіх плыняў на нацыянальнай аснове, а К. Каліноўскага называюць ініцыятарам ідэі стварэння агульнанацыянальнай беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі [274, с. 18], указваюць, што ён дамагаўся поўнай раўнапраўнасці ўзаемаадносін Варшавы і Вільні, Польшчы і Літвы-

Дзейнасць такіх асоб, як К. Каліноўскі, стала падмуркам якаснага скачка ў фарміраванні беларускай нацыянальнай свядомасці. У пасляпаўстанцкі перыяд уласнабеларускі грамадска-палітычны чыннік паступова набіраў сілу, што знайшло адлюстраванне ў ідэалогіі групы блізкіх да народнікаў і рэвалюцыйных дэмакратаў беларускіх дзеячаў, якія ў часопісе «Гоман» у 1884 г. абвясцілі сваё бачанне будучыні аўтаномнай Беларусі ў складзе дэмакратычнай федэратыўнай Расіі, а пазней знайшоў сваё вышэйшае ўвасабленне ў праграме Беларускай Сацыялістычнай Грамады. М. Біч называе БСГ першай нацыянальнай палітычнай партыяй, якая выступала ў якасці адзінага арганізатара, ідэйнага і палітычнага кіраўніка беларускага нацыянальна-вызваленчага руху (у адрозненне ад нацыянальных рухаў суседніх народаў, якія былі шматпартыйнымі) [47, с. 14–15]. Падчас рэвалюцыі 1917 г. канцэпцыя абавязковага захавання Беларусі ў межах Расіі паступова замяняецца ідэяй незалежнасці, што ўвасабілася ў абвешчэнні 25 сакавіка 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі.

Запозненасць беларускага нацыянальнага руху навукоўцы звязваюць таксама яшчэ з некалькімі менш відавочнымі прычынамі.

Так, важнае значэнне ў гэтым сэнсе мела тое, што ў адрозненне ад суседніх літоўцаў або галіцкіх украінцаў творцамі літаратурнай беларускасці¹ ў XIX ст. была амаль выключна шляхта [352, с. 204], якая мела пачуццё палітычнага адзінства, але не мела развітога пачуцця этнічнай самасвядомасці [187, с. 270]. У гэтай групе самавызначэнне па сацыяльным статусе, прынамсі, да паловы XIX ст. «усё яшчэ мела больш вагі, чым вызначэнне канфесійнае ці, тым больш, этнічнае» [153, с. 295]. Шляхціц, будучы грамадзянінам Рэчы Паспалітай ці, пазней, ужо ў складзе Расійскай

Беларусі, выступаў за ўтварэнне самастойнай Літоўска-Беларускай рэспублікі [47, с. 11] – значыць меў выразную беларускую, а не прапольскую палітычную арыентацыю. Больш эмацыянальна гэтую ж думку выказвае Ю. У. Чарняўская: «Некаторыя даследчыкі... пішуць пра тое, што ў сапраўднасці Каліноўскі быў настроены па-прапольску... а беларускую мову выкарыстоўваў у прапагандысцкіх мэтах. Добрая прапаганда – ліст перад стратай («Ліст з-пад шыбеніцы»). Прапаганда коштам у жыццё» [313, с. 53]. І. Запрудскі прыводзіць як бяспрэчны той факт, што К. Каліноўскі разумеў сувязь Польшчы з Літвой-Беларуссю толькі з поўнай незалежнасцю апошняй і быў у вачах папличнікаў заўзятым «літоўскім сепаратыстам» [108, с. 219].

¹ Літаратурная беларускасць на той час фактычна азначала і беларускасць увогуле. Бо літаратурны і грамадскі рух у названы перыяд стаяць максімальна блізка і «ў большасці выпадкаў атаясамліваюцца. Для беларускага літаратара таго часу паняцце «літаратурная дзейнасць» пісьменніка і «грамадская дзейнасць» – неразрыўнае спалучэнне [254, с. 6].

імперыі, адчуваючы традыцыйную павязь з гэтым дзяржаўным утварэннем, «меў сантыменты і пачуццё прыналежнасці да сваёй малой радзімы, што выяўлялася ў словах: «Gente Ruteni, natione Poloni» – «з роду русін, па нацыянальнасці паляк», меў падвойную ідэалагічную Радзіму» [187, с. 270]. Адносіны шляхціца да народнай масы нешляхецкага паходжання маглі вагацца ад спачувальных да пагардлівых, але ў любым выпадку засноўваліся на захаванні пэўнай сацыяльнай дыстанцыі. Аб’яднанне грамадскай і інтэлектуальнай эліты з народамі, неабходнае для стварэння нацыянальнага руху, запавольвалася нават не з-за неразумення этнічнай еднасці, а таму, што «гэта вымагала адмаўлення ад класава-культурнай элітарнасці, якой і акрэслівалася шляхецкасць. Адмаўленне ад польскасці ці расійскасці ўспрымалася шляхецкай элітай краю як пагроза грамадскай дэградацыі...» [352, с. 204]¹. Такім чынам утвараўся своеасаблівы грамадскі парадокс, калі самі прыхільнікі ідэі беларускасці міжвольна (а часам, магчыма, і свядома) стрымлівалі яе на этнаграфічна-культурным узроўні, не даючы вырвацца з пільні польскасці і развіцця да нацыянальна-палітычнага ўзроўню.

Толькі ў канцы XIX ст. «найбольш перадавая, прагрэсіўная частка шляхты не ўспрыняла традыцыйнай пагарды да селяніна і ўжо не адмяжоўвала сябе ад народа, што і дазволіла ў поўнай меры ўсвядоміць свае задачы і абавязкі ў нацыянальным беларускім руху» [254, с. 12–13].

Яшчэ адной, менш глабальнай, прычынай таго, што незалежніцкія ідэі так доўга прабіваліся нават у найбольш беларуска арыентаваных грамадскіх колах, была няўпэўненасць у тым, што «малы народ можа стварыць дзяржаву, насамрэч незалежную ад таго ці іншага больш магутнага суседа...». Важнай умовай самастойнасці ў тагачасных ліберальных колах лічыўся і памер тэрыторыі [343, с. 174].

Апісаная грамадская сітуацыя самым непасрэдным чынам уплывала на мову. На дзяржаўным узроўні размова аб падтрымцы развіцця беларускай мовы, як ужо гаварылася, не вялася ды і не магла весціся. Самі ж беларусы, доўгі час не маючы акрэсленага нацыянальнага пачуцця, моцнага нацыянальна-палітычнага руху, спрычыняліся да моўнага станаўлення хутчэй выпадкова, чым усвядомлена. А некаторыя прадстаўнікі мясцовых эліт, зыходзячы са сваіх палітычных устаноў, адмаўлялі беларускай мове ў праве на прымяненне ў функцыях, шырэйшых за бытавую і фальклорна-этнаграфічную. Так, А. Цьвікевіч сцвярджае, што беларуская мова не

¹ Для параўнання літоўскія (рэдактары газеты «Ausra»), украінскія (Тарас Шаўчэнка), галіцыйскія (стваральнікі «Рускай Тройцы») ідэалагі народнага руху былі мужыцкага паходжання і таму з лёгкасцю атаясамлівалі сябе з тымі масамі народу, з якіх яны паходзілі і лічылі сваімі не толькі на ўзроўні звычайным, але і ідэалагічным, нацыянальным [352, с. 204].

прызнавалася «западно-руссамі», прычым не таму, што яна аб'ектыўна не існавала, а як фактар, які парушаў адзінства Расіі [309, с. 321]. Толькі на пачатку XX ст., разам з замацаваннем беларускага чынніка ў грамадскіх рухах, беларускае моўнае будаўніцтва набыло адзнакі мэтанакіраванасці.

1.2.4. Культурныя ўмовы. Перыяд XIX – пачатку XX ст. у гісторыі беларускай культуры характарызуецца як этап усведамлення нацыянальна-культурнай асобнасці і пошукаў сваёй культурнай нішы насуперак уплывам іншаэтнічных супрацьдзеючых экспансій. Па словах В. Каваленкі, гэта была «раніца вялікіх прадчуванняў і вялікіх прарываў мастацкай думкі, натхнёнае збіранне жывых праяў духоўнага адраджэння беларускага народа, пазнанне і асэнсаванне глыбінь нацыянальнай душы...» [114, с. 38].

У названы час культуры Беларусі «развівалася ў цесным адзінстве са зменамі ў палітычным жыцці і сацыяльна-эканамічных адносінах у краі» [40, с. 135], што амаль аўтаматычна азначала развіццё пад выразным палітычным ціскам.

У ардадамінантнай¹ культуры Беларусі XIX – пачатку XX ст. уласна беларускі нацыянальны складнік быў фактычна не прадстаўлены, ва ўсялякім разе істотна прыхаваным іншамоўным афармленнем. На пачатку XIX ст. несумненна вядучым з'яўляўся польскі моўна-культурны вектар. Разважаючы пра статус польскамоўных культурных помнікаў, створаных у гэты час на тэрыторыі Беларусі, варта пагадзіцца з тым, што фармальна-небеларускасць культуры шляхецкіх колаў на беларускіх землях не адмаўляе глыбіннай духоўнай павязі культуры гэтай часткі грамадства са спецыфічнымі рэгіянальнымі, не польскімі, а ліцвінскімі гістарычнымі традыцыямі. Сапраўды, нельга ставіць знак роўнасці паміж сучасным паняццем «паляк» і аднайменным паняццем на пачатку XIX ст., калі яно хутчэй служыла не для імянавання прадстаўніка пэўнага этнасу, а для азначэння грамадзяніна Рэчы Паспалітай і мела не столькі этнічны, колькі палітычны, а часам канфесійны сэнс [152, с. 230–233]. Аднавядна з гэтым карэктуюцца і змест паняцця «польская культура» на Беларусі. Аднак усё ж, на наш погляд, чужамоўная форма значна змяншала шансы культуры стацца фактарам нацыянальнай кансалідацыі.

Паступова на хвалі русіфікацыі беларускіх губерняў, распачатай уладамі Расійскай імперыі, польскія культурныя традыцыі на Беларусі пачынаюць актыўна выцясняцца. Гэта знаходзіла самыя разнастайныя практычныя праявы, напрыклад, барацьба з польскім друкаваным словам, забарона ўвозу польскіх кніг, цензурныя мерапрыемствы, кантроль за кніжнымі фондамі ў бібліятэках, выкараненне польскай мовы з навучальных устаноў

¹ Значыць, у культуры пануючых колаў грамадства і адукаваных яго прадстаўнікоў [152, с. 229].

і нават ганенні на людзей, якія выкарыстоўвалі польскую мову ў бытавых зносінах [233, с. 123–128]. Але змаганне з «пальшчызнай» не азначала павароту да мясцовых рэгіянальных традыцый. На месца гнанных польскіх уплываў гвалтоўна ўжыўлялася руская сістэма культурных каштоўнасцей.

У такіх умовах, калі функцыянаванне культурных чыннікаў на Беларусі ў XIX – на пачатку XX ст. прадвызначалася спярша палітыкай паланізацыі, а затым выразнай русіфікатарскай палітыкай, мясцовая інтэлігенцыя, у руках якой «...знаходзяцца ключы ад нацыянальнага лёсу таго народу, прадстаўніком якога яна з’яўляецца» [300, с. 191], аказалася ў вельмі вялікай ступені спаланізаванай ці русіфікаванай і адпаведна выключанай з беларускага культурнага працэсу. У выніку «адзіным захавальнікам і творцам беларускай культуры застаўся «просты народ» – сялянства, частка гараджан і ніжэйшае духавенства» [47, с. 4].

Надзвычай наглядна грамадска-культурны раскол праявіўся ў тэатральнай культуры. Так, у тэатрах, папулярных сярод разначынных колаў насельніцтва, якія прэзентавалі верхні слой культуры, да 1863 г. пераважалі спектаклі на польскай мове, пасля – на рускай, у змесце якіх, так ці інакш, знаходзілі праяўленне паланізатарскія ці русіфікатарскія ідэі. А ў сялянскім асяроддзі захоўваліся традыцыйныя формы тэатральнай культуры (абрадавыя традыцыі, тэатралізацыя гульняў і г. д.) пры поўнай перавазе беларускай мовы ў дадзеным культурным коле [88, с. 140–141].

На афіцыйным узроўні ініцыяваліся асобныя даследаванні беларускіх культурных фрагментаў, найперш у мэтах збірання доказнай базы для абгрунтавання прыналежнасці беларусаў да рускай нацыі¹. Некаторыя манархічныя газеты спрабавалі кваліфікаваць тагачасныя этнаграфічныя зборнікі, якія змяшчалі беларускі матэрыял, як «каштоўную крыніцу» для пацверджання гэтай версіі [247, с. 68]. Іншая справа, што, будучы сабранымі і сістэматызаванымі, вынікі фальклорных і этнаграфічных доследаў, «стымуляваных палітычнымі амбіцыямі» [167, с. 44], мімаволі аказаліся выразным сведчаннем асобнасці беларускага этнасу [254, с. 11–12].

У цэлым жа аўтэнтычная беларуская культура не мела дзяржаўнай падтрымкі і была вымушаная літаральна прарывацца праз чужародныя напластаванні. Найчасцей такія прарывы былі звязаны з канкрэтнымі прыватнымі ініцыятывамі. Свядомы асабісты выбар быў у аснове звароту да беларускамоўнай творчасці такіх літаратараў XIX – пачатку XX ст., як Ян Чачот, Вінцэнт Каратынскі, Ян Баршчэўскі, Аляксандр Ельскі, Адам Гу-

¹ Заўважым, што ў ходзе такой работы адзначаліся сістэматычныя факты вывазу беларускіх культурных каштоўнасцей у расійскія гарады, напрыклад, фонды бібліятэк Радзівілаў і Сапегаў, архіў уніяцкіх мітрапалітаў і інш., што моцна падрывала культуры патэнцыял Беларусі [177, с. 109].

рыновіч, Францішак Багушэвіч, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Алаіза Пашкевіч, Максім Багдановіч, Якуб Колас, Янка Купала, і многіх іншых. Выключна намаганнямі той ці іншай асобы ствараліся беларускія нацыянальныя культурныя арганізацыі, напрыклад аматарскі беларускі тэатр В. Дуніна-Марцінкевіча, «Першая беларуская труппа Ігната Буйніцкага» з беларускім рэпертуарам (1907–1910 гг.), беларускі артыстычны гурток Ф. Здановіча, удзельнікі якога ў 1913 г. ажыццявілі пастаноўку «Паўлінкі» Янкі Купалы, труппа А. Бурбіса, «Беларускі народны хор» У. Тэраўскага [175, с. 39–40] і інш.

Як слухна сцвярджае С. Кузняева, «у гістарычных абставінах, калі беларуская нацыянальная свядомасць толькі пачынала складвацца, а этнічная свядомасць вызначалася неакрэсленасцю і размытасцю, нацыянальна-культурнае адраджэнне не магло набыць шырокага размаху. Не магло яно вылучыць і вялікую, моцна згуртаваную армію культурных дзеячоў. Прадстаўнікоў тагачаснай генерацыі беларускай інтэлігенцыі мы ведаем сёння амаль усіх паіменна, і спіс іх не вельмі вялікі» [150, с. 52].

І тым не менш беларуская нацыянальная культура паступова развівала свой рэгіянальны статус да ўзроўню нацыянальнага і «пры адсутнасці ў беларусаў сваёй дзяржаўнасці, самастойных форм палітычнага і эканамічнага жыцця... выступіла як важнейшы аб'яднальны фактар. Яна садзейнічала і забяспечвала захаванне этнічнай самабытнасці, вяла да абуджэння і выпявання нацыянальнай самасвядомасці... прыняла на сябе нацыянальна-кансалідацыйныя і нацыянальна-патрыятычныя функцыі» [300, с. 190]. Але гэты шлях быў надзвычай няпростым, звязаным з пераадоленнем шматлікіх супярэчнасцей, а самае галоўнае – уладнага супраціву.

1.2.5. Канфесіянальная дзяржаўная палітыка ў разглядаемы перыяд таксама была накіраваная на замацаванне расійскага ўплыву і, у прыватнасці, пазіцыі праваслаўнай царквы на акраінах Імперыі. Як і ў культурнай сферы, першачарговай задачай пры гэтым было абмежаванне польска-каталіцкага ўплыву. Для яе вырашэння дзейнічаў цэлы комплекс мер: закрыццё касцёлаў і каталіцкіх кляштароў і перадача іх Праваслаўнай царкве, пераслед каталіцкіх святароў і высылка іх у манастыры, фактычна прымусовае наведванне дзецьмі-католікамі царкоўнапраходскіх школ з рускай мовай навучання і з вывучэннем асноў праваслаўнай веры і інш. [222; 291].

На пэўным этапе (з канца 60-х гг. XIX ст.) імперскія ўлады палічылі магчымым некалькі змякчыць дзяржаўную палітыку ў адносінах да каталіцкай царквы на Беларусі ў мэтах прыцягнення да супрацоўніцтва мясцовае каталіцкае і апалчанае насельніцтва. У цэлым «урад не адмовіўся ад кантролю за дзейнасцю рымска-каталіцкага духавенства, але ў той жа час імкнуўся надаваць свайму ўмяшанню больш мяккія формы...» [248, с. 88]. Каб пазбегнуць папрокаў у свядомых намерах па прыніжэнні католікаў,

расійскія чыноўнікі шукалі завуляваныя шляхі для ажыццяўлення антыкаталіцкіх намераў, напрыклад, не проста зачынялі касцёлы, а разбіралі іх пад выглядам ветхасці, спачатку прымуова пераводзілі насельніцтва ў праваслаўе, а затым скарачалі адпаведныя каталіцкія епархіі і пад. [248, с. 87]. Аднак ужо ў 80-я гг. XIX ст. гэтаму «заігрыванню ў прымірэнне» і «ілжываму міласерддзю» быў пакладзены канец і пачаліся ганенні на ўсё нярускае і неправаслаўнае, значыць і на католікаў [248, с. 99].

Толькі рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. прымусілі ўлады да перагляду пазіцыі па рэлігійна-канфесійным пытанні. Паказальна, што «за перыяд першай рускай рэвалюцыі былі прыняты 24 законы і пастановы, якія мелі непасрэднае дачыненне да веравызнанняў. Найбольш уплывовым сярод іх быў “Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату от 17.04.1905 г.”, які ўвайшоў у гісторыю як закон аб верацярпімасці» [291, с. 92]. Гэтым указам дазваляўся пераход з праваслаўя ў іншыя веравызнанні, адмяняўся шэраг адміністрацыйных абмежаванняў, з’явілася магчымасць выкладання Закона Божага на роднай мове веруючых, пачалося будаўніцтва касцёлаў [222, с. 64–65].

Важнае значэнне ў развіцці сістэмы грамадскіх свабод меў маніфест «Аб удасканаленні дзяржаўнага парадку» ад 17 кастрычніка 1905 г., які ўпершыню ў гісторыі краіны дазваляў свабоду сумлення.

Але на справе гэтыя ўказы захавалі шэраг пераваг праваслаўнай царквы ў пытаннях веравызнання і рэгулюючую ролю дзяржавы пры гэтым, а акрамя таго, праводзіліся непаслядоўна. Русіфікацыя і пануючае становішча праваслаўнай царквы заставаліся дамінантнымі ў галіне рэлігійнай палітыкі.

Самае ж галоўнае, што ўласныя канфесійныя і нацыянальныя патрэбы насельніцтва этнічнай тэрыторыі Беларусі, якое ў большасці сваёй уяўляла сабой беларускі этнас, ані расійскае чыноўніцтва, ані польскае каталіцкае духавенства не хацелі заўважаць, а тым больш, ісці ім насустрач [291, с. 93]. Толькі асобныя (пераважна каталіцкія) святары прыхільна ставіліся да беларускага нацыянальнага руху, прынамсі, выступалі за ўвядзенне беларускай мовы ў набажэнства, напрыклад, прафесар Петраградскай духоўнай акадэміі Ф. Абрантовіч, ксяндзы В. Гадлеўскі, А. Астравіч, Ф. Будзька, К. Стаповіч, Л. Хвецка, А. Станкевіч [175, с. 41]. Віленскі біскуп Э. Роп у 1905 г. у сваіх цыркулярах пісаў: «...Не жадаючы быць паланізатарам беларускага народа (гэта не можа з’яўляцца задачай рэлігіі), пры тлумачэнні дзецям ісцін веры трэба выкарыстоўваць мову, на якой размаўляюць людзі ў сваім доме, г. зн. беларускую, і з боку духавенства працаваць у тым сэнсе, каб стварыць агульную, па магчымасці ўсімі зразумелую беларускую мову» [258, с. 183].

Пасля скасавання уніі ў 1839 г. «беларусы былі пазбаўлены таго элемента іх культуры, які даваў найбольшыя шанцы для нацыянальнай эска-

лацы іх беларускаці» [240, с. 277]. У адрозненне ад палякаў, галіцыйскіх украінцаў або літоўцаў, для якіх рэлігія (каталіцызм) сталася «ўзмацняючым, а часам інспіруючым фактарам нацыянальнага самавызначэння, у беларусаў узрасла значэнне рэлігіі як фактара, што раз’ядноўвае цывілізацыйнае грамадства, замаруджвае яго нацыянальнае развіццё» [240, с. 274]. Беларусы, падзеленыя па канфесіянальнай прымеце фактычна на палякаў (каталікі) і рускіх (праваслаўныя), не маглі прэтэндаваць на нацыянальна-рэлігійную асобнасць і нават на ўжыванне ў набажэнстве беларускай мовы. Беларуская мова «не набыла функцыі *sacrum* і для масы беларускага вясковага насельніцтва заставалася “простай”, “мужыцкай” гаворкай» [260, с. 117]. З-за немагчымасці чуць родную мову ў царкве страчвалася адчуванне духоўнай сувязі паміж ніжэйшымі сляямі насельніцтва і элітай, што ператварала беларускую мову ў «прагматычны сродак зносінаў сярод вясковага грамадства, а не сэнсатворчы нацыянальны капітал» [167, с. 57].

З вышэйсказанага вынікае, што ў XIX – на пачатку XX ст. непасрэдная моўная палітыка¹, а таксама суправаджаючыя знешнія фактары былі адназначна неспрыяльнымі для развіцця беларускай мовы. Як гэта адбілася на моўнай сітуацыі на Беларусі?

Прынята лічыць, што «адзіным захавальнікам і творцам беларускай культуры (а значыць, і мовы. – *І. Г.*) застаўся «просты народ» [47, с. 4]. «Беларускай мовай у сукупнасці яе мясцовых гаворак карысталіся пры вусных зносінах прыгонныя сяляне, дробная шляхта, мяшчане, рамеснікі, ніжэйшае духавенства» [17, с. 16]. Сапраўды, сумненні адносна беларускамоўнай прыналежнасці гэтай часткі грамадства не ўзнікаюць.

Больш складаная сітуацыя назіралася ў асяродку шляхты, як дробнай, так і заможнай, якая, як указвалася вышэй, аказалася ў вельмі вялікай ступені спаланізаванай ці русіфікаванай, выключанай з беларускага грамадска-культурнага працэсу і адпаведна ўлучанай у рускі ці польскі моўны асяродак. У першай палове XIX ст. грамадскім прыярытэтам валодала польская мова: яна абсалютна пераважала ў сацыяльных вярхах і лічылася святочнай, цырыманіяльнай у тых сацыяльных сляях, для якіх бытавой, штодзённай была беларуская мова [17, с. 16–17]². Пазней з узмацненнем русіфікатарскай палітыкі пачынае дамінаваць руская мова. Яна набывае ў беларускім грамадстве статус «мовы хлеба», без авалодання якой немагчымым становіцца здабыццё сацыяльнага поспеху [110, с. 77].

¹ За выключэннем хіба што мінімальнага магчымасцей выдання беларускіх твораў, з’яўленне якіх не тое, каб дазвалялася, а хутчэй «літасціва» не заўважалася.

² Даследчыкі прапануюць называць такую моўную сітуацыю беларуска-польскай дыгласіяй – «стан, пры якім два сродкі зносін размеркаваны па розных функцыянальных сферах, прычым мае месца свядомае ацэнка ідыёмаў носьбітамі па шкале “высокі – нізкі” (“урачысты – бытавы”)» [17, с. 17].

Не толькі для прапольскіх або прарасійскіх, але і для найбольш выразна нацыянальна арыентаваных прадстаўнікоў шляхты, якія мелі пашану да беларускага народа і яго мовы, уласна беларуская ідэя тым не менш заставалася ў пэўным сэнсе чужой. Нават В. Дунін-Марцінкевіч, паводле ўспамінаў Ядвігіна Ш., «...у штодзённым сваім жыцці ня меў адвагі заявіць сябе шчырым беларусам, ня меў адвагі беларускую ідэю прыпасавець да жыцця» [201, с. 54], і Беларусь для яго «не была самастойнай у нацыянальных адносінах, уяўлялася тэрытарыяльна-этнаграфічнай, а не нацыянальнай цэласнасцю» [284, с. 75]. Нават Ф. Багушэвіч «не быў цалкам упэўнены ў адраджэнні і функцыянальнай паўнаце беларускай мовы», а яго «беларускія вершы... былі... свайго роду «хаджэннем у народ» сумленнага беларускага шляхціца-інтэлігента» [201, с. 54–55].

Калі весці гаворку не пра ідэйныя падыходы, а факты рэальнага жыцця, то даследчыкі канстатуюць дастаткова актыўнае выкарыстанне беларускай мовы ў асяродку шляхты і нават заможнага дваранства. В. С. Макарэвіч прыводзіць шматлікія цытаты як вядомых асоб XIX ст. (Э. Вайніловіча, Я. Чачота, Н. Роўбы, А. Пыпіна, К. Крашэўскага), так і сучасных даследчыкаў, у тым ліку замежных, якія пацвярджаюць тое, што шляхта і памешчыкі «...адчувалі... сябе адной крыві з мясцовымі людзьмі, да таго ж валодалі ягонай мовай», «...масы шляхецкія яшчэ доўга заставаліся дзвухмоўнымі, яшчэ ў дзевятнаццатым стагоддзі шляхта і пань з крэсаў свабодна карысталіся сялянскімі дыялектамі (фактычна беларускай мовай. – *І. Г.*)» [187, с. 271]. Паводле слоў Яна Чачота, «крывіцкі дыялект» (беларуская мова) – гэта «...мова, на якой на нашай памяці любілі размаўляць паміж сабою старыя пань, што яшчэ жывуць, на якой дагэтуль гавораць пань і аканомы з сялянамі...» [201, с. 52].

Ян Запруднік, спасылаючыся на П. Церашковіча, прыводзіць даныя аб тым, што згодна з перапісам 1897 г. са 153 тыс. прадстаўнікоў дваранскага саслоўя на тэрыторыі Беларусі 43,3 % (г. зн. больш за 65 тыс. чалавек) прызналі роднай мовай беларускую [107, с. 35]. Падобныя факты сапраўды даюць падставы сцвярджаць, «што беларускі нацыянальна-гістарычны гмах другой палавіны XIX ст. не быў канчаткова зруйнаваны аж да свайго сацыяльнага падмурку – сялянства, а былі яшчэ ў ім сцены і нават крыху даху» [107, с. 35].

Такім чынам, відавочна, што беларуская мова, будучы абмежаванай у афіцыйным ужытку, тым не менш заставалася важнай неад'емнай часткай моўнай карціны на Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. Паказальнымі ў гэтым сэнсе з'яўляюцца звесткі ўжо згаданага перапісу 1897 г., паводле якіх толькі 73,2 % агульнай колькасці беларусаў назвалі роднай беларускую, акрамя таго, беларуская мова была прызнаная роднай таксама амаль для 1482 татар і 795 яўрэяў [284, с. 144].

* * *

Пералічаны комплекс знешніх абставін у цэлым быў неспрыяльным для кансалідацыі беларускай нацыі, станаўлення нацыянальнай ідэі, а значыць – і для развіцця нацыянальнай мовы. Аднак тым не менш ва ўмовах прыгнечанага сацыяльна-эканамічнага становішча беларускага народа, пры адсутнасці уласнай дзяржаўнасці, нацыянальнай школы, канфесійнага адзінства, слабасці і размежаванасці нацыянальнай інтэлігенцыі ўсё ж сфарміраваўся і замацаваўся беларускі эканамічны, палітычны і культурны элемент. Гэты элемент паслужыў знешнім штуршком, дастатковым, каб насуперак імкненням дзвюх процідзеючых іншанацыянальных экспансій – польскай і рускай – па насаджэнні на Беларусі сваіх ідэалагічных і моўна-нацыянальных прыярытэтаў, запусціць механізм рэалізацыі ўнутранага ўласна беларускага моўнага патэнцыялу.

Разглед 2

МОЎНАЯ ПЕРАЕМНАСЦЬ: АД СПАРАЖЫТНАСЦІ ДА ПЕРЫЯДУ XIX – ПЯЧАТКУ XX ст.

Перыяд XIX – пачатку XX ст., калі пасля працяглага перарыву пачалося аднаўленне літаратурна-пісьмовага ўжывання беларускай мовы, называюць новым або адраджэнскім, выкарыстоўваючы гэтыя азначэнні фактычна як сінонімы, што дапушчальна ў агульналінгвістычным плане. Аднак пры разглядзе пытання пераемнасці неабходна спыніцца на адной канкрэтнай фармулёўцы, дакладна абазначыўшы названы этап моўнай гісторыі або як сапраўды новы, на якім станаўленне мовы распачалося фактычна ад нулявой адзнакі без непасрэднай сувязі з папярэднім этапам, або як адраджэнскі, сутнасць якога заключаецца ў рэанімацыі старапісьмовых традыцый і прыстасаванні іх да новых умоў. Вызначэнне статусу перыяду, памежнага паміж дзвюма акрэсленымі моўнымі стадыямі – старабеларускай мовай і сучаснай беларускай літаратурнай мовай, як пачатку новага моўнага этапу ці працягу старога, мае ключавое значэнне для вырашэння многіх надзённых лінгвістычных задач, паколькі «мова – гэта гістарычна цэласны арганізм, ацаніць сучасны стан якога і перспектывы моўнага развіцця немагчыма без уліку старажытнага стану» [276, с. 3]. Ад дакладнай кваліфікацыі ступені і характару моўнай пераемнасці ў названы вызначальны перыяд залежыць таксама фарміраванне аб’ектыўных падыходаў да цэлага шэрагу важных моўна-гістарычных праблем, у прыватнасці да праблемы перыядызачыі гісторыі мовы, вызначэння моўнага «ўзросту», акрэслення соцыялінгвістычнага тыпу мовы і інш.

2.1. ПЫТАННІ МОЎНАЙ ПЕРАЕМНАСЦІ Ў ПРАЦЯХ БЕЛАРУСКІХ І УКРАЇНСКІХ ЛІНГВІСТАЎ

Устанаўленне навуковых вывадаў па пытанні пераемнасці асабліва прынцыповым з’яўляецца для тых моў, якія зазналі неспрыяльнае ўмяшанне ў натуральныя эвалюцыйныя працэсы свайго развіцця. Менавіта таму

філіяцыйны¹ аспект даследавання на працягу многіх дзесяцігоддзяў застаецца актуальным у беларускай і ўкраінскай лінгвістыцы. Супастаўленне беларускіх і ўкраінскіх навуковых трактовак пераёмнай сувязі паміж рознымі моўнымі этапамі дазваляе найбольш выразна высвецці складанасць і неадназначнасць гэтай праблемы гістарычнага мовазнаўства.

У гісторыі беларускай і ўкраінскай моў вылучаюцца так званыя стары і новы перыяды. Пераход паміж імі ў абедзвюх мовах адбываўся падобнымі (хоць і не зусім ідэнтычнымі) шляхамі і меў падобныя ж вынікі, што было абумоўлена наяўнасцю шматлікіх агульных знешніх гістарычных рыс у працэсе моўнага развіцця. У прыватнасці, на тым часавым адрэзку, які ў абедзвюх мовах выступае ў якасці гранічнага паміж старым і новым перыядамі моўнай гісторыі (XIX ст.), і беларуская, і ўкраінская мовы, як указвалася вышэй, функцыянавалі ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці і рэлігійна-духоўнага адзінства насельніцтва, не маючы афіцыйнага статусу, прабіваючыся праз шматлікія цензурныя заслоны і пераадолюючы асімілятарскае ўздзеянне іншых дамінуючых моў. Новыя літаратурна-пісьмовыя беларускія і ўкраінскія нормы развіваліся на прычэпова новай, у параўнанні з папярэднім перыядам, моўнай аснове, з канцэптuallyнай устаноўкай, арыентаванай на адлюстраванне ў пісьмовай мове жывых вусных асаблівасцей.

Нагледзячы на падабенства моўна-гістарычных фактараў, у беларускім і ўкраінскім мовазнаўстве пытанне пераёмнасці асвятляецца некалькі парознаму.

Беларускія даследчыкі разыходзяцца ў ацэнках факта пераёмнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. Па сутнасці першым, хто выказаўся па гэтым пытанні, можна лічыць Францішка Багушэвіча, які ў канцы XIX ст. у прадмове да «Дудкі беларускай» недвухсэнсоўна падкрэсліваў моўную агульнасць на розных этапах гісторыі беларускай мовы: «Czytań ja ci mała starych papierai pa dwieście pa trzysta hadoŭ tamu pisanych u naszaj ziamli i pisanych wialikimi panami, a naszaj mowaj czyściusinkaj jakby wot ciapier piśaśasia» [19]. Аднак гэтае меркаванне сучасніка пачатковага этапу фарміравання норм новай беларускай літаратурнай мовы ў далейшым не было прынятае пад увагу. Так, напрыклад, пераёмнасць старой і новай беларускай літаратурнай мовы адмаўляў Янка Станкевіч: «У стаг. XIX, а навет у канцы XVIII даўнейшы язык літаратурны быў ужо забыты. Дзеля таго ў першай пары нацыянальнага адраджэння беларускія пісьменьнікі не маглі сіляць (чэрпаць) із даўгавечных запасаў ягоных. Дык пісалі ў языцэ народным»; «Традыцыя старабеларускага літаратурнага языка настолькі была забыта, што, калі... у XIX ст. пачалося адраджэнне беларускай літаратуры... пісьменьнікі каталікі... сталі пісаць лацініцай» [272, с. 277, 279]. У другой палове XX ст. многімі беларускімі

¹ Тэрмін паводле [276, с. 4].

моваведанні праводзілася думка, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога, вынікам чаго сталася страта прамой і непасрэднай пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай [69, с. 174; 102, с. 368; 103, с. 108–110; 135, с. 335; 136, с. 497; 226, с. 64; 283, с. 147 і інш.]. Адсутнасць моўнай пераемнасці ў гэтых публікацыях сцвярджаецца з той ці іншай ступенню катэгарычнасці, напрыклад, выказванні К. Крапівы больш асцярожныя («...беларуская літаратурная мова пасля двухсотгадовага перапынку не магла цяпер быць працягам старой літаратурнай мовы XVII ст. Занадта шмат часу прайшло, і жывая мова беларускага народа, захаваўшы ў цэлым сваю аснову (тут і далей разрадка наша. – *І. Г.*), усё-такі перацярпела значныя змены» [136, с. 497]) у параўнанні з фармулёўкамі А. І. Жураўскага («моўныя дасягненні (беларускай мовы старажытнага перыяду. – *І. Г.*) аказаліся зусім забытымі і нявыкарыстанымі ў далейшым, пры фарміраванні беларускай літаратурнай мовы XIX ст. на народнай аснове» [102, с. 368]) ці аўтараў падручніка «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы» І. І. Крамка, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч («У гісторыі беларускай літаратурнай мовы прыкметна вылучаюцца два перыяды зусім незвязаныя паміж сабой: старажытны і новы» [135, с. 335]). На пэўным этапе развіцця беларускага мовазнаўства такі падыход да вырашэння пытання пераемнасці з'яўляўся вядучым і, па сутнасці, не аспрэчваўся. Толькі некаторыя вучоныя імкнуліся правесці думку адносна апасродкаванай пераемнасці, у якой ролю злучаючага звяна адыграла вусная народная творчасць [324, с. 29], або ўвогуле абгрунтавалі бесперарыўнасць развіцця беларускай літаратурнай мовы [24; 7; 9]. У падтрымку пераемнасці можна залічыць і пункт погляду Г. К. Цівановай. Разглядаючы моўныя асаблівасці беларускіх пісьмовых помнікаў XVIII ст., яна, у процівагу тым навукоўцам, якія адмаўлялі пераемнасць і адпаведна XVIII ст. трактавалі фактычна як правальны, пусты перыяд беларускай моўнай гісторыі, указвае, што «...помнікі [XVIII ст.] варта разглядаць як узоры новай беларускай літаратурнай мовы данацыянальнага перыяду», а «галоўнае значэнне XVIII ст. заключаецца ў тым, што ў гэты перыяд набываюцца навыкі перадачы на пісьме народнай мовы, узнікаюць перадумовы для фарміравання узуса, выпрацоўкі новых моўных нормаў» [286, с. 17].

У апошні час у беларускім мовазнаўстве адбываецца заўважальная эвалюцыя навуковых поглядаў на пытанне пераемнасці. Даследчыкі ўказваюць, што навуковая, афіцыйна-справавая, публіцыстычная стылёвая разнавіднасці ў новы перыяд сапраўды істотна абнаўляліся, а то і «выпрацоўваліся занова». Мова ж мастацкай літаратуры «ніколі не спыняла свайго развіцця, тут адбываўся сінтэз размоўнай народнай мовы з фактамі старажытнай беларускай пісьменнасці, якія ад стагоддзя да стагоддзя

захоўваліся, перадаваліся, зразумела, пры перавазе першай» [182, с. 127]. Многія прызнаюць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы перш за ўсё на лексічным узроўні [204, с. 19–20]. Менавіта наяўнасць агульных лексічных рыс на розных моўных этапах становіцца аргументам на карысць пераемнасці. Гэты вывад выразна акрэслены, у прыватнасці, у публікацыях С. М. Струкавай: «...нельга адмаўляць лексічную пераемнасць паміж беларускай нацыянальнай мовай і мовай старабеларускага перыяду, паколькі асноўны нейтральны лексічны састаў старабеларускай мовы аказаўся даволі ўстойлівым і захаваўся да нашага часу» [275, с. 17]; «Сведчаннем заканамернай пераемнай сувязі моўных этапаў з'яўляецца значны пласт лексічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы, які складае традыцыйная, гістарычна ўстойлівая лексіка» [276, с. 18].

Вельмі ўхвальна, на наш погляд, тое, што назіраецца пераход ад абстрагаваных разважанняў да стварэння статыстычнай доказнай базы факта моўнай пераемнасці. Такі падыход практыкуецца, у прыватнасці, у артыкуле І. У. Будзько, дзе ў ходзе параўнальнага аналізу матэрыялаў «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» і электроннага (корпуснага) слоўніка беларускай мовы, які рыхтуецца ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі, шляхам скрупулёзных падлікаў выяўляецца вельмі высокая лексічная пераемнасць (каля 70 %) у сферы агульнаўжывальнай лексікі старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурных моў [56, с. 41–42].

Ва **ўкраінскім** мовознаўстве адмаўленне факта пераемнасці фіксуецца ў адзінкавых працах. Украінскі лінгвіст М. А. Жаўтобрух у сваім артыкуле ўказвае, што такіх поглядаў прытрымліваюцца Ф. Т. Жылко, П. Моўчан, Л. Л. Гумецка, М. І. Талстой, і крытычна ацэньвае пазіцыю гэтых даследчыкаў: «Адмаўленне пераемнасці, арганічнай сувязі паміж старой і новай украінскай літаратурнай мовай грунтуецца, відавочна, на аднабаковым асвятленні тых працэсаў, што адбываліся ў літаратурна-моўным жыцці Украіны свайго часу» [100, с. 27].

У цэлым жа ўкраінскія лінгвісты аднадушна сыходзяцца на тым, што на Украіне генетычная сувязь паміж даўняй пісьмовай мовай, якая па меншай меры рэгіянальна адстойвала некаторыя свае функцыі да канца XVIII ст., і новай украінскай літаратурнай мовай не была перарваная [336, с. 82].

Пры гэтым у некаторых выданнях, прысвечаных гісторыі мовы, пытанне пераемнасці асобна не ставіцца, але і гэта паказальна, бо выклад вядзецца так, як бы такога пытання ўвогуле не існуе і яго не варта дыскутаваць і даказваць факт наяўнасці пераемнай сувязі [227].

Шэраг украінскіх лінгвістаў у працах моўна-гістарычнага накірунку, не ўжываючы напрамую тэрмін «пераемнасць», тым не менш пераканаўча

даказваюць існаванне гэтай з’явы. Так, М. К. Байчук, складаючы перыядызацыю гісторыі ўкраінскай мовы, указвае: «З канца XVI ст. заканчваецца першы перыяд у развіцці старой украінскай літаратурнай мовы, які прайшоў пад знакам шырокага, вольнага і ўсеагульнага анароднівання ўспадкаванай ад старажытнарускай народнасці “рускай” літаратурнай мовы» [53, с. 82]. З гэтага ж часу, па словах даследчыка, пачынаецца другі этап, калі мова паступова дэархаізуецца, насычаецца рысамі іншых моў (найперш польскай) і, самае галоўнае, рысамі вуснай размоўнай мовы. Гэты другі перыяд цягнецца на ўсходзе прыкладна да сярэдзіны XVIII ст., а на захадзе – да сярэдзіны XIX ст., пасля чаго «старая ўкраінская літаратурная мова прыпыняе сваё існаванне» і «з канца XVIII і цягам усяго XIX ст. украінскі народ не прыпыняе намаганняў па стварэнні, удасканаленні і развіцці новай літаратурнай мовы» [53, с. 83].

Аналагічным чынам выказваецца П. П. Плюшч, які мяркуе, што пры змене моўнага стану ў выніку пераходу ад старой літаратурнай мовы да новай адпалі штучныя, адарваныя ад народнай асновы элементы, што і надало мове новую якасць, але не ізалявала розныя этапы моўнага станаўлення адзін ад аднаго: «Пад новай украінскай літаратурнай мовай трэба разумець літаратурную мову ўкраінскай нацыі на жывой нацыянальнай моўнай аснове. Гэтая мова якасна адрозніваецца ад старой украінскай літаратурнай мовы: між ёй і жывой украінскай мовай няма таго разрыву, які існаваў паміж жывой мовай народу і старой літаратурнай мовай» [53, с. 34].

Яшчэ больш канкрэтная пазіцыя В. П. Русаніўскага: «...хоць новая ўкраінская літаратурная мова – гэта якасна адрозная ад старой літаратурнай мовы з’ява, усё ж яна як у працэсе свайго станаўлення, так і пазней – ажно да сёння – абапіраецца на старую ўкраінскую літаратурную мову, асабліва на ўжываную ў ёй лексіку» [243, с. 212]. Паказальна, што вывад аб пераемнасці паміж старым і новым этапам ва ўкраінскай мове даследчык распаўсюджвае на беларускую мову: «Сучасная беларуская літаратурная мова звязана спадчыннай повяззю са старабеларускай» [243, с. 212].

У абарону пераемнасці катэгарычна выказваецца В. А. Перэдрыенка, які лічыць, што «народная аснова з’яўляецца злучаючым звяном у сістэме літаратурна-моўнай спадкаемнасці» [224, с. 9]. Даследчык называе таксама гісторыкаў мовы, якія прытрымліваюцца аналагічных поглядаў (І. К. Біладзід, Е. М. Маркоўскі, Г. А. Леўчанка, М. Лесёў, А. А. Маскаленка, М. А. Жаўтобрух), і выступае з крытыкай тых навукоўцаў (у тым ліку беларускіх), якія канстатуюць разрыў літаратурна-моўных традыцый паміж старым і новым перыядамі развіцця ўкраінскай і беларускай мовы, бо «...такой кваліфікацыі пярэчыць сам факт гістарычна трывалага ўзаемадзеяння кніжнага і народнага кампанентаў у новую эпоху і яшчэ ў большай ступені ў даўнюю; яна не пацвярджаецца таксама аналізам адпаведнага матэрыялу»; «...тэзіс пра разрыў моўных традыцый (І. Г.) ...вынікаў з

пэўнага ігнаравання пытанняў пераходу ад старой да новай украінскай літаратурнай мовы, а таксама з неадэкватнага іх асвятлення» [224, с. 14–15].

Такім чынам, большасць украінскіх мовазнаўцаў канстатуе заняпад старой украінскай літаратурнай мовы і прынцыповыя адрозненні яе моўнай канцэпцыі ад новай літаратурнай мовы. Але гэтыя факты ацэньваюцца як цалкам натуральныя і несупярэчлівыя тэзісу аб неперарыўным працэсе моўнага развіцця. Зародкі новай формы, а менавіта элементы жывой мовы, выяўляюцца ўжо ў старажытны перыяд, а сама народна-размоўная мова разглядаецца як мосцік, як павязуючы ланцужок двух розных этапаў моўнай гісторыі.

У беларускім жа мовазнаўстве працяглы час панаваў пункт погляду, пры якім заняпад старой мовы кваліфікаваўся як літаральны і суцэльны абрыў моўных традыцый, перыяд XVIII ст. – як своеасаблівая лінгвістычная дзірка, пасля якога пачынаецца новы віток развіцця фактычна ад нулявой адзнакі. Суцэльна, што такі падыход да пытання пераемнасці паступова становіцца здабыткам гісторыі. Публікацыі апошніх гадоў сведчаць аб укараненні больш аб'ектыўнай і пераканальнай мовазнаўчай пазіцыі, блізкай да ўкраінскай. У выніку беларуская мова перастае выглядаць штучна «амалоджанай» і займае сваё законнае месца сярод моў з даўняй літаратурна-пісьмовай традыцыяй.

Паказальна, што рускія лінгвісты таксама не схільныя трактаваць факт перапынення пісьмовага ўжывання беларускай мовы як доказ страты моўнай пераемнасці. Так, І. С. Козыраў піша: «... было б няправільна сцвярджаць, што старабеларуская пісьмовая мова ніяк не паўплывала на фарміраванне беларускай нацыянальнай мовы (у тым ліку і новай беларускай літаратурнай мовы). Старабеларуская мова, несумненна, у перыяд свайго існавання ажыццяўляла ўзаемадзеянне з гаворкамі, аказвала ўплыў на мову вуснай народнай творчасці, якая бесперарыўна працягвала развівацца, утвараючы адну з форм мовы нацыі... Гаворкі за перыяд пасля знікнення старабеларускай мовы зазналі не вельмі значныя змены, на базе гаворак фарміравалася новая беларуская мова» [131, с. 23–24].

2.2. ЛЕКСІЧНЫЯ ТРАДЫЦЫІ Ў БЕЛАРУСКІЙ МОВЕ XIX – ПЧАТКУ XX ст.

Як ужо ўказвалася вышэй, для доказу факта пераемнасці навукоўцы (у прыватнасці, І. Будзько) пачынаюць выкарыстоўваць стагатыстычны метад, супастаўляючы склад агульнаўжывальнай лексікі старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурных моў [56, с. 41–42].

2.2.1. Важныя факты можна атрымаць і пры параўнанні лексічных даных старабеларускага перыяду і перыяду першага беларускага адраджэння, як прынята называць часавы адрэзак XIX – пачатку XX ст., калі на хвалі рэ-

несансных працэсаў адбываецца ажыўленне беларускамоўнай пісьмовай практыкі і ідзе актыўнае станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы.

Правядзём аналіз, карыстаючыся матэрыяламі дзвюх лексікаграфічных крыніц – «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» [90] і «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» [259], якія аб’ектыўна адлюстроўваюць склад лексікі на названых адрэзках моўнага развіцця. Параўнанне ажыццяўлялася на прыкладзе лексем на літару *М*, якая, як слухна мяркуе І. Будзько, найлепш падыходзіць для падбору супастаўляльных фактаў – гэтая літара сярэдня па аб’ёме, не ўтрымлівае прыставачных адзінак і не перанасычана запазычаннямі [56, с. 41].

У «Слоўніку мовы “Нашай Нівы”» фіксуецца 712 адзінак на літару *М*. Пры падліках графічныя (*maska* – *maska*) і фанетыка-арфаграфічныя (*marec* – *марац*, *masterskaja* – *maścierskaja*, *masa* – *маса*, *маўчкі* – *моўчкі*) варыянты лексем асобна не ўлічваліся. У названую лічбу не ўвайшлі кампазіты з першай часткай *мала-*, *многа-* тыпу *малавядомы*, *многопольны*, бо іх колькасць залежыць ад складу лексем у другой частцы такіх слоў і таму не можа быць улічана пры разглядзе пераемнасці ў межах разглядаемай літары.

268 лексем са «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» маюць у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» літаральныя адпаведнікі, якія супадаюць паводле граматычных і семантычных паказчыкаў і адрозніваюцца толькі графіка-арфаграфічнымі рысамі¹ (напрыклад, *мазаць* [259] – *мазати* [90]; *мазур* – *мазурь*; *малако* – *молоко*, *малако*; *малебен* – *молебень*; *манах* – *монахъ*; *марац* – *марэцъ*; *маркотны* – *маркотный*; *мгла* – *мгла*; *менены* – *мененый*; *мерна* – *мерне*; *меч* – *мечъ*; *мігдал* – *мигдаль*, *микдаль*; *млецъ* – *млети*; *моладзь* – *молодь*; *морг* – *моргъ*; *мураваць* – *муровати*; *миа* – *миа*; *мэчэт* – *мечеть*; *мянтуз* – *ментузь* і інш.), што складае каля 38 % ад агульнай колькасці лексем. Гэтую лічбу можна прыняць за мінімальны працэнт пераемнасці.

Але, акрамя эквівалентаў, пры высвятленні ступені пераемнасці трэба прымаць у разлік адзінкі, якія ўяўляюць сабой ідэнтычныя па значэнні марфалага-словаўтваральныя варыянты, напрыклад: *маладзюткі* – *молодохный*, *мосцік* – *мостокъ*, *мужчына* – *мужчизна*, *мужыцкі* – *мужиковъ*, *музыкальный* – *музыцкий*, *мурашачка* – *мурацокъ*, *myśliciel* – *мыслячий*. Таксама ёсць усе падставы лічыць суадноснымі лексемы, якія адрозніва-

¹ Натуральна, што ў склад эквівалентаў не ўключаліся гістарычныя амонімы, напрыклад, *маца* ‘вельмі тонкія сухія праснакі, выпяканне якіх звязана з яўрэйскім велікодным абрадам’ [259] – *маца* ‘мера збожжа’ [90]; *мультан* ‘баваўняная варсістая тканіна’ – *мультань* ‘жыхар Малдавіі’ або ‘від шаблі’; *мыцка* ‘дробнае насякомае’ – *мыцка* ‘круглая шапачка’.

юцца пэўнымі семантычнымі адценнямі ў межах асноўнага значэння (напрыклад, *мізэрны* ‘вельмі малы, нязначны’, ‘схуднелы’, ‘убогі, бедны’ – *мизерный* ‘нікчэмны, няшчасны’, ‘малы, слабы’, ‘бедны’; *мушка* ‘пам’яні. да муха’ – *мушка* ‘насякомае’) або аб’ёмам значэння пры супадзенні як мінімум аднаго з семантычных фрагментаў (напрыклад, *маладзік* ‘месяц у першай квадра’ – *молодикъ* ‘малады месяц’, ‘юнак’, ‘маладая жывёла’; *миласьціна* ‘ахвяраванне жабраку, бедняку’ – *милостына, милостина* ‘міласціна’, ‘міласэрнасць’; *тоўпу* ‘моцны’ – *можный* ‘моцны’, ‘магчымы’; *мядніца* ‘медны таз’ – *медница* ‘посуд для вымярэння мёду, масла’, ‘таз’).

У шэрагу выпадкаў слова са «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» не мае прамых адпаведнікаў у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», але натуральна ўпісваецца ў адпаведны словаўтваральны рад, што дазваляе дапусціць верагоднасць яго існавання ў старабеларускай мове, напрыклад: *магільны* – [*могильный*], бо *могилка, могильникъ*; *манетны* – [*монетный*], бо *монета*; *махляваць* – [*махлявати*], бо *махлярство, махляръ*; *мель, мелка* – [*мель*], [*мелка*], бо *мелкий*; *моричына* – [*морщина*], бо *морщити*.

Пры ўліку ўсіх гэтых момантаў атрымліваецца, што 535 лексем на літару *М* у «Слоўніку мовы “Нашай Нівы”» маюць поўныя, частковыя ці патэнцыйныя адпаведнікі ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» (75 % ад агульнай колькасці лексем). А калі прыняць пад увагу, што ў многіх выпадках адсутныя ў старабеларускай мове лексемы ўтвараюць словаўтваральныя гнёзды (*магазын, mahazyńier, mahazyńnik, магазынны, mahazyńowu; матрос, матроскі; машыніст, машынка, машынны*), і лічыць толькі апорныя лексемы, то атрымліваецца максімальны працэнт пераёмнасці – 78,5 %. Атрыманая лічба аказваюцца суадноснымі з лічбай у 70 %, якую прыводзіць І. Будзько на падставе супастаўлення складу агульнаўжывальных лексем у старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мове [56, с. 42].

Паказальна, што сярод лексем, зафіксаваных на пачатку ХХ ст., якія не маюць старабеларускіх адпаведнікаў, пераважаюць новыя запазычанні (*манеж, манер, манеўры, марсэльеза, мартыра, марынарка, маскарад, медык, мікадо, мікроб, мікроскоп, мінаносец, мінэнвэрфэр, мітынг, місіонэр, модэль, модэрніст, motocykletka, мотыв, музэй, муніцыпальны, тускул, муштра, мэбля, мэджыліс, mechanik*), наватворы ад раней вядомых лексем, у тым ліку назвы новых рэалій (*малакасос, малатарка, махавік, месячнік* ‘перыядычнае выданне’ і інш.), а таксама вузкія дыялектныя найменні (*мадзець, мантожыць, мацяродушка, мэтлік* і інш.). Такія адзінкі складаюць 76 % (135 са 177) сярод лексем, несуданосных у рэстрах аналізуемых слоўнікаў.

2.2.2. Акрамя франтальнага параўнання лексічнага складу ў старабеларускі і новы перыяды моўнай гісторыі, мэтазгодна таксама ажыццявіць падлікі ў межах асобных лексічных аб’яднанняў, напрыклад, у такіх праблемных з пункту погляду пераёмнасці групам, як *абстрактная* і *запазычаная* лексіка. Лексемы абстрактнай тэматыкі, як і лексемы

іншамоўнага паходжання, падчас моўнага заняпаду па прычыне слабой моўна-камунікатыўнай запатрабаванасці з'яўляюцца найбольш уразлівымі, схільнымі да знікнення, таму працэнт пераемнасці ў межах гэтых груп асабліва паказальны.

У выніку аналізу *абстрактнай* лексікі, праведзенага на матэрыяле твораў вядучых беларускамоўных пісьменнікаў XIX ст. – В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча¹, было выяўлена больш 200 лексем абстрактнага зместу. Некаторыя з іх ліку адзначаны ў рэестры «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (у апублікаваных выпусках і ў картатэцы да слоўніка з фондаў Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі) у некалькі іншым графічным і фанетыка-арфаграфічным афармленні, але ў аналагічным семантычным абліччы: *abiecannie* (ст. бел. *обещанье, обещание*), *abyczaj* (*обычай, обечай, обичай, обычей*), *adwaha* (*одвага*), *apieka* (*опека*), *balamuctwa* (*баламутство*), *wierność* (*верность*), *wina* (*вина*), *wola* (*воля*), *hańba* (*ганба, ганьба*), *hrech* (*грехъ, грихъ, хрехъ*), *hultajstwa* (*гультайство*), *zwada* (*звада*), *zdaroiŭje* (*здоровье, здоровье*), *zmysł* (*змысл*), *kachannie* (*коханье, каханье, кохание*), *krywda* (*крывда, кривда*), *litaść* (*литость*), *miłaść* (*милость*), *nadzieja* (*надея*), *napaść* (*напасть*), *nienawiść* (*ненависть*), *panawanie* (*панованье, панование, панованне, понованье*), *siła* (*сила*), *sława* (*слава*), *smiełaść* (*смелость*), *starch* (*страх*), *tuha* (*туга*), *chwala* (*хвала*), *cichaść* (*тихость*), *cnota* (*цнота*), *czesnaść* (*честность*), *cześć* (*честь*) і інш.

Акрамя літаральных лексіка-семантычных супадзенняў, да прыкладаў пераемнасці, на наш погляд, можна аднесці лексемы, якія або ўтварыліся ад старых дзеяслоўных і прыметнікавых асноў (*weredetu* – *wierad*, *здеятися* – *zdziajsnieńnie*, *сваритися* – *swarka*, *смажыти* – *smaha*, *спаткати* – *spatkanie*, *ухватити* – *uchwatka*, *маленький* – *malenstwa*), або ў параўнанні са старабеларускай мовай аформіліся новымі суфіксамі (*бреханье* – *brachnia*, *будучее* – *buduczynia*, *гостина* – *haszczeńnie*, *дешевость* – *dzieszawizna*, *лаянье* – *łajka*, *любость* – *liboy*, *насмейанье* – *nasmieška*, *ошуканина*, *ошуканье* – *aszukanstwa*, *страховиско*, *страховище* – *strachatnia*), або ў новай беларускай мове страцілі былы суфікс (*глумление* – *hlum*, *доказанье* – *dokaz*, *загаданье* – *zahad*, *сумованье* – *sut*, *трафунокъ* – *traf*).

У цэлым суадносна абстрактны пласт у мове старабеларускага і новага перыядаў складае прыкладна 70–75 %. Гэтая прадстаўнічая лічба дазваляе сцвярджаць, што на новым этапе моўнага развіцця фактычна адбывалася рэанімацыя літаратурнага ўжывання абстрактных лексем.

Пераемнасць у групе *запозычанай* лексікі паспрабуем выявіць на падставе матэрыялу «Слоўніка беларускай мовы» І. Насовіча (1870) [212]. Яго

¹ Гл. спіс выкарыстаных крыніц.

данья вельмі паказальныя, паколькі гэта адзіная крыніца XIX ст., у якой іншамоўныя адзінкі, ужывальныя ў тагачаснай беларускай мове, масава прадстаўлены, пэўным чынам сістэматызаваны і лексікаграфічна апрацаваны.

У «Слоўніку» І. Насовіча выяўляюцца дзве разнавіднасці запазычанняў. Першую складаюць лексемы (115 адзінак), якія самім аўтарам аднесены ў разрад іншамоўных, напрыклад: *адыстарь* (нар. отъ Латин. Adinstar) ‘точь-вь-точь’; *маргель* (Лит. marga) ‘известковый камень, попадаетъ вь глинѣ’; *лемэнтарь* (Польск. Elementarz) ‘букварь’ і інш. Да другой разнавіднасці адносяцца словы (каля 400 адзінак), якія не пазначаны І. Насовічам як запазычанны, але маюць выразныя рысы іншамоўнасці: *абсолюція*, *автентыкъ*, *вресень*, *инстынктъ*, *мѣшканицѣ*, *наслѣддѣ*, *празникъ*, *псуваць*, *реестръ*, *штукмайстерь* і інш.

Не спрачаючыся з кваліфікацыямі І. Насовіча адносна паходжання лексем, адзначым, што з першай групы запазычанняў ужывальнымі ў старабеларускі перыяд былі 20 з 42 запазычанняў з класічных моў (у Насовіча *вершь* – ст. бел. *вершь*; *лотръ* – *лотръ*; *оказыя* – *оказия*, *оказея*, *оказыя*; *пасія* – *пассия*, *пассыя*; *раця* – *рация*, *рацея*, *раця* і інш.), 8 германізмаў з 13 (*варта* – *варта*; *виншоваць* – *виншовати*; *гвалтъ* – *гвалтъ*, *квалтъ*; *дахъ* – *дахъ*; *лихтарня* – *лихтарня* і інш.), 2 паланізмы з 6 (*габаць* – *габати*; *цвинтарь* – *цвинтарь*), 1 гебраізм з 16 (*рабинь*, *рабэй* – *рабби*, *раббинь*, *рабинь*, *равви*), 1 літуанізм з 38 (*отоса* – *отоса*). Такім чынам, пераемнасць са старой мовай дэманструюць 48 % лацінізмаў, 61 % германізмаў, 33 % паланізмаў, 6,2 % гебраізмаў, 2,6 % літуанізмаў. У цэлым пераемнасць са старабеларускім перыядам тут складае прыкладна 30 %. У другой групе працэнт пераемнасці вельмі блізкі – каля 32 % (напрыклад, у Насовіча *антэцэссорь* – ст. бел. *антецесорь*, *антецэссорь*; *баданне* – *баданье*, *бадание*; *бондачка* – *бонда*; *гамоваць* – *гамовати*, *гамовать*; *долегаць* – *долегати*; *интэрэсь* – *интересь*; *квота* – *квота*, *квото*; *латвый* – *латвий*; *парфумь* – *парфума*, *перфума*; *рата* – *рата*; *экспэнсаванне* – *экспенсованье*; *фортуна* – *фортуна*).

Для запазычанай лексікі такі ўзровень пераемнасці можна прызнаць дастаткова высокім. Значыць, у надзвычай цяжкі перыяд свайго існавання беларуская мова здолела не адарвацца ад сваіх каранёў і захаваць пераемнасць нават у адной з найбольш «слабых» частак лексічнага складу.

Такім чынам, відавочна, што ў перыяд XIX – пачатку XX ст. «новы стан мовы... захоўвае элементы старога стану» [276, с. 7]. Устаноўленая наяўнасць такой лексіка-семантычнай сувязі на розных моўна-гістарычных этапах, як у мове ў цэлым, так і ў асобных лексічных падраздзяленнях, можа быць аргументам супраць галаслоўных сцверджанняў адносна суцэльнага абрыву моўных традыцый на мяжы старога і новага перыядаў беларускай моўнай гісторыі і служыць доказнай базай пры высвятленні пытання аб пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай.

На наш погляд, пытанне пра моўную пераемнасць неабходна вырашаць з улікам таго, пра які ўзровень мовы ідзе гаворка. Звярнуўшыся зноў для большай паказальнасці да параўнання беларускай і ўкраінскай моўнай сітуацыі, адзначым наступнае.

У галіне графікі і арфаграфіі можна прызнаць справядлівым факт адсутнасці прамой пераемнасці паміж старой і новай як беларускай, так і ўкраінскай мовай. Так, у плане графікі і беларускія, і ўкраінскія выданні новага перыяду не з'яўляліся ў поўнай меры прадаўжальнікамі традыцыйнага кірылаўскага пісьма. Беларускія выданні XIX ст. увогуле ў асноўным афармляліся лацінскім шрыфтом (выданні В. Дуніна-Марцінкевіча, К. Каліноўскага, Ф. Багушэвіча і інш.), паступовы пераход новага беларускага пісьменства на кірылічную графіку (у варыянце рускай «гражданкі») пачаўся фактычна толькі ў першае дзесяцігоддзе XX ст. Ва ўкраінскай мове нават прыхільнікі захавання пісьмовых традыцый (І. Катлярэўскі, М. Максімовіч, удзельнікі «Сабора рускіх вучоных» 1848 г.) на новым этапе развіцця мовы карысталіся ўжо асучасненай спрошчанай кірылаўскай графікай, так ці інакш прыстасоўваючы рускі грамадзянскі алфавіт да гукавой сістэмы ўкраінскай мовы. У адносінах арфаграфіі ў новай беларускай мове быў зроблены адназначны выбар на карысць фанетычнага прынцыпу як вядучага. Ва ўкраінскай жа мове доўгі час, асабліва на тэрыторыі Заходняй Украіны, паміж прыхільнікамі этымалагічнага (гл. правапіс М. Максімовіча, «Сабора рускіх вучоных») і фанетычнага (гл. правапіс А. Паўлоўскага, А. Мятлынскага, М. Драгаманава, Е. Жэляхоўскага, Б. Грынчанкі, альманаха «Русалка Дністрова», слабажанскі правапіс, так званую «кулішыўку») правапісу вялася вострая барацьба, якая ў канцы XIX ст. закончылася перамогай «фанетыстаў» [113, с. 6–13; 207, с. 14–36], г. зн. прамая пераемнасць з гісторыка-этымалагічным пісьмом таксама не захавалася.

Прычына гэтага ў тым, што графіка-арфаграфічныя нормы – нормы ўстаноўлення і ў пэўным сэнсе штучныя. Яны, як правіла, не маюць прамой падтрымкі ў жывым моўным узусе і таму першымі губляюцца пры зменах моўнай сітуацыі і ў далейшым, як правіла, не ўзнаўляюцца. Сапраўды, ва ўмовах, якія склаліся для беларускай і ўкраінскай мовы на пераходным моўным этапе (XIX ст.), рэаніміраваць старыя правілы пісьма не мела неабходнасці і сэнсу. Больш лагічна было стварыць новыя прыёмы і спосабы пісьмовай перадачы жывога маўлення, якія аб'ектыўна адлюстроўвалі б тагачасны моўны стан. У выніку на ўзроўні арфаграфіі пераемнасць непазбежна павінна была перарвацца.

Але неправамерна разумець пад мовай толькі пісьмо і па форме меркаваць аб усёй сістэме. Адсутнасць пераемнасці ў арфаграфіі не адмаўляе яе наяўнасці на іншых моўных узроўнях і ў мове ў цэлым.

Так, іншая сітуацыя складваецца з лексічнымі нормаў, якія з’яўляюцца данымі, не створанымі, а рэальна існуючымі ў моўнай сістэме. Іх захаванасць і развіццё не звязана напрамую з кадыфікацыяй, а дэтэрмінавана самой сістэмай. Таму, гаворачы пра адраджэнне беларускай мовы, нельга, відаць, катэгарычна адмаўляць сувязь паміж старой і новай беларускай мовай на лексічным узроўні. Ва ўсякім разе, несумненна, можна казаць аб пераемнасці ў адносінах да такой разнавіднасці сістэмных норм, як *дэскрэптыўная* норма – фактычна норма дыялектаў, якая з’яўляецца ідэнтычнай магчымасцям моўнай сістэмы і не адмаўляе ніводнага з сумы магчымых варыянтаў. *Дэскрэптыўная* норма можа затым класіфікавацца ў аснову другой нарматыўнай разнавіднасці – *прэскрэптыўнай* нормы (г. зн. нормы літаратурнай мовы, якая ўзнікае ў працэсе селекцыі варыянтаў, зададзеных у сістэме), забяспечваючы тым самым моўную непарарывнасць.

Увогуле, пры вызначэнні характару пераемнасці варта ўлічваць таксама тое, што «разрыў» у агульнагуманітарным значэнні гэтага слова звычайна звязаны з пераемнасцю больш тонка, чым толькі з’яўляючыся яе «проціпаняццем» [261, с. 30–31]. Разрыў нярэдка абрывае пераемнасць, якая страціла сувязь з часам і якая па гэтай прычыне з’яўляецца пераемнасцю толькі ў лакальным сэнсе. Між тым падзея разрыву можа аказацца ўключанай у парадак зусім іншай пераемнасці, чым тая, прыкрым «разрываю» якой яна аказалася [261, с. 32]. Відаць, і ў гісторыі беларускай мовы абмежаванне яе пісьмовага выкарыстання ў XVIII ст. можна лічыць менавіта такім «разрываю», які не прывёў да перапынення моўных традыцый, а выступіў фактарам пераходу да новай якасці, падштурхнуў непазбежную, выкліканую жыццём замену старых, штучных пісьмовых норм, адарваных ад жывой моўнай асновы.

На нашу думку, да беларускай сітуацыі цалкам падыходзіць фармулёўка, зробленая ўкраінскімі даследчыкамі ў дачыненні да ўкраінскай мовы: «Паняцце “новая ўкраінская літаратурная мова” ўключае ў сябе і паняцце “старая ўкраінская літаратурная мова”. Гэтыя два паняцці не з’яўляюцца тоеснымі. Пад новай украінскай літаратурнай мовай... разумеецца нацыянальная літаратурная мова на жывой народнай аснове ў процівагу старой украінскай літаратурнай мове, якая базіравалася не на народнай, а на кніжнай царкоўнаславянскай моўнай аснове» [228, с. 34].

Можна толькі вітаць той факт, што падобны падыход да вырашэння праблемы пераемнасці знаходзіць усё больш шырокае распаўсюджанне ў беларускім мовазнаўстве. Варта пагадзіцца з наступным сцверджаннем: «Беларуская мова старога і новага перыядаў – гэта не дзве розныя мовы, а два этапы ў развіцці адной і той жа мовы, створанай адным і тым жа этнасам на базе адзінства духоўнай культуры. Іх звязвае і радніць той грунт жывой народнай мовы, на які яны абапіраліся ў сваім развіцці і ў які яны глыбока пусцілі карані» [204, с. 20].

Разгледз 3

ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

Упарадкаванне прынцыпаў функцыянавання іншамоўных адзінак адносіцца да ліку найбольш важных задач сучаснага беларускага мовазнаўства. Адною з перадумоў яе паспяховага вырашэння з’яўляецца высьвятленне першасных тэндэнцый беларускага працэсу запазычання, а таксама яго нацыянальнай спецыфікі, бо добрае веданне моўнай рэтраспектывы дапамагае ўбачыць рэальную і несупярэчлівую з пункту погляду традыцый перспектыву.

У беларускім мовазнаўстве існуе шмат даследаванняў, прысвечаных вывучэнню запазычанай лексікі (напрыклад, даследаванні І. Акулава, Л. Багамаз, А. Баханькова, М. Булахавы, А. Булькі, А. Вяржбоўскага, В. Галай, І. Германовіча, А. Жураўскага, І. Козырава, Т. Мальцавай, Г. Пальцава, А. Станкевіч, Л. Чарнышовай, Г. Шкнай і інш.)¹. Даследаванні запазычанай лексікі, праведзеныя беларускімі лінгвістамі, ахопліваюць усе этапы гісторыі беларускай мовы – ад старажытнага да сучаснага, аднак вывучаны яны не аднолькава грунтоўна. Так, асаблівасці працэсу запазычання на выключна важным гістарычным адрэзку – у XIX – на пачатку XX ст. – у існуючых на сённяшні дзень працах аналізуюцца, як правіла, толькі фрагментарна, пераважна ў аглядным плане. Названы ж перыяд, безумоўна, заслугоўвае больш пільнага вывучэння. Гэта час, «калі ў эпоху свайго нацыянальнага адраджэння і моўнага самавызначэння... славянскія народы знаходзілі глыбокую і трывалую культурную апору ў моўных сродкаў і дасягненняў

¹ Напрыклад, адно толькі пытанне польскага лексічнага ўплыву на беларускую мову разглядаецца ў цэлым шэрагу прац айчынных (У. Анічэнкі, М. Булахавы, І. Германовіча, А. Жураўскага, Я. Камароўскага, У. Крыўчыка, Г. Арашонкавай, Л. Раманюк, П. Сцяцко, Л. Цвяткова) і замежных (Г. Кюнэ, А. Брукнера, С. Грабеца, У. Дарашэўскага, Т. Зданцэвіча, А. Зданюковіча, З. Кавын-Курцовай, З. Клемянсевича, Э. Кліха, Т. Лер-Сплавінскага, К. Ніча, С. Станкевіча, Э. Смукловай, Ю. Трыпуцкі, Г. Гурскай, С. Урбанчыка, С. Шобера, З. Шцібера) лінгвістаў [223, с. 1–2].

адзін аднаго» [58, с. 1] і адпаведна актыўна праходзіў беларуска-славянскі моўны ўзаемаабмен. Акрамя таго, тагачасная агульная інтэрнацыяналізацыя грамадскай, сацыяльна-палітычнай і вытворчай сферы прыводзіла да развіцця шырокіх міжнародных кантактаў і спрыяла павышэнню тэмпаў узаемадзеяння беларускай мовы з еўрапейскімі мовамі. Пры высокай інтэнсіўнасці міжмоўнага ўзаемадзеяння ў мове XIX – пачатку XX ст. з’явіўся вялікі аб’ём паказальнага запазычанага матэрыялу, які, безумоўна, варты падрабязнага комплекснага разгляду.

3.1. ПРЫНЦЫПЫ АДБОРУ АДЗІНАК АНАЛІЗУ

Запазычаная лексіка ў XIX – пачатку XX ст. прыходзіла ў беларускую мову з разнастайных крыніц: з суседскіх і больш далёкіх моў неаднолькавых па ступені генетычнага падабенства з беларускай мовай. Адбор адзінак аналізу для кожнай моўнай групы патрабаваў своеасаблівых падыходаў.

У лік польскіх, рускіх і ўкраінскіх запазычанняў (з тэрытарыяльна блізкіх і роднасных моў) уключаліся перш за ўсё словы, якія захавалі «радзімыя знакі» [35, с. 143] свайго паходжання – фармальныя (фанетычныя або структурныя) прыметы іншамоўнасці. М. І. Крукоўскі называе такія прыметы знешнімі крытэрыямі запазычання і адносіць да іх «фанетычныя асаблівасці (пэўнае спалучэнне гукаў, неўласцівае разглядаемай мове, ці наяўнасць гукаў, наогул ёй не ўласцівых, націск, правапіс), марфалагічныя асаблівасці (наяўнасць каранёў і афіксаў, неўласцівых данай мове, нескланяльнасць і інш.)» [144, с. 17]. Склад такіх іншамоўных фармальных прымет вызначаўся з дапамогай адпаведных навуковых выданняў [35; 36; 37; 154; 155; 7].

Акрамя таго, разглядаліся ўласналексічныя элементы, аднясенне якіх да польскіх, рускіх і ўкраінскіх запазычанняў засноўвалася на фактах іх наяўнасці ў мове-крыніцы пры адсутнасці ў слоўніку беларускай мовы [121, с. 222]. Заўважым, што выяўленне запазычанняў, якія не маюць фармальных іншамоўных адзнак, у разглядаемы перыяд з’яўляецца вельмі складаным, паколькі ў прынцыпе немагчыма ўстанавіць дакладныя і бясспрэчныя крытэрыі падобнага адбору. Уласналексічныя запазычання на той час – гэта, па сутнасці, выпадкі ненарматыўнага ўжывання лексем іншамоўнага паходжання, і для іх вылучэння трэба было б суаднесці асаблівасці мовы даследуемага твора з нормамі літаратурнай мовы. У дачыненні ж да XIX – пачатку XX ст. прынцып такога параўнання не падыходзіць, паколькі мова тагачасных выданняў фактычна і была ўзорам беларускай літаратурнай мовы. Існуючы на той час адзіны беларускі лексікаграфічны збор – «Словарь белорусскаго нарѣчія» (1870 г.) І. Насовіча недастаткова поўны і хутчэй прэзентуе дыялектны тып слоўнікаў, таму яго даныя не могуць расцэнвацца як прыклады нарматыўна-літаратурнага

ўжывання. Такія абставіны прымушаюць праводзіць ацэнку фактаў беларускай літаратуры гэтага перыяду рэтраспектыўным спосабам [154, с. 100] і пагаджацца з некаторай умоўнасцю, адносячы лексемы да разрады іншамоўяў на аснове сучасных моўных даных (у прыватнасці, з «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» [287]). Істотным, на нашу думку, з’яўляецца тое, што асноўны склад і характэрныя рысы лексіка-семантычнай сістэмы новай беларускай мовы вызначыліся менавіта ў XIX – на пачатку XX ст., г. зн. рэзкай мяжы паміж сучаснай беларускай лексікай і лексікай разглядаемага перыяду. А значыць, прымяненне сучасных слоўнікавых фактаў пры аналізе тагачаснай мовы можа лічыцца ў пэўнай ступені дапушчальным.

Польскае, рускае і ўкраінскае паходжанне лексем, а таксама іх семантычныя характарыстыкі ў мове-крыніцы вызначыліся паводле наступных лексікаграфічных крыніц: «Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego» (Warszawa, 1900–1919) [342], «Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля» (Москва, 1882) [92], «Словарь української мови», т. I–IV (Київ, 1907–1909) Б. Д. Гринченко [89], якія з’яўляюцца храналагічна блізкімі да разглядаемага перыяду і аб’ектыўна адлюстроўваюць тагачасны стан лексіка-семантычнай сістэмы тагачасных польскай, рускай і ўкраінскай моў. Украінізмы вызначыліся і паводле «Словника української мови» (у 11 т., Київ, 1970–1980) [255]. Сучасныя даныя пры аналізе ўкраінізмаў прымяняліся, зыходзячы з меркаванняў аналагічных тым, што і пры выкарыстанні сучасных слоўнікаў у дачыненні да беларускага моўнага матэрыялу.

Неабходна заўважыць, што пры аналізе польскіх запазычанняў у беларускай мове нярэдка ўзнікаюць праблемы пры вызначэнні наяўнасці ці адсутнасці ў працэсе запазычання польскага пасрэднікага ўплыву. Словы, якія ў самой польскай мове з’яўляюцца запазычанымі, адны вучоныя лічаць так званымі ўмоўнымі паланізмамі. Другія разглядаюць іх нароўні са словамі польскага паходжання як уласна паланізмы, зыходзячы з таго, што пры вызначэнні крыніцы запазычання больш важная бліжэйшая мова, з якой слова непасрэдна пранікла ў мову-рэцыпіент [337, с. 73], прынамсі пры той умове, што запазычанні развілі на базе мовы-пасрэдніцы лексічнае значэнне і набылі характэрную для яе форму [312, с. 4]. Такі ж падыход прапануе В. М. Арыстава, якая лічыць, што «пры ўзаемадзеянні моў асноўнай адзінкай запазычання выступае значэнне» [15, с. 9] і што «мова-крыніца вызначаецца як мова, у якой слова з’яўляецца прыналежнасцю спрадвечнага пласта лексікі або адзінкай запазычанага ці штучна створанага лексічнага фонду, якая атрымала ў межах гэтай мовы пераасэнсаванне ці новае створанае значэнне» [15, с. 3]. Мы лічым апраўданым прытрымлівацца другога меркавання і адносіць да паланізмаў адзінкі, якія істотна аддаліліся

ад этымона і ў беларускай мове ўжываюцца ўжо не ў зыходным выглядзе, а з польскімі фармальнымі і/ці семантычнымі адзнакамі, разглядаючы іх як «асаблівы від паланізмаў» [37, с. 90]. Лексемы, якія не прайшлі выразнай польскай апрацоўкі, мэтазгодна аналізаваць як запазычаныя з адпаведных зыходных моў, не ўлічваючы пасрэдніцтва [332, с. 112].

Адбор балтызмаў ажыццяўляўся па іншай схеме. Ідэнтыфікаваць іх у беларускім тэксце дастаткова складана. Большасць лексем балтыйскага паходжання вельмі трывала прыжыліся ў беларускай мове і цалкам страцілі выразныя фармальныя адзнакі сваёй іншамоўнасці, якія валодаюць «відавочнай аб'ектыўнасцю і пераканальнасцю» [157, с. 118] і дазваляюць найбольш эфектыўна абзначыць слова як балтызм. Унутраныя ж крытэрыі (семантычныя, этымалагічныя) менш з'яўныя і паказальныя, іх прымяненне патрабуе прыцягнення даных іншых дысцыплін: дыялекталогіі, лінгвагеаграфіі, археалогіі, этнаграфіі. Найбольш каштоўныя і верагодныя вынікі дае комплексная метадыка¹, але пры гэтым абгрунтаванне балтыйскага паходжання кожнай лексемы ператвараецца ў самастойную лінгвістычную задачу [77]. Таму корпус балтызмаў пры даследаванні фарміраваўся на базе спісаў устаноўленых запазычанняў балтыйскага паходжання з аўтарытэтных навуковых прац і лексікаграфічных крыніц [123; 62; 159]². Паводле даных гэтых прац выяўляліся і семантычныя характарыстыкі балтызмаў.

Для запазычанняў з заходнееўрапейскіх моў прымянялася наступная метадыка. Паходжанне і семантыка іншамоўных лексем выяўлялася па лексікаграфічных крыніцах адпаведнага профілю – слоўніках іншамоўных слоў і некаторых перакладных слоўніках [63; 65; 66; 255; 94], а таксама па «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» [287], у якім пры запазычаных лексемах даюцца звесткі адносна іх паходжання. Па магчымасці выкарыстоўваліся даныя перавыдадзеных у апошнія гады перакладных слоўнікаў канца XIX – пачатку XX ст.: «Полный англо-русский словарь» А. Аляксандрава [4] (перавыданне слоўніка канца XIX ст., створанага калектывам аўтараў пад псеўданімам А. Александров); «Немецко-русский словарь» в двух томах І. Я. Паўловскага [221] (створаны ў канцы XIX ст., у аснову перавыдання пакладзена чацвёртае выданне 1911 г.); «Полный французско-русский словарь» М. П. Макарава [186] (перавыданне слоўніка канца XIX ст., першае выданне – у 1870 г.). У гэтых выданнях зафіксаваны характарыстыкі, уласцівыя запазычанням у XIX – на пачатку XX ст. у сістэме рускай мовы. Але, на наш погляд, пры адсутнасці ў разглядаемы перыяд адпаведных беларуска-іншамоўных крыніц тагачасныя рускія лек-

¹ Напрыклад, А. А. Вяржбоўскі прапануе цэлую сістэму крытэрыяў вызначэння балтызмаў у беларускай мове [76].

² Спісы беларускіх балтызмаў сустракаюцца і ў іншых навуковых працах [220; 137; 271; 215], але яны або далёка няпоўныя, або недастаткова вывераныя.

сікаграфічныя выданні могуць быць прымененыя і пры аналізе беларускага матэрыялу.

Як сцвярджаюць даследчыкі, «згодна з лексікаграфічнымі дадзенымі, прыналежнасць некаторых слоў да пэўнай мовы-крыніцы не выклікае сумненняў – ва ўсіх слоўніках яны суправаджаюцца ідэнтычнымі паметамі» [332, с. 111], напрыклад:

*Арыгінальны*¹ – ад лац. *originalis* ‘першапачатковы’.

Дынаміт – ад гр. *dinamis* ‘сіла’.

Вenefis – ад фр. *benefice* ‘прыбытак, карысць’.

Док – ад англ. *dock* ‘збудаванне для рамонту суднаў’.

Бухгалтар – ад ням. *buchhalter*, *buch* ‘кніга’, *halter* ‘прымальнік’.

Аднак у шэрагу выпадкаў навуковыя крыніцы падаюць неаднастайную інфармацыю адносна паходжання лексем. Дастаткова рэгулярна гэта адбываецца пры адрозненні лацінізмаў і грэцызмаў, што «звязана з наяўнасцю агульнай часткі ў лексічным складзе класічных моў» [Юшкевіч, 112], напрыклад:

Бібліотэка – 1) лац. *bibliotheca* < грэч. *bibliotheke*, ад *biblon* ‘кніга’, *theke* ‘сховішча’ [65, с. 62]; 2) польск. < лац. *bibliotheca* < грэч. *bibliotheke* [62, с. 42]; 3) грэч. *biblon* ‘кніга’ і *theke* ‘сховішча’ [287, с. 37].

У такіх выпадках, на наш погляд, лагічным падаецца вызначаць паходжанне лексем паводле дадзеных слоўнікаў, пазнейшых па часе выдання.

3.2. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX ст.

Як вядома, адраджэнне беларускай мовы і станаўленне яе новага літаратурнага варыянта пасля доўгага перапынку пачалося ў XIX ст. Гэты перыяд займае своесаблівае месца ў спрадвечным працэсе кантактавання беларускай мовы з іншымі мовамі. У XIX ст. «беларускія губерні ўяўлялі сабой у значнай ступені забыты Богам кут Расійскай імперыі, куды найноўшыя грамадскія ідэі прабівалі сабе дарогу з вялікімі цяжкасцямі. Беларусь не была ўлучана ў агульнаеўрапейскія працэсы адраджэння і фарміравання народаў. На яе тэрыторыі амаль не развівалася вышэйшая адукацыя» [110, с. 74]

Паўкаланіяльнае становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, адсутнасць уласнай дзяржаўнасці, забарона друкаванага слова, эканамічная адсталасць – усё гэта негатыўна адбівалася на інтэнсіўнасці беларуска-іншамоўнага ўзаемаабмену. У такой сітуацыі не магла ісці гаворка аб нармальных міжмоўных кантактах і прадуктыўным працэсе запазычання.

¹ Прыклады падаюцца ў тым напісанні, у якім яны зафіксаваны ў выданнях XIX – пачатку XX ст.

Наадварот, нават даўнія запазычанні мелі рэальныя шансы быць страчанымі ў выніку сваёй намінацыйна-функцыянальнай незапатрабаванасці.

Сама мова ў гэты час паступова пачынала выходзіць са стану глыбокага заняпаду, пасля таго як, будучы выцесненая з усіх сфер афіцыйнага ўжытку польскай мовай у канцы XVII ст., яна больш за сто гадоў функцыянавала выключна ў вусна-дыялектнай форме. У выніку беларуская мова «была раздроблена на мноства дыялектаў... не вызначалася стройнасцю і ўпарадкаванасцю, бо не мела сталых, агульнаабавязковых норм» [315, с. 128]. У XIX ст. адзначаюцца толькі першыя прыметы яе адраджэння, што праявілася ў пачатковым выяўленні напісанняў і словаўжыванняў, якія маглі б прэтэндаваць на нарматыўнасць. На такой стадыі моўнага развіцця намінацыйныя патрэбы яшчэ не былі настолькі вострымі, каб зварот да сродкаў іншых моў стаўся асабліва актуальным.

Такім чынам, у разглядаемы перыяд, з аднаго боку, адсутнічалі як знешнія, так і ўнутраныя выразныя стымулы актыўнага кантактавання беларускай мовы з замежнымі. Але, з другога боку, ненармалізаваная беларуская мова была нічым не абароненая ад разнастайных стыхійных іншамовных уплываў.

3.2.1. Запазычанні ў «Слоўніку Беларускай мовы»

1. Насовіча, 1870

Высветліць, як апісаная сітуацыя рэалізавалася на практыцы, паспрабуем на падставе матэрыялу «Слоўніка беларускай мовы» І. Насовіча (1870).

У «Слоўніку» І. Насовіча, як ужо ўказвалася вышэй (гл. раздзел 2), выяўляюцца дзве разнавіднасці запазычанняў.

Першую складаюць лексемы, якія самім аўтарам аднесены ў разрад іншамовных. Сярод іх вылучаюцца наступныя групы паводле паходжання:

- запазычанні з класічных моў – *лацінізмы* (39 лексем) і *грэцызмы* (3 лексем), напрыклад: *адыстарь* (нар. отъ Латин. Adinstar) ‘точь-въ-точь’; *выкспэнсовываць* (Лат. expensare) ‘израсходовать, пускать въ расходъ’; *лотрь* (Лат. Latro – разбойникъ) ‘моть, бездѣльникъ, плуть, пьяница’; *фарнапиксъ* (Лат. inferna pix – адская смола) ‘жестокое истязаніе’; *керіць* (греч. Χαίρειν – веселиться) ‘кутить, пить въ веселомъ расположеніи духа’ і інш.;

- *балтызмы* (у прыватнасці, літуанізмы) – 38 лексем, напрыклад: *гармідэръ* (Лит. armidaris) ‘шумъ, тревога, безпокойство’; *маргель* (Лит. marga) ‘известковый камень, попадается въ глинтѣ’; *отоса* (Лит. Atasis и Atzjos) ‘веревочный или ременный тяжъ, отъ оси къ верхнему концу оглобли натянутый; правило’ і інш.;

- *гебраізмы* – 16 лексем, напрыклад: *бэйзехалэймусь* ‘бѣда’, *кошерь* ‘очищение’, *рехтъ* ‘дѣльно’ і інш.;

▪ *германізмы* – 13 лексем, напрыклад: *віншоваць* (отъ НѢм. Wünschen – желать) ‘поздравлять’; *ліхтарня* (НѢм. Licht – свѣча) ‘фонарь’; *стольмахъ* (отъ столъ и НѢм. Machen – дѣлать) ‘столяръ’ і інш.

▪ *паланізмы* – 6 лексем, напрыклад: *гатунокъ* (Польск. gatunek) ‘разборъ, свойство’; *лемэнтаръ* (Польск. Elementarz) ‘букваръ’; *сцибло* (отъ Польск. Scibło) ‘сцебло’ і інш.

Зафіксавана таксама адна лексема з французскай мовы (*вантура* ў значэннях ‘происшествіе’ і ‘шутки, штука’) і дзве, пазначаныя як старажытнарускія (*тарь* ‘паромъ, перевозный бревенчатый плотъ’ і *тарча* ‘щитъ’).

З сучаснага пункту погляду не заўсёды можна пагадзіцца з тым вызначэннем паходжання слоў, якое прапануе І. Насовіч. Так, малаверагоднай уяўляецца апраўданасць аднясення ў разрад іншамоўных такіх лексем, як *вскуряць* (ад лац. curio) ‘старатся успѣть въ чемъ’, *видь* (по лит. wiejdis) ‘лице’, *корениць* (по лит. kierići) ‘вкоренять’, *руцизна* (Лит. Rasztime – грамотность) ‘русская грамота’. Лексемы *визытоваць* ‘посѣщать для осмотра’, *пилка* ‘мячь’ больш правамерна, відаць, лічыць запазычанымі з польскай мовы, а не з лацінскай. Лексема *кепъ* ‘дуракъ, глупецъ’, якую І. Насовіч узводзіць да літоўскага *giejbus* ‘неповоротливый, неловкий’, больш цесную сувязь мае з польскім *kiep*. А лексему *могоричь*, якая, паводле І. Насовіча, паходзіць ад літоўскага *magariczy* ‘попойка послѣ торга’, сучасныя даследчыкі лічаць цюркскім запазычаннем [63, с. 195].

Абсалютную большасць лексем, пазначаных І. Насовічам як іншамоўныя адзінкі, можна аднесці да ліку так званых трансфармуемых арыгінальных запазычанняў [171, с. 11], якія захоўваюць пэўнае гукавое падабенства са сваім іншамоўным прататыпам, але не функцыянуюць у прымаючай сістэме ў чыстым літаральным выглядзе, а падлягаюць разнастайным зменам кораня, афіксаў, афармляюцца новымі канчаткамі і г. д.: напрыклад, *слибизованне* ад лацінскага *syllaba*; *дробеза* ад літоўскага *drabuzi*; *гундэръ* ад нямецкага *Hund*. У вобласці семантыкі дастаткова выразна праяўляецца здольнасць такіх запазычанняў да сэнсавых пераўтварэнняў (напрыклад, *пасія* ад лат. *passio* ‘страданіе’ паводле І. Насовіча мае значэнні: 1) *церк*. Богаслужэнне, совершаемое после вечерни въ воскресные дни Великаго поста... і 2) Раздражэніе, ярость; *сэдэсикъ* ад лат. *sedes* ‘стуль’ абазначае паняцце ‘донышко у рюмки’), а таксама да развіцця пераносных значэнняў (гл., напрыклад, *феферъ* ад ням. *Pfeffer* ‘перець’ у значэнні ‘порядочный нягодый’; *язва* ад літ. *Aiza* ‘трещина’ і *Izos* ‘лишай’ у значэнні ‘злой, язвительный, злорѣчивый человекъ’).

Акрамя таго, як правіла, запазычанні дадзенай разнавіднасці не мелі беларускіх адпаведнікаў і з’яўляліся манапольнымі носьбітамі пэўных значэнняў. Ааналіз паказаў, што запазычанні з класічных моў пераважна пера-

давалі адцягненыя паняцці, паланізмы, германізмы і асабліва літуанізмы, найчасцей абазначалі канкрэтныя прадметы і з’явы, а гебраізмы ў асноўным служылі для адлюстравання спецыфічных яўрэйскіх рэалій.

У «Слоўніку» І. Насовіча выяўляецца пэўная колькасць запазычанняў, якія былі ўжывальнымі яшчэ ў старабеларускі перыяд¹: 20 (з 42 наяўных у І. Насовіча) запазычанняў з класічных моў, 8 германізмаў (з 13), 2 паланізмы (з 6), 1 гебраізм (з 16), 1 літуанізм (з 38)². Такім чынам, пераемнасць са старой мовай дэманструюць 48 % лацінізмаў, 61 % германізмаў, 33 % паланізмаў, 6,2 % гебраізмаў, 2,6 % літуанізмаў.

Другую разнавіднасць у «Слоўніку» складаюць адзінкі, якія не пазначаны І. Насовічам як запазычаныя, але маюць выразныя адзнакі іншамоўнасці: *абсолюцыя, автентык, вресень, інстынкт, мѣшканиць, наслѣддзе, празник, псуваць, реестр, штукмайстер* і г. д. Іх колькасць даволі прадстаўнічая – каля 400 лексем, не лічачы шматлікіх вытворных форм. Асаблівае становішча такіх слоў у моўнай сістэме ў асобных выпадках выяўляецца з дапамогай каментарыяў тыпу *шляхтами употребяемое* (у адносінах слоў *актыкацыя, едукацыя*), *заимствовано простолюдинами от высшаго класса* (слова *авантура*), *употребяется средним классом* (слова *антэцэссор*), *слово употребяется въ среднемъ и высшемъ обществѣ* (слова *ассистенція*), *рѣдко употребяется* (словы *грудень, велерыбь*) і інш.

Большасць адзінак сярод запазычанняў названай разнавіднасці складаюць *паланізмы* розных тыпаў (207 лексем, г. зн. каля 54 %): словы, якія захоўваюць фармальныя прыметы свайго паходжання (*маженне, малевидло, невздзенно, трваць, ценжарь; заневинне, крайне, покорнѣ, слушне* і інш.), і лексічныя паланізмы (*гамоваць, забавка, звлаца, желѣзко, катарь, небескій, пивница, ульга* і інш.). Прыкладна 17 % (больш 60 лексем) прыпадае на долю русізмаў (пераважна лексічных): *запахъ, карандашъ, на взрыдъ, наверняка, полоцнице, торговецъ, спасибо, уреме*. Адзначаны ў дадзенай групе таксама запазычаныя з еўрапейскіх моў (*банкетъ, комэдыя, кувертъ, парфумъ, тэрминъ, хвилозопъ*), нешматлікія балтызмы (*бондачка*³) і ўкраінізмы (*бажаць, дивитися, карбовенець*).

¹ Іншамоўныя лексемы, ужывальныя ў старабеларускай мове, тут і далей вызначаліся паводле [62].

² Істотнае пашырэнне складу балтызмаў у параўнанні са старабеларускім перыядам, відаць, нельга звязаць з узмацненнем уземадачынненняў беларусаў і балтаў у XIX ст. Гэты факт хутчэй можна тлумачыць тым, што многія балтызмы, большасць з якіх складаюць лексемны бытавога зместу, аб’ектыўна не маглі трапіць у старабеларускія тэксты са спецыфічнай тэматычнай накіраванасцю. А ў «Слоўніку» І. Насовіча, які адлюстроўваў жывую народную мову, яны аказаліся ўключанымі.

³ Не выключана і дыялектнае паходжанне дадзенай лексемы.

Запазычанні другой разнавіднасці не маюць выразнай прывязкі да пэўнай функцыянальнай сферы: яны адзначаюцца як сярод лексем з абстрактным сэнсам (*взменка, гардосць, долегливость, здзівене, омылка, справжэне, экспенсоване*), так і сярод тых, што абазначаюць канкрэтныя паняцці (*атрамэнтъ, баволна, злотый, помпа, хвалда, цвикель, ябко*).

Зыходзячы са слоўнікавых напісанняў, пэўным чынам уніфікаваных І. Насовічам, дакладна вызначыць ступень фанетычнай адаптацыі такіх іншамоўных лексем дастаткова складана. У цэлым можна канстатаваць, што яны часткова падлеглі ўздзеянню законаў беларускай фанетыкі (у прыватнасці, у адносінах абазначэння дзекання і цекання – *наслѣддзе, наўчыцель, учциво*, фанетычнага падаўжэння зычных – *змартвенне, повздзержанне, печалованне*), не страціўшы пры гэтым спецыфічных адзнак свайго паходжання. Ступень словаўтваральнай, а таксама семантычнай асвоенасці, як можна меркаваць, залежала ў многіх выпадках ад даўнасці ўжывання той ці іншай адзінкі ў беларускай мове. Тыя іншамоўныя словы, што ўжо мелі сваю гісторыю ў беларускай моўнай сістэме, функцыянавалі ў ёй са старабеларускага перыяду, характарызаваліся, як правіла, разгалінаванай семантычнай і словаўтваральнай структурай, напрыклад, лексема *амбиция*, якая ўжывалася ў значэннях 1) ‘тщеславие, высокомеріе, спесь’ і 2) ‘степенность и умѣнье держать себя хорошо’ і мела шматлікія вытворныя – *амбициянтъ, амбициянтка, амбиционъ, амбитъ, амбитный, амбицикъ*. А запазычанні-неалагізмы вызначаліся семантычнай адназначнасцю і словаўтваральнай адасобленасцю (напрыклад, лексемы *злеканне, направа, пеленговаць, первястковы, процэнтъ, пэндзэль, стопень, упованне* і інш.)¹.

Пераемнасць у гэтай групе запазычанняў са старабеларускім перыядам складае прыкладна 32 %, прычым большасць запазычанняў, што перайшлі ў спадчыну ад старой мовы, гэта адзінкі польскага паходжання або словы з еўрапейскіх моў, засвоеныя беларускай мовай праз польскую. Новыя ж запазычанні – гэта ў асноўным русізмы².

¹ Адзначаная заканамернасць не з’яўляецца абсалютнай.

² З дакладнасцю меркаваць, чаму многія запазычанні (напрыклад, большасць паланізмаў) уключаны ў «Слоўнік» без спецыяльных памет, дастаткова складана. Магчыма, прычынай гэтага паслужыла своеасаблівае суб’ектыўнае ўспрыняцце іншамоўнасці слоў, характэрнае для ўкладальніка «Слоўніка», які заносіў у разрад запазычаных толькі лексемы з няроднаснай для беларускай мовы першаасновай (германізмы, лацінізмы, балтызмы, гебраізмы). Неабазначэнне польскага паходжання слова магло быць і вынікам свядомай устаноўкі на адмежаванне беларускай мовы ад польскай і мінімізацыю польскамоўнага ўплыву, якая была актуальнай у рускім мовазнаўстве XIX ст.

Як паказаў аналіз, запазычанні ў беларускай мове XIX ст. займаюць прыкметнае месца, што, беручы пад увагу сацыяльна-гістарычную і моўную сітуацыю на Беларусі разглядаемага перыяду, з'яўляецца цалкам чаканым і заканамерным вынікам.

Пераважанне сярод запазычанняў паланізмаў (у першую чаргу традыцыйных), тэматычная разнастайнасць, словаўтваральная актыўнасць і семантычная развітасць гэтых адзінак – спадчына даўніх цесных беларуска-польскіх кантактаў, якія захавалі актыўнасць і ў XIX ст.

Паказчыкі русізмаў (у абсалютнай большасці новых запазычанняў) – адносна невысокі лік, невытворнасць, адсутнасць сярод іх полісемантаў – абумоўлены нязначнай часовай працягласцю сувязей паміж беларускай і рускай мовамі. Руская мова ў XIX ст. яшчэ не стала прыкрытэтай крыніцай запазычанняў, хоць такая тэндэнцыя ўжо выразна намячалася.

Запазычанняў з іншых моў у «Слоўніку» І. Насовіча няшмат, бо пры неразвітасці міжнародных кантактаў Беларусі з іншымі краінамі ў XIX ст. яны мелі вельмі мала шансаў трывала замацавацца ў тагачаснай беларускай моўнай сістэме.

У цэлым даследаванне запазычанага матэрыялу ў «Слоўніку» І. Насовіча паказала, што іншамоўны пласт у беларускай мове XIX ст. не быў празмерным: на 30 000 слоў, апрацаваных у дадзенай лексікаграфічнай крыніцы, прыпадае каля 1000 (разам з вытворнымі) запазычаных адзінак, што не перавышае 3–4 % у агульным лексічным складзе. Адначасова такі працэнт запазычанняў сведчыць, што беларуская мова на ўказаным этапе не была закрытай сістэмай, прызначанай толькі для абслугоўвання намінацыйных патрэб правінцыяльна абмежаванай часткі славянскага насельніцтва Расійскай імперыі.

3.2.2. Запазычанні ў мастацкіх і публіцыстычных творах XIX ст.

Істотную ролю ва ўзбагачэнні беларускай мовы іншамоўнымі сродкамі адыгрывалі беларускамоўныя пісьменнікі. Як правіла, яны валодалі рускай, польскай і іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі, былі добра знаёмыя з жыццём і побытам розных народаў і таму маглі служыць праваднікамі запазычанай лексікі ў беларускую мову. Дзякуючы творчай дзейнасці гэтых пісьменнікаў, у іх творах праз прызму аўтарскага ўспрыняцця адлюстраваліся міжнацыянальныя моўныя сувязі XIX ст.

Разгледзім склад запазычанняў у мове твораў В. Дуніна-Марцінкевіча – аднаго з вядучых беларускіх пісьменнікаў XIX ст., на долю якога, паводле сцвярджэння англійскага даследчыка Арнольда Макміліна (Arnold V. McMillin), прыпадае больш чвэрці (26 %) ад усёй беларускай пісьмовай

спадчыны XIX ст. Да таго ж В. Дунін-Марцінкевіч з'яўляецца адзіным тагачасным пісьменнікам, хто друкаваўся даволі працяглы час, што дазваляе прасачыць змены і развіццё мовы яго твораў [347, с. 508].

Найбольш прыкметную частку запазычанняў у творах В. Дуніна-Марцінкевіча складаюць русізмы і паланізмы. Функцыянаванне гэтых элементаў у мове пісьменніка вывучана дастаткова грунтоўна [162, с. 91–92; 135, с. 59–60; 85; 173; 347, 348], таму лічым мэтазгодным каротка абагуліць вынікі ранейшых даследаванняў. Ва ўказаных выданнях пералічваецца шэраг ужытых пісьменнікам лексем рускага і польскага паходжання, напрыклад, русізмы *абсуждаць, аглуpecь, аставіць, балшы, браніца, блісцяшчы, водка, вялець, глаз, дзела, дрогнуць, здзелаць, нада, нет, мольвіць, прадвяшчаць, паймаць, паследні, свадзьба, совесць, суліць, таска, угашчаць, утка, час* [гадзіна], *яшчо, abadrycca, atwieścić, bolna, ispuhacca, raciarac, saviet, slučycca, sumieć, śmiaknić, urah, vinojny* і інш.; паланізмы *ахвілясты, бэндзе, вандзонкі, варга, даакола, загарак, кнея, круляванне, локець, мыслівы, мысліўства, нех, няшчэры, піцэне, пражсагнацца, прэпрашэнне, радзоны, роля, свенты, статэчны, строна, ядыначка, hruby, tascar, tylny, zamieška*¹ і інш. Пры гэтым падкрэсліваецца, што польска- і рускамоўныя адзінкі, як правіла, маюць у творах В. Дуніна-Марцінкевіча беларускія адпаведнікі. Іншамоўныя складнікі ў такіх беларуска-іншамоўных парах пераважна адносяцца да малачастотных (напрыклад, у беларуска-польскіх парах *нябесны* (7) – *нябёскі* (1), *родны* (33) – *радзоны* (6), *сваты* (36) – *свенты* (1), *старана* (12) – *строна* (1) і інш.). Хоць ёсць і іншыя выпадкі, калі запазычанае слова больш ужывальнае (напрыклад, русізмы *дзела* (69 ужыванняў) – *справа* (23), *прыказ* (11) – *загад* (2), *маладзёж* (8) – *моладзь* (1) і інш.) або калі іншамоўе не мае беларускага эквіваленту ў тэкстах пісьменніка (напрыклад, паланізмы *амэн, гэжэчна, круляванне, рахаванне, ядыныг*; русізмы *вална, луч, паняць, уласць* і інш.).

У розных выданнях польскія і рускія запазычанні, зафіксаваныя ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча, кваліфікуюцца неаднолькава. Так, у «Гісторыі беларускай мовы» паланізмы і русізмы фактычна прызнаюцца неапраўданымі элементамі, «замест якіх ён (В. Дунін-Марцінкевіч. – *І. Г.*) мог бы ўжыць уласнабеларускае слова» [135, с. 59–60]².

¹ Тут прыклады прыводзяцца не ў арыгінальным напісанні, а ў тым выглядзе, у якім яны падаюцца ва ўказаных сучасных навуковых і вучэбных выданнях: прыклады на кірыліцы – з айчынных выданняў, прыклады на лацінцы – з працы А. Макміліна [347].

² У пэўным сэнсе гэтае меркаванне пацвярджаецца прыкладамі з тэкстаў В. Дуніна-Марцінкевіча, напрыклад: *heta [kamieta] takoje wielmi balszoje dziwa, takoje wialikaje, szto ja ab niem i sam niczoha nie prawiedau* (Sielanka), дзе паралельнае ўжыванне запазычанага і ўласнага слова не мае выразнай матывацыі.

Насуперак меркаванням аб збыткоўнасці паланізмаў і русізмаў у мове В. Дуніна-Марцінкевіча іншыя даследчыкі гавораць аб выключна высокай сэнсавай дыферэнцыяцыі слоў у ідыялекце пісьменніка, што служыць паказчыкам свядомага ўжывання ўласнамоўных або запазычаных адзінак у залежнасці ад семантычнай задачы. І. Ф. Лысенка даказвае гэта на прыкладзе лексем *бясёда* і *распраўляння*, першая з якіх звязана з указаннем на размову, што ўзнікла ў кампаніі і мае на мэце заняць, забавіць публіку, а другая ўжываецца ў выразным кантэкстуальным значэнні ‘спрэчка, сварка’ [173, с. 15].

С. М. Грабчыкаў указвае, што многія русізмы і паланізмы былі невыпадковымі элементамі ў творах пісьменніка, паколькі выступалі ў якасці выразных стылістычных сродкаў (напрыклад, русізмы тыпу *врэменное прысутвіе, дзерушчыіся, лічнасьць, обжалованный, подвергнется* і пад. як характарыстычныя сродкі прадстаўнікоў пэўных сацыяльных груп у «Пінскай шляхце»; паланізмы ў перакладзе польскай песні рэлігійнага зместу: *Начніце варгі нашы хваліць панну свенту! Начніце апавядаць чэсьць ёй непаянту!*). Акрамя таго, даследчык падкрэслівае, што ў шэрагу выпадкаў паралельныя ўжыванні тыпу *аношні – паследні, зрабіць – здэлаць, справа – дзела; губа – варга, кніжка – ксёжэжка, малітва – пацер* неабавязкова з’яўляюцца парамі з уласнамоўным і іншамоўным кампанентамі. Тыя лексемы, якія з пазіцый сучаснай унармаванай мовы ўспрымаюцца як русізмы або паланізмы, у XIX ст. шырока бытавалі (ды яшчэ і бытуюць у наш час) у народных гаворках, якія служылі ўзорам для мастацкага маўлення В. Дуніна-Марцінкевіча [35, с. 14–18].

Акрамя русізмаў і паланізмаў, А. Макмілін¹ вылучае ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча невялікую групу ўкраінскіх запазычанняў, адносячы да ўкраінізмаў лексемы *achwotny, bylicy, daranieńki, hadka* [‘забота, хваляванне’], *hłupata, nakarać, rasraznavacca, sustraćać, viesialeńki* [347, с. 513].

У творах В. Дуніна-Марцінкевіча намі былі выяўлены таксама нешматлікія запазычаныя адзінкі з заходнееўрапейскіх моў. Гэта, у прыватнасці, грэцызмы *idylija, kamedyja, kameta, palityka*; лацінізмы *aýtar* [альтар], *darektar, kamisar, sanat, scena*; галіцызмы *awantura, ramans, siekletar*; англіцызм *žakej*; запазычанні з італьянскай мовы *aryja, bas, libreta, kawaler, opera, tulpan*. Запазычанні такога роду ўжываюцца пераважна ў аўтарскім маўленні. Пры гэтым многія з іх адлюстроўваюць не толькі характэрныя беларускія фанетычныя рысы, але і асаблівасці народнага вымаўлення: *siekletar, chwartapiana, ab siakletach, darektar, sanat*. У большасці сваёй

¹ А. Макмілін вывучае запазычаныя элементы ў складзе абстрактных лексем з твораў В. Дуніна-Марцінкевіча.

заходнееўрапейскія адзінкі адносіліся да даўніх запазычанняў і таму ў семантычных адносінах былі асвоенымі беларускай мовай, ва ўсялякім разе не суправаджаліся аўтарскімі тлумачэннямі. Але ёсць і выпадкі, калі запазычанне ўспрымалася як чужародны элемент у беларускім тэксце: *Nikiei, czy żakiei, – niewieś jak zawucca!* (Pan Tadeusz). У перакладзе паэмы «Пан Тадэвуш» падобныя лексемы В. Дунін-Марцінкевіч тлумачыць у спецыяльных «Talkawañniach», якія падаюцца пасля тэксту асобных частак – *bylic: Palityka – szto dziejecca u swajom krai i u zamoryi, jak karali prawiać narodami, – dobraje czy blahoje życie ludziej pad iaho prauleñniam zawiecca palitykaj; Kamieta, – zwiezda szto czasami pakazywajecca na niebie; woś jak baczyli my i uciapierasznim 1858 hadu, szto badzialasia douha na niebie s wialikim chwastom; Żakiej, – hetak pany szto żywuć na manier zamorski, maniać swaich lakajau.*

У цэлым запазычанні ў беларускамоўных творах В. Дуніна-Марцінкевіча – прыкметны элемент моватворчасці пісьменніка. Цалкам заканамернай выглядае наяўнасць дастаткова адчувальнага польскага і рускага струменя ў ідыялекце В. Дуніна-Марцінкевіча. Пры гэтым многія польскія і рускія адзінкі ўжываліся пісьменнікам нематывавана. Аднак можна меркаваць, што зварот да сродкаў рускай і польскай моў не быў звязаны з недахопам уласнамоўных лексічных рэсурсаў – гэта відавочна аспрэчваецца фактам існавання беларускіх адпаведнікаў для абсалютнай большасці польскіх і рускіх запазычаных лексем. Прысутнасць паланізмаў і русізмаў таксама нельга тлумачыць і няздольнасцю В. Дуніна-Марцінкевіча адрозніць сваё і чужое. Навукоўцы ўказваюць, што, прынамсі, пэўная частка паланізмаў і русізмаў уводзілася ў тэкст не стыхійна, а з канкрэтнай семантычнай або стылістычнай мэтай, што сведчыць аб свядомых моўных пошуках пісьменніка. Найбольш верагодна, што насычанасць мовы пісьменніка польскімі і рускімі элементамі (пры вельмі слабой прадстаўленасці запазычанняў іншых відаў) была выклікана складанасцю працэсаў фарміравання беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы ў XIX ст., у прыватнасці неадпрацаванасцю прынцыпаў запазычання ў тагачаснай беларускай мове.

У іншых беларускамоўных выданнях XIX ст. назіраецца прыкладна аналагічная карціна адносна запазычанняў. Так, пры супастаўленні колькасці абстрактных лексем, запазычаных з суседніх славянскіх моў, у творах В. Дуніна-Марцінкевіча і ўвогуле ў беларускай мове XIX ст. А. Макмілін прыводзіць наступныя прапорцыі: русізмы, паводле яго падлікаў, прадстаўлены ў В. Дуніна-Марцінкевіча пры параўнанні з творамі іншых аўтараў у суадносінах 1,2 : 1; украінізмы – 1,3 : 1. А вось колькасць

паланізмаў у пісьменніка, паводле Макміліна, ніжэй за сярэдняю – 0,7 : 1 [347, с. 508]¹.

У канкрэтных выданнях, натуральна, агульныя заканамернасці функцыянавання запазычаных адзінак маглі мець спецыфічнае праяўленне, што, як можна меркаваць, у вялікай ступені залежала ад зместу твора, асобы аўтара і адрасата тэксту.

Так, у тэксце ананімнай паэмы «Тарас на Парнасе» (паводле выдання Віцебск, 1898) паланізмы не адзначаны ўвогуле, русізмы сустрэліся толькі ў трох выпадках, у тым ліку ў маналогу вярхоўнага бога Юпіцера (*хоть не трусливый я дядина; стройна чаразь мѣру; А ты откультика пріятедь? Зачимъ пришовъ ты на Парнась? Ты хто такей: ти не писатель?*). Затое тут адзначаецца даволі вялікая (прынамсі, у параўнанні з іншымі выданнямі) колькасць элементаў з класічных і заходнееўрапейскіх моў: *хвельлятонъ, Я жь самъ редахторомъ газетъ, А самъ граматыку нясетъ, Што ў семинарняхъ обучають, у казарми, нимхвамъ пѣсню запяеть, съ пригожанькой наядой, зяхвиры подхватили*.

У публіцыстычным выданні «Бясѣда стараго вольника зь новымі, пра ихнае дзѣло» пераважаючым відам запазычанняў з’яўляюцца русізмы: *далиш, вясѣцима, ниграматнаму, ня уцѣрпивъ, вочинна, яцо, прасилибъ каго-нибудзь совисливаго, дзѣло, друззя, атвѣциць, паняць, спалняць, праздравляю, паджидациць, павялѣвъ, у други канѣць дзяревни, астаюцца абицаству, будынки тарговья, трудомъ чеснымъ, гэтакъ ужо злучалось, разсуждаць, пра хазяйства, знали дый панимали, атдыхаць, пастроивъ, вумня, вялѣвъ, спасибкаваць, йскали, помнили, здѣлана будзиць, дагадавсья, чимъ питацца, будзиця настоящими хазяинами, слѣдуиць, звѣсно дзѣло, будаваць крышу, видзитя, Царь Ацѣць, благадарыли Бога, прасили многихъ лѣтъ спасицилю*. Акрамя таго, у тэксце сустрэліся адзінкавыя паланізмы (*мужи разалютныя, дзели профиту, маишь маитнасць, дзиньковаць*), украінізмы (*бажаць*) і запазычанні іншых відаў (*браць кантракты*).

¹ Надзвычай паказальныя і цікавыя падлікі адносна русізмаў, паланізмаў і ўкраінізмаў у беларускіх аўтарскіх тэкстах XIX ст. (сярод іх разглядаюцца і тэксты В. Дуніна-Марцінкевіча) робіць А. Макмілін у сваёй грунтоўнай працы «The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century» («Слоўнік беларускай літаратурнай мовы XIX ст.»). У выглядзе табліц і дыяграм даследчык паказвае распаўсюджанне гэтых запазычаных элементаў у беларускай літаратурнай мове XIX ст. у самых розных аспектах: параўноўвае частотнасць запазычанняў (у асноўным са сферы абстрактнай лексікі) у творах розных тагачасных аўтараў у працэнтных і літаральных адносінах, паказвае залежнасць ужывальнасці іншамоўных адзінак ад геаграфічных (маецца на ўвазе месца пражывання аўтара і, адпаведна, базавы дыялект пісьменніка), жанравых, індывидуальных фактараў і г. д. [348, с. 276–296].

У «Музыцкай Праўдзе» К. Каліноўскага запазычанні вельмі рэдка: адзначаюцца нешматлікія русізмы (*no, kusok, dziarżem sia, źdaci, talkujcie, trewoha*), паланізмы (*pa świętej sprawiedliwości, rąq, szczęśliwie*), іншыя віды запазычанняў, якія падаюцца пераважна ў народнай агаласоўцы (*manichwest, Łapsesor, Prancuz*).

У некаторых беларускіх выданнях XIX ст., перакладных з украінскай мовы, заўважальнай з’явай былі ўкраінскія запазычанні, напрыклад у «Энэідзе навыварат» (*швидчей, швидко, якое, за тее, чи*) [58, с. 39–41], у творы «Про богацтво да б’едносць» С. І. Падалінскага (*жальезница, чумакаваць, балакали, з гарним [ліцом], хоч, льодашчу, нье роблючи, шукаймо, мајемо, мусимо, вжо, вродзіць, завсьогды, грунте, за валасе і г. д.*), у асобных фрагментах брашуры пад агульнай назвай «Разказы на б’лорусском наречіи» (*князь Къёвський Владыміръ, забывъ [убил], щобъ, стиюю ходывъ, за бидныхъ, пысала, диды, дывный, дытыну, нывжежъ, вкъ і г. д.*).

Такім чынам, відавочна, што ў XIX ст. працэс запазычання з розных моў у беларускую мову яшчэ не атрымаў паслядоўных заканамерных адзнак, але выразна актывізаваўся.

3.3. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ПАЧАТКУ XX ст.

У гісторыі кожнай мовы ёсць перыяды, адметныя па характару і інтэнсіўнасці лексічных запазычанняў. Для беларускай мовы адным з такіх перыядаў з’яўляецца пачатак XX ст. Як і любы пачатковы этап фарміравання маладой літаратурнай мовы, ён вызначаўся высокай актыўнасцю пранікнення іншамоўяў, што было выклікана цэлым комплексам перадумоў і спрыяльных акалічнасцей. Найважнейшай прычынай з’явіўся магутны штуршок у напрамку развіцця нацыянальнай мовы, абумоўлены працэсам нацыянальнага адраджэння. У сувязі з гэтым узнікла неабходнасць у намінацыі раней неабзначаных шматлікіх паняццяў і рэалій, у стварэнні навуковай тэрміналогіі і аднаўленні фактычна страчанага за гады заняпаду беларускай мовы пласта абстрактнай лексікі. Уласныя рэсурсы беларускай мовы не ў стане былі забяспечыць такой вострай патрэбы, таму зварот да сродкаў іншых моў становіцца натуральным і нават у пэўным сэнсе непазбежным элементам тагачаснага беларускага моўнага будаўніцтва.

У першую чаргу крыніцамі запазычання для беларускай мовы ў названы час маглі служыць мовы бліжэйшых суседзяў: польская, руская, украінская, балтыйскія мовы. Непасрэднае кантактаванне беларускай мовы з кожнай з гэтых тэрытарыяльна блізкіх моў адбывалася ў спецыфічных умовах.

Польская мова на папярэднім этапе развіцця беларускай мовы (XVI–XVIII стст.) была асноўнай крыніцай запазычання або правадніком іншамойных лексем у беларускую мову. Беларуская мова ад самага пачатку свайго фарміравання (XIV ст.) знаходзілася ў самых цесных непасрэдных кантактах з польскай мовай, што было абумоўлена мноствам гістарычных і грамадска-палітычных абставін. «Першыя лексічныя паланізмы пачалі паяўляцца ў старабеларускіх пісьмовых помніках ужо ў канцы XIV ст., калі пасля заключэння Крэўскай уніі 1385 г. пачынаюць узмацняцца дзяржаўныя і культурныя сувязі паміж Польшчай і Вялікім Княствам Літоўскім. ...Прыток польскай лексікі ў старабеларускую мову зрабіўся асабліва інтэнсіўным пасля Люблінскай уніі 1569 г., у выніку якой Вялікае Княства Літоўскае разам з беларускімі землямі аказалася ў складзе Рэчы Паспалітай. У XVII ст. паланізмы пашыраюцца на ўсе жанрава-стылявыя разнавіднасці старабеларускай мовы [162, с. 66–67]. На працягу чатырох стагоддзяў старабеларуская мова развівалася ва ўмовах беларуска-польскага двухмоўя, што пакінула значныя сляды ў яе слоўніку [64, с. 49]. Паланізмы, паводле сведчання А. М. Булыкі, «складаюць самы ёмкі па велічыні і па ахопу рэчаіснасці разрад запазычаных слоў у старабеларускай пісьменнасці» [62, с. 5]. На пачатку XX ст. польская мова на беларускіх землях, далучаных на той час да Расіі, заставалася ўплывовай па традыцыі як спадчына даўніх лінгвакультурных беларуска-польскіх сувязей. Трэба заўважыць, што абвяшчэнне рускай мовы дзяржаўнай пасля далучэння Беларусі да Расіі на пачатку не вельмі прыкметна адбілася на становішчы польскай мовы на беларускіх тэрыторыях [202, с. 60]. Польская і мясцовая апалячаная шляхта па-ранейшаму працягвала гаварыць і пісаць па-польску. Да 30-х гг. XIX ст. польская мова была мовай школьнага навучання. Яе пазіцыі ўзмацняліся і распаўсюджанасцю на тэрыторыі Беларусі каталіцкага веравызнання. Увогуле, польская мова мела своеасаблівы статус мовы культуры і адукаванасці і доўгі час пераважала ў літаратурным ужытку. На пачатку XX ст. яе функцыянаванне на Беларусі пачало ўскладняцца дзеяннемі расійскіх урадавых структур па абмежаванні польскага ўплыву. Аднак даследчыкі сцвярджаюць, што польская мова ў гэты час яшчэ не здала канчаткова сваіх пазіцый і нават рабіла крокі да вяртання мінулай ролі, у прыватнасці, у грамадскіх установах. «Напрыклад, гарадское самакіраванне ў Мінску ў гэты час амаль поўнасцю аказалася ў руках палякаў... у гарадской управе пачала выкарыстоўвацца польская мова, польскія шыльды з'явіліся ў тэатры, на конках, у магазінах, а магазіны з аднымі толькі рускімі шыльдамі байкатаваліся палякамі» [104, с. 45].

Такім чынам, польская мова на пачатку XX ст. у беларускім моўным асяродку яшчэ заставалася *традыцыйна прывычнай*, але пад уздзеяннем дзяржаўнай антыпольскай і русіфікатарскай палітыкі паступова траціла свае пазіцыі.

Пачатак кантактаў беларускай мовы з *рускай* даследчыкі адносяць ад другой паловы XVI ст. [59, с. 75]. Прычым ад гэтага часу да XVIII ст. выразнай асаблівасцю працэсу моўнага ўзаемадзення быў заўважальны ўплыў старабеларускай пісьмова-кніжнай мовы на рускую. Так, В. К. Жураўлёў сцвярджае, што «ўкраінска-беларускі ўклад у скарбонку рускай літаратурнай мовы агромністы. Бясспрэчна гэта яны, украінцы і беларусы па паходжанні, заклалі яе асновы, яе жанрава-стыльвую разнастайнасць» [75, с. 150]. Дзякуючы шматграннай дзейнасці беларускіх і ўкраінскіх вучоных, пачынаючы з XVI ст., у рускую мову ўвайшло мноства запазычанняў са стараўкраінскай і старабеларускай моў, а праз іх – з польскага і латыні [75, с. 167]. На беларускі жа тагачасны слоўнік руская мова прыкметнага ўздзеяння не зрабіла, хоць асобныя русізмы і маглі пранікаць на тэрыторыю Беларусі ў выніку гандлёвых аперацый з Расіяй або падчас ваенных руска-польскіх кампаній гэтага перыяду [202, с. 60], а таксама ад рускіх перасяленцаў, «якія ўцякалі ад царскага пераследу і асядалі на ўсходніх землях Беларусі» [93, с. 173]. Факт істотнага ўплыву беларускай мовы на рускую ў XVI–XVII стст. адзначаецца як беларускімі [51; 64; 202; 3], так і рускімі навукоўцамі (напрыклад, П. Бяссонавым, М. Н. Спяранскім, А. І. Сабалеўскім, В. У. Вінаградавым [51, с. 74–77], Л. А. Булахоўскім, Ф. П. Філіным, Ф. П. Саракалетавым, І. С. Козыравым [225, с. 246–247]). Істотны беларускі ўплыў даследчыкі фіксуюць у мове рускіх тэкстаў, перакладных з беларускіх арыгіналаў. Так, Л. В. Судавічэне, аналізуючы маскоўскі пераклад-рэдакцыю XVII ст. Літоўскага статута, указвае на наяўнасць у разнастайных радах слоў адзінак беларускага паходжання, адносна функцыянавання якіх можна нават устанавіць пэўныя заканамернасці [279, с. 99]. Сярод асноўных фактараў, якія абумоўлівалі такі характар моўных дачыненняў, вучоныя ўказваюць працяглыя эканамічныя і палітычныя сувязі паміж Польшка-Літоўскай і Маскоўскай дзяржавамі; распаўсюджанне ў Расіі беларускай літаратуры як у арыгіналах, так і ў перакладах; прыезд у Маскву беларускіх майстроў, настаўнікаў, вучоных; масавае перасяленне беларусаў у Расію, у прыватнасці на ўсходнія землі, у Сібір у выніку ўзмацнення феадальнага прыгнёту, нацыянальнага і рэлігійнага ганення, эканамічнага і палітычнага заняпаду Рэчы Паспалітай, ваенных сутыкненняў паміж Расіяй і Польшчай; актыўная культурная дзейнасць на тэрыторыі Расіі асветнікаў беларускага паходжання (у прыватнасці, Сімяона Полацкага, Гальяша Капіеўскага); абмен дыпламатычнымі місіямі і пісьмовая перапіска паміж Рускай дзяржавай з аднаго боку і Літоўскім Княствам і Польшчай з другога боку, дзе высокаразвітая беларуская мова служыла мовай-пасрэдніцай; выданне на беларускіх тэрыторыях славянскіх граматычных дапаможнікаў (граматык Л. Зізання, М. Сматрыцкага) і інш. [51, с. 75–78; 202, с. 14; 75, с. 150–167]. Сітуацыя пачынае кардынальна змяняцца з канца XVII ст., калі беларускія землі

пасля падзелаў Рэчы Паспалітай трапляюць у склад Расійскай дзяржавы. З гэтага часу руская мова выкарыстоўвалася на Беларусі ў якасці дзяржаўнай мовы Расійскай імперыі, што, безумоўна, вельмі істотна ўзмацніла яе пазіцыі і павысіла фактар прэстыжнасці на фоне беларускай мовы, якая ў названы перыяд страціла афіцыйныя функцыі. Сваю ролю ў фарміраванні структуры міжмоўных кантактаў адыгрывала жорстка русіфікатарская палітыка расійскага ўрада. Закрыццё Віленскага ўніверсітэта, забарона школьнага навучання і кнігадрукавання на беларускай мове, увогуле адмаўленне самастойнага лінгвістычнага статусу беларускай мовы і іншыя русіфікатарскія захавы не маглі не адбіцца на характары адносін беларускай і рускай моў. Прынамсі, не магла ісці гаворка пра натуральны сіметрычны моўны ўзаемаабмен.

У цэлым шэраг абставін садзейнічаў таму, што да пачатку XX ст. руская мова ў адносінах да беларускай становіцца *прымусова вядучай*. Аднак яна пачынае выконваць ролю адной з самых прыярытэтных крыніц запазычання для беларускай мовы, якая перажывала стадыю адраджэння пасля заняпаду, хоць у колах адукаваных беларусаў назіралася і свядомае адштурхоўванне ад мовы, якая насаджалася сілай.

Беларуска-ўкраінскія моўныя сувязі таксама мелі ўстойлівую традыцыю, пачынаючы з перыяду ўваходжання ўкраінскіх і беларускіх зямель у ВКЛ, а затым Рэч Паспалітую. Украінскія і беларускія пісьмовыя помнікі XIV–XVII стст. дэманструюць столькі агульных рыс, што іх размежаванне з’яўляецца адной з найбольш складаных праблем славянскага мовазнаўства [7, с. 4–5; 8, с. 3–4], а некаторыя даследчыкі ўвогуле прапаноўваюць называць мову тагачаснага пісьменства ўкраінска-беларускай або беларуска-ўкраінскай [242, с. 11]. Моўныя кантакты блізкародных этнасаў не перарваліся і на пачатку XX ст. Функцыянаванне беларускай і ўкраінскай моў у гэты час характарызаваўся значным падабенствам як знешняй, так і ўнутранай моўнай сітуацыі. Беларускія і ўкраінскія тэрыторыі зноў аказаліся ў складзе аднаго дзяржаўнага ўтварэння – Расійскай імперыі. Ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці абедзве мовы заставаліся ненармалізаванымі і не выкарыстоўваліся ў афіцыйных сферах. Пасля таго, як у XIX ст. і беларускае, і ўкраінскае друкаванае слова падвяргалася ганенням, забаранялася або абмяжоўвалася шэрагам цыркуляраў, на пачатку XX ст. актывізуецца працэс адраджэння абедзвюх моў на народна-дыялектнай аснове.

Пры фактычна роўным статусе ўкраінская мова валодала некалькі лепшымі шансамі для развіцця, чым беларуская (падрабязней гл. Уводзіны, п. 2). Істотна, што ў такой сітуацыі ўкраінская перадавая грамадскасць вітала і падтрымлівала адраджэнне беларускага пісьменства, напрыклад, паказальныя ў гэтым сэнсе працы А. Русава, І. Свянціцкага, І. Крып’якевіча, Д. Дарашэнкі, В. Шчурата [192, с. 49–51]. Гэта «адыграла немалаважную

ролю ва ўмацаванні прэстыжу беларускай літаратурнай мовы ў неспрыяльных умовах дарэвалюцыйнай рэчаіснасці» [317, с. 224].

Усе пералічаныя абставіны ўплывалі на характар беларуска-ўкраінскага міжмоўнага ўзаемадзеяння. Асабліва важнымі можна лічыць два супрацьдзеючыя факты. З аднаго боку, на пачатку XX ст. украінская мова ў адносінах да беларускай выступала як *фактычна вядучая сярод фармальна роўных*. З другога ж боку, яе суседскі ўплыў не магло не абмяжоўваць тое, што ўкраінская мова ў разглядаемы перыяд была ненармалізаванай і не прымянялася ў якасці афіцыйнага сродку зносін.

Пазіцыі *балтыйскіх* моў (у першую чаргу літоўскай) на Беларусі прадвызначаліся існаваннем даўніх (яшчэ з дапісьмовай пары) і цесных (напрыклад, падчас агульнай дзяржаўнасці ў складзе Вялікага Княства Літоўскага) моўна-культурных узаемадачынненняў беларусаў і балтаў. «У іх адносінах дамінаваў працэс славянізацыі, а пазней, з XIV–XVI стст. – беларусізацыі балтаў» [93, с. 182]. Акрамя таго, паводле сведчанняў даследчыкаў, у XIX і на пачатку XX ст. яшчэ працягваўся працэс міграцыі балтаў на беларускія землі [270, с. 73]. У выніку на беларускіх тэрыторыях узніклі астраўкі неасіміляванага або толькі часткова асіміляванага ў моўных адносінах літоўскага (пераважна) і латышскага насельніцтва. Адпаведна знешнія, памежныя, кантакты беларускай і балтыйскіх моў маглі дапаўняцца ўнутраным дыялектным уплывам астраўных гаворак. У той жа час патэнцыйныя магчымасці балтыйскіх моў як донараў зніжала тое, што яны не з’яўляліся генетычна роднаснымі для славянскай беларускай мовы і да пачатку XX ст. яшчэ не былі кадыфікаванымі. Своеасабліваць сітуацыі заключалася яшчэ і ў тым, што ў адрозненне, напрыклад, ад эпохі ВКЛ, калі беларуская мова займала яўна дамінуючае становішча ў адносінах да тагачаснай беспісьмовай літоўскай мовы, на пачатку XX ст. беларуская мова сама знаходзілася ў стадыі станаўлення, пачатковага фарміравання і ўжо не валодала «моўным прэстыжам» у адносінах да балтыйскіх моў [123, с. 138; 163, с. 14]. Такім чынам, функцыянальны статус кантактуючых моў аказаўся *фактычна ўраўненым* – і беларуская, і балтыйскія мовы аказаліся, па сутнасці, зведзенымі на ступень «этнаграфічнага элементу» [163, с. 14], што прыводзіла да істотнага перапамеркавання акцэнтаў у працэсе беларуска-балтыйскага моўнага ўзаемадзеяння.

Гістарычная сітуацыя на Беларусі ў пачатку XX ст. склалася дастаткова спрыяльна і для пранікнення іншамоўных слоў з *еўрапейскіх* моў. Важным стымулюючым фактарам з’явілася тое, што беларускае нацыянальнае адраджэнне арганічна ўпісвалася ў агульнаеўрапейскія рознагаліновыя прагрэсіўныя працэсы. Так, агульнаеўрапейскі навукова-тэхнічны прагрэс, несумненна, аказаў уплыў на прыкметнае ажыўленне эканамічнага жыцця Беларусі. І наадварот, дзякуючы росту прамысловасці, з’яўленню новых сфер вытворчасці эканоміка Беларусі стала больш адкрытай, успрымальнай

да навукова-тэхнічных дасягненняў, што, натуральна, пашырыла магчымасці для далейшых міжнародных эканамічных сувязей.

Беларуская грамадская думка фарміравалася пад прамым уздзеяннем ідэй еўрапейскіх грамадска-палітычных плыняў (у пачатку XX ст. гэта былі пераважна ідэі марксізму), якія распаўсюджваліся праз адпаведную перакладную літаратуру і ў ходзе дзейнасці разнастайных палітычных гурткоў і аб'яднанняў.

Культурнае развіццё на Беларусі таксама працякала ў рэчышчы агульна-еўрапейскага працэсу «адноснай дэмакратызацыі культуры» [211, с. 290]. Дзякуючы развіццю сеткі бібліятэк і рэфармаванню адукацыі, якая паступова набывае больш свецкі характар, духоўныя здабыткі становяцца больш даступнымі шырокаму колу беларусаў. Для прадстаўнікоў розных слаёў і груп насельніцтва адкрываецца магчымасць набыць адукацыю за межамі Беларусі ва ўніверсітэтах Расіі (Пецярбургскі, Маскоўскі) і Заходняй Еўропы, што вяло да развіцця не толькі апасродкаваных, але і непасрэдных міжмоўных кантактаў.

Адзначаная агульная дэмакратызацыя і інтэрнацыяналізацыя эканамічнага і грамадска-культурнага жыцця на Беларусі, натуральна, стымулявала і працэс інтэрнацыяналізацыі беларускай мовы, спрыяла пранікненню іншамойнай лексікі вусным шляхам і замацаванню яе ў беларускім асяродку.

Ствараюцца ўмовы і для пранікнення запазычанняў кніжным шляхам, а менавіта праз кнігадрук на беларускай мове, які ў параўнанні з XIX ст., калі ён толькі пачаў зараджацца, у пачатку XX ст. становіцца рэгулярным і дастаткова развітым. Такім чынам, узнікае глеба, на якой магло прыжыўляцца кніжнае запазычанае слова. Спрыяльным фактарам аказалася і з'яўленне новых жанраў (агітацыйнага, навукова-папулярнага), больш пранікальных да запазычанняў у параўнанні з мастацкай літаратурай, а таксама выхад у свет перыядычных выданняў, якія садзейнічаюць папулярызацыі запазычанняў і іх замацаванню ў жывой гаворцы.

Зробім спробу прасачыць асаблівасці працэсу запазычання з розных моў у беларускую мову на пачатку XX ст. Будзе даследавацца прадстаўленасць розных відаў запазычанняў, агульны колькасны склад іншамойных адзінак, іх тэматычная аднесенасць, запатрабаванасць і функцыянальная роля ў беларускай мове, параўноўвацца характарыстыкі іншамойў у арыгінальных і перакладных з адпаведнай мовы выданняў.

Перыяд пачатку XX ст. вызначаецца не толькі актыўным пранікненнем запазычанняў у беларускую мову. Адметным у гэты час быў і характар адаптацыі іншамойў у прымаючай беларускай сістэме. З-за таго, што механізм прымання іншамойных лексем адпрацоўваўся ў спецыфічных умовах, а менавіта на фоне адраджэння беларускай мовы, прынцыпы запазычання прыходзілася не проста карэктаваць у сувязі з прытокам новых

элементаў, а фактычна фарміраваць нанова, з нуля, што надае пачатку ХХ ст. статус асноватворнага этапу ў працэсе асваення іншамоўных слоў беларускай мовай. У сувязі з гэтым, на наш погляд, цікавым і актуальным з’яўляецца разгляд асаблівасцей адаптацыі¹ на пачатку ХХ ст., якому таксама будзе нададзена пэўная ўвага.

3.3.1. Запазычанні са славянскіх і балтыйскіх моў

3.3.1.1. Паланізмы

У мове беларускіх выданняў пачатку ХХ ст. выяўлены наступныя **віды** паланізмаў, напрыклад:

фанетычныя:

- польскія вынікі рэфлексацыі *tort, tolt, tert, telt*: *бяз прастанку, млека, prad Boham*;

- рэфлексы польскага [o] ў закрытых складах: *алувак, алувец, Буг, riżny, стус*;

- спалучэнне *dl*: *modły, prasciradła, скрыдла*;

- спалучэнне галоснага з зычным на месцы насаваых [ɛ], [a]: *голэмбі, замэнчыли, запоментаць, ксіонжэчка, majętność, paświanczaje, пэнзаль, ценжар* або самі насаваы галосныя: *ciagle, majątak, majętność, u świąconaj wadzie*;

- наяўнасць [л] у слове *сонца*: *слонка, слонцэ*;

- наяўнасць выбухнога [г]: *габинет, загарак*;

марфолога-словаўтваральныя:

- суфікс *-ізн* у назоўніках жаночага роду: *даражызна, polszczyzna, спаленизна*;

- суфікс *-ня* ў назоўніках жаночага роду: *катлоўня, лятарня, млечарня, сушарня*;

- суфікс *-ак* у назоўніках мужчынскага роду: *гатунак, шацунак*;

- суфікс *-іск* у назоўніках ніякага роду: *відавiска, ігрыска*;

- прыстаўкі *з-, за-* ў лексемах тыпу *zaadresawany, zaapekawalasia, збанкрутоваць, zorganizоваць*;

- прыслоўны суфікс *-е*: *wiecznie, заўчэсне, pieknie, prawie, смяртэльне, silnie, солидарне, справедливе, упорне* (дарэчы, гэта самы распаўсюджаны паказчык);

- часціца *-це* ў колькасных лічэбніках: *дзевятнасце, кильканасце годзин, чтарнасце*;

¹ У дадзеным раздзеле будуць разгледжаны асаблівасці фармальнай адаптацыі. Семантычная адаптацыя запазычанняў аналізуецца ў раздзеле 4, п. 4.2.2.

сінтаксічныя:

- ужыванне дзеяслова-звязкі *быць* у складзе састаўнога іменнага выказніка (*adzin z ich jość azot, druhi – tlen; wiedźma jest... z Husicz*);
- спецыфічна польскія спосабы выражэння граматычных сувязей у словазлучэннях (*аб інтэрэс, аб цану, Вось ужо і па мне; padhataiľajuc̣ ziamlu dla druhoha zboža, što pa ich pojdzie; palažyc̣ praz zimu; raskazwajuc̣ pra raznyje wiedźmy*).

Дастаткова вялікую групу складаюць **уласналексічныя** паланізмы: *woliš, welon, гербатка, гээчнасць, grešnyt być, грудзень, дзісейшы дзень, і da dziś dnia, як дэкларую, дык зраблю, жадны, желнеры, жычэнне, пацераў не запомні згаварыць, заушэ, зьлічны, зэгарак, łatwawiernuje, мосенджные напарстки, мысьливы, хвароба наглая, paražać, оушэм, skrob razigrati, abrađy nie paĩstali adrazi, перэжэгнаў, ратамі выплачываць, raczej, skutki, srohi, strop, фаховы, флякі, furtka, ценькая, цытрыновы, чы, сыпала шронам і інш.*

У беларускіх выданнях пачатку ХХ ст. адзначаюцца польскія **графіка-арфаграфічныя** запазычанні, што тлумачыцца неўсталяванасцю тагачасных норм пісьмовай мовы. Уплыў польскай графікі і арфаграфіі праявіўся ў выданнях, аформленых лацінкай.

Беларуская лацінка па графічных паказчыках у многіх дэталях мела падабенства з лацінкай польскай. Паказальнай у гэтым плане з’яўляецца перадача ў сістэме кансанантызму шчылінных [ш] і [ч] дыграфамі *sz* і *cz*, зычных [з], [ж], [дз], [дж] адпаведнымі знакамі *z, ż, dz, dż, [x]* – спалучэннем *ch*. Цвёрды [л] абазначаўся знакам *ł*, мяккі – *l*. Гуку [і] нескладоваму адпавядала літара *j*. Пераймаліся не толькі элементы алфавіта, а і пэўныя графічныя прыёмы. Так, парныя цвёрдыя і мяккія зычныя (акрамя [л]), як і ў польскай мове, не мелі асобных знакаў, дыферэнцыяльная прымета мяккасці абазначалася літарай *i*: *pieśnia, wiasna, dziurka*. Асіміляцыйная мяккасць і мяккія канцавыя зычныя перадаваліся з дапамогай спецыяльнага дыякрытычнага значка: *złość, ćwiek, hawaryć*. Для перадачы біфанемнага комплексу «j + галосны» ўжываліся спалучэнні літары *j* з *a, o, e, u*: *jama, twajo, jelka, hulaji*.

Аднак поўнаасцю беларуская лацінка не супадала з польскай. У ёй адсутнічалі польскія літары для перадачы насавых галосных [e] і [a] і існаваў знак для спецыфічнага беларускага гука [y] нескладовага – *ý*. А з 1906 г. колькасць спецыфічных рыс беларускай лацінкі папоўнілася яшчэ за кошт таго, што польскія дыграфы *sz, cz* у беларускіх тэкстах, аформленых лацінкай, пачалі паступова замяняцца графемамі *š, ć*.

На ўзроўні арфаграфіі іншамоўны ўплыў не такі відавочны. Арфаграм, якія можна было б лічыць непасрэдна польскімі, вельмі мала, да таго ж яны, як правіла, перыферычныя: напрыклад, прынятае ў некаторых выдан-

нях лацінкай раздзелнае напісанне постфікса *-ся* пры зваротных дзеясловах: *dačakai sia, zrobila sia*; злітнае напісанне часціц *б (бы), ж (жа)*: *znlab, znajšouby, spiwajže, tyž*; ужыванне вялікай літары пры напісанні этнонімаў: *Palaki, Litwiny, Krywičy, Dryhowičy*.

Колькасны паказчык паланізмаў у беларускіх тэкстах пачатку ХХ ст. дастаткова ўмераны. Паводле падлікаў, зробленых на аснове матэрыялаў картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі)¹, паланізмы складаюць прыкладна 1,5–2 % у агульным лексічным складзе.

Характэрна, што ў храналагічнай паслядоўнасці назіраецца тэндэнцыя да паступовага змяншэння польскамоўных элементаў. Так, у ХІХ ст. мова большасці беларускіх выданняў вызначалася значнай насычанасцю рознымі відамі паланізмаў (гл. п. 3.2.2) [162, с. 90–92]. Наяўнасць паланізмаў – яшчэ даволі прыкметная адзнака і мовы выданняў першых гадоў ХХ ст. У пазнейшых выданнях іх колькасць ужо зніжаецца. І ў выданнях 1913–1917 г. паланізмы ўвогуле сустракаюцца спарадычна. Так, пры падліках, праведзеных па матэрыялах газеты «Наша Ніва»², атрымаліся наступныя даныя. У нумары за 1906 г. зафіксавана 24 паланізмы розных відаў, адпаведна ў 1908 г. – 12, у 1910 г. – 3, у 1912 г. – 2, у 1914 г. – 2.

Прыкладна да 1909 г. назіраюцца выпадкі, калі колькасць паланізмаў у выданні залежыць ад тыпу выкарыстаннага ў ім шрыфту. У кірылічных выданнях іх зусім мала або яны наогул адсутнічаюць. У выданнях лацінкай польскі ўплыў намнога больш адчувальны. Прычыну гэтага трэба бачыць у польскай арыентаванасці тагачасных беларускіх пісьменнікаў, для якіх лацінка служыла «апазнавальным знакам прыналежнасці да польскай культуры» [209]. Выкарыстанне паланізмаў было для іх цалкам натуральным. У тых жа выданнях, што выходзілі пазней 1909 г., графічны фактар становіцца неістотным, і ўжо колькасць паланізмаў у іх не залежыць ні ад

¹ Тут і далей падлікі колькасці запазычанняў праводзіліся па наступнай схеме. Падлічвалася агульная колькасць лексем у пэўнай групе (у прыватнасці, лексем на літары «З» і «Р» у картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”»), якая прымалася за 100 %. Затым у дадзенай групе падлічвалася колькасць адзінак пэўнага іншамоўнага паходжання. Адносіны колькасці запазычанняў да агульнай колькасці лексем у групе давалі працэнт прадстаўленасці той ці і іншай разнавіднасці запазычанняў у тагачаснай беларускай мове. Зразумела, што, улічваючы выбарачны падыход, такія лічбы нельга прызнаць абсалютнымі. Пры падліках у межах іншай групы, вынік можа атрымацца некалькі іншым. Але, думаецца, што вельмі прыкметныя хістанні вылічаных такім чынам працэнтаў малаверагодныя.

² Аналізаваўся матэрыял № 1 за той ці іншы год. Пры гэтым нумары для аналізу адбіраліся па схеме «праз год», каб забяспечыць большую паказальнасць колькаскай дынамікі.

тыпу шрыфту, ні ад асобы аўтара. Відаць, выбар лацінкі траціць «семіятычную маркіраванасць», становіцца нейтральным і ўжо не азначае «каталіцкую, прапольскую... арыентацыю» [209] таго, хто выкарыстоўвае гэты шрыфт.

Колькасны склад паланізмаў мог залежаць, акрамя таго, ад тэматычнай аднесенасці твора. Напрыклад, у выданнях каталіцка-рэлігійнага зместу колькасць паланізмаў значна вышэй сярэдняй. Пэўны ўплыў аказвала і месца выдання. Напрыклад, тыя творы, якія выходзілі ў першыя гады ХХ ст. (1903–1904) за межамі Расіі – у Лондане і Кракаве, значна больш насычаны польскімі моўнымі элементамі, чым пецяярбургскія выданні тых жа гадоў, відаць, таму, што лонданскія выдаўцы, у адрозненне ад пецяярбургскіх, былі мацней звязаны з польскай моўна-культурнай традыцыяй¹.

Тэматычная аднесенасць паланізмаў дастаткова разнастайная. Гэта лексемы, якія абазначаюць прафесійна-вытворчыя паняцці (*bawelniczy, гатунак, гонта, гэбель, гэблявіна, гута, вінкель, фаховы*), словы з самых розных сфер чалавечай дзейнасці: грамадска-палітычнай (*солідарне, стрэйковаць*), сацыяльна-эканамічнай (*асыгнаваць, збанкрутоваць, раты*), бытавой (*адзетак, гэрбата, едзэнне, келбаса, u kiaszeni, prasciradla*), словы, якія характарызуюць чалавека (*бляды, zaistydzony, зьлічны, srohi*), абазначаюць з’явы прыроды (*слонка, фаля, хмура*), назвы жывёл (*sarni, jalenі*) і інш. Частка паланізмаў ужыта для абазначэння польскіх бытавых рэалій (*двузлотка, залатоўка, золты*) польскіх форм ветлівага звароту (*васпанство, васпан, проиу, пшепрашам*). Самай прадстаўнічай з’яўляецца група лексем з рэлігійнай сферы: *Буг уцечка, высъвенціца, жэгнаўся, ксьціны, модлы, пацеры, świeści, на хвэст* і інш. У цэлым жа цяжка назваць тэматычную вобласць, дзе частотнасць паланізмаў была б найбольш высокая. Імі фактычна ў аднолькавай ступені насычаны разрады як канкрэтнай (*алувак, атрамэнт, welon, гвезда, гонта, zagarak, ксёнжска, мусьлён, пэркаль, strop, цъвек*) так і абстрактнай лексікі (*афяра, wzdięczność, greńpaść, miłaść, пекнасьць, почуваньне, ценжар, шацунак*).

Характэрнай адзнакай паланізмаў гэтага перыяду з’яўляецца недастаткова трывалая фармальная **адаптаванасць** беларускай мовай.

Паланізмы ў пераважнай большасці маюць той самы фанетычны выгляд, што і ў мове-крыніцы: *атрамэнт, безпечэнства, табінет, гэрбата, едыначка, жартабліва, желнеры, жэгнацца, келбаса, majętność, млечарня, мосэндж* і інш. Выпадкі падпарадкаванасці законам беларускай фанетыкі сустракаюцца толькі эпізадычна: *żoynier* – пераход [л] у [ў], *воцэт* – наяўнасць прыстаўных зычных. Некалькі больш паслядоўна абазначаецца

¹ Некаторыя з такіх выданняў (напрыклад, «Хто праудзівы прыцель беднаго народу», Лондын, 1903) выходзілі па ініцыятыве Польскай Сацыялістычнай Партыі (ППС).

аканне і яканне (*алувак, афяра, bransaletka, відавiска, загарак, žайnier, у кяшени, праішкаджаць, смяртэльне, цьвякі*) і падаўжэнне галосных у інтэрвакальным становішчы (*trecia dańnia, жычэнне, почуваньне, раçатак spiraińnia*).

Большасць зафіксаваных паланізмаў функцыянавала ў мове ізалявана, у адрыве ад словаўтваральнай парадыгмы: *атрамэнт, гвезда, žoіnier, зьлічны, поцяг, праішкаджаць, фаховы, ценжар, шацунак* і інш. Здольнасць уступаць у словаўтваральныя адносіны дэманструюць лічаныя адзінкі: *афяра – афяроваць, гатунак – гатунковы, гэбель – гэбляваць – гэблявіна – гэбляваны, дзiсь – дзiсейшы, дзюрка – дзюравы, жычыць – жычэнне, ксёнжска – ксiонжэчка, скрыдла – безскрыдлаты, цекавосьць – зацекавіліся*.

На лексічным узроўні адным з найбольш аб’ектыўных паказчыкаў асваення польскіх запазычанняў можа быць колькасць фіксацый кампанентаў польска-беларускіх сiнанімічных пар. Паводле падлікаў па картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нiвы”» ў такіх парах звычайна больш частотным выступае беларускі кампанент: *ксёнжска* (1 фіксацыя) – *кніжска* (43 фіксацыі), *wolić* (1), *жычыць* (7) – *жадаць* (23), *велікалюд* (1) – *волат* (4), *асілак* (2), *dziś* (1) – *сягоння* (25), *сягодня* (7), *цекавосьць* (2) – *цікавосьць* (5), *жадны* (4) – *ніякі* (46), *млека* (1) – *малако* (8).

У **цэлым** праведзены аналіз паланізмаў дазваляе зрабіць наступныя вывады:

- паланізмаў у мове пачатку ХХ ст. адносна нямнога, да таго ж храналагічна выяўляецца выразная тэндэнцыя да змяншэння іх колькасці. Частка паланізмаў выводзіцца з ужытку на адраджэнскай хвалі як элементы, выкарыстанне якіх прыводзіць да «лексічнай збыткоўнасці і некрытычнага наслаення» [205, с. 15]. Акрамя таго, да пачатку ХХ ст., відавочна, дасягнула сваіх вынікаў палітыка расійскага ўрада па абмежаванні польскага ўплыву. Вынікі аналізу мовы беларускіх выданняў пачатку ХХ ст. выразна пацвярджаюць, што паланізмы перастаюць быць асноўным тыпам запазычанняў;

- запазычанні з польскай мовы дастаткова рэгулярна ўтрымліваюць зыходныя фанетычныя і асабліва марфалага-словаўтваральныя элементы. Шырокая прадстаўленасць паланізмаў з фармальнымі адзнакамі іншамовнасці можа служыць паказчыкам пэўнай павярхоўнасці польскага ўздзеяння на беларускую лексічную сістэму;

- ва ўжыванні паланізмаў у беларускай мове ХХ ст. няма пэўнай сістэмнасці, замацаванасці за якімі-небудзь канкрэтнымі функцыянальнымі сферамі (за выключэннем хіба што каталіцкага богаслужэння і рэлігійнай абраднасці). Гэта сведчыць пра тое, што яны былі элементамі хутчэй выпадковымі, чым ужытымі свядома;

- паланізмы ў беларускіх выданнях слаба адаптаваныя беларускай мовай. На фанетычным узроўні гэта праяўляецца ў непадпарадкаванасці

іх беларускім фанетычным законам, на ўзроўні марфалагічным – у адсутнасці сістэмы і рэгулярнасці пры выкарыстанні польскіх афіксаў (за выключэннем толькі прыслоўнага суфікса *-e*).

3.3.1.2. Русізмы

Выяўленне русізмаў у беларускім тэксе нават у дачыненні да сучасных моў звязана з дастаткова вялікімі складанасцямі, зыходзячы з генетычнай роднасці беларускай і рускай моў¹, агульнасці асноўных тэндэнцый іх развіцця і цесных міжмоўных кантактаў. Тым больш няпроста вырашыць гэтае пытанне ў дачыненні да перыяду XIX – пачатку XX ст. Так званыя рэгулярныя фанетыка-марфалагічныя беларуска-рускія адрозненні ўяўляюць сабой у асноўным набор графічных і фанетыка-арфаграфічных рыс [327, с. 8–9]. Таму яны далёка не заўсёды могуць быць улічаны пры аналізе беларускай мовы XIX – пачатку XX ст., якая была ненармалізаванай у графіка-арфаграфічных адносінах. Нерэгулярныя фанетыка-марфалагічныя адрозненні, звязаныя з наступнымі прычынамі: а) заменамі аднаго або некалькіх галосных ці зычных у супастаўляемых мовах (*аселасць – оседлость, баразна – борозда, акенца – оконце*); б) рознай граматычнай прыналежнасцю (бел. *боль* муж. род – рус. *боль* жан. род); в) несупадзеннем словаўтваральных афіксаў (*адзін-к/а/ – един-иц/а/*) або афіксальных марфем утваральных асноў (*асаблів-асць – особенн-ость; акісляль-нік – окисли-тель*) [327, с. 10–11], не з’яўляюцца заканамернымі і іх вызначэнне не мае сістэмнага характару. Дыферэнцыяльную ж беларускую і рускую лексіку разглядаемага перыяду, як ужо гаварылася вышэй, даводзіцца вылучаць рэтраспектыўна, што таксама не спрашчае сітуацыю. У сваім даследаванні мы спрабавалі адзначыць толькі тыя адзінкі, рускае паходжанне якіх выглядае найбольш пэўным.

У прааналізаваных выданнях выявіліся наступныя **віды** русізмаў:

Фанетычныя русізмы, якія захоўваюць асаблівасці рускай фанетыкі. Гэта словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі, якія ў прынцыпе з’яўляюцца царкоўнаславянізмамі, але ў дачыненні да беларускай мовы, відаць, ёсць рацыя адносіць іх да русізмаў: *враг (ураг), смрад*; слова *почта*, у якім у адрозненне ад беларускага *пошта* не адбылася дысіміляцыя ў спалучэнні *чт*; слова *убожэства*, дзе не адлюстравана зліццё спалучэння *жъс* пасля страты рэдукаваных у *с*, як гэта характэрна для беларускай мовы, словы *горэч, только, усех*, у якіх перадаюцца рускія вымаўленчыя асаблівасці.

¹ У слоўнікавым складзе гэтых моў адзначаецца каля 42 % лексічных адзінак з агульнай каранёвай часткай [327, с. 8].

Марфалага-словаўтваральныя русізмы. Сярод тыпова рускіх марфем, адзначаных у разгледжаных выданнях, можна назваць:

- суфікс *-цель*¹: *абвініцель, валадзецель, писацель, попячыцель, прадсядацель, прадацель*;
- прэфікс *пол-, полу-*: *пол сажня, полувыспа, полукошык, полуостроў, полустол*.

Сустракаюцца словы, якія адрозніваюцца спосабам словаўтварэння ад беларускіх адпаведнікаў: *давольны* (пры беларускім *задаволены*), *пявец* (*спявак*) і словы з афіксамі, адрознымі ад беларускіх: *абеспечэньне* (пры беларускім *забеспячэнне*), *васход* (*усход*), *дань* (*даніна*), *прывет* (*прывітанне*), *прыязнь* (*прыязнасць*), *славар* (*слоўнік*), *увядаміць* (*наведаміць*), *угроза* (*пагроза*), *узрослы* (*дарослы*) і г. д. У асобных выпадках словаўтваральныя адрозненні камбінуюцца з граматычнымі: *упорства*, н. р. (пры беларускім *упартасць*, ж. р.).

Уплыў рускага **сінтаксісу** ў прааналізаваных беларускіх тэкстах праявіўся найперш ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў з дзеепрыметнікамі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу на *-юць, -уць, -вы*, якія ў беларускіх тэкстах замяняліся на *-юч, -уч, -ўш*: *вада, прамыўшая гаць; сядзіць [стары] маўчком, апусьціўшы многа пажыўшую на сьвеці пасівелую галаву; полк англіцкай пяхоты, ідучы у атаку; Язэп, як часцей ходзючы каля бацюшкі... вырваў у Гароніма харонгу і панёс*. Акрамя таго, сустракаюцца калькі рускіх слоў і словазлучэнняў, якія звязваюць члены простага сказа і часткі складанага: *Не ўдалася ім [Сёмку і жонцы] гаспадарка да і цяжка з апухлымі рукамі і нагамі поле араць; Маскоўскіе ваяводы прысталі на яго просьбу с тым, каб праз усю ноч не чутно было ў горадзім стуку тапара; не спыняліся вельмі крывавыя бітвы, пры чым расейцам удалося аткінуць немцоў... на правы бераг*.

У мове выданняў пачатку ХХ ст. выявілася дастаткова прадстаўнічая група **ўласналексічных** русізмаў: *абида, абьясниць, безудзержны, бумага, вакруг, вапрос, васход, ветка, воздух, воззваньне, вопрос, вред, выпоўниць, граза, дастоенства, дзело, дзерава, друг, жалаба, железнодорожник, журнал, жыцель, зеваць, игра, напрасна, плашмя, полка, поезд, правіцельства, прадацель, пращаньне, прымер, прэдпрыяцьце, пусьцяк, пявец, смета, смотр, таргоўля, увядоміць, узрыў, узятка, цяжасьць, яшчык і інш.*

Уласналексічныя русізмы колькасна прыкметна дамiнуюць над астатнімі групамі. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што фанетыка-марфалагічная

¹ Суфікс *-цель* не з'яўляецца спрадвечна рускім, але ў рускай мове ён нашмат больш ужывальны і прадуктыўны, чым ва ўкраінскай, а тым больш у беларускай [144, с. 57; 130, с. 167; 327, с. 12].

сістэма беларускай мовы да пачатку XX ст. канчаткова ўстаялася, і запазычанні ў гэтую сферу маглі трапляць толькі выпадкова. Лексіка ж, як найбольш пранікальны моўны пласт, даволі актыўна ўспрымала рускія элементы.

У беларускіх выданнях кірыліцай рускамоўны ўплыў таксама асабліва адчувальна праявіўся на **графічным** узроўні. У першыя некалькі гадоў XX ст. руская «гражданка» (рускі варыянт кірыліцы) запазычвалася амаль механічна. З яе ў беларускі алфавіт перайшлі абсалютна ўсе графемы, нават збытکوўныя:

- побач з літарай *e* для абазначэння аднаго і таго ж гука ўжывалася літара **ѣ**: *узелокъ, светъ, змиренъ і мѣсто, лѣс, ѣдзяць, на вайнѣ*;

- пасля канцавога зычнага пісалася літара **ь** – знак для зніклага насавога галоснага няпоўнага ўтварэння: *Богъ, мядочкъ, самодержаўныхъ, летамъ*;

- гук [і] абазначаўся дзвюма літарамі – *i* (дзесьцярычным) і *и* (васьмярычным). Як і ў рускай мове, пры выкарыстанні гэтых знакаў абпіраліся на ўмоўнае правіла, згодна з якім літара *и* пісалася перад зычнымі (*свьіснуло, у двоих, вінень*), а *i* перад галоснымі, паўгалосным [й] і перад [у] нескладовым, які, відаць, таксама лічыўся паўгалосным (*царскіе, лінія, вялікій, бійце, зъ сіўкай, пабіў, пастанавіў*).

Разам з тым беларускі кірылічны алфавіт не быў дакладнай копіяй з рускага. Адметнасць яму перш за ўсё надавалі графемы, прызначаныя для перадачы спецыфічных беларускіх гукаў: дыграфы *дз, дж* для абазначэння звонкіх афрыкат [дз], [дж] (*дзьверы, дзень, хаджу, дождж*), літара *ў* для [у] нескладовага (*доўга, браў, ўсё, ўпередъ, ў школы*). Пазней 1906 г. беларускі кірылічны алфавіт набывае яшчэ больш самастойны, адрозны ад рускага ўзору, выгляд, паколькі ў беларускіх тэкстах кірыліцай паступова знікае графічная празмернасць: гук [і] пачынае аднастайна перадавацца літарай *i*; перастаюць выкарыстоўвацца графемы **ѣ** і **ь** (дарэчы, раней, чым ў рускай мове, дзе гэтыя знакі былі выведзены з ужытку толькі падчас правапіснай рэформы 1917–1918 гг.).

Да **арфаграм**, запазычаных з рускай мовы, можна аднесці: 1) неабазначэнне ўласцівага беларускай мове адпазення [j] на канцы прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону: *маладыі, усякій, васенній*; 2) нязменнае напісанне літары *з* у прыстаўках: *разпытваючы, разкрыжаванне, зсеклі, зслабее, разлілося, зламалі*; 3) афармленне слоў іншамоўнага паходжання тыпу *акцыя, дэлегацыя* з *i* пасля суфіксальнага *ц*: *бюрокрація, адміністраціи, патрыціи*.

Што датычыць агульнай колькасці русізмаў, то яна не выдаецца залішне збытکوўнай, чаго можна было б чакаць, улічваючы выключнае становішча рускай мовы на тагачаснай Беларусі. Пры падліках у складзе пэўнай

групы лексікі (методыку падлікаў гл. п. 3.3.1.1) было выяўлена некалькі больш 3 % русізмаў. З улікам спецыфікі знешняй сітуацыі такую колькасць можна прызнаць непрамернай. Пры падліках у нумарах газеты «Наша Ніва», праведзеных па той жа схеме, што і падлікі паланізмаў, выяўляецца паказальнае храналагічнае змяншэнне колькасці рускамоўных адзінак: за 1906 г. зафіксавана 26 русізмаў розных відаў, адпаведна ў 1908 г. – 10¹, у 1910 г. – 9, у 1912 г. – 8, у 1914 г. – 5.

Русізмы не мелі строгай і дакладнай аднесенасці да канкрэтнай тэматычнай групы лексікі, аднак пры іх ўжыванні ўсё ж прасочваюцца некаторыя заканамернасці. Найбольшая колькасць русізмаў адносіцца да кніжнай, у прыватнасці адцягненай лексікі: *абіда, вред, вучыцельства, дастоества, жалаба, пращаньне, прымер, пусыяк, упорства, цяжасць*. Распаўсюджаны русізмы сярод слоў са сферы грамадска-палітычнага жыцця: *аб'яўленне, воззванье, правіцельства, прасвеіцаць, раўнапраўе*. З рускай мовы запазычана даволі вялікая колькасць канцылярызмаў: *смета, дзелопродзіцель, пісьмоводзіцель, прыпаручыць, ічатаводства*. Русізмы нярэдка сустракаюцца і ў агульнаўжывальнай лексіцы: *агонь, бумага, ветка, граза, дзерава, журнал, поезд, узрыў* і г. д., але характэрна, што ў бытавой лексіцы яны адзначаюцца толькі спарадычна: *водка, полка, скаварада, яшчык*.

На пачатку XX ст. русізмы не пераносіліся ў беларускія тэксты механічна. Так ці інакш, з рознымі вынікамі на розных моўных узроўнях, яны падлягалі **адаптацыі** і ўключаліся ў сістэму беларускай мовы.

На фанетычным узроўні русізмы характарызуюцца найбольшай засвоенасцю ў параўнанні з іншымі відамі запазычанняў. Толькі нямногія з рускіх адзінак захавалі поўнасцю сваё зыходнае аблічча: *воззванье, вопрос, враг, вред, железнодорожник*. Большасць жа русізмаў падпарадкоўвалася законам беларускай фанетыкі: *вакруг, дастоества, славар* (аканне), *прядсядацель, пявец* (яканне), *дзело, жыцель* (дзеканне і цеканне, цвёрдасць шыпячых), *пращаньне, прэдрпрыяцьце* (падваенне зычных), *прымер, прыязнь* (цвёрдасць [р]), *вум, вучыцельства* (прыстаўны зычны), *выпоўніць* (пераход [л] у [у] нескладовае).

У галіне словаўтварэння важным паказчыкам глыбіні засваення слова з'яўляецца яго здольнасць у той ці іншай ступені ўступаць у словаўтваральныя адносіны, што было характэрна для большасці русізмаў, асабліва безэквівалентных: *адзевацца – адзеты, вред – врдны, вучыцель – вучыцельскі – вучыцельства, жалець – жалка*. Калі рускае і беларускае словы

¹ Некаторыя русізмы былі не стыхійнымі, а свядома ўжытымі элементамі, абазначалі пэўныя спецыяльныя паняцці і суправаджаліся беларускімі гласамі, напрыклад: *камисия аб «неприкосновенности личности» (аб свабодзі асобы кожнаго чалавека)* (Н. Н., 1908, № 1).

ўтваралі сінанімічныя пары, найчасцей вытворныя мелі абодва яе кампаненты: *абіда* (*абідзіцца, абідна*) – *крыўда* (*крыўдаваць, крыўдзіць, крыўдзіць*), *таргаваць* (*таргавацца, тарговы, таргоўля, тарговец, таргово-прамысловы*) – *гандляваць* (*гандлёўны, гандлёвы, гандаль, гандляр*). Пэўная колькасць русізмаў зафіксавана ў адрыве ад словаўтваральнай парадыгмы як пасіўныя дублеты ўласнабеларускіх лексем [155, с. 121], прычым беларускі адпаведнік такіх лексем абавязкова меў вытворныя: *друг* (*сябар – сябраваць, сябрук*), *прадаць* (*зраднік – здрада, здрадзіць*), *прывіўка* (*прышчэпка – прышчэпіць, прышчэплены*).

Паводле праведзенага аналізу, прыкладна 2/3 рускіх адзінак ужываліся як дублеты беларускіх лексем, што абазначалі тое ж самае паняцце: *абьясніць – растлумачыць, вакол – вакол, вапрос – пытанне, дастоенства – годнасць, ігра – гульня, пусьцяк – дробязь, плашмя – плазам, сметр – агляд* і інш. Найчасцей колькасную перавагу ў такіх парах мае беларускі варыянт: *ветка* (3 фіксацыі¹) – *галіна* (10), *водка* (1) – *гарэлка* (27), *воздух* (6) – *паветра* (42), *займ* (1) – *пазыка* (11), *узятка* (2) – *хабар* (18). Больш рэдкая адваротная сітуацыя: *жыцель* (25 фіксацый) – *жыхар* (10), *урад* (25) – *правіцельства* (73). Меншая частка рускіх запазычанняў функцыянавала безэквівалентна, пры адсутнасці ў прааналізаваных тэкстах адпаведнага слова, якое пазней замацавалася ў якасці нормы сучаснай беларускай мовы: *васілёк, вытоўніць, дапрос, зеваць, жалаба, смета, узрыў, яшчык* і некаторыя іншыя.

У цэлым з аналізу *русізмаў* вынікае:

- рускамоўны элемент у беларускіх тэкстах пачатку ХХ ст. хоць і прыкметны, але не празмерны, асабліва з улікам пазамоўнай сітуацыі;
- рускамоўныя запазычанні найчасцей сустракаюцца ў сферы лексікі, што можа служыць паказчыкам адноснай навізны гэтых элементаў у сістэме беларускай мовы;
- пры выкарыстанні русізмаў існавалі стылёва-тэматычныя абмежаванні. Магчымаць прымаць русізмы напрамую была звязана са ступенню распрацаванасці таго ці іншага стылю або разраду лексікі ў тагачаснай беларускай мове. Так, цалкам заканамерная наяўнасць русізмаў у сферы справой і грамадска-палітычнай лексікі;
- дастаткова глыбокай адаптацыі русізмаў, відаць, садзейнічала тое, што элементы рускай мовы – блізкароднаснай для беларускай і да таго ж шырока распаўсюджанай на тагачаснай Беларусі – не ўспрымаліся як цалкам чужародныя і падпадалі пад дзеянне тых жа фанетыка-марфалагічных працэсаў, што ўласнамоўныя беларускія адзінкі.

¹ Падлікі паводле картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”».

3.3.1.3. Українізми

У беларускай мове пачатку ХХ ст. зафіксаваныя ўкраінізмы розных відаў.

Да **фанетычных** запазычанняў можна аднесці словы з характэрным для ўкраінскай мовы змяшэннем [ʰ] і [и] (*світ*), [ы] і [и] (*наймыт, праклынае, блыскаць, блыскавіца, абыыр*), заменай [о] і [и] (*скікалі*), характэрнымі вынікамі чаргавання зычных (*адначэ*) і метатэзы (*вядзьмедзь*), словы з прыстаўным зычным [г] (*гастрыць, гостра*), словы, у якіх перадаюцца асобныя ўкраінскія моўныя рысы (*гвінт, гвінтоўка*).

З **марфалагічных** асаблівасцей найбольш рэгулярна адзначаецца суфікс *-мо* (*наплачемо, знаемо, заначуемо, пабачымо*) і інфінітыўны суфікс *-ці* пасля асновы дзеяслова на галосны (*казаці, караці, паўстаці, змагаці, агледаці, ажыўляці, брадзіці, будзіці* і г. д.).

Словаўтваральныя ўкраінізмы прадстаўлены словамі *аслона* (бел. *заслона*), *хаванне* (бел. *пахаванне*), *сціха* (бел. *ціха*), *безкарна* (бел. *безпакарна*), *азброены* (бел. *узброены*), *заслабець* (бел. *саслабець*), *зважна* (бел. *паважна*), *гойны* (бел. *гаючы*), *заўчасу* (бел. *заўчасна*).

Аднысенне адзінак з указанымі фармальнымі прыметамі да фактаў украінскай мовы, нягледзячы на іх прадстаўленасць таксама і ў асобных беларускіх дыялектах (пераважна памежных з Украінай), на наш погляд, апраўдана хоць бы тым, што многія даследчыкі лічаць такія асаблівасці дыферэнцыяльнымі для беларускай і ўкраінскай моў нават у адносінах да старажытнага перыяду [8, с. 18–23; 102, с. 10; 29, с. 11]. Мае значэнне і наступны факт. Хоць у беларускай мове пачатку ХХ ст. ва ўмовах адсутнасці дакладных норм на пісьме маглі адлюстроўвацца рознадыялектныя асаблівасці, аднак дыялекты, якія аказвалі вядучы ўплыў на фарміраванне новай беларускай мовы ўжо ў дастатковай ступені вызначыліся. У асноўным даследчыкі адносяць да іх цэнтральныя беларускія гаворкі [69, с. 173; 134, с. 45]). Характэрныя рысы менавіта гэтых дыялектаў мелі яўны прыярытэт пры перадачы вуснага беларускага маўлення на пісьме. Гаворкі беларуска-ўкраінскага памежжа ў лік такіх уплывовых дыялектаў не ўваходзілі і вельмі рэдка служылі крыніцай пісьмовых узораў. Гэта з'яўляецца ўскосным сведчаннем на карысць украінскага паходжання пералічаных вышэй асаблівасцей. Акрамя таго, пэўнай падставай для таго, каб кваліфікаваць іх як адзінкі ўкраінскага паходжання, служыць факт дастаткова рэгулярнага ўжывання такіх форм у выданнях перакладных з украінскай мовы¹.

Сустракаюцца таксама **ўласналексічныя** ўкраінізмы, напрыклад, *бажаць, заводзяць* (ваўкі), *покі, правіна, батагі, акульбачываць, ашустаць*,

¹ Больш падрабязна гл. п. 3.4.

вошуст, branies-niawolnik, бранка, вылог (па краі адзення), *галда, гамаваць, гарны, донька, ратай, разовы, знушчацца, зорыць*.

У некаторых прааналізаваных тэкстах можна канстатаваць **графіка-арфаграфічны** ўкраінскі ўплыў. Так, у пецябургскай беларускамоўнай газеце «Дзянніца» практыкавалася рэгулярнае ўжыванне літарнага спалучэння *ьо* для перадачы [o] пасля мяккіх зычных (*усьо, жыцьцьо, зямльою, с Пятрусьом*) і *йо* для перадачы ятаванага [o] ў пачатку слова і пасля галосных (*йокнула, йон, йосьць, майо, ручайочкі, у гайочку*), у чым бачацца паралелі з папулярным у пачатку XX ст. украінскім правапісным варыянтам Куліша – Жаляхоўскага. Дыграф *йо* ва ўказанай пазіцыі сустракаецца і ў некаторых іншых тагачасных беларускіх выданнях (у кнізе М. Косіч «На пірэсяленьня», «Жалейцы» Янкі Купалы, у газеце «Наша Доля»), але, як правіла, толькі спарадычна і непаслядоўна – паралельна з графічнымі варыянтамі *ё, ю, ю*.

Да ліку ўкраінізмаў, якія былі запазычаны беларускай мовай пачатку XX ст., навукоўцы адносяць таксама лексемы тыпу *асобнасць, грамадзянін, гурток, дзясч, змест, зносіны, кабзар, нагода, нізка, паверх, падробка, пастанова, пісьменнік, прыкмета, чытач, хлебароб, шкаляр, даслаць, нагадаць, надаслаць, напярэдадні* і інш. [162, с. 96]. Кваліфікацыя такіх адзінак, як лексем украінскага паходжання, грунтуецца на факце больш ранняй іх фіксацыі ва ўкраінскай мове ў параўнанні з беларускай. Аднак большасць з іх настолькі натуральна ўлілася ў беларускую моўную сістэму і трывала замацавалася ў ёй, што адзнакі іншамоўнасці ўжо на пачатку XX ст. амаль цалкам перасталі выяўляцца. На гэтай падставе падобныя словы не адносіліся намі да іншамоўяў і не ўключаліся ў аналіз.

Украінізмы ў беларускай мове былі **колькасна** малалікай групай. Адзінкі такога паходжання літаральна лічаныя ў беларускіх тэкстах пачатку XX ст.: іх каля 0,3–0,6 % у лексіцы тагачаснай мовы.

Значнае зніжэнне колькасці ўкраінізмаў на пачатку XX ст. у параўнанні з XIX ст. (гл. п. 3.2.2) можна, верагодна, звязаць з тым, што да гэтага часу дыферэнцыяльныя адрозненні беларускай і ўкраінскай мовы канчаткова вызначыліся і пачалі дастаткова дакладна распазнавацца носьбітамі моў.

Пераважаючая **тэматычная** аднесенасць украінізмаў у беларускіх тэкстах пачатку XX ст. не вызначаецца. Можна толькі адзначыць, што адзінкі ўкраінскага паходжання ў асноўным з’яўляюцца лексэмамі з канкрэтным значэннем (*батог, блискавіца, згук, вывар, ратай, бранка, аслона*), а адцягнення паняцці перадаюцца з дапамогай украінскіх запазычанняў значна радзей (*грозьба, болесьць, галда*). Сярод зафіксаваных украінізмаў самую вялікую групу складаюць дзясловы дзеяння: *бажаць, воліць, абымаць, скікаць, зорыць, гастрыць, вартаваці* і інш.

Што да **адаптацыі**, то ўкраінізмы ў большасці сваёй падпарадкоўваюцца дзеянню фанетычных законаў прымаючай беларускай мовы. У іх

перадаецца аканне (*абшыр* – укр. *обишр*, *адначэ* – укр. *одначе*, *аслона* – укр. *ослона*, *ашустаць* – укр. *ошуст*, *безкарна* – укр. *безкарно*, *акульбачы-ваць* – укр. *окульбачити*), беларускія прыстаўныя гукі (*вошуст* – укр. *ошуст*), дзеканне і цеканне (*болесьць* – укр. *болість*, *вядзьмедзь* – укр. *ведмідь*). Знешнія адзнакі іншамоўнасці ўкраінізмы захоўваюць рэдка, пераважна ў тых выпадках, калі яны ўжываюцца як сродак стылізацыі: *світ*, *наймыт*, *скікалі*.

Марфалагічная структура і зыходныя граматычныя паказчыкі ўкраінізмаў у беларускіх тэкстах у большасці выпадкаў захоўваюцца. Праўда, зафіксаваны прыклад змены родавай прыналежнасці – *вылог* (мужчынскі род) ад украінскага *вылога* (жаночы род). Аднак адсутнасць выразных трансфармацый на гэтым узроўні з’яўляецца хутчэй не паказчыкам недастатковай марфалагічнай засвоенасці ўкраінізмаў, а вынікам падабенства граматычных катэгорый і іх фармальных прымет у беларускай і ўкраінскай мовах.

Словаўтваральная актыўнасць ўкраінізмаў праяўляецца ў рэдкіх выпадках, а словаўтваральныя рады пры гэтым не ўтрымліваюць больш двух членаў: *абымкі* – *абымаць*, *аднаковы* – *аднакова*, *блыскаць* – *блыскавіца*, *браніес* – *бранка*, *гарны* – *гарно*, *гостра* – *гастрыць*, *ратай* – *ратайка*, *вошуст* – *ашустаць*.

Украінізмы ў сістэме беларускай мовы пачатку ХХ ст. не адносіліся да разрады безэквівалентнай лексікі (хіба што *батагі*, *галда*) і ў большасці выпадкаў мелі ўласнабеларускія адпаведнікі: *вядзьмедзь* – *мядзведзь*, *наймыт* – *найміт*, *бранец* – *палонны*, *донька* – *дачка*, *зорыць* – *пазіраць*, *ратай* – *араты*, *аратай*, *гарны* – *прыгожы* і г. д. Пры гэтым ва ўкраінска-беларускіх суадносных парах, зафіксаваных у картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» беларускі складнік звычайна валодае вышэйшай частотнасцю ўжывання: *бажаць* (5) – *жадаць* (23), *ашустаць* (1) – *ашукаць* (10), *вошуст* (1) – *ашуканец* (9), *донька* (1) – *дачка* (20), *знушчацца* (2) – *здзеквацца* (13), *ратай* (3) – *араты* (7), *гойны* (1) – *шчодры* (3), *правіна* (2) – *віна* (11), *покі* (11) – *пакуль* (98), *гарны* (1) – *прыгожы* (13), *адначэ* (4) – *аднак* (14), *аслона* (1) – *заслона* (4).

У **цэлым** на аснове прааналізаванага матэрыялу можна канстатаваць, што на пачатку ХХ ст. уплыў украінскай мовы на беларускую не быў інтэнсіўным: украінізмы гэтага перыяду слаба прадстаўлены ў колькасных адносінах, не ўключаны ў канкрэтную функцыянальную нішу і ў большасці выпадкаў маюць беларускія дублеты. Глыбокая фармальная адаптацыя ўкраінізмаў дасягалася перш за ўсё за кошт сістэмнай блізкасці беларускай і ўкраінскай мовы, а не па прычыне актыўнага моўнага ўзаемадзеяння. Павярхоўнасць кантактаў беларускай і ўкраінскай моў на пачатку ХХ ст. (асабліва ў параўнанні са старажытным перыядам) і меншая іх актыўнасць у адрозненне ад беларуска-рускага ці беларуска-польскага моўнага ўзаемадзеяння гэтага ж часу, хутчэй за ўсё, тлумачыцца тым, што ўкраінская мова,

будучы неўнармаванай і не маючы афіцыйнага статусу, не ўваходзіла ў лік прыярытэтных крыніц запазычання.

Тым не менш перыяд пачатку ХХ ст. у беларуска-ўкраінскіх моўных адносінах аказаўся дастаткова выніковым. У гэты час пачалося паступовае ўзнаўленне перарваных раней кантактаў адроджаных літаратурных беларускай і ўкраінскай моў.

3.3.14. Балтызмы

На падставе параўнання спісаў балтызмаў у аўтарытэтных навуковых крыніцах і ў картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”»¹ выяўляюцца наступныя **колькасныя** характарыстыкі адзінак балтыйскага паходжання ў беларускай мове пачатку ХХ ст.

З 36 балтызмаў, ужывальных, паводле А. М. Булькі [62], у старабеларускіх пісьмовых помніках, у «Нашай Ніве» зафіксавана 10 адзінак; са спіса балтызмаў Я. Карскага [123], які складаецца з 90 адзінак, у «Нашай Ніве» адлюстравана 31 слова. З прыведзеных падлікаў вынікае, што ў новай беларускай мове захавала актыўнасць адносна невялікая колькасць даўніх балтызмаў – каля 30 %. Асноўная ж маса балтыйскіх запазычанняў упершыню зафіксавана ў мове пачатку ХХ ст., што ў пэўнай ступені можна лічыць паказчыкам дастатковай інтэнсіўнасці беларуска-балтыйскага міжмоўнага ўзаемадзеяння ў разглядаемы перыяд. Праўда, адсутнасць той ці іншай лексемы ў помніках старабеларускага пісьменства не з’яўляецца бяспрэчным сведчаннем таго, што гэтае слова было на той час невядомым [270, с. 95]. Ужывальны ў беларускіх дыялектах, якія, па словах Н. І. Талстога, на ўсёй усходнеславянскай тэрыторыі найбольш насычаны адзінкамі балтыйскага паходжання [163, с. 45], балтызм мог і не трапіць у тагачасныя пісьмовыя крыніцы з прычыны іх тэматычнай абмежаванасці. Невысокая ступень перасякальнасці складу балтызмаў у «Нашай Ніве» і ў спісе Я. Карскага, магчыма, тлумачыцца таксама тым, што Я. Карскі ўлічваў шмат вузкарэгіянальных балтызмаў, а ў «Нашай Ніве» пераважна адлюстроўваліся тэрытарыяльна пашыраныя адзінкі². Падобным чынам, відаць, можна тлумачыць той факт, што ў мове газеты «Наша Ніва» праявілася дастаткова нязначная колькасць (прыкладна 60 з 600, г. зн. 10 %) адзінак балтыйскага паходжання, зафіксаваных у адным з найбольш поўных спісаў

¹ Балтызмы ў мове пачатку ХХ ст. адбіраліся толькі з картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”», каб канкрэтызаваць колькасць адзінак пры супастаўленні.

² На вельмі вялікіх адрозненні ў шырыні тэрытарыяльнага распаўсюджвання канкрэтных балтызмаў (ад вузкіх лакальных да вялікіх беларускіх абшараў, якія нават непасрэдна не мяжуюць з балтыйскімі тэрыторыямі) указваюць айчыныя і замежныя навукоўцы [13, с. 152; 353, с. 69].

балтызмаў – «Слоўніку балтызмаў» Ю. Лаучутэ [159]. Задачай аўтара «Слоўніка» была фіксацыя балтызмаў у максімальным аб'ёме, з улікам рэдка ўжывальных вузкарэгіянальных адзінак, якія не мелі вялікіх шансаў прыжыцца на старонках «Нашай Нівы», арыентаванай пераважна на інтэрдыялектныя моўныя сродкі.

Тэматычна балтызмы ў мове пачатку ХХ ст. размяркоўваюцца па наступных групам: лексемы, якія абазначаюць прадметы паўсядзённага побыту (*коўш, куль, крэсла, атоса, венцер, скаба, накулле, каптур, кумпяк*), назвы сельскагаспадарчых пабудоў (*пуня, еўня, стадола, клуна, аруд*), назвы зямельных участкаў (*дзірван, ройста*), абазначэнні мінералагічных паняццяў (*жвір*), экспрэсіўныя характарыстыкі чалавека (*бадзяга, брында, лайдак*); дзеясловы, якія або нейтральна абазначаюць дзеянне (*лагодзіць, рупіць, хапаць, міргаць*), або нясуць пэўнае экспрэсіўнае адценне (*гнібіць, кльпаць, грэбаваць*). Слова з абстрактным значэннем складаюць невялікі працэнт балтызмаў у мове «Нашай Нівы» (*жуда, наўда, драбязя, хлам*). Адна з лексем перадае абрадавае паняцце – *варанай*. Такі тэматычны склад балтызмаў не супярэчыць традыцыйнаму пункту погляду, згодна з якім лічыцца, што большасць балтызмаў у беларускай мове складаюць словы з канкрэтным значэннем. На думку многіх даследчыкаў, асноўная маса балтызмаў у беларускай мове падзяляецца на дзве вялікія групы: тэрміналагічную (у прыватнасці, сельскагаспадарчую і рамесніцкую) і экспрэсіўную лексіку [270, с. 78; 163, с. 33]. Я. Карскі адзначае, што словы балтыйскага паходжання пераважна абазначаюць прадметы, якія адносяцца да земляробства, рыбнай лоўлі, быту, і вельмі нямногія датычаць разумовай сферы чалавечай дзейнасці. Я. Карскі звязвае гэта з тым, што «Літва... доўгі час знаходзілася ў разумовай і ўвогуле духоўнай залежнасці ад Русі» [156, с. 138]. Ю. Лаучутэ ўказвае на адрозненні тэматычнага складу балтызмаў у пісьмовых помніках і ў гаворках (так, у помніках сярод балтызмаў найбольш распаўсюджана лексіка, якая перадае агульныя земляробчыя паняцці, сацыяльная лексіка і геаграфічныя тэрміны; а ў гаворках пераважае экспрэсіўная і бытавая лексіка, назвы раслін, жывёл, кулінарных страў, прылад працы і пад.) [156, с. 106]. У цэлым такія вынікі даследавання суадносяцца з вывадамі Я. Ф. Карскага. Але, на думку даследчыцы, тлумачыць тэматычную накіраванасць балтызмаў толькі з пункту погляду культурнага ўзроўню кантактуючых народаў, значыць спрашчаць складаную карціну ўзаемасувязей балтыйскага і славянскіх народаў [156, с. 106]. Акрамя таго, многія тэматычныя групы балтызмаў у славянскіх мовах яшчэ не ўлічаны і не вывучаны, у прыватнасці геаграфічная тэрміналогія, лексіка, якая адлюстроўвае народныя звычаі, фальклор, тэрміны роднасці, з'явы прыроды і інш. [158, с. 162].

Балтызмы, якія фіксуюцца ў мове пачатку ХХ ст., з фармальнага боку дастаткова глыбока **асвоеныя** прымаючай беларускай мовай. У запазыча-

ных лексемах адзначаецца, напрыклад, замена балтыйскіх палаталізаваных *d* і *t* беларускімі *дз* і *ц* (*дзірван* ад літ. *dirvonas*, *дзерці* ад літ. *dirzti*, *венцер* ад літ. *vėnteris*); літоўскага *s* беларускім *ш* (*крушня* ад літ. *krūsnis*); манафтангізацыя балтыйскіх дыфтонгаў (*клуня* ад літ. *kluðnas*); з’ява метатэзы (*грэбаваць* ад літ. *gerbiu*). Паказчыкам глыбіні адаптацыі можа слугаваць і адпадзенне ва ўсіх запазычаннях характэрных балтыйскіх флексій *-as*, *-is* і інш.: *жвір* (літ. *žviras*), *пуня* (лат. *punis*), *крушня* (літ. *krūsnis*), *куль* (літ. *kūlys*). Аднак названыя фанетычныя субстытуцыі і змены марфалагічнай будовы не з’яўляюцца тыпова беларускімі, падобным трансфармацыям балтызмы падлягаюць і ў іншых славянскіх мовах – рускай, польскай, украінскай [156]. Непасрэдна ж беларускі ўплыў на фарміраванне структуры балтызмаў прасачыць вельмі праблематычна, што ў пэўнай ступені дазваляе ахарактарызаваць вылучаныя балтызмы ў храналагічным плане як даўнія запазычанні.

Пацвержаннем даўнасці запазычанняў і высокай ступені фармальнай засвоенасці могуць служыць і словаўтваральныя здольнасці адзінак балтызмаў: *луста* – *лустачка*, *лайдак* – *лайдацтва* – *лайдачуга* – *лайдачыць*, *кволіць* – *кволасць* – *кволенькі* – *кволы*, *жуда* – *жудасны* – *жудасьць* – *жудасна* – *жудзь*, *жвір* – *жвіровы* і інш.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове захаваліся амаль што ўсе балтызмы нашаніўскага перыяду, а некаторыя лексемы (*варанай*, *гнібіць*, *наўда*, *ройста*) на сённяшні дзень сустракаюцца ў дыялектах. Характэрна, што літаральна лічаныя балтызмы ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» пазначаны як запазычаныя: *венцер* (ад літ. *vėnteris*), *дзірван* (літ. *dirvonas*), *кумняк* (літ. *kumpis*). Асобныя лексемы падаюцца з разнастайнымі паметамі: *Абл.* (*аруд*, *клуня*, *крушня*), *Разм.* (*лайдак*, *лагодзіць*), *Уст.* (*стадола*). Большасць жа лексем, якія на пачатку ХХ ст. адносіліся да балтызмаў, у сучасным слоўніку падаюцца без памет і адсылак, як і спрадвечныя беларускія словы. Фармальныя, словаўтваральныя і семантычныя характарыстыкі балтызмаў у сучаснай мове таксама істотна не змяніліся. Гэта падкрэслівае выключную значнасць і выніковасць перыяду пачатку ХХ ст. у працэсе адпрацоўкі прынцыпаў уключэння лексем балтыйскага паходжання ў беларускую лексічную сістэму.

Аналіз асаблівасцей функцыянавання розных груп запазычанняў з суседскіх славянскіх і неславянскіх моў у беларускай мове пачатку ХХ ст. дазваляе зрабіць наступныя **высновы**.

А) Інтэнсіўнасць працэсу запазычання з той ці іншай мовы залежала найперш ад пазамоўных фактараў, а менавіта трываласці пазіцыі мовы-донара непасрэдна на беларускай тэрыторыі, яе афіцыйнага статусу і ўзроўню моўнага прэстыжу. Аднак з гэтай заканамернасцю прырытэтнымі крыніцамі запазычанняў у беларускую мову пачатку ХХ ст. былі шырока ўжываныя на Беларусі кадыфікаваныя руская і польская мовы. А з

неўнармаваных на той час балтыйскіх і ўкраінскай моў, з якімі беларуская мова мела ў асноўным толькі памежныя кантакты, прыйшла вельмі невялікая колькасць адзінак.

Такі паказчык, як узровень генетычнай блізкасці, не аказваў прамога ўплыву на ступень актыўнасці суседскіх моў як донараў: напрыклад, колькасныя характарыстыкі адзінак з неславянскіх балтыйскіх і славянскай украінскай мовы ў беларускай мове разглядаемага перыяду былі прыблізна аднолькавымі. Не адыгрывала ролі ў гэтым сэнсе і даўнасць міжмоўных сувязей. Так, асноўны прыток іншамоўных элементаў у беларускую ішоў з рускай мовы, кантакты з якой не мелі працяглай гісторыі.

Б) Агульнага фактару, які адназначна прадвызначаў бы якасны склад іншамоўяў, глыбіню іх засваення і функцыянальную запатрабаванасць, не існавала. Кожная група запазычанняў у адносінах да названых паказчыкаў вызначалася сваёй спецыфікай.

Напрыклад, высокая ступень падпарадкаванасці балтызмаў беларускім моўным законам, пераважанне сярод іх запазычанняў лексічнага тыпу, адсутнасць для іх беларускіх эквівалентаў галоўным чынам можа тлумачыцца тым, што зафіксаваныя адзінкі балтыйскага паходжання адносіліся да даўно запазычаных.

Глыбокую фармальную адаптацыю ўкраінізмаў (пераважна лексічных і марфалагічных), відаць, трэба адносіць на карысць сістэмнай блізкасці беларускай і ўкраінскай моў. А прычына няўключанасці ўкраінскіх элементаў у канкрэтную функцыянальную нішу і наяўнасці для большасці з украінізмаў беларускамоўных дублетаў, хутчэй за ўсё, крыецца ў павярхоўнасці кантактаў з тагачаснай украінскай мовай, якая не магла служыць аўтарытэтным узорам пры адборы запазычаных сродкаў, будучы неўнармаванай і не маючы афіцыйнага статусу.

Высокая ступень фармальнай засвоенасці русізмаў у беларускіх тэкстах абумоўлівалася генетычнай блізкасцю кантактуючых моў. Сваё тлумачэнне мае і факт намінагтыўнай запатрабаванасці вялікай часткі русізмаў. Рускія элементы рэгулярна ўключаліся ў склад найменш распрацаваных разрадаў лексікі тагачаснай беларускай мовы: канцылярызмаў, адцягненай і тэрміналагічнай лексікі. Менавіта русізмы запаўнялі пустуючыя беларускія моўныя нішы ў выніку таго, што руская мова на пачатку XX ст. пад уплывам шэрагу абставін мела самы высокі прэстыж сярод іншых кантактных моў.

Характэрная для паланізмаў нязменнасць зыходных фармальных прымет у беларускіх тэкстах можа тлумачыцца па-рознаму, напрыклад, тым, што ўзаемадзеянне з польскай мовай для беларускай мовы пачатку XX ст. было жывым і дастаткова актыўным працэсам. Акрамя таго, магчыма, для тагачасных носьбітаў беларускай мовы іншамоўны характар польскіх адзінак, у параўнанні, напрыклад, з рускімі, быў больш адчувальным. У

выніку на іх шырэі распаўсюджвалася стыхійнае правіла, паводле якога пры пісьмовай перадачы іншамоўных лексем імкнуліся максімальна захаваць іх арыгінальны выгляд. Неабавязковасьць польскіх элементаў у беларускай мове ХХ ст. (што праявілася ў іх незамацаванасці за якімі-небудзь канкрэтнымі функцыянальнымі сферамі, выключаючы хіба што рэлігійную, адсутнасці строгіх крытэрыяў іх семантычнага адбору, выразнай міжмоўнай беларуска-польскай семантычнай дублетнасці) магла быць адбіткам тагачаснай рускамоўнай экспансіі, пад уплывам якой перакрываліся каналы ўзаемаздзення паміж беларускай і польскай мовамі і працэс асваення паланізмаў набываў некалькі стыхійны характар.

В) З усіх суседскіх моў вядучы моўны ўплыў на беларускую мову пачатку ХХ ст. аказвала руская мова. Яна заняла месца польскай мовы, якая працягла час выступала як дамінуючая крыніца запазычання для беларускай мовы на папярэднім этапе моўнага развіцця. Яна ж была і пасрэднай, паколькі «з мноства моў – крыніц запазычання – мова, што запазычвае, звычайна выбірае адну-дзве, найчасцей сумежныя і блізкія па структуры, якія і становяцца на нейкі час як бы «пастаўшчыком» гатовага лексічнага матэрыялу, у тым ліку і запазычанага ў сваю чаргу з мовы-крыніцы» [321, с. 23].

Г) Сістэмнасці пры ўжыванні разна тыпных запазычанняў у беларускіх выданнях пачатку ХХ ст. не назіраецца. Гэта праяўляецца на ўсіх моўных узроўнях (у выкарыстанні фанем, марфем, сінтаксем, лексем, графем і арфаграм). Увогуле, тагачасны іншамоўны ўплыў на беларускую мову быў дастаткова павярхоўным. Паказальна, напрыклад, што запазычваліся графемы, а не арфаграмы. Такая сітуацыя выглядае лагічнай і заканамернай на этапе, калі механізмы працэсу запазычання ў беларускай мове толькі пачыналі адпрацоўвацца.

3.3.2. Запазычанні з еўрапейскіх моў

3.3.2.1. Скаад запазычанняў

У выданнях пачатку ХХ ст. фіксуюцца запазычанні з розных моў:

- запазычанні з класічных моў (лацінізмы і грэцызмы): *адміністрацыя, адукацыя, амаатар, апарат, арыгінальны, арэна, аўдэнцыя, аўтор, біблія, weterynar, гармонічны, генерал, gradus, губэнатар, гімн, дзискант, дзірэктрыса, дысцыплінарны, дыссыдэнт; aksamit, амнэстыя, апостал, арганісты, архімандрыт, архірэй, аўтономія, бібліографічны, біскун, герой, географія, герогліф, гімназія, граматы, диякон, драма, дынаміт, дыфтэрыт, ідэйны, індэфэрэнтна, інтэлігенцыя, ілюстрацыя, інстытуцыя, інструктар, камедзія, камбінацыя, катета, каналізацыя, кандуктар,*

канстытуція, *linoleum*, літургія, манаполія, маніфэст, мікроскоп, *metropolija*, орнамэнт, организм, працэнт, прапаганда, пратакол, правінія, пракламація, пэнсія, правакація, псыхіка, прэзідіум, рэзолюція, рэквізыція, рэвізія, рэнэгат, санітар, сарказм, соціальны, скульптура, софізмат, *technika*, *ferment*, цыклён, цывілізація, цэнзура, цэрэмонія, экзэмпляр, экскурсія, эфір, энэргія, эпідэмія, юстыцыя і інш.;

- галіцызмы: *авіатор*, *адрэс*, *акцыз*, *анэксія*, *акушэрства*, *акція*, *арсенал*, *артыст*, *аферыст*, *афіша*, *аэроплан*, *багаж*, *баль*, *бандароль*, *банкет*, *банкрут*, *батальён*, *білет*, *біс*, *бліндаж*, *buljon*, *буфэт*, *бюджет*, *бюро*, *бэлетрыст*, *benefis*, *візыта*, *гамма*, *дзіплатат*, *дэвіз*, *дэкадэнічына*, *durplot*, *інтэнданцтва*, *інжынер*, *ідэалізм*, *ініцыятыва*, *кампрэс*, *камітэт*, *кампанія*, *канонерка*, *кур'ер*, *локамабіль*, *mineral*, *місіонэр*, *мотосыклетка*, *платформа*, *прэса*, *прэфэрэнт*, *рэформа*, *рэвалюція*, *рэдактар*, *рэклама*, *рэзэрвуар*, *рэжысэр*, *рэмонт*, *салён*, *sekretar*, *сантыментальны*, *тратуар*, *транізія*, *унія*, *ультыматум*, *фельетон*, *шоэсэ*, *эскадра*, *eksplauatacija*, *экспортэр* і інш.;

- германізмы: *агітатар*, *арэшт*, *арфа*, *атэстат*, *афіцэр*, *бруствер*, *бухгалтэр*, *ванна*, *гандаля*, *drukar*, *камэргер*, *провіянт*, *поліцыя*, *поліцмэйстэр*, *пляц*, *формуляр*, *футарал*, *фельчэр*, *цыркуляр*, *цына*, *цэмэнт*, *цэнтрафуга*, *шпацэр*, *štempel*, *штурма*, *юрыст* і інш.;

- англіцызмы: *байкот*, *bos*, *вагзал*, *док*, *доляр*, *diskontirować*, *камност*, *клуб*, *мітынг*, *шрапнэль*;

- запазычанні італьянскага паходжання: *бас*, *баставаць*, *банда*, *віолончэль*, *газета*, *hwardziejski*, *фартэпьяна*;

- запазычанні з галандскай мовы: *кабель*, *канвой*.

Зафіксаваныя запазычаныя адзінкі ўваходзілі ў розныя тэматычныя групы:

- лексіка, якая прэзентуе людзей па іх прафесіі, інтарэсах, асабістых якасцях: *авіатор*, *агент*, *адвакат*, *анархіст*, *акцызнік*, *аратар*, *банкір*, *барон*, *генэрал*, *дзіплатат*, *дэпутат*, *езуіт*, *інтэлігент*, *інтэндант*, *інжынер*, *інструктар*, *інспектар*, *кандуктар*, *камэндант*, *капіталіст*, *конкурэнт*, *лектар*, *місіонэр*, *мэр*, *прогрэсіст*, *прафэсар*, *рэвізор*, *рэакціонер*, *рэктар*, *санітар*, *сіоніст*, *соціаліст*, *тэхналог*, *тэхнік*, *уніоніст*, *фельчэр*, *экскурсант*, *эмігрант*, *юрыст*;

- грамадска-палітычная лексіка: *акція*, *анэксія*, *балаціроўка*, *апэляцыя*, *апазіцыя*, *аўтаномія*, *байкот*, *дэпутацыя*, *канфэдэрацыя*, *крызіс*, *misija*, *мітынг*, *канстытуцыя*, *прапаганда*, *пракламацыя*, *рэформа*, *ультыматум*, *цэнтралізм*, *цэнзура*;

- лексіка з навукова-адукацыйнай сферы: *адукацыя*, *акадэмія*, *атэстат*, *бібліяграфічны*, *герогліф*, *гімназія*, *калекцыя*, *катэдра*, *лекцыя*, *мікроб*, *мікроскоп*, *семінарыя*, *ferment*, *цыфра*, *эфір*, *элемент*, *экзамен*;

- ваенная лексіка: *адмірал, арсенал, батальён, бамбардзіроўка, баталія, бліндаж, бруствер, брыгада, гарнізон, дынаміт, ефрэйтар, какарда, канвой, канонерка, ліварвэр, провіянт, траншэя, фартэцыя, шрапнэль, эскадра;*

- лексіка, якая адносіцца да сферы мастацтва: *аркестр, афіша, benefis, драма, ілюстрацыя, камедзія, канцэрт, містэрыя, музэй, проза, рыфма, скульптура, тэатр,* у складзе якой выдзяляецца асобная падгрупа музычнай лексікі: *арганісты, арфа, бас, віолончэль, гамма, грамафон, дзискант;*

- лексіка з фінансава-эканамічнай сферы: *акцыз, банк, банкрут, бюджэт, доляр, diskontirować, капітал, касса, мільён, квота, пэня, пэнсіон, формуляр;*

- канфесійная лексіка: *апостал, archijepiskopstwo, архімандрыт, архірэй, біблія, біскуп, вікарны, езуіт, jeromanach, мisioner, літургія, дьякон, пратаерэй, пралат, рэзурэжцыя, сакрамэнт, уніяцтво;*

- бытавая лексіка: *аксаміт, ванна, buljon, калідор, linoleum, рэзэрвуар, рэмонт, салён, тротуар, тэлефон;*

- медыцынская лексіка: *акушэрства, доза [валерыянкі], дыфтэрыт, кампрэс, лётаргія, міхстура, тэмпэратура, эпідэмія.*

У шэрагу выпадкаў запазычаныя лексемы не маюць пэўнай тэматычнай аднесенасці і не ўтвараюць групы, напрыклад: *адрэс, багажэ, баль, бандароль, банкет, билет, bulwar, буфэт, вагзал, гармонічны, гонар, док, дэпо, інстынкт, кабель, монумэнт, музэй, фамілія, фантазія, цыкль, цывілізацыя, штандар, экскурсія.*

Як паказаў аналіз, самай шматлікай з’яўляецца група слоў, якая рэпрэзентуе людзей па іх прафесіі, інтарэсах, асабістых якасцях. Большасць запазычанняў гэтай групы – з лацінскай і французскай моў. Яны праніклі ў беларускую мову, хутчэй за ўсё, праз пасрэдніцтва рускай мовы. Трэцяя частка лексем гэтай групы трапіла ў беларускую мову яшчэ ў старабеларускі перыяд.

Другой па колькасці запазычаных адзінак з’яўляецца група слоў, што складаюць грамадска-палітычную лексіку. Прадстаўнічая колькасць іншамойных лексем тут выглядае абсалютна заканамернай на фоне агульнай дэмакратызацыі і інтэрнацыяналізацыі эканамічнага і грамадскага жыцця Беларусі на пачатку ХХ ст. Такія грамадскія працэсы натуральна стымулявалі і працэс інтэрнацыяналізацыі беларускай мовы. Большасць запазычанняў гэтай групы складаюць лацінізмы. Трэцяя частка адзінак з гэтай групы сустракаюцца яшчэ ў старабеларускай мове.

На пачатку ХХ ст., як указвалася вышэй, для прадстаўнікоў розных груп насельніцтва Беларусі адкрываецца магчымасць набыць адукацыю ва ўніверсітэтах Расіі і Заходняй Еўропы. Адапаведна з гэтым у мове актывізуецца пласт запазычаных слоў з навукова-адукацыйнай сферы. У колькас-

ных адносінах гэтая група займае чацвёртае месца і прадстаўлена ў сваёй большасці грэцызмамі. Абсалютная большасць запазычанняў гэтай групы з'яўляюцца новымі.

У іншых групах (ваенная, бытавая, канфесійная, музычная, сельскагаспадарчая лексіка і некаторых іншых) запазычанні прадстаўлены нешматлікімі лексемамі. Малая насычанасць названых тэматычных разрадаў іншамоўнымі адзінкамі была выклікана неаднолькавымі прычынамі. Так, у сферы сельскагаспадарчай лексікі проста магло не быць патрэбы ў запазычаных адзінках, паколькі гэтая галіна амаль цалкам абслугоўвалася спрадвечнымі словамі беларускай мовы. Нешматлікасць запазычанняў у ваеннай, медыцынскай, музычнай тэматычных групах, хутчэй за ўсё, тлумачыцца недастатковай развітасцю адпаведных сфер у беларускім грамадстве пачатку ХХ ст. і, значыць, адсутнасцю намінаўных стымуляў. А лексічныя лакуны ў канфесійнай сферы ў асноўным запаўняліся лексемамі польскай ці рускай моў.

Характэрна, што толькі адна трэця частка запазычанняў з ліку зафіксаваных на пачатку ХХ ст. функцыянавалі ў мове са старабеларускага перыяду. Астатнія іншамоўныя элементы ўвайшлі ў склад беларускай мовы ў новы перыяд.

У тэматычных групах вызначаюцца прыярытэтныя крыніцы запазычання. У некаторых выпадках перавагу той ці іншай мовы-донара можна патлумачыць. Напрыклад, вялікая колькасць лацінізмаў і грэцызмаў у складзе канфесійнай і навукова-адукацыйнай лексікі абумоўлена тым, што грэчаская і лацінская мовы – класічныя ў адпаведных грамадскіх сферах. Прыярытэт галіцызмаў сярод запазычанняў ваеннай тэматыкі і ў іншамоўнай лексіцы са сферы мастацтва, верагодна, быў звязаны з працяглым дамінуючым уплывам французскай мовы на гэтыя тэрміналагічныя групы.

У цэлым тэматычная разнастайнасць іншамоўных адзінак, вялікі працэнт сярод іншамоўяў новых запазычанняў сведчыць пра адкрытасць лексічнай сістэмы маладой беларускай літаратурнай мовы, дэманструе яе імкненне да развіцця і папаўнення. Пры гэтым асабліваці працэсу запазычання ў многім былі абумоўлены экстралінгвістычнымі фактарамі.

3.3.2.2. Ягантацыя запазычанняў

Фанетычная адаптацыя. Асноўным матэрыялам пры вывучэнні фанетычнай адаптацыі іншамоўных слоў у беларускім асяроддзі можа служыць графічная перадача гукаў у пісьмовых тэкстах. Трэба адзначыць некаторую ўмоўнасць вывадаў, заснаваных на такога роду матэрыяле. Але беларускі правапіс адзначанага перыяду быў ненармалізаваны і таму мог «з большай дакладнасцю адлюстраваць мадыфікацыі гукавога складу іншамоўнага слова» [43, с. 182]. Да таго ж тагачасны беларускі правапіс развіваўся ў

напрамку фанетызацыі. Зыходзячы з гэтага, можна казаць пра адпаведнасць, па меншай меры адносную, графем і вымаўлення гукаў.

Пры аналізе характару фанетычнай адаптацыі найбольш паказальным можа быць разгляд фанетыка-графічных варыянтаў, якія былі вынікам разнастайных мадыфікацый іншамоўных гукаў на беларускай глебе. Характар вырашэння гэтых варыянтных адносін дазваляе вызначыць напрамак стабілізацыі формы і беларускую спецыфіку працэсу запазычання, які заўсёды «выключна нацыянальны» [43, с. 184].

Галосныя. Варыянтнасць пры адаптацыі іншамоўных галосных адзначаецца ў наступных выпадках:

1) пры перадачы акання ў іншамоўных словах. Агульнай тэндэнцыяй з’яўляецца захаванне іншамоўных ненаціскных [o] і [e] нязменнымі, але маглі быць і выключэнні. Так, пры перадачы ненаціскага [o] сустракаем: *паэзія – роэзія, сацыяліст – соцыяліст, правінцiальны – провінцiальны, праспэкт – проспэкт* і пад. Нягледзячы на зробленае дапушчэнне, што напісанне адпавядае вымаўленню, усё ж такі трэба адзначыць, што ў гэтым выпадку варыянтнасць хутчэй не арфаэпічнага, а арфаграфічнага характару, выкліканая неадпрацаванасцю правіл перадачы на пісьме «праблемнага» гука. Неаднастайна перадаваўся і ненаціскны іншамоўны [e]. Тут варыянтнасць магла тлумачыцца, хутчэй за ўсё, тым, што запазычанні прыходзілі ў мову рознымі шляхамі: вусным – тады яны былі больш «глыбока» адаптаванымі (*апараца, сантыментальны, пралат, рацэпта, дэпартамант*) і пісьмовым – адпаведна адаптаваныя яны былі больш павярхоўна і фанемны склад запазычання захоўваўся (*інтэлігент, дэпутат, цэнзура, рэмонт, рэцэпт, цэпелін, цэрэмонія, секретар, вексель, эдукацыя, пэргамэнт*). Слоў у «чужаземнай» абалонцы непараўнальна болей, бо, відаць, пісьмовы шлях запазычання ў разглядаемы перыяд быў больш натуральны;

2) пры перадачы спалучэнняў [ia], [ie], [iu], [io]. Крыніца варыянтнасці тут у тым, што заходнееўрапейскія дыфтонгі – неятаваныя, а гэта не адпавядае беларускім вымаўленчым нормам. У пачатку XX ст. прыярытэтным спосабам была нязменная перадача гэтых спалучэнняў: *соціаліст, сіоніст, ініцыятыва, прафэсійнальны, пэнсіон, геніяльны, авіятор, акціонер*. Распаўсюджанасць неятаваных форм магла быць звязана з рускім уплывам – у рускай мове на той час вымаўленне і напісанне ўказаных спалучэнняў без ятацыі было фактычна нормай. Прыклады з абазначэннем ятацыі значна больш рэдкія: *эпархiяльны, провіянт, правінцiяльны, артэзіянская студня, уніят, аммонiяк, афіцiяльна*. Але іх наяўнасць сведчыць аб тым, што насуперак іншамоўным узорам на пачатку XX ст. зараджалася тэндэнцыя перадаваць названыя спалучэнні адпаведна беларускаму вымаўленню. Гэтая тэндэнцыя прагрэсіруе ўжо ў пачатку XX ст. (паказальна, у прыватнасці, што прыклады з абазначэннем ятацыі часцей сустракаюцца ў храналагічна

больш позніх нумарах «Нашай Нівы»), а ў сучаснай мове набыла статус нормы. Яе жыццяздольнасць, відаць, тлумачыцца тым, што абазначэнне ятацыі абапіраецца на жывыя законы беларускай фанетыкі;

3) пры перадачы канцавых спалучэнняў галосных. Тут суіснуюць варыянты тыпу *кампаня, каміся, апараца, фамілья, пэнся, фатаграфья, галянтэрья* і больш пашыраныя формы тыпу *кампанія, камісія, фамілія, пэнсія*. Дублеты са своеасаблівым усячэннем, магчыма, маглі ўзнікнуць або пад уплывам народнага вымаўлення, або пад уплывам польскіх форм тыпу *pensja, aluzja, emigracja, operacja*. Яны стварылі толькі часовы варыянт нормы і ў сучаснай мове неўжывальныя;

4) пры перадачы пачатковага [e]. На пісьме ён мог перадавацца або праз э (*эмігрант, энэргія, эканоміка, экзамен, элемент, экскурсія, экзэмпляр, элідэмія*), або – значна радзей – праз е (*емігрант, энэргічны, эканомічны*). Не выключана, што такая пісьмовая сітуацыя адпавядала сітуацыі ў вусным маўленні. Варыянт з [э] мог быць вынікам арыентацыі на вымаўленне слова ў мове-крыніцы або ў рускай мове, што перадавалася адпаведнай кірылічнай літарай, а варыянт з [e] – адлюстраваннем маўлення людзей, знаёмых толькі з пісьмовай формай замежнай мовы, г. зн. толькі з графічным афармленнем іншамоўных слоў у мове-крыніцы або ў польскай мове;

5) пры перадачы [e] у сярэдзіне слова: *экзамен – экзамін* (лац. *examen*), *амністыя – амнэсьтыя* (гр. *amnestia*). Можна меркаваць, што наяўнасць дублетаў тут выкліканая сутыкненнем рускага і польскага ўплываў (пар. пол. *egzamin, amnestia* і рус. *экзамен, амнистыя*). У сучаснай мове варыянтнасць у гэтых выпадках вырашылася на карысць рускіх форм.

Зычныя. Іншамоўныя зычныя гукі, як і галосныя, мелі схільнасць да вар’іравання формы. Словы, у склад якіх яны ўваходзілі, часта фіксуюцца ў выглядзе фармальнага дублетаў. Пры гэтым устанаўліваюцца больш ці менш акрэсленыя чаргаванні. Узнікненне адной з груп чаргаванняў магло быць звязана з сутыкненнем рускага і польскага пасрэднякага ўплываў. Сюды можна аднесці вар’іраванне формы запазычанага слова ў наступных выпадках:

1) пры перадачы [l] еўрапейскага. У беларускай мове пачатку ХХ ст. існавалі дзве фанетычныя мадэлі: у адных выпадках гэты гук перадаецца як цвёрды (умоўна кажучы «па-руску»): *долар (далар), рэклама, дэкламатар, платформа*, у другіх – як мяккі («па-польску»): *дэклараваць, галянтэрья, плятформа, дэклямацыя, рэкляма, цыкль, цыклён*. Колькасна відавочна пераважае *л’* – мяккі варыянт: напрыклад, форма *пляц* сустралася ў 12 выпадках, *плац* – у 2, *дэклямаваць* – у 8 выпадках, *дэкламаваць* – у адным выпадку, *доляр* – у 6 выпадках, *долар* – у 2¹;

¹ Тут і далей у падраздзеле падлікі паводле картатэкі «Слоўніка мовы “Наша Ніва”».

2) пры перадачы зычных перад пярэдняязычнымі [e], [i]. У пераважнай большасці выпадкаў у такой пазіцыі зычныя перадаваліся цвёрдымі, як і ў польскай мове: *пэня, пэргамэнт, апэляцыя, рэзэрвуар, прэзыдэнт, апазыцыя, арсэнал, псыхіка, дысыдэнт, эгсыставаць, камэта, цэмэнт, орнамэнт, ferment, фэльетон*. Значна радзей сустракаюцца словы з мяккімі зычнымі: *прэзідіум, вексель*. Калі слова адзначаецца ў дублетным афармленні, то, як правіла, частотнасць варыянта з цвёрдым зычным большая: *унівэрсітэт (4) – унівэрсытэт (25), цэпелін – цэпэлін (3), аргумент – аргумэнт (3)*.

Як відаць, па гэтых дзвюх пазіцыях у пачатку XX ст. намеціўся выразны накірунак вырашэння варыянтных адносін. У сучаснай жа мове стабілізацыя формы адбылася па варыянце, які ў пачатку XX ст. быў відавочна слабым. Прычым з чыста лінгвістычнага пункту погляду такі адыход ад відавочнай моўнай традыцыі нічым неабгрунтаваны і таму неапраўданы.

Цэлы рад фанетычных мадыфікацый быў звязаны з тым, што частка запазычанняў, найперш даўніх, ужо прайшла апрацоўку ў народнай мове. У такім апрацаваным выглядзе яны траплялі ў пісьмовую мову і складалі варыянт да літаратурнай формы слова. У параўнанні з этымонамі адзначаецца рад дублетных форм, у якіх засведчаны наступныя рысы беларускай фанетыкі:

1) дзеканне і цеканне. На фоне таго, што ў пераважнай большасці выпадкаў зычныя [д] і [т] у запазычаных словах перадаваліся як цвёрдыя (*дэкларацыя, прызыдэнт, дэвіз, камэдыя, ідэал, дырыжабль, эпідэмія, дэпо, дэкадэнішчына, камітэт, тэатр, тэлеграф, бактэрыя, тэхнолаг, аптэка*), зрэдку сустракаюцца напісанні тыпу *дзінамітны, камедзія, камэдзія, камэдзіянт*. У некаторых выпадках пасля [д] і [т] пішуцца памякчальныя галосныя без абазначэння дзекання/цекання: *прэзыдэнт, депутат, камэдыя, дысконтіраваць, дыпламат-палітык, дзірэктрыса, пратэст, данціст*. Але такое напісанне наўрад ці адпавядала вымаўленню, хутчэй за ўсё гэта чыста арфаграфічны прыём, зарыентаваны на рускае правапісанне;

2) субстытуцыя гука [ф]. Найчасцей гэты гук у запазычаных словах захоўваўся: *цэнтрафуга, тэлефон, фатаграфія, фельчэр, фундамэнт, але тарпа (торф), арыхмеціка*;

3) з'яўленне прыстаўных зычных перад пачатковымі галоснымі: *акуляры – вакуляры*; нават *вэакономы*;

4) дысіміляцыі кантактная (*практыка – прахтыка*) і дыстактная (*артылерыя – антылерыст*);

5) спрашчэнне груп зычных: *бухгалтэр, бухгалтар – бугальтар, bahaltar, buchalter*.

Колькасць слоў у народнай форме відавочна абмежаваная. Раствлумачыць гэта можна, хутчэй за ўсё, тым, што ў пачатку XX ст. яшчэ нямногія запазычання былі рэальным фактам жывога маўлення.

Марфалагічная адаптацыя. У разглядаемы перыяд граматычная форма большасці іншамоўных слоў амаль канчаткова стабілізавалася і адпавядала сучаснай форме. Фактычна ўсе запазычанні знайшлі сваю нішу ў марфалагічнай сістэме беларускай мовы. Усе граматычныя катэгорыі і іх фармальныя адзнакі запазычаных слоў у беларускай мове адзначанага перыяду амаль поўнаасцю супадалі з адпаведнымі катэгорыямі і адзнакамі ў мове рускай.

Нешматлікія адступленні ад гэтай агульнай заканамернасці назіраюцца толькі ў плане родавай прыналежнасці некаторых іншамоўных лексем. Выклікання яны маглі быць:

1) своеасаблівым афармленнем запазычанняў у народна-дыялектнай мове, праз якую яны прыйшлі ў мову літаратурную: *тарпа* (торф), *штурма* (у значэнні ‘шум, скандал’), *штук-майстра*;

2) уплывам польскай мовы-пасрэдніцы: *візыта* (пол. wizyta), *бэнзіна* (пол. benzyna), *рацэпта*, *рэцэптка* (пол. recepta), *соцыяліста* (пол. socjalista), *акцыза* (пол. akcyza), *шаса* (пол. szosa).

Тым не менш пераважаючы рускі ўплыў відавочны і пры фарміраванні катэгорыі роду запазычанняў. Сведчаннем гэтага можа быць тое, што словы, якія выступаюць у варыянтных родавых формах, значна часцей фіксуюцца ў «рускім» выглядзе: напрыклад, словы *акцыз*, *сацыяліст* у форме жаночага роду зафіксаваныя па аднаму разу, а ў форме мужчынскага роду адпаведна 24 і 7 разоў.

Словаўтваральная адаптацыя. Адною з асноўных прымет таго, што запазычанне ўвашло ў склад мовы-рэцыпіента, з’яўляецца яго словаўтваральная актыўнасць, г. зн. здольнасць служыць словаўтваральнай базай для новых слоў. Як адзначаюць даследчыкі [149], словаўтварэнне на базе запазычаных слоў трэба лічыць адным з асноўных спосабаў іх адаптацыі.

Як паказаў аналіз, прыкладна, трэцяя частка зафіксаваных запазычанняў мелі ў беларускай мове пачатку XX ст. словаўтваральныя дэрываты, утвараючы словаўтваральныя пары, а то і цэлыя ланцужкі, напрыклад: *астраном* – *astronomiŭny*, *аўтор* – *аўtorski*, *адмірал* – *адміралцейства*, *афіша* – *афішка*, *гiпноз* – *hipnotyzowac*, *банкрут* – *банкрутаваць* – *банкруцтва*, *банкет* – *банкетаваць* – *банкетны*, *банк* – *банкір* – *банковы* – *банчок*, *дэпутат* – *дэпутацкі* – *дэпутацтва* – *дэпутацыя*, *інтэндант* – *інтэнданства* – *інтэндантура* – *інтэнданцкі*, *канцэлярыя* – *канцэлярскі* – *канцэлярышчына* – *kancelaryst*, *mechanik* – *мэханічны*, *прогрэс* – *прогрэсіст* – *прогрэсіўны*, *процэнт* – *працэнтчык* – *працэнтны*, *правакацыя* – *правакатар* – *правакатарства* – *prawakatarski*, *рэвізія* – *рэвізаваць* – *рэвізор*, *рэвалюцыя* – *рэвалюцiонер* – *рэвалюцыйны*, *рэдакцыя* – *рэдактар* – *рэдактарства* – *рэдакцыйны*, *унія* – *уніят* – *уніяцтва* – *уніяцкі*, *электрыка* – *электрычэство* – *elektryŭny*, *эміграцыя* – *эмігрант* – *эмігранцкі* – *emihracjonny*.

У словаўтваральным працэсе на базе запазычаных слоў выкарыстоўваліся тыя ж мадэлі і словаўтваральныя сродкі, што і пры словаўтварэнні на базе спрадвечных слоў. Напрыклад, найбольш частотнай з’яўляюцца мадэлі **назоўнік – назоўнік**: *адвакат – адвокацтва, агент – агентура, дэпутат – дэпутацтва, інтэндант – інтэнданства, лекцыя – лектар, тэлеграф – тэлеграфіст, цэнзура – цэнзурованьне, экскурсія – экскурсант; назоўнік – прыметнік*: *аўтор – аўторскі, адрэс – адрэсны, біблія – бібліійны, інтэлігент – інтэлігентны, календар – календарны, канвой – канвойны, лётаргія – лётаргічны, канстытуцыя – канстытуцыйны, прафэсар – прафэсарскі, рэестр – рэестровы, санітар – санітарны, фінансы – фінансовы, цывілізацыя – цывілізованы, элемент – elementarny; назоўнік – дзеяслоў*: *байкот – байкатаваць, бас – басаваць, барыш – барышаваць, пратэст – пратэставаць, праект – праектаваць, рэжыма – рэжымаваць.*

Самым распаўсюджаным пры ўтварэнні дэрыватаў ад запазычаных слоў з’яўляецца суфіксальны спосаб. Пры гэтым пры ўтварэнні назоўнікаў найбольш прадуктыўнымі выступаюць суфіксы для ўтварэння найменняў асоб (**-ар**: *арганізатар, губернатар, дэкламатар, інструктар, інспектар, кандуктар, кансэрватар, прафэсар, рэктар, санітар*; **-ыст/-іст**: *артылерыст, капіталіст, прогрэсіст, сіяніст, сацыяліст, уніёніст, юрыст*; **-ір**: *банкір*; **-ык/-ік**: *гісторык, тэхнік*; **-нік**: *акцызнік, механік*; **-шчык**: *рэстаранішчык*; **-ант**: *камэндант, экскурсант, эмігрант*); суфіксы, пры дапамозе якіх утвараюцца назоўнікі са значэннем назвы прафесіі, пасады, заняткаў (**-цтва/-ства**: *адвакацтва, акушэрства*; **-ейства**: *адміралейства*; **-ур**: *агентура*); суфіксы, якія служаць для ўтварэння назоўнікаў з памяншальна-ласкальным значэннем (**-к**: *афішка, газетка, гісторыйка, рэцэптка*; **-ок**: *банчок*); прадметныя суфіксы (**-ін** са значэннем адзінкаваці: *газэціна*; нулявы суфікс: *банкет, арышт*). Пры ўтварэнні прыметнікаў найбольш рэгулярнымі былі суфіксы **-ск** (*аўторскі, архірэйскі, губернскі, друкарскі*), **-н** пры ўтварэнні прыметнікаў з рознымі адноснымі і якаснымі значэннямі ад асноў назоўнікаў на зычны (*адрэсны, аксамітны, багажны, бібліійны, бюджэтны, геаграфічны, гонорны, дзынамітны*), **-оў/-ёў** пры ўтварэнні прыметнікаў з рознымі адноснымі значэннямі ад асноў неадушаўлёных назоўнікаў (*банковы, гандлёвы, гоноровы*). Пры ўтварэнні дзеясловаў дамінуе суфікс **-ава/-ява** (*банкрутаваць, барышаваць*).

Дастаткова высокая словаўтваральная актыўнасць запазычаных лексем і адсутнасць выражанай спецыфікі словаўтваральнага працэсу сведчыць пра тое, што іншамоўныя адзінкі дастаткова надзейна зацвердзіліся ў складзе беларускай мовы разглядаемага перыяду.

Назіранні над характарам мадыфікацыі матэрыяльнай формы запазычанняў у пачатку ХХ ст. дазваляюць зрабіць наступныя **вывады**:

- працэс фармальнай адаптацыі запазычаных лексем на беларускай глебе ў пачатку ХХ ст. быў далёка не завершаны, у многіх выпадках існавала

варыянтнасць пры ўзнаўленні іншамоўных фанем і фармальна-граматычных паказчыкаў. Але пры прыжыўленні іншамоўнага слова на новы грунт такі этап непазбежны і нават неабходны, бо канчатковы вынік адаптацыі залежыць менавіта ад адносінаў у варыянтным радзе. Важна тое, што ў гэты час намеціўся рух да стабілізацыі формы – практычна ва ўсіх пазіцыях з варыянтнымі адносінамі можна вылучыць прыярытэтны напрамак іх вырашэння. У ходзе далейшага моўнага развіцця адны з прыёмаў перадачы запазычанняў, якія абазначыліся ў пачатку ХХ ст., развіліся да ўзроўню нарматыўных з’яў, прычым не абавязкова самыя акрэсленыя, а некаторыя, нават з ліку найбольш выразных, аказаліся часовымі. Змена тэндэнцый магла адбыцца як у выніку натуральных моўных, так і пазамоўных прычын;

- пры фанетычным асваенні іншамоўных лексем назіраецца сутыкненне дзвюх тэндэнцый: адна – больш выразная – заключаецца ў імкненні захаваць па магчымасці іншамоўную форму, а другая – у спробах падпарадкаваць «чужыя» лексемы законам беларускай фанетыкі. Апошняя тэндэнцыя толькі яшчэ пачынае акрэслівацца, тым не менш яна паказальная, паколькі прагрэсіруе храналагічна. Пры марфалагічнай адаптацыі запазычання фактычна поўнасьцю прыстасоўваліся да сістэмы прымаючай мовы, іх з’яўленне ў мове не вяло да ўзнікнення перыферычных граматычных падсістэм;

- пры асваенні запазычанняў ва ўказаны перыяд вельмі заўважальным з’яўляецца пасрэдніцтва рускай і польскай моў. Яны ў вялікай ступені прадвызначалі форму запазычання ў сістэме прымаючай беларускай мовы – аказвалі «пабочны вядучы ўплыў» [43, с. 178]. Рускі ўплыў найбольш адчувальна адбіўся ў галіне марфалогіі, польскі – у галіне фанетыкі (асабліва ў сістэме кансанантызму). Актыўнае выкарыстанне польскага і рускага вопыту пры адаптацыі запазычанняў можна лічыць у пэўным сэнсе нават станоўчым фактарам. Дзякуючы гэтаму беларускай мове ў многім удалося пазбегнуць стадыі «спроб і памылак», характэрнай для пачатковай адаптацыі. Неславянскія па паходжанні словы, «аславяненыя» ў польскай або рускай мове, больш натуральна і арганічна ўспрымаліся беларускай мовай. Да таго ж выкарыстанне чужога вопыту не было сляпым пераймальніцтвам, а творчым працэсам.

У цэлым беларуская мова карысталася чужымі рускімі сродкамі, але пры гэтым знаходзіла рэзервы, каб супрацьстаяць іншамоўнай экспансіі і не губляць сваёй адметнасці. Нягледзячы на неспрыяльныя экстралінгвістычныя фактары, у гэты час паступова пачыналі вырацоўвацца прынцыпы міжмоўнага беларуска-рускага ўзаемаабмену ў межах разумнай дастатковасці.

3.4. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў ПЕРАКЛАДНЫХ ВЫДАННЯХ ПЯЧАТКУ ХХ ст.

Пераклад – гэта лінгвістычная аперацыя пераўтварэння тэксту на адной мове ў тэкст на другой мове [23, с. 6]. Неабходнасць максімальна захаваць у працэсе перакладу інфармацыйную і стыльвую эквівалентнасць прыводзіць да разнастайных міжмоўных трансфармацый і рознаўзроўневых узаемаўплываў кантактуючых моў. Пры перакладзе з роднасных моў можа назірацца нават непасрэдная інтэрферэнцыя, што праяўляецца ў прамым перанясенні некаторых арфаграм, лексем, марфалагічных ці сінтаксічных рыс з аўтэнтчнага (арыгінальнага) тэксту ў перакладны.

Уплыў мовы-крыніцы на мову беларускіх перакладаў іншамоўных твораў на пачатку ХХ ст. пры нераспрацаванасці тагачасных беларускіх норм патэнцыяльна мог быць дастаткова істотным. Таму гіпатэтычна можна прагназаваць большую інтэнсіўнасць запазычання ў перакладных выданнях у параўнанні з арыгінальнымі беларускімі¹. Разгледзім, як гэта рэалізавалася на практыцы.

3.4.1. Пераклады з польскай мовы

На пачатку ХХ ст. творы польскіх аўтараў дастаткова актыўна перакладаліся на беларускую мову. Асобнымі выданнямі за гэты час выйшла 15 перакладаў. Большасць з іх – мастацкія тэксты: апавяданні Элізы Ажэшка («Гедалі», Вільня, 1907; «У зімовы вечар», Пецярбург, 1910; «Хам», Пецярбург, 1912 – перакладчык не вядомы), Марыі Канапніцкай («Дым», Вільня, 1909 – перакладчык Зязюля (Тэрэза Гардзялкоўская), С. Віткевіча («Дзядзька Голад», Вільня, 1911 – перакладчык Тэрэза Гардзялкоўская), С. Жэрмскага (пад псеўданімам Zuch Maugycu «Da swajho Boha», S. 1., 1906²), С. Віткевіча – «Штоб не здарылося – вытрываю» і С. Жэрмскага – «Разказ Сабалы» (у адным зборніку: Мінск, 1914 – перакладчык Тэрэза Гардзялкоўская), Г. Сенкевіча («Janka Muzykant», S. 1., 1904 – перакладчык Марыян Фальскі), урывак з паэмы Адама Міцкевіча («Pan Tadeusz», Piesiarburg, 1907 – перакладчык В. Дунін-Марцінкевіч), а таксама ананімныя выданні («Міхалка», Пецярбург, 1911 – перакладчыкі Далецкія, «Wiedźma», Kraków, 1904 – перакладчык Янка Сваяк (Мар’ян Фальскі). Частка тагачасных перакладаў – папулярныя выданні рознай тэматыкі: Дулемба К. «Як ратаваць уздутую жывёлу» (Вільня, 1909 – перакладчык Антош Хатні);

¹ Разглядаліся перакладныя выданні са славянскіх суседскіх моў (польскай, рускай, украінскай).

² Выданне вядомае толькі па апісанні.

Маліноўскі. «Як багацеюць чэскіе селяне» (Вільня, 1912 – перакладчык Тэрэза Гардзялкоўская); Семпалоўскі («Hutarki ab haspadarcy», Wilnia, 1909 – перакладчык Антош Асіна (А. Карніцкі); Кс. В. Банчкоўскі («Karotkaje wujasnieńnie abrađaj R.-Katalickaho kaścioła», Wilnia, 1914 – імя перакладчыка зашыфраванае: X.).

Колькасць адзнак польскага паходжання ва ўказаных выданнях неаднолькавая. У некаторых перакладах яны літаральна лічаныя (у творах М. Канапніцкай, С. Віткевіча, С. Жэромскага, ананімнай камедыі «Міхалка») – ад 2 да 6 на выданне. У другіх перакладах паланізмы прадстаўлены больш шырока. Асабліва насычаны імі перакладныя выданні Кс. Банчкоўскага, А. Міцкевіча ў перакладзе В. Дуніна-Марцінкевіча і аповесць «Ведзьма». Аднак у цэлым колькасць паланізмаў у прааналізаваных перакладах не празмерная і вагаецца ад 0,2 %¹ да 1,4 %² у агульным лексічным складзе. Характэрна, што ў арыгінальных беларускіх выданнях пачатку ХХ ст. адзначаецца амаль аналагічны працэнт паланізмаў: у сярэднім 1,5–2 % ад усіх лексем.

Колькасць паланізмаў у перакладах, як і ў беларускіх арыгінальных выданнях, найбольш выразна залежала ад спосабу графічнага афармлення: у выданнях лацінкай польская моўная стыхія намнога больш адчувальная ў параўнанні з кірылічнымі выданнямі. Прычыну гэтага, як ужо ўказвалася вышэй, можна бачыць у тым, што выбар шрыфту на пачатку ХХ ст. не быў выпадковым. Тыя перакладчыкі, якія выкарыстоўвалі для афармлення сваіх выданняў польскі варыянт лацінкі, былі, як правіла, моцна звязаны з польскай культурнай традыцыяй, дзякуючы выхаванню, прыналежнасці да каталіцкай канфесіі або асабістай духоўнай арыентацыі, таму польскія зыходныя элементы ўключаліся ў іх пераклады вельмі натуральна і свабодна, а, магчыма, нават і свядома.

Ступень прадстаўленасці польскіх моўных адзнак у тым ці іншым выданні магла быць, як можна меркаваць, і перакладчыцкай асаблівасцю. Паказальна, напрыклад, што ва ўсіх тэкстах, перакладзеных Тэрэзай Гардзялкоўскай (4 выданні), паланізмы ўжываюцца выключна рэдка. На жаль, немагчыма прасачыць гэтую залежнасць на больш шырокім матэрыяле, паколькі спадчына іншых перакладчыкаў складаецца з адзінкавых выданняў.

Іншыя фактары не ўплывалі на колькасныя характарыстыкі паланізмаў у перакладах. Напрыклад, неістотнай у гэтым сэнсе была жанравая аднесенасць тэксту: і сярод мастацкіх, і сярод навукова-папулярных выданняў ёсць пераклады як з мінімальнай, так і з максімальнай колькасцю польс-

¹ Падлікі зроблены паводле тэксту твора С. Віткевіча «Дзядзька Голад» – аднаго з выданняў з мінімальнай колькасцю паланізмаў.

² Падлікі зроблены паводле тэксту выдання «Ведзьма» – аднаго з выданняў з максімальнай колькасцю паланізмаў.

камоўных элементаў. Не назіраецца таксама выразных колькасных тэндэнцый у храналагічнай паслядоўнасці, хаця ў арыгінальных выданнях беларускіх аўтараў колькасць паланізмаў храналагічна дастаткова прыкметна змяншаецца.

У перакладах фіксуецца тая ж віды паланізмаў, што і ў арыгінальных беларускамоўных творах:

- фанетычныя паланізмы: *mlin, Boże narodzenie, u salo, symbolicznuja znaki*. Найбольш распаўсюджаныя паланізмы са спалучэннем *dl* (*madlitwy, azdablali ścieny malawidłami, prawidła*) і польскімі насавамі галоснымі (*wdzięczność, gnębić, zajęczał, majętność, paświanczaje, prędkie, nad swaim cenżarom*);

- марфалагічныя паланізмы: з суфіксам *-ick* у назоўніках ніякага роду (у *жытніску, ігрыска*); з суфіксам *-ня* ў назоўніках жаночага роду (*млечарня, сушарня* або *малочня, сушня*); дзеепрыметнікі з прыстаўкай *у-* (*ukrzyżawany Jezus, stoł, umieszczany na padwyżęni*). Самы частотны тып – паланізмы з прыслоўным суфіксам *-e* (*аднастайне, achwotnie, крыкліве, pilnie, smutnie, страшнённе*);

- уласналексічныя: *што воліце, дачку ці дзесяць тысячаў; чаго хацеў, таго і дастаў; łatwawiernyje; kab nie narażać jaho na niszczańcie; zwyczaj paleccsa apiecy Praczystaj Dziewicy; abrazy nie paўstali adrazu; szlub dadzienu praїna; raczej; sakrament Matżenstwa; Maciejko, a ci smakuje nos arganisty, увагнаць ножык на два ці тры цалі; ślam;*

- сінтаксічныя: ужыванне дзяслова-звязкі *быць* у складзе састаўнога іменнага выказніка (*azdobami kaścioła jość statui; sw. Іmsza jość paўtareńnie sw. achwiary na kryżu*); пастаноўка азначэння пасля азначаемага слова (*sześć świeczak waskowych*); спецыфічна польскія спосабы выражэння граматычных сувязей у словазлучэннях (*Вось ужо і на мне; 2–3 niadzieli pa Piatre; pa nabożenstwi; nawuczyl Boh ludziej ...sposabu u jaki treba addawać cześć Bohu; zwyczaj paўstaj u hetaki sposab; adzieża, używanaja praz ksiandzoj*).

Уласналексічныя паланізмы аднолькава шырока прадстаўлены ў перакладах і ў арыгінальных беларускіх выданнях пачатку ХХ ст. Адносна іншых відаў паланізмаў заўважаецца наступнае: у перакладах у параўнанні з арыгінальнымі выданнямі фанетычныя і марфалагічныя польскія элементы малачастотныя, затое значна больш рэгулярна адзначаюцца сінтаксемы польскага паходжання. Раствлумачыць гэтую асаблівасць можна, відаць, наступным чынам. Дастаткова цесныя беларуска-польскія моўныя кантакты пачатку ХХ ст. спрыялі таму, што асобныя польскія словы ў сваёй зыходнай абалонцы трывала ўваходзілі ў лексікон беларускіх пісьменнікаў і ў нязменным выглядзе пранікалі ў мову іх твораў. А вось сінтаксіс – статычны моўны ўзровень і з цяжкасцю ўспрымае чужыя мадэлі, таму запазычаныя сінтаксемы ў арыгінальных беларускіх тэкстах разглядаемага

перыяду былі рэдкімі. Іншая сітуацыя пры перакладзе. «Чужыя» фанемы і марфемы – найбольш відавочныя адзнакі іншамоўнасці тэксту і ад іх у першую чаргу пазбаўляюцца ў працэсе перакладу. Невялікая колькасць фанетычных і марфалагічных паланізмаў у перакладных выданнях і была вынікам такой свядомай і мэтанакіраванай замены фармальных польскіх характарыстык адпаведнымі сродкамі беларускай мовы. Іншамоўнасць жа сінтаксічных канструкцый не заўсёды паддаецца распазнаванню (асабліва пры перакладах з роднасных моў), а для таго, каб замясціць іх, часам трэба кардынальна перабудаваць усю фразу, што і прыводзіла да дастаткова актыўнага дубліравання польскіх сінтаксічных канструкцый у беларускіх перакладах польскіх твораў на пачатку XX ст.

У перакладах, як і ў выданнях беларускіх аўтараў, паланізмы не мелі дакладнай аднесенасці ні да пэўнай функцыянальнай сферы, ні да канкрэтнай тэматычнай групы лексікі. Сярод адзінак польскага паходжання, зафіксаваных у перакладных выданнях, адзначаюцца словы, як з разраду канкрэтнай (*краватка* (галыштук), *флякі*, *furtka*), так і абстрактнай (*wzdięczność*, *жычэнне*, *zamieszki*, *miłaść*, *myśliüstwa*, *skutki*, *umartwieñnie*) лексікі. Семантыка паланізмаў у перакладах таксама вельмі разнастайная. Гэта вытворчыя (*цукровыя адпадкі*, *вада мыдліная*, *цьвек*) і сацыяльна-эканамічныя паняцці (*ліхвары*, *ратоўка*), абазначэнні з’яў прыроды (*šlam*, *шрон*) і польскіх побытавых рэалій (*залатоўка*, *злоты*), польскія формы ветлівага звароту (*паніэпрашам*). Самай прадстаўнічай з’яўляецца група лексем з рэлігійнай сферы: *ксіціць*, *пацеры*, *pa nabażenstwi świencić*. У кнізе Кс. Банчкоўскага, прысвечанай апісанню каталіцкай абраднасці, сустракаюцца польскія назвы разнастайных царкоўных прыстасаванняў (*monstrancija*, *patyna*, *puszka*), убранняў касцёльных служачых (*arnat*, *biret*, *капа*, *komza*, *municipular*, *numeral*, *palijsz*, *stula*), каталіцкіх рэлігійных свят, абрадаў і малітваў (*Boże Naradzeñnie*, *Dzieñ Zaduszny*, *Zmiortwychustañnie*, «*Pachwalony Jezus Chrystus*», *Try Karali*, *pa Usich Światych*, «*Ciomnaja Jutrznia*»¹). Трэба адзначыць, што ў дадзеных выпадках ужыванне арыгінальных польскіх лексем выглядае цалкам апраўданым. Абазначаючы спецыфічныя рэаліі і паняцці, яны выступаюць як экзатызмы, і іх дакладны пераклад немагчымы ды і немэтазгодны.

У перакладах, як і ў арыгінальных беларускіх выданнях, паланізмы недастаткова і нераўнамерна адаптаваныя беларускай мовай. У пераважнай большасці выпадкаў яны выступаюць у перакладах у сваім зыходным польскім абліччы: *wzdięczność*, *дэжлярую*, *zalecali*, *majętność*, *мосенджныя*, *перэжэгнаў*. Адзначаны толькі некаторыя выпадкі абазначэння аканья:

¹ Характэрна, што назвы свят, агульных для каталікоў і праваслаўных, падаюцца ў беларускім варыянце: *Wialikdzień*, *Wierbnaja niadziela*, *Wojcze nasz*.

greńnaść, zagarak, igryska. А паслядоўна ў польскіх лексемах абазначаецца толькі адна беларуская з’ява – падаўжэнне галосных у інтэрвакальным становішчы: *biertawańnie, жычэнне, sapsućcie*. Невялікая колькасць паланізмаў аформлена беларускімі афіксамі, словаўтваральнымі (*краватка* ад *krawat, madlitejka* ад *modlitwa, ратоўка* ад *raty*) або формаўтваральнымі (*флусцей* ад *plytko*). Зафіксаваны выпадак марфалагічнай адаптацыі паланізмаў на беларускай глебе. Так, у беларускім тэксце адбылося пераафармленне родавай прыналежнасці лексемы *krawat* з мужчынскага роду ў жаночы: *меў ён... чырвоную краватку пад шыяй*.

3.4.2. Пераклады з рускай мовы

У разглядаемы перыяд з рускай мовы на беларускую, паводле зводнага каталога «Кніга Беларусі» [128], было перакладзена сем твораў: «Сігнал» У. Гаршына (Масква, 1891 і Вільня, 1914), перакладчык Ядвігін Ш.; «Архіп і Лявонка» М. Горкага (Вільня, 1910), перакладчык Т. Г. (Тэрэза Гардзьялкоўская. – *І. Г.*), на супервокладцы – Зязюля; «Сватанне» А. Чэхава (Пецярбург, 1910), перакладчык Н. Чарноцкі; «Мядзведзь» А. Чэхава (Пецярбург, 1913), перакладчык невядомы; «Хілібертава пакута» Амфігэатрава (Вільня, 1912), перакладчык В. Л. (Вацлаў Ластоўскі. – *І. Г.*); байкі Крылова (Чарнігаў, 1903), перакладчык М. Н. Косіч; брашура «Чы будзе для ўсіх зямлі» (Спб., 1906), перакладчык не ўказаны¹.

Улічваючы выключнае становішча рускай мовы на тагачаснай Беларусі, можна было б чакаць, што колькасць русізмаў у перакладах будзе вельмі заўважальнай. Аднак аналіз паказаў, што рускі моўны элемент у 5 прааналізаваных перакладах быў хоць і прыкметным, але не празмерным.

Моўная аснова ва ўсіх перакладах несумненна беларуская, а русізмы выступаюць толькі як эпизадычныя фрагменты. Колькасны склад русізмаў у розных выданнях істотна не адрозніваецца і вагаецца прыкладна ад 10 да 20 русізмаў на кожнае выданне: *аканчацельна, вакруг, вызаў прыняла, выражэнне, вы не ўмеете сябе вясці, глаўны, я дышала ім, настраеньне, шмат сабе пазваляеш, папаў, раўнапраўнасць, думайце і рэшайце, уздрогнула, украдкай, маю за чэсць апавясціцца, яўляцца ў гасціную, я к табе ў сад* (Чэхов, Мядзведзь); *абжора, бацюшкі, водкі, сейчас, уважасць* [паважасць], *у чом-жэ рэч* (Чэхов, Сватанне); *дасужая, твару на нём німа, памагаў, на сваём вяку, скарэй, тагды, асобныя русізмы – у дыялогу рускага паручыка і Сымона: вашэ благародзіе, не магу знаць, так точно, ты як сюды папаў* (Гаршын); *вумніца, захацелася к дзеду, з жаласьці даюць, надаело, наканец,*

¹ Два апошнія творы адшукаць у бібліятэчных фондах не ўдалося.

пажалець, ногі падкашываюцца, плескавішыся, прыказано, думка аб разлуцы, растропанья, стыдна, счэз, трудна, шопат, шэрашавай рукою (Горкіі); абідчывы, абросішы цінай, рэбры ў атвеці, безудержная (песня), веткі (топаля), кружыліся, напрасна, пятух, кружочкі водных красак (Амфітеатров).

Найбольш адзінак рускага паходжання зафіксавана ў творы А. Чэхава «Мядзведзь», а найменш – у «Сігнале» У. Гаршына. Адпаведна працэнт русізмаў у выданнях, перакладных з рускай мовы, вагаецца ад 0,2 да 0,7 %.

Як і ў арыгінальных выданнях, у перакладах з рускай мовы пераважаюць ўласналексічныя русізмы (*абідчывы, дзела, напрасна, папаў, разлука і інш.*). Дастаткова шырока прадстаўлены і марфалага-словаўтваральныя русізмы (*аканчацельна, раўнапраўнасць, плескавішыся, на нём, рэка плёскалась аб бэрэз*). Асабліва рэгулярна, у прыватнасці ў выданні М. Горкага «Архіп і Лявонка», адзначаюцца формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў без адпадкавання фінальнага [й] (*залітыі сонцэм, сытыі чэлавек безлітосныі, заросшыі лазой*). Значна радзей сустракаюцца адзінкі з фанетычнымі адзнакамі рускага паходжання (*глаўны, растропанья, тагды, уздрогнула, у чом*) і спарадычна – рускія сінтаксемы (*к табе ў сад, к дзеду*).

Русізмы, зафіксаваныя ў перакладных выданнях, немагчыма нават прыблізна аб’яднаць у тэматычных адносінах, што з’яўляецца паказчыкам іх несістэмнасці ў перакладным беларускім тэксце.

Лексемы рускага паходжання, як відаць з прыведзеных вышэй прыкладаў, цалкам адаптаваныя ў фармальных адносінах, ва ўсякім разе асноўныя беларускія асаблівасці пры іх афармленні перадаюцца не менш паслядоўна, чым ва ўласнабеларускіх словах.

Характэрна, што русізмы ў перакладах маглі мець беларускія дублеты нават у межах аднаго і таго ж выдання, напрыклад, у камедыі А. Чэхава «Мядзведзь» у мове аднаго з персанажаў ужыта лексема *настраенне* (*Смірноу: у мяне цяперака такое настраенне*), а побач у мове другога персанажа – лексема *настрой* (*Папова: я ў такім настрою*), таксама адзначаецца пара лексем *дразніць – дражніць*. Аналагічна ў выданні А. Чэхава «Сватаньне» сустраляся пары *гадка – брыдка* (у рэпліцы аднаго персанажа), *гатунковы – пародзісты*. Наяўнасць такіх кантэкстуальна збліжаных беларускіх і рускіх адзінак, ідэнтычных у семантычных адносінах, можа служыць сведчаннем нестабільнасці рускіх элементаў у мове беларускіх перакладаў.

Невялікая колькасць перакладаў і прыблізна роўная колькасць русізмаў ва ўсіх творах не дазваляе зрабіць вывады адносна ўплыву асобы перакладчыка на колькасць русізмаў у тым ці іншым выданні, а таксама выявіць храналагічную тэндэнцыю змянення колькаснага складу рускамоўных адзінак.

У мове некаторых выданняў, перакладных з рускай мовы, акрамя русізмаў, рэгулярна адзначаюцца іншыя віды запазычанняў, у прыватнасці паланізмы і ўкраінізмы, напрыклад, *звездачкі, дэжляравала, срога, япостал, янёл; дзе дзяціна мая, дзе дружына [сям'я] мая, найміт, наймітка, наміста, кладзеца спачываці* (Амфітеатров); *жычыў, здзірства, мысьлівы* (Чэхов, Сватаньне), што, магчыма, было перакладчыцкай асаблівасцю.

3.4.3. Пераклады з украінскай мовы

На пачатку XX ст. з украінскіх арыгіналаў было перакладзена 6 твораў: «Як яны жаніліся» А. Валодзьскага (Пецярбург, 1912), перакладчык Власт (Вацлаў Ластоўскі. – *І. Г.*); «Пашыліся ў дурні» (Пецярбург, 1910) і «Па рэвізіі» (Пецярбург, 1911) М. Крапіўніцкага, перакладчык невядомы; «Кацярына» Т. Шаўчэнкі (Вільня, 1911), перакладчык Ф. Чарнышэвіч; *Naściniec dla małych dziecięj* (S. I, 1906), перакладчык Тумчасову (Цётка. – *І. Г.*); «Што такое свабода» Сігава (Спб., 1906)¹.

У тэкстах, перакладных з украінскай мовы, сустракаюцца нешматлікія выпадкі ўжывання ўкраінскіх запазычанняў, сярод якіх абсалютную большасць складаюць лексемы з канцавым фармантам *-мо (-емо)*: *ня баўмося, поплачемо, знаемо, канчаймо, пабежымо, пашукаймо, просімо* і інш.), назоўнікі ў форме клічнага склону (*анёлачку мой, бабо, dzieiŃatko, ой none, none, сваце, суседзе*) і інфінітыўныя формы на *-ці* (*лёгка сказаці – цяжка зрабіці, прападаці, пеяці, патужыці, рабіці, шукаці, даці*). У выданні М. Крапіўніцкага «Па рэвізіі» таксама зафіксавана некалькі прыкладаў спецыфічных форм будучага часу (*дрыгацьме, круціцьмеся, зноў коні стаяць-муць*), якія таксама ёсць падставы адносіць да ўкраінскіх запазычанняў.

Акрамя таго, адзначаны адзінкавыя ўласналексічныя ўкраінізмы (*да варганаў, гаспода, дружына, кабзар, каламар, карбаўнічы, лантух з вуглем, за мліва, найміт, мандруе, па сувях*).

Асобныя ўкраінскія лексемы мелі ў тэксце перакладаў беларускія дублеты, напрыклад, у выданні «Па рэвізіі» сустрэлася пара *чарніліца – каламар* (*падліць чарніла ў чарнільніцу і на ём [стале] тры кнігі, каламар*). Дарэчы, у гэтым жа выданні адзначаны пары *шчоты – лічыльнік, абедня – мша, падмаргнула – падміргнуць*. Наяўнасць дублетных адзінак у межах аднаго выдання з'яўляецца паказчыкам актыўных пошукаў неведомым перакладчыкам найлепшых сродкаў намінацыі.

Агульная колькасць украінізмаў у перакладах вельмі нязначная і вяртае адрозніваецца ў канкрэтных выданнях. Найбольш іх у перакладзе

¹ Апошні твор адшукаць у бібліятэчных фондах не ўдалося.

твора Т. Шаўчэнкі «Кацярына», а, напрыклад, у выданні М. Крапіўніцкага «Па рэвізіі» ўкраінскія запазычаныя фактычна наогул адсутнічаюць, затое даволі шырока прадстаўлены паланізмы. Гэтыя асаблівасці, хутчэй за ўсё, варта лічыць перакладчыцкімі.

Нельга вызначыць храналагічную тэндэнцыю ў змяненні колькасці ўкраінізмаў. Так, у выданні «Кацярына», датаваным 1911 г., украінскія адзінкі прадстаўлены найбольш шырока, а ў выданні таго ж года «Па рэвізіі» ўкраінізмаў няма.

Увогуле ж наяўнасць украінскамоўных адзінак у перакладных на беларускую мову выданнях сведчыць аб аднаўленні ў разглядаемы перыяд беларуска-ўкраінскіх кантактаў і існаванні пэўнай сувязі паміж дзвюма мовамі, хоць і не такой цеснай, як у выпадку з польскай ці рускай мовай.

Ва ўкраінскіх перакладных выданнях адзначаюцца запазычаныя адзінкі польскага і рускага паходжання: *bystra, kusoczak nieba, lico dziciaci, pachoz na husku, nie stoic hawaryc; byi hersztam, zoszytu, paszlo u niepamiec* (Насцінец); *печаць; німа ніц, запраўды* (Крапіўніцкі, Пашыліся ў дурні); *дзяржуся, печачь, пісьмавадзіцель, пробаваў рабіць; не забачыла, падохую* (Крапіўніцкі, Па рэвізіі); *Бог ніхай табе праічае, стыдна, хватае стрэмя; на ваўка чэкае* (Шэвчэнко). Як і ў выпадку з паланізмамі ў гэтым перакладаў з рускай мовы, гэта сведчыць аб тым, што перакладчыкі былі зарыентаваны не толькі выключна на мову арыгінала, а імкнуліся павысіць якасць перакладнага тэксту за кошт сродкаў розных моў.

Увогуле, колькасны і якасны склад запазычаных адзінак у перакладных і арыгінальных беларускіх выданнях на пачатку ХХ ст. істотна не адрозніваўся. Колькасць паланізмаў і русізмаў у перакладах нават некалькі меншая, чым у творах беларускіх аўтараў, што можа сведчыць нават аб свядомым адштурхоўванні ад чужамоўных асаблівасцей пры перакладзе і этанакіраваных пошуках адпаведнікаў да іншамоўных адзінак. У перакладах не назіраецца таксама сістэмы пры ўжыванні розных семантычных і функцыянальных груп запазычанняў з зыходных польскай і рускай моў, што ўказвае на адсутнасць пастаяннай моўнай нішы для адзінак польскага і рускага паходжання ў сістэме беларускай мовы і пэўную выпадковасць гэтых элементаў у беларускім кантэксце. Са сказанага вынікае, што, нягледзячы на высокую патэнцыяльную магчымасць пранікнення польскамоўных і рускамоўных элементаў у мову перакладных выданняў пачатку ХХ ст., беларуская моўная стыхія ў перакладах польскіх і рускіх твораў была вызначальнай. У сваю чаргу гэта з'яўляецца паказчыкам актыўнасці і плённасці тагачаснага працэсу адраджэння беларускай мовы, дамінантай якога была арыентацыя на нацыянальную адметнасць і самабытнасць і, адпаведна, абмежаванне іншамоўных уплываў.

З украінскімі перакладамі некалькі іншая сітуацыя. Украінскіх адзінак у перакладах у цэлым прыкметна больш, чым у беларускіх творах. Пазіцыя ўкраінізмаў у моўнай сістэме вызначана дастаткова канкрэтна – у асноўным нязменна пераймаліся канкрэтныя ўкраінскія марфалагічныя асаблівасці. Гэтыя факты, відаць, могуць тлумачыцца наступным чынам. У арыгінальныя беларускія творы ўкраінскія элементы ў параўнанні з польскімі і рускімі ўключаліся дастаткова рэдка, паколькі ўкраінская мова на пачатку XX ст. не ўваходзіла ў лік прыярытэтных крыніц запазычання. Яе патэнцыяльны ўплыў стрымліваўся адсутнасцю строгіх моўных норм і тым, што ўкраінская мова не была распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі так шырока, як польская або руская. У працэсе ж перакладу асобныя ўкраінскія рысы свядома пакідаліся ў мэтах стылізацыі (гл. падрабязней п. 3.5) або пераносіліся ў беларускі тэкст незаўважна, таму што пры існуючым у тагачасным беларускім грамадстве стаўленні да ўкраінскай мовы замена ўкраінізмаў беларускімі адпаведнікамі не была такой прынцыповай справай, як у выпадку з паланізмамі і русізмамі.

3.5. НЕПАМІНАТЫЎНЫЯ ФУНКЦЫІ ЗАПАЗЫЧАНЫХ АДЗІНАК

Запазычаныя адзінкі, як відаць, з праведзенага вышэй аналізу, у беларускай мове XIX – пачатку XX ст. у асноўным выконвалі **назыўную** функцыю і служылі для абазначэння паняццяў, якія не мелі дакладнай уласнамоўнай намінацыі (у асноўным гэта датычыць заходнееўрапейскіх запазычанняў), або дзялілі пэўную нішу з тымі беларускімі лексэмамі, якія ва ўмовах тагачаснай лексічнай неўнармаванасці і дыялектнай неаднароднасці яшчэ недастаткова трывала замацаваліся ў моўнай сістэме і не набылі статусу агульнаўжывальных (тут пераважаючая роля належала паланізмам і русізмам).

Разам з тым адзначаюцца і выпадкі **стылістычна** абумоўленага выкарыстання запазычаных адзінак.

У ролі стылістычных кампанентаў дастаткова часта выкарыстоўваліся ўкраінізмы, напрыклад, у «Бандароўне» Янкі Купалы: *Як панеслі Бандароўну на вечна хаванне...; Асьцярожна, ясны пане, з грозьбамі сваімі!; Неспакоен пан Патоцкі у сваёй правіне...; Уцякай жэ за пагодай донька маладая...* Характэрна, што такая разнавіднасць украінізмаў, як дзеясловы ў інфінітыўнай форме на *-ці*, паступова набывае прыналежнасць да паэтычнай сферы мовы, ва ўсякім разе ў прааналізаваных вершаваных тэкстах такія формы сустракаюцца значна больш рэгулярна, чым у праязічных: *Хто цвяточкі на магілі будзе паліваці? Мой ты Божэ! навучы, дзе Мне сябе схавці...* (Шэвчэнко). Паводле сведчанняў даследчыкаў,

узаемадзеянне беларускай мовы з украінскай менавіта на стылістычным узроўні мае даўнюю традыцыю. Ужо ў XIX ст. назіралася не толькі ўжыванне асобных украінскіх моўных адзінак у якасці экспрэсіўна-стылістычных сродкаў, але і запазычанне пэўных стылістычных прыёмаў (напрыклад, выкарыстанне ў мастацкім творы элементаў размоўнага стылю, бытавой і экспрэсіўна афарбаванай лексікі) [58, с. 38–41].

Як элементы стылю выступаюць таксама русізмы ў беларускамоўным перакладзе паэмы Тараса Шаўчэнкі «Кацярына», якія выкарыстоўваюцца ў маўленні расійскіх салдат пры іх размове з галоўнай гераіняй твора: *ай да баба, ай да нашы! каво не надуют; дура отвяжыся, проч безумную возьмице.*

Іншамоўныя музычныя тэрміны ў мове загадка хору Заблоцкага ў камедыі Валодзьскага «Як яны жаніліся» – выразныя кампаненты моўнай характарыстыкі персанажа: *актава, альты, гармонія, дысканты, камэртон, капэлла, п’янісімо, солё, тэнор, фортэ.*

Запычанні ў стылістычнай функцыі рэгулярна выступалі як *сродкі стварэння камічнага эфекту.*

Беларуская рэчаіснасць XIX – пачатку XX ст. звычайна прэзентуецца як цёмныя, змрочныя часы нацыянальнага, сацыяльнага і моўнага ўціску беларускага народа. І для такога меркавання сапраўды ёсць рэальныя падставы. Беларусь гэтага перыяду – расійская акраіна, якую царскі ўрад найперш імкнуўся падпарадкаваць і асіміляваць, а не развіваць. У адносінах жа да беларускай мовы, як ужо адзначалася, спрэчкі вяліся наконт яе азначэння або як асобнага дыялекту, або як адной з гаворак польскага ці рускага дыялекту.

Аднак народны дух не заміраў і ў такіх цяжкіх абставінах. Захаваць духоўнае здароўе беларусам дапамагаў смех, які вядомы сучасны беларускі пісьменнік, старшыня журы Усебеларускіх фестываляў народнага гумару Уладзімір Ліпскі слухна называе Божым дарам [168, с. 3]. Жартоўныя эпізоды і фрагменты – нярэдкасць у тэкстах беларускіх аўтараў XIX – пачатку XX ст., а асобныя творы цалкам напісаны ў гумарыстычным ключы (жартоўныя вершы ў зборніку Ф. Багушэвіча, А. Паўловіча, гумарыстычныя апавяданні Я. Коласа, Ядвігіна Ш., ананімныя паэмы «Энеіда навыварат», «Тарас на Парнасе»¹) ці ўвогуле ў жанры камедыі («Сялянка», «Ідылія», «Пінская шляхта» В. Дуніна-Марцінкевіча, «Модны шляхцюк» К. Каганца, «Паўлінка» Я. Купалы). У тагачасным беларускім друку з’яўляюцца перакладныя камедыйныя творы, напрыклад, з украінскай мовы былі перакладзены камедыі «Як яны жаніліся» Валодзьскага і «Пашыліся ў дурні»

¹ Паэма «Тарас на Парнасе», што паказальна, перавыдавалася ў XIX – на пачатку XX ст. 10 разоў.

М. Крапіўніцкага, з польскай – камедыя «Міхалка». У папулярнай беларускамоўнай газеце «Наша Ніва» адкрываецца спецыяльная рубрыка «Жарты», выходзяць і перыядычныя выданні з цалкам сатырычнай накіраванасцю (газета «Крапіва», Вільня, 1912; рукапісныя часопісы «Самасейка»; «Чэмер», Вільня, 1910).

Камізм у творах, як вядома, дасягаецца самымі рознымі спосабамі. Гэта стылістычныя фігуры (мімезіс, антытэза, алагізмы і інш.), тropy (перыфраза, метафара, эўфемізм, гіпербала, літота і інш.), фразеалагізмы (у тым ліку афарызмы, выслоўі, цытаты) і г. д. [237, с. 18]. Не апошняе месца ў арсенале камічнага займаюць і чыста моўныя сродкі. У прыватнасці, распаўсюджаным прыёмам стварэння моўнага камізму з’яўляецца выкарыстанне іншамоўных элементаў (украпін). Да іх адносяцца адсутныя ў мове-рэцыпіенце словы, выразы з якой-небудзь мовы, ужытыя білінгвам у нязменнай або транслітараванай форме з пэўным стылістычным заданнем [236, с. 92]. У адрозненне ад іншамоўных запазычанняў, якія характарызуюцца большай ці меншай ступенню прыстасаванасці да прымаючай моўнай сістэмы, іншамоўныя ўкрапіны, хоць і суаднесены ў межах камунікацыйнага акта з мовай-рэцыпіентам, застаюцца ў ёй свайго роду чужароднымі элементамі [126, с. 1].

Выкарыстанне слоў і форм чужой мовы як сродкаў камічнага мае ў беларускай мове даволі даўнюю традыцыю. У адносінах да новага перыяду развіцця мовы даследчыкі адзначаюць, што такія прыём сустракаецца ў некаторых тэкстах батлейкавых прадстаўленняў, а таксама ў п’есах (ці, дакладней, інтэрмедыях да п’ес) XVIII ст. [237, с. 9]. У асноўным іншамоўныя ўкрапіны ў беларускамоўных частках гэтых твораў – паланізмы, што з’яўляецца заканамерным вынікам тагачасных польска-беларускіх моўных і грамадскіх узаемаадносін. Старабеларуская літаратурная мова на той момант была афіцыйна забаронена для ўжывання ў дзяржаўным справаходстве, хоць, па словах Адама Мальдзіса, усе тагачасныя жыхары Вялікага Княства Літоўскага «добра ведалі беларускую мову – і старажытную, кніжную, і гутарковую, на якой размаўлялі сяляне», праўда, па-рознаму ставячыся да яе: і паважліва, і абьякава, і грэбліва [306, с. 40]. Польская ж мова выконвала функцыі дзяржаўнай на ўсім абшары Рэчы Паспалітай і адпаведна была больш прэзэнтатыўнай у параўнанні з беларускай. З улікам такога спецыфічнага сацыяльнага статусу кантактуючых моў камічная сітуацыя, звязаная з выкарыстаннем паланізмаў, у інтэрмедыях пераважна будзе за кошт высмейвання факта няведання польскай мовы, у прыватнасці некарэктнага ўжывання польскіх слоў ці іх скажэння, што лічыцца праяўленнем неадукаванасці і непісьменнасці. Валоданне польскай мовай у сваю чаргу выступае як фактар прэстыжнасці і службыць намёкам на прыналежнасць да пэўнага сацыяльнага кола. Даследчыца беларускай

мовы XVIII ст. Г. К. Ціванова прыводзіць наступныя факты. Так, у Смаленскай камедыі галоўны герой (мужык) упершыню трапляе ў касцёл, не разумее польскія словы і перакручвае іх. *Імша* (польск. *msza*) у яго ператвараецца ў *замішу*, *касцёл* ён называе *хасцёлай*, ксяндза – *хазанам*: *тамь и стали брызгаць по нашему то к абедни, а на ихь к заміши вотъ я паидзись у ихь хасціолу, пат тую пару и прідзись на нашему попъ, а на ихь хазанъ*. У «Камедыі» К. Марашэўскага ёсць аналагічная сцэна, заснаваная на тым, што галоўны герой хлоп Дзёмка не разумее адцягненага сэнсу польскага слова *związki*: *Chłop: Ty waszeć musisz być dużo mudrym, bo kali szto każesz, tak ja i paznać nie mahu. Skaży ty waszeć mnie, szto heto za padwiazki, och nie! za związki, za związki. Djabeł: Ja nie mówię związki dziewockie, ale to jest, kiedy co z jedney rzeczy poznanej druga wypływa. Chłop: Da duszy sz heto prauđa musić być, bo mnie często krou z nosa pływieć* [306, с. 42].

Камізм прасочваецца і ў сітуацыях, калі беларускамоўны персанаж у пэўных сітуацыях пераходзіць на польскую мову. Напрыклад, у «Камедыі» К. Марашэўскага ёсць эпізод, у якім жыд падлашчваецца да д’ябла, гавораючы па-польску, і сам пачынае размаўляць на гэтай мове: *Ja W Pa (wasnana. – I. G.) niewidziauszy na Dziomkę kryczalem* [306, с. 42]. Праз факт моўнага прыстасавальніцтва вобраз тыпізуецца, набываючы сатырычныя рысы.

Падобныя прыёмы выкарыстання паланізмаў можна адшукаць у запісах беларускага фальклору XIX ст. Напрыклад, у выданні «Анталогія беларускага народнага анекдота і жарта» [10] у рубрыцы «Анекдоты і жарты ў запісах XIX–XX стагоддзя» зафіксаваны анекдот, заснаваны на факце недастатковага валодання польскай мовай, а канкрэтна на з’яве міжмоўнай параніміі: *У час богаслужэння зайшоў салдат у касцёл. Сталі іграць на арганах. Салдат пайшоў у пляску. Падыходзіць стары паляк і гаворыць: – Цо ж, глупый, робіш, то ж імша ідзе. – Чорт з ёю, – гаворыць салдат, мне інша не трэба. Мне і гэта хароша*. А польская даследчыца Марыя Чурак [341] выявіла шэраг выпадкаў моўнага камізму ў беларускіх фальклорных запісах XIX ст. (у прыватнасці, у запісах Міхала Федароўскага «*Lud białoruski na Rusi Litewskiej*»), якія грунтуюцца не проста на выкарыстанні паланізмаў у гаворцы таго ці іншага персанажа, а на адступленнях ад польскай моўнай нормы. Напрыклад, у мове прадстаўнікоў засяцкавай шляхты камічныя фанетычныя змены выражаюцца ў гіпернармальным вымаўленні асобных гукаў, у асноўным [r] і [ż] (якое паходзіць з праславянскага мяккага [r] і на пісьме абазначаецца праз *rz*). Так, у дыялогу «*Panie Kochanku*» шляхціц прадстаўляе Радзівілу сваіх дзяцей такім чынам: *Oto jest Pietruś, Gabrzuś i Frzuzynka, uszystko trzoje dziatki moje*. На што Радзівіл адказвае: *Od Rządziwiłła dla swoich dzieciaków przyjm*

*panie brzacie trzydzieści dukatów*¹. Парушэнне польскай граматычнай нормы як стрыжня камічнай сітуацыі Марыя Чурак ілюструе анекдотам «*Споведзь шляхціца*», у якім прыводзіцца размова шляхціца і ксяндза ў спавадальні: *Czy spowiadałeś się, – pyta ksiądz – czy byłeś u wielkanocnej spowiedzi? – Nie, nie byłeś księżu proboszczu. – Co tobie do tego! Kiep jesteś! Mów dalej. – Dziewki oblatpiałeś księżu proboszczu. – Oto dureń! – co jemu do tego? – Co więcej? – U karty grałeś księżu proboszczu. – Mówilem, powiadaj swoje! Co do ciebie należy! – Upijałeś się księżu proboszczu. – Mówilem, że to do ciebie nie należy! – Drwa w lesie kradłeś księżu proboszczu. – Ot, co to, to już nieprawda! Łżesz – nigdy nic podobnego nie było!* Сродкам камічных непаразуменняў выступаюць і міжмоўныя амонімы, напрыклад, флексійныя польска-беларускія амонімы ў наступнай сітуацыі: пан-шляхціц загадвае мужыку замкнуць дзверы: – *Zamykaj*. І паўтарае, калі той не разумее і мыкае, як карова: – *Zamykaj, durniu*. На што мужык адказвае: – *Bojusie panoczek, heto ja durniu zamykau*.

Побач з паланізмамі ў камічнай функцыі ў XIX ст. пачынаюць сустракацца і русізмы, што трэба звязваць з пашырэннем рускай мовы на тэрыторыі Беларусі і ўтварэннем у тагачасным беларускім грамадстве своеасаблівага беларуска-руска-польскага полінгвізму. Напрыклад, паводле назіранняў М. Чурак, у зборніку М. Федароўскага зафіксавана камічная сітуацыя з руска-беларускімі лексічнымі (або поўнымі) амонімамі: – *Matuszka, niet li u was sliwok? – Nie, pani zalacieńka, nima, anno u minie jajca, masło daj śmietanka. – A żal, mnie nada sliwok* [341, с. 110].

Традыцыя ўжывання польскіх і рускіх элементаў у камічнай функцыі знайшла працяг і ў літаратурна апрацаваных тэкстах XIX – пачатку XX ст. Так, у зборніку Ф. Багушэвіча «Смык беларускі» ў вершы «Панскае ігрышча» ёсць наступны фрагмент: *A panienki-ż? Twar jak treba, Ale-ż woprutki, chwihury... Nu nie jaduć musić chleba Adny tolki konfitury!* Тут польскае *konfitury* можна лічыць ужытым наўмысна для падкрэслівання штучнай шляхетнасці асоб, пра якіх ідзе гаворка. У камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта» ў маўленні шляхціца Курторгі падчас сватання сустракаюцца паланізмы (*Дам табе зэгар вялікі, як рэпа, Няхай ён пры сэрыцы крэпка тваім клена...*), а станы прыстаў Кручкоў пры афіцыйных прамовах ужывае вялікую колькасць русізмаў, а фактычна пераходзіць на ламаную рускую мову (*Цішэ!.. Па ўказу яго імператарскага вялічства во врэмнем прысутвіі, в комплексе, саставленном із участкавога заседацеля і его пісьмавадзіцеля, слушалі дзело, коего абстаяцельства следуюшчыя...*).

¹ Тут наўмысны паўтор памылковага вымаўлення польскіх слоў удзельнічае ў стварэнні такога камічнага прыёму, як мімезіс.

У выкарыстанні паланізмаў і русізмаў як камічных кампанентаў можна адзначыць пэўную функцыянальную эвалюцыю. Так, у інтэрмедых XVIII ст. і фальклорных запісах XIX ст. іншамоўныя элементы выкарыстоўваліся пры іранічным высмейванні нізкай моўнай кампетэнцыі гаворачай асобы або ў тых выпадках, калі адрасант падкрэслівае абмежаванасць свайго моўнага выбару, залежнасць формы дыялогу ад волі адрасата і прыстасоўваецца да мовы суразмоўцы. Так ці інакш, іншамоўныя адзінкі выступалі тут у так званай *адаптацыйнай* функцыі. А ў мастацкіх творах XIX ст. паступова пачынае выяўляцца функцыя паланізмаў і русізмаў як *дэманстрацыйных* сацыяльна характарыстычных элементаў. Пры гэтым адрасант, устаўляючы ў сваю гаворку чужамоўныя адзінкі, афішуе свае моўныя магчымасці, звязаныя з валоданнем (хоць і частковым) мовай, якая ў грамадстве займае прыярытэтныя пазіцыі.

На пачатку XX ст. названія функцыі атрымліваюць далейшае развіццё. Характарыстычная дэманстрацыя валодання чужой мовай – часты прыём у камедыйных творах гэтага часу. Напрыклад, у «Паўлінцы» Я. Купалы Адольф Быкоўскі, мяркуючы зрабіць станоўчае ўражанне, спявае на ламанай мове, ужываючы паланізмы (*Танцовала рыба з ракам А петрушка з пастарнакам А цыбуля дзівовала Цо петрушка танцовала; Дзяўчыначка суха, бляда Я да тебе ў госьці яда І конікоў не жалую Ёшыстку ночку машырую; Плывае голэмбі Летаё лабэндзі З нашэго кохання Пэўна ніц не бэндзе*) і русізмы (*Гляджу я без толку на хладную шаль І чорную душу церзае печаль*).

У камедыі «Модны шляхцюк» К. Каганца шляхціц Пранцішэк, які сам-насам гаворыць на складнай беларускай мове (*Забяру Ганну ў горад, дам сабе рады з ёю*), у размове з Ганнай карыстаецца макаранічнай польска-беларускай мовай (*Добры вечэр паненка. А на цо то паненка таты шукае? Можэ мы і без таты моглісь-бы паразмавяць. Я наўмысьле тэго пшышэд... Без таты нам бэндзе свабодней... пры тату не вшыстка можна робіць...*). У аналагічнай функцыі выступаюць русізмы ў камедыі Валодзьскага «Як яны жаніліся»: (*Алувец:*) *хачу мець сопрыкосновеніе з дзевіцэй, каторая вольна; не ўгодно-ль мармеладу; прашу пакорна сдзелаць завісяшчае распаражэніе: палюбіць мяне.*

У жартоўнай замалёўцы «Апошняя думка» з газеты «Крапіва» паланізмы таксама выконваюць характарыстычную функцыю, паказваюць, што гаворачая асоба – чалавек не «просты», а надзелены пэўнымі грамадскімі правамі і магчымасцямі: *Пан Калтунскі (даўней Каўтун, «скі» дапісаў сабе за нашай памяці), заспадар камяніцы у Вільні, памірае... хворы адзыскаўшы прытомнасць на момэнт, звертаецца да жонкі і стогне слабым голасам: – Хвэльцо, пакліч до мне стоража Міколу! – А на цож табе его тшэба,*

душко? – Дам ему пасьледню дыспозыцію! Хацеў-бым, бачыш, душко, ешчэ пасьледні раз у жыцьцю паднесьці маім лёкаторам арэнду на мешканя!..

У творах Якуба Коласа ламанай рускай мовай рэгулярна карыстаюцца прадстаўнікі ўлады:

– Ну, што ж? Дык ты гаворыш «падазрыцельны» чалавек? – Пытаў вечэрам вурадник свайго належнаго, гарбатаго стражніка. – Безпрыменна падазрыцельны! Сказаў стражнік цыхим и працяжным голасам; Вурадник: – Ваша високаблагародзе! я арыштаваў и прывеў да стану сацыяліста, аб чым и маю чэсць лична далажыць вам. Соцки и дзесяцкіе ўвялі «сацыяліста». – Гаспадзин прыстаў! – закрычаў «сацыяліст»: ж – як дапушчаеце вы такое безабразе и сваевольства ваших належных?! Я жалавацца буду! Я – член саюзу рускаго народа!.. – Зьвінецце, – сказаў прыстаў «сацыялісту» – вышла абмылка (Якуб Колас. Соцки падвёу // Н. Н., 1907, № 30).

Аналагічна характарызуюцца ў моўным плане стражнік Кура-Пека з апавяданьня Панаса Гаварэня «Не ў пару ўспомніў» (Н. Н., 1914, № 27): *А па вошто табе Віктусю да мяне? У меня нікакова празніка нету. Купала – дзень прысутственны і ніякаго празніку не палагаеца. – Дык ты і не святкуеш? – Рашытельна нет; прыстаў у апавяданні «Слабода» Дзядзькі Каруся (Наша Доля, № 2): Прыстаў: Гдзе ружьё? Падавай яго сюда, мерзавец! Мужык: – Якое там ружьё? адно тьфу... – Не разсуждаць, дурак! – Не крычыце, паночку. Вун дзечи перэпалохаліся, плачуць. – А тебе кто разрешил их...?*

Узнікненне з’явы камізму ў гэтых выпадках засноўваецца на «неадпаведнасьці паміж ідэяй і яе знешнім праяўленьнем» [356, с. 23]. Польская і руская мовы ў вуснах названых персанажаў як быццам павінны адыгрываць статусную ролю, дэманстраваць шляхетнасць прамоўцаў або падкрэсьліваць іх высокае сацыяльнае становішча. Аднак недарэчнасьць іншамоўных украпін, іх яўнае «выломванне» з камунікатыўнай сітуацыі, кантраставанне з астатнім кантэкстам вядуць да супрацьлеглага выніку і надаюць вобразам сатырычнае адценне.

Камічны эффект умацняецца за кошт таго, што польскія і рускія словы ў такіх макаранічных устаўках, як правіла, не толькі перамешваюцца з беларускімі, а і падлягаюць фанетычным і граматычным скажэнням, прычым найбольшую здольнасць да ненарматыўных змен паказваюць асобныя фанемы і флексіі: *Я ту пишушлэсь до паненкі в сваты, паненка гневался на мне, як на злэго... Чы мы не моглісь фізычнай паразмавяць. Прэце-ж паненка так шляхэтна естэсь... Я не естэсь просты. Я ў месьці да школы ходзілэсь. З ружнымі панамі знался (Каганец. Модны шляхцюк); Ты чаво эта разышоўся? А ты відзіш, што пры форме, і пры аружжы, і меня па 31 стаьці аскарбляць не дазволена!* (Панас Гаварэнь. Не ў пару ўспомніў. Н. Н., 1914, № 27).

Найбольш выразным праяўленнем выкарыстання паланізмаў у дэманстратыўнай функцыі і апафеозам сатырычнага высмейвання той часткі насельніцтва, якая польскую мову выкарыстоўвала як пэўны карпаратыўны сродак зносін, можна лічыць выпадкі імітацыі польскай мовы, сфанетызаванай на беларускі лад:

– Яне, а кеды вы бэндзеце млуціць свое жыто і вовес? – Жыто мы бэндзеці млуціць по шлодку, а вовес по посьлядку;

– Дзень добры! – Падам до нуг, як олуга! – А што-ж ваши там парабяём? – Пасадзілі капонсты чатэры грэнды, але як завял вятти на съвен-ты Пятти, то ўшыстка капонста выкалэнтал. – А, то чыста згуба;

– Дзе паненка ідзе? – На дзяло! (на работу у двор) – Цо паненка несе? – Цап (цэп). – А цо у ворэчку? – Хляп (хлеб). – А як паненка умее хораша гадаць! – Бо служыла у двожэ тшы лента, пасьвілам целента, – ешчэ умем ляши!¹ (Крапіва, 3 размоў тутэйшых «полякуф»).

У такіх выпадках камічны эффект выклікае не проста адхіленне ад моўнай нормы, а ўзнікненне на фоне моўных няправільнасцяў другога сэнсавага плана: чалавек не проста не ведае мовы, на якой спрабуе размаўляць, а мае нічым не абгрунтаваны сацыяльныя прэтэнзіі.

Акрамя дэманстратыўнай функцыі, польскія і рускія моўныя элементы на пачатку ХХ ст. маглі выкарыстоўвацца ў моўнай гульні, пры якой камічныя непаразуменні ўзнікаюць па прычыне неадрознення міжмоўных амонімаў. У тагачаснай беларускай перыёдыцы зафіксаваны самастойныя гумарыстычныя мініяцюры, пабудаваныя на такой аснове, напрыклад:

Раз баба захварэла і пайшла да дохтара. Ну дык ён палядзеў і каже: – Нічаво, бабушка, пустякі, будет всё хорошо, только купи себе очки. Баба прыйшла дамоў дыў бядуе: – Мусі ужэ нічога з маіх ачоў ня будзе, бо сказаў дохтар – купи сабе, бабка, новые вочки, ... може ён на кпіны гэтак сказаў, гэта-ж ніхто на сьвеці ачоў не прадае. Ажно, якраз сядзеў чалавек у хаці, што ў маскалэх служыў, дык ён кажэ: – гэта ён табе мусі акуляры загадаў купіць (Крапіва);

– А я вас, куме, ўчора бачыў. – Дзе, куме? – Як-жэ, выйшлі вы з вечэра с шынку, дыў проста ('напрямую, не зварочваючы'. – І. Г.) пайшлі дамоў. – Ай не, куме. Вы пэўне памыліліся: сам я с шынку ніколі не выходжу, заўсягды мяне выводзяць, а калі і вывядуць, дык проста ('роўна'. – І. Г.) дамоў ніяк ісьці не магу (Н. Н., 1910, № 36).

Гумарыстычнае абыгрыванне ўжо не столькі выпадкаў моўнага змяшэння, колькі самога факта беларуска-руска-польскага шматмоўя і ўвогуле

¹ У апошнім прыкладзе аўтары гумарыстычнай замалёўкі палічылі неабходным даць у дужках тлумачэнні да асобных слоў, імітаваных пад польскія, паколькі гэтыя словы ў выніку фармальных або семантычных скажэнняў фактычна страцілі сэнсавую распазнавальнасць і адэкватнасць успрымання.

культурна-рэлігійнага ўзаемапранікнення можна бачыць у такой жартоўнай замалёўцы: *Адзін мужык пытаецца ў другога... чаму адны кажуць Рым, а другія Ерузалім... бачыш на руску называецца Рым, а на польску Ерузалім* (Н. Н., 1912, № 19–20).

У цэлым у разгледжаных беларускіх творах выкарыстоўваюцца тыповыя прыёмы выкарыстання іншамоўных элементаў для стварэння камедыйнага эфекту, але гэтыя прыёмы прыстасаваны да грамадскіх і нацыянальных абставін XIX – пачатку XX ст. і ў вялікай ступені абумоўлены тагачаснай гістарычнай абстаноўкай і моўнай сітуацыяй на Беларусі. Камічны эфект ад сутыкнення разнамоўнага маўлення [169, с. 76] уваходзіць у лік адметных сродкаў высмейвання, «якія цесна звязаны з асаблівасцямі нацыянальнага псіхічнага складу, са спецыфікай народнага быту і культурных традыцый» [302, с. 4] і з дапамогай якіх фарміруецца своеасаблівы нацыянальны каларыт беларускага гумару.

Праведзены аналіз дазваляе адзначыць наступныя асаблівасці выкарыстання польскіх і рускіх моўных элементаў у ролі сродкаў стварэння камедыйнага эфекту ў беларускіх выданнях XIX – пачатку XX ст.:

а) *паводле фактычнага складу іншамоўных элементаў*: у разгледжаных крыніцах паланізмы ўжываюцца як камічныя кампаненты больш рэгулярна, аднак разам з распаўсюджаннем рускай мовы на тэрыторыі Беларусі заўважаецца і павелічэнне колькасці выпадкаў выкарыстання русізмаў у ролі камічных сродкаў;

б) *паводле аб'екта высмейвання*: у інтэрмедыях XVIII ст. з дапамогай паланізмаў высмейваўся, як правіла, цёмны непісьменны мужык (хлоп), які або не разумее, або не ўмее правільна ўжываць польскія словы. У XIX – на пачатку XX ст. аб'ектам абсмяяння становяцца прадстаўнікі вышэйшых колаў (пан, ксёндз, прыстаў і пад.), якія не да месца казыраюць сваім веданнем польскай ці рускай мовы;

в) *паводле камедыйнага завастрэння*: высмейванне моўнай некампетэнтнасці ў інтэрмедыях пераважна мае характар іроніі, бо нярэдка факт няведання мовы кампенсуецца знаходлівасцю, камунікабельнасцю персанажа і «служыць сведчаннем таго, што апісваюцца не проста смешныя, а жывыя людзі» [126, с. 1]. Іншамоўныя ж украпіны ў творах XIX – пачатку XX ст. – пераважна элементы вострасатырычныя;

г) *паводле функцый*: адаптацыйная функцыя паланізмаў і русізмаў (прыстасаванне да прыярытэтнай мовы), характэрная для тэкстаў інтэрмедый XVIII ст. і фальклорных запісаў XIX ст. у літаратурных творах XIX – пачатку XX ст., паступова замяняецца функцыяй дэманстратыўнай (дэманстрацыя праз мову сацыяльнай перавагі). З цягам часу камічнае часцей, чым забавленню, «пачынае служыць мэтам сур'ёзным, агульнаважным, з'яўляючыся зброяй сатыры-насмешкі над сацыяльна непрывабнымі з'ява-

мі» [60, с. 44]. У высмейванні празмернага захаплення іншамоўнымі сродкамі можна бачыць таксама праявы здаровага моўнага пурызму.

У прааналізаваных выданнях XIX – пачатку XX ст. зафіксавана таксама некалькі выпадкаў выкарыстання запазычанняў з заходнееўрапейскіх моў у якасці камедыйных кампанентаў. У цэлым ва ўсіх выпадках камізм маўленчай сітуацыі звязаны з тым, што гаворачая асоба ці слухач не разумеюць дакладнага сэнсу іншамоўнай адзінкі. Так, у камедыі Валодзьскага «Як яны жаніліся» прыводзіцца своеасаблівы сатырычны дыялог двух персанажаў, які ўяўляе сабой набор адвольна і бессэнсоўна ўжытых запазычаных слоў: *Жлоба: о рэвуар, о рэтур, пассэ, алле. Алувец (у сьлед): Дыліжанс. У камедыі М. Крапіўніцкага «Пашыліся ў дурні» камічны эффект засноўваецца на недарэчным ужыванні запазычання: Драўко: А можэ падвядзіце пад нас такую х в і з ы к у, што вочы горлам палезуць. У камедыі М. Крапіўніцкага «Па рэвізіі» адзін з персанажаў ужывае запазычанае слова, незнаёмае для яго суразмоўцы, і якое той, не разумеючы, перакручвае: Старшыня: прэдпісьваю оному волостному правленію прыняць эн е р г і ч э с к і е м е р ы... Пісар: Якіе? Нярэічэскіе?*

У заключэнне заўважым, што ўжыванне іншамоўных элементаў у ролі камічных сродкаў можна прызнаць станоўчай з’явай, асабліва на этапе моўнага станаўлення. Гэта свайго роду моўная гульня, эксперымент над мовай, які дазваляе больш дакладна вызначыць моўную норму [249, с. 12–13], дае магчымасць выявіць механізм лексіка-семантычнага станаўлення сістэмы мовы і паказаць адметнасці таго ці іншага перыяду моўнага развіцця.

* * *

Пласт запазычанай лексікі ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. уяўляў сабой спалучэнне разнамоўных элементаў з выразнай перавагай запазычанняў з блізкароднасных моў, у першую чаргу польскай і рускай, што тлумачылася як інтра-, так і экстралінгвістычнымі фактарамі. Заходнееўрапейскія запазычанні з тэрытарыяльна аддаленых моў, якія маюць глыбокія структурныя разыходжанні з беларускай мовай, складалі менш прыкметны кампанент беларускай моўнай сістэмы XIX – пачатку XX ст.

Найбольш пранікальным для іншамоўных элементаў аказаўся лексічны ўзровень мовы. Для беларускай моўнай сітуацыі XIX – пачатку XX ст. гэты факт важны, зыходзячы з наступных меркаванняў. Пры нармальным сіметрычным працэсе ўзаемадзеяння моў менавіта лексемы звычайна выступаюць першаснымі элементамі, якія маюць уласцівасць самастойна перамяшчацца з мовы ў мову, у супрацьлегласць другасным – фанетычным, фаналагічным і марфалагічным элементам, здольным да перамяшчэння толькі ў складзе першасных [15, с. 8]. Беларускі ж працэс запазычання ў разглядаемы перыяд праводзіўся ва ўмовах нераўнапраўнага становішча беларускай мовы ў

адносінах да моў-кантакцёраў. Таму патэнцыяльна існавала верагоднасць механічнага ўспрымання чужых рознаўзроўневых элементаў, не абгрунтаванага ўнутранымі патрэбамі беларускай мовы-рэцэптара. І тое, што агульная заканамерная асаблівасць у прынцеце не была парушаная, характарызуе ўстойлівасць тагачаснай беларускай моўнай сістэмы.

Правы сістэмнай стабільнасці беларускай мовы можна бачыць і ў тым, што разнамоўныя запазычанні ў XIX – пачатку XX ст. фактычна без выключэнняў падлягалі адаптацыйным працэсам. Прыжыўленне іншамоўяў на беларускай глебе адназначна (хоць і з рознымі тэмпамі для канкрэтных генетычных груп запазычанняў) характарызавалася адыходам ад прататыпаў сваіх зыходных моў і паступовым падпарадкаваннем беларускім моўным законам.

Многія з іншамоўных элементаў у разглядаемы перыяд з’яўляліся збыткоўнымі, неапраўданымі рэальнымі намінатыўнымі патрэбамі. Нельга адмаўляць той факт, што за кошт запазычаных адзінак «дакастрычніцкая пісьменнасць вызначаецца даволі вялікай лексічнай дублетнасцю, якая часцей паказвае на неўнармаванасць, чым на развітасць сінанімічных радоў» [133, с. 87]. Відавочна, што ў межах перыяду фарміраванне нацыянальных асаблівасцей працэсу не было завершана, а немагчымая варыянтнасць, выкліканая прытокамі іншамоўных адзінак, не была пераадолена. Але накірунак вырашэння адносін у пераважнай большасці варыянтных радоў быў відавочным. А значыць, былі закладзены трывалыя асновы для фарміравання стабільных заканамернасцей беларуска-іншамоўнага ўзаемадзеяння.

У цэлым той факт, што слоўнікавы склад беларускай мовы не быў ізаляваным ад многіх іншых моў, варта расцэньваць станоўча, як паказчык паступовага ўзбагачэння і прагрэсіўнага развіцця мовы, які забяспечыў мове далейшыя магчымасці для развіцця і ўдасканалення розных стыляў і ўздумаў яе да ўзроўню высокаразвітых літаратурных моў свету [208, с. 100].

Разглед 4

СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПЯЧАТКУ XX ст.

Акрамя знешніх перамяшчэнняў моўных адзінак з адной мовы ў другую, надзвычай важнае значэнне ў гісторыі лексікі маюць унутраныя працэсы, якія адбываюцца на ўзроўні не асобных слоў, а семем. Без вывучэння семантычных з’яў, якія, трэба заўважыць, вызначаюцца як храналагічнай, так і нацыянальнай спецыфікай, карціна лексічнага развіцця аказалася б істотна збедненай. Несумненную навуковую цікавасць уяўляюць як семантычныя рухі ў сферы спрадвечнай лексікі, так і тыя, што адбываюцца з удзелам іншамоўных лексем, паколькі запазычанае слова, як правіла, «падпарадкоўваецца не толькі фанетычнай і граматычнай сістэме прымаючай мовы, але, атрымліваючы месца ў лексічнай сістэме гэтай мовы, як бы нанова асэнсоўваецца, ацэньваецца ў новых умовах функцыянавання» [54, с. 7].

Заўважым, што асаблівасці семантычнага развіцця беларускай мовы ў разглядаемы перыяд пераважна аналізаваліся на матэрыяле пачатку XX ст., паколькі колькасна і тэматычна абмежаваныя беларускамоўныя тэксты XIX ст. не заўсёды даюць аб’ём фактаў, дастатковых для пэўных высноў.

Фактычны матэрыял у асноўным адбіраўся са «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (т. 1—2) і з картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі). Гэта абумоўлена найперш тым, што перыядычны друк у параўнанні з іншымі літаратурна-пісьмовымі формамі «хутка адлюстроўвае падзеі кожнага дня і тым самым усе новыя (асабліва лексічныя) моўныя з’явы. Газеты – найбольш чуйны рэгістратар новых утварэнняў, значэнняў і ўжыванняў слоў і словазлучэнняў» [54, с. 4]. Акрамя таго, матэрыял названага слоўніка, на наш погляд, найбольш прыдатны для аналізу, зыходзячы з лексікаграфічнай унікальнасці гэтага выдання. «Слоўнік мовы “Нашай Нівы”» – «упершыню створаны тэзаўрус адной беларускамоўнай крыніцы, якая адыграла вык-

лючную ролю ў гісторыі станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы», «...найлепшы спосаб маштабна ўзнавіць карціну моўнай арганізацыі пачатковага этапу станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы з усімі ўласцівымі ёй рысамі і супярэчнасцямі, паказаць яе лексіка-фразеалагічныя адметнасці, перадаць адчуванне яе шырыні і глыбіні» [259, с. 5–6]. Для нашага даследавання важна, што ў «Слоўніку мовы “Нашай Нівы”» ў адрозненне ад іншых слоўнікаў тлумачальнага тыпу, у якіх фіксуюцца, як правіла, толькі трывала ўсталяваныя ў мове лексічныя адзінкі, змешчана агульная лексіка пэўнага гістарычнага перыяду. У слоўнік увайшлі лексемы як шырокага, так і вузкага ўжытку, уключаныя ў разнастайныя кантэксты. Такая асаблівасць слоўнікавага рээстра дае магчымасць атрымаць максімальна поўнае ўяўленне пра семантычную структуру тагачаснай мовы і прасачыць тэндэнцыі да тых ці іншых семантычных змен.

4.1. СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў СФЕРЫ БЕЛАРУСКОЙ ЛЕКСІКІ

Семантычныя працэсы, якія ў навуковай літаратуры азначаюцца як семантычная неалагізацыя [151], семантычная дэрывацыя, другасная намінацыя [143; 197], семантычнае словаўтварэнне [273, с. 40], з’яўляюцца эфектыўным сродкам папаўнення слоўнікавага складу любой мовы, крыніцай яе якаснага ўзбагачэння, дзейным прыёмам эканоміі моўных сродкаў [120, с. 34]. «Убіранне новага зместу ў старое адзенне ўласціва ўсім ужыванням мовы, нават навуковаму маўленню» [197, с. 13]. У аснове другаснага выкарыстання слоўных знакаў у актах намінацыі – «абстрагуючая асаблівасць чалавечага мыслення ўспрымаць новыя даныя аб рэчаіснасці на фоне ўжо вядомай інфармацыі» [197, с. 13].

Іх найбольш агульная і ўніверсальная прычына, па словах вядомага семасіёлага Г. Кранасера, заключаецца ў «дывергенцыі паміж абмежаванай колькасцю слоў і бясконцасцю з’яў» [160, с. 4]. Колькасную неадпаведнасць паміж намінатыўнымі сродкамі мовы і элементамі рэчаіснасці падкрэслівалі і такія вядомыя вучоныя, як В. У. Вінаградаў, А. А. Уфімцава [197, с. 13]. Вылучаюцца і больш прыватныя падставы семантычных зрухаў: лінгвістычныя (уплыў кантэксту або сінтаксічнай функцыі, дзеянне гукавога падабенства, сутыкненне амонімаў, пераразмеркаванне сінонімаў у семантычных палях і пад.), культурна-гістарычныя (з’яўленне новых рэалій і паняццяў), сацыяльныя (пераход слова з адной сацыяльнай сферы ў другую), псіхалагічныя (узнікненне разнастайных слоўных табу, неабходнасць у стварэнні эўфемізмаў, імкненне да зручнасці выказвання і г. д.) [160, 333].

Для кожнай мовы на канкрэтным этапе яе развіцця набор гэтых фактараў, а таксама ступень іх значнасці вызначаецца пэўнай спецыфікай.

У беларускай мове XIX – пачатку XX ст. з’яўленне семантычных навацый абумоўлівалася перш за ўсё знешнімі абставінамі яе функцыянавання. Галоўным стымулам для змен семантыкі паслужыла актывізацыя працэсаў нацыянальнага і моўна-культурнага адраджэння. Пад іх уплывам беларуская мова ўпершыню за многія дзесяцігоддзі пачала паступова выходзіць за рамкі вусна-бытавога ўжывання, набываць пісьмова-літаратурныя адзнакі, пашыраць і развіваць сваю стылістычную сістэму. У сувязі са стварэннем новай камунікатыўнай сітуацыі ўзнікла вострая патрэба ва ўзбагачэнні намінатыўнай базы беларускай мовы. Выкарыстанне ў гэтых мэтах унутраных моўных рэсурсаў цалкам адпавядала тагачасным тэндэнцыям моўнага станаўлення, у сувязі з чым стварэнне намінацый шляхам надання ўжо вядомай лексічнай адзінцы новай семантычнай функцыі [143, с. 21] мела вялікія шансы стацца прадуктыўнай з’явай у беларускай лексіка-семантычнай сістэме XIX – пачатку XX ст.

4.1.1. Тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя

Адным з галоўных накірункаў лексіка-семантычных змен разглядаемага перыяду з’яўлялася фарміраванне ў словах непрыхільных значэнняў. На перамяненні значэнняў засноўвалася *тэрміналагізацыя* – увядзенне адзінак нетэрміналагічнага характару ў сферу спецыяльнай камунікацыі. Актualьнасць гэтай лініі семантычнага развіцця была абумоўлена актывізацыяй грамадскага, вытворчага, палітычнага і сацыяльна-культурнага жыцця на Беларусі XIX – пачатку XX ст., што вяло да інтэнсіўнага фарміравання разнастайных спецыяльных лексіконаў.

Асабліва рэгулярна перабудова семантычнай структуры слова адбывалася пры стварэнні неалагізмаў у грамадска-палітычнай і ідэалагічнай сферах, што было звязана з актуальнай у разглядаемы перыяд «грамадска-псіхалагічнай інтэрпрэтацыяй слоў» [86, с. 58], калі лексема пачынае «суадносіцца з нетрадыцыйным рэфэрэнтам» [303, с. 10]. Пераасэнсаванне агульнаўжывальных слоў у сацыяльным плане ўжо ў XIX ст. было самым характэрным семантычным працэсам, за кошт якога пашыраўся пласт грамадска-палітычнай лексікі [289, с. 146]. Аналагічны вывад робіць М. В. Дабрыян, якая ўказвае, што беларуская грамадска-палітычная лексіка XIX ст. у значнай ступені выпрацоўвалася на аснове метафарычных пераўтварэнняў і іншых семантычных зрухаў у сэнсавай структуры слоў бытавой лексікі, і ў якасці прыкладаў такога роду пераасэнсаванняў прыводзіць лексемы *глуміцелі, гультай, дармаеды, здзерцы, злоснікі, крукі*, якія ў пэўных кантэкстах сінанімізаваліся з грамадска-палітычнымі тэрмінамі для абазначэння паняцця ‘эксплуататар’ [95, с. 59–60]. Тэрміналагічныя значэнні за кошт спецыялізацыі агульнага адцягнена-абагульненага значэння развіваюць і такія словы, як *воля, вольнасць, свабода, справядлівасць, няволя*

[91, с. 127]. Наяўнасць выпадкаў тэрміналагізацыі ў грамадска-палітычнай сферы на матэрыяле мовы газеты «Мужыцкая праўда» канстатуе і Э. Д. Блінава [48, с. 270].

Пацверджаннем спецыялізацыі агульнаўжывальных слоў у грамадска-палітычнай сферы могуць служыць і наступныя цытаты з тэкстаў XIX ст.: *У п'ёршымы укази, што пра вольнасьць, намь читали, што ниузабави Царь пришлѣць Палажєния, на якомы новыя волники маюць жиць дальши; ...проздравляюъ вяликаю Божжею и Царскою миласцію – зъ вольнасьцю, альбо слабодою; ...ты волинъ... дзѣлаць дагаворы и съ казною, и съ купцами, и съ панамы...; ни турбаваць вась у дни рабочыя, ни дзѣли сходки, ни памѣра зямли, ни дзѣли выборовъ* (Бясѣда); *tu možet ie tolko karmić swaim chlebom, no jeszcze i uczycь swajej muzyckoj prau dy; chto nam biednym muzykam daść wolność? Za muzyckuju kryud u stojcie śmielo; muzyckaja swaboda; czelawiek wolny heto kali ... placić mahyje podatki i to ... na patrebu celaho narodu... Ot szto wolność znaczyć; ... haj że [muzyki] nie służać pańszyny, da i nie placiac u kaznu abroku za ziemlu. Ot heto ta sprawie dli wość!* (Музыцкая праўда); *...мужиковы знаты соху, борону, косу и другэ що въ господарствы... Ото его хлибъ, ото ёго доля! Сэ умієшь читаты, самъ...дойдешъ чистэи правды, нэ будешъ на цыльи свитъ нарикаты, жэ нэма на нёмъ справедливосты. Будэшъ знаты свое право и свою повинностъ* (Разказы).

На пачатку XX ст. гэтая з'ява атрымала істотнае пашырэнне. Шматлікія і разнастайныя прыклады яе праяўлення дае матэрыял газеты «Наша Ніва», дзе семантычная структура многіх слоў дапоўнена сацыяльным зместам. Напрыклад, *работнік* – не толькі 'той, хто валодае якімі-н. працоўнымі ўменнямі' (Скіне студэнт і брыль з галавы і расшпіліцца і расперажацца, хочэ плячо-ў-плячо з работнікам харошым ісці. Н. Н., 1913, № 33), але і 'стваральнік матэрыяльных каштоўнасцей' (И праўда работники ўсих народнасцей ды розных рэлігій маюць адных ворагоў – адных крыўдзіцелёў – адна ў их дарога. Н. Н., 1907, № 17) або 'той, хто займаецца пэўнай прафесійнай дзейнасцю' (Да работнікоў мікалаеўскай чугункі, каторыя баставалі, прылучыліся і стражнікі. Н. Н., 1912, № 18).

Нярэдка грамадска-палітычнае значэнне ў новым полісемантычным слове становіцца асноўным, адсоўваючы іншыя семы на другі план або ўвогуле выцяняючы іх. Так, лексема *абарот* на пачатку XX ст. у «Слоўніку мовы "Нашай Нівы"» не зафіксавана ў зыходным значэнні 'поўны круг, зроблены пры вярчэнні', а толькі ў спецыялізаваным значэнні 'абарачэнне грашовых сродкаў і тавараў': *Абароты складоў, каторыя прадаюць гаспадарчыя прылады, за апошні час удвоіліся* (Н. Н., 1912, № 7). Аналагічна лексема *абдзіранства* сустракаецца толькі ў значэнні 'жорсткая эксплуатацыя': *Народ абяднеў і, ня могучы болей цярпець ад правіцельства абдзіранства, ў прошлым гаду ўзбунтаваўся* (Н. Н., 1907, № 6).

На прыкладзе слоў з грамадска-ідэалагічнага лексікону можна пра-
дэманстраваць, што тэрміналагічнае пераасэнсаванне ў беларускай мове
пачатку XX ст. праяўлялася ў розных варыянтах.

А) Важнай разнавіднасцю семантычных змен тэрміналагічнага характа-
ру з’яўляецца спецыялізацыя значэння, якая адбываецца, калі лексічная
адзінка пачынае выкарыстоўвацца ў спецыяльнай сферы, але працягвае
суадносіцца з тым самым азначаемым, што і ў агульнай мове [143, с. 21].
У якасці прыкладу прывядзём лексему *бедната*, якая побач з агуль-
намоўным значэннем ‘недастатковасць сродкаў для існавання’ (*З беднаты
і недастатку у Саратові застрэліўся пачтовы чыноўнік Слугін*. Н. Н.,
1914, № 2), у пэўных кантэкстах дэманструе элементы грамадска-палітычна-
га зместу і пачынае выконваць намінацыйна-тэрміналагічную функцыю (*У
беднаце матэрыяльнай трудна багацець*. Н. Н., 1913, № 30). Аналагічная
сітуацыя з лексэмамі *цёмната*, *свабода*, *роўнасць*, *брацтва*, семантычны
аб’ём якіх пашырыўся за кошт спецыяльных значэнняў:

*C i e m n a t a – adna z najważniejszych przyczyn biedności našaho narodu i
kraju* (Н. Н., 1910, № 15);

*Прагрэсіўныя [нацыя] стаяць болей за свабоду и роўнасць
усим нацыям* (Н. Н., 1907, № 30);

*Свабода, роўнасць, брацтва – вось фундамэнты, на катор-
рых меліся яны [паўстанцы] збудаваць свабоднае гасударства* (Н. Н., 1907,
№ 21).

Б) Адзначаюцца выпадкі, калі полісемантычная лексема ўваходзіць у
спецыяльную намінацыйна-камунікацыйную вобласць, звузіўшы, канкрэ-
тызаваўшы сваё значэнне, атрымліваючы пры гэтым характар тэрміна.
Напрыклад, лексема *грамада* з агульнамоўным значэннем ‘група, натоўп
людзей’ на пачатку XX ст. атрымала шэраг удакладненых значэнняў:
‘пазямельная абшчына’ (*Prodkі našy żyli hramadami, koźnaja hra t a m a d a
ličyła u sabie sorak siamiej i nazywalasia «sorokom»*. Н. Н., 1910, № 15);
‘суполка, аб’яднанне’ (*Перэд кватэрай воінскага присуцтва сабраўся народ
и, няведама скуль, пашили на руках листки да «прызыўных» с подписом
«Беларускае Соцыялістычнае Гр а м а д ы»*. Н. Н., 1906, № 6); ‘супольнасць’
(*Tolki našy bielarusy niejak nie mohuć ničoha zrabіć dla siabie i żywuć koźny
asobnie, nie trymajucca hra t a m a d y...* Н. Н., 1910, № 4); ‘грамадства’ (*Людзі
не жывуць хаўрусным грамадскім жыццём, як сябры аднэй вялікай сям’і,
дзе справы гр а м а д ы павінны перэважыць інтэрэсы асобнаго чэлавека*.
Н. Н., 1910, № 6).

В) Тэрміналагізацыя ў сферы грамадска-палітычнай лексікі адбывалася
і за кошт метафарычных пераносаў, пры якіх найменне агульнавядомага
паняцця на аснове падабенства адной ці некалькіх прымет прыводзіцца
новаму паняццю са спецыяльнай функцыяльнай сферы. Напрыклад, тэрмін
голос у значэннях ‘права заяўляць сваю думку пры вырашэнні якіх-н.

пытанняў’ (*Памешчыкі маюць 51 голас і могуць перасилиць мужыкоў*. Н. Н., 1907, № 4) і ‘рупар, праваднік чыіх-н. меркаванняў, выказванняў’ (*Hazety, katoryje pawinny być hołasam hramadzkim, – hetyje hazety dochodziać tolki pryypadkam*. Н. Н., 1910, № 4) утварыўся шляхам метафарызацыі на базе асноўнага агульнамоўнага значэння ‘гукі, якія ўзнікаюць пры размове, крыку’. Аналагічным чынам тэрміналагізавалася лексема *вайна*, якая набыла значэнне ‘дзеянасць, якая мае на мэце пакончыць з якімі-н. заганнымі грамадскімі з’явамі’ (*Наш сьвяшчэннік завёў таварыство для вайны з гарэлкай, але дагэтуль туды запісаўся адзін чэлазек*. Н. Н., 1908, № 21).

Метанімічныя пераносы паслужылі для ўтварэння тэрмінаў *сьветільнік* – ‘народны вучыцель, які нясе асвету’ (*Ковалюк са слязьмі казаў народным вучыцелям: «Вы – сьвет! Нясіце сьвет ваш у народ цёмны!»... «Тпрупру! Асадзі назад!» – у адзін голас крыкнулі Замыслоўскіі і Тычынін. ... «Вы такога сьвету наробице – ня горш палякоў і жыдоў. А што Ковалюк вас заве “с в е т і л ь н і к а м і”, то гэта у яго такое ўжо заняцце!»* Н. Н., 1909, № 2) або *Дума* – ‘выбарны орган цэнтральнага або мясцовага кіравання ў Расіі’ (*Дума зацвердзіла даўнейшыя падаткі з зямлі*. Н. Н., 1908, № 3; *У гарадзкой думе працуюць цяпер над праектамі каб завясыці у Гродне электрычэство і трамвай*. Н. Н., 1910, № 22).

Г) Дастаткова прадуктыўным у беларускай грамадска-палітычнай тэрміналогіі быў спосаб семантычнага калькавання. Узоры для тэрміналагізацыі ў асноўным пастаўляліся з рускай мовы. Так, паводле гатовых рускіх мадэлей адбылася другасная намінацыя лексем *левы*, *правы* (*Шульгин (правы) зачаў даводзіць, што левыя не маюць чаго дрыжаць прад ликам сьмерці...* Н. Н., 1907, № 14; *Što hawaryli u wadzinočku deputaty toja usio patwierdzili blizka usie deputaty, aproč samych «prawych»...* Świetač, № 4), *чырвоны* (*А ці вы помніце – пачаў ён – вучыцеля? які быў «чырвоны»!* Толькі зирнуў на яго, адразу пазнаў, што гэта за птушка. Н. Н., 1908, № 12), *чорны* (*Чорныя сотні растуць; слай, грашми ды гарэлкай збіраюць яны голасы за swoich дэпутатоў – ворагоў свету...* Н. Н., 1906, № 3), якія ў рускай мове набылі грамадска-палітычнае гучанне яшчэ ў XIX ст. [161, с. 247].

Прывядзём некаторыя паказальныя кантэксты і з іншых твораў пачатку XX ст.: *И усю их [паноў] богацтво – это мужыцкая праца; дали нам нибыта волю, только малая нам з яе поцеха; мужыки и роботники скинуць з сябе не волю и панскую и царскую-москоускую...; перэстануць яны [мужыки] слухацца царскаго п о р а д к у; Мало яцэ у нас людзей таких, што розумеюць добрэ, одкуль бярэцьца на сьвеце бяда, цямнота и неволя; им [богачам] лепей, каб мы [мужыки] жыли у вечной цямоце; ...прогнашы сваих крыудз и целей, будзем себе жыць по праудз и справедливосьци* (Гуторка аб грошы); *Уси людзи у тым часи были*

яцэ надто ціомны, мало што ведали...; Пролетарыюш – гэта ужэ зоусим, што невольник, ці подданы; Значыць цяперэшний парадок на сьвеці – гэта толькі бязпарадок... (Хто прыяцель); ...[stanowicca] *hazeta praŭdziwaj szkoła i jady nam prawa dnikom u narod kultury i prašwieti; dusza [czalawieka]... nia doŭha prażywie ŭ cie m n a c i e ...* (Prosty); *my dla jaho [rodna ha Kraju] budu čynu rady čymaha prysłužucca; Usiaki narod, katory żywie abo račynaje żyć razumniej, mieŭ i maič tyja ś w i e t a č y, katoryja aściečywajuć jamu darohu...; «Świetać» pawi n i e n kirawać da p r a ŭ d y, mirkawać pawedla s p r a w i a d l i w a ś c i ... aświtlać darohu da d a b r a ...* (Świetać, № 1); ...*kali chto s sielan ... s knižak starych dawiedaŭsia, što my bielarusy, što my mieli kaliś swajo p r a w a i w o l u ...; I ŭ hetaj čaści Bielarusi idzie bielaruskaja p r a c a ; ...ludzi wučonyje... ščyra pracujuć u bielaruskim r u c h u ; niekatoryje z našych bielarusaj s swaje c i e m n a t y ...kažuć: «...na što hetych šmat narodaŭ?»* (Što było); ...*як направиць народу тую прадвечную крыуду, што «ва усих зямлі шмат, у адных мужыкоу мало»; Дзело запутанное и вялікое пярэд нами. Тут целае прауды-справядливосьці яцэ ніхто у руках не дзержыць* (Чарноцкі).

У папаўненні складу іншых груп спецыяльнай лексікі семантычная дэрывацыя прымянялася не так шырока. Напрыклад, ваенная тэрміналогія ў гэты час развівалася ў асноўным за кошт запазычання іншамоўных адзінак [81, с. 161]. Як можна меркаваць па спісах неалагізмаў пачатку ХХ ст., прыведзеных у выданні «Гістарычная лексікалогія» [84, с. 245–253], іншыя тэрміналагічныя пласты (сельскагаспадарчая, вытворчая, гандлёвая лексіка, тэрміналогія асобных навуковых дысцыплін і інш.) развіваліся ў першую чаргу за кошт запазычання або словаўтваральных працэсаў. Хаця тэрміналагізацыя адзначаецца і ў гэтых спецыяльных лексіконах. Так, ваенны тэрмін *грамада* – ‘часовае вайсковае аб’яднанне, атрад’ развіўся на базе агульнамоўнага значэння гэтай лексемы: *Adna hr a m a d a kazakoŭ z 200 ludziej, zasiekšysia na kupinie, doŭha baranilasia proci regularnaha wojska...* Н. Н., 1910, № 16–17; лексема *аблічча*, тэрміналагізаваўшыся, у значэнні ‘акцёрскае ўвасабленне чыйго-н. вобраза’ ўвайшла ў сферу тэатральна-мастацкай лексікі: [*Кожны артыст*] ... *увайшоў у яго [беларуса] абліччэ...* Н. Н., 1912, № 7; лексема *крылля* ў адпаведных кантэкстах набывала спецыялізаванае значэнне ‘ветразь’: *Як пазираеш ў даль на прыбываючы карабель, то перш на перш выдаць верхавінкі маштаў, затым палатняныя парусы, крылля (жагли)...* (Гутаркі аб небі). Зафіксаваны таксама прыклады ўжывання некаторых прыметнікаў у функцыі лінгвістычных тэрмінаў: ...*hamanok «a» samy lohki; z hučnych miakki hama- nok adzin tolki jośc u Bielarusoi, heta i* (Świetać, № 1). У пэўным сэнсе на ролю тэрміна з вобласці астраноміі можа прэтэндаваць лексема *матла* ў наступным кантэксте: *шмат йосьць яшчэ такіх дзіўных хвастатых зорак,*

што называюць камэтамі або м'ятымі. Аб гэтых камэтах людзі шмат байкаў распусьцілі па сьвеці, кажучы, што такая мятыла на небы паказываецца на вайну, голад, благая наветрэ і другія няшчасьця... (Гутаркі аб небы).

Супрацьлеглым тэрміналагізацыі семантычным працэсам з'яўляецца дэтэрміналагізацыя, у ходзе якой словы-тэрміны набываюць новыя пераносныя значэнні, пашыраюць свае валентнасці і пачынаюць ужывацца па-за межамі тэрміналагічных сістэм, шырока ўваходзячы ў літаратурную мову, што разглядаецца як важны фактар развіцця не толькі мовы, але і культуры ўвогуле [161, с. 248].

У XIX – на пачатку XX ст. гэты працэс не быў асабліва актыўным, ва ўсякім разе прасачыць яго вынікі на кароткім часавым адрэзку пры адсутнасці найбольш паказальнага ў гэтым сэнсе лексікаграфічнага матэрыялу вельмі няпроста. У названай сітуацыі на падставе адзінкавых кантэкстуальных ужыванняў цяжка адрозніць факт развіцця ў тэрміна пераноснага значэння ад аказіянальных пераасэнсаванняў.

Прааналізаваны матэрыял паказвае, што некалькі шырэй, чым словы іншых тэрміналагічных груп, у агульнай мове атрымалі распаўсюджанне адзінкі, прыналежныя да ваеннай тэрміналогіі, што было звязана з актуалізацыяй ваеннай тэматыкі ва ўмовах рэвалюцыйных і ваенных падзей пачатку XX ст. Паводле слоў С. А. Карцэўскага, тагачасныя амаль бесперапынныя ваенныя дзеянні сталіся «магутным пісчынным прэсам, які ўціснуў ваенную тэрміналогію ў агульнанароднае моўнае мысленне» [87, с. 84]. Напрыклад, на фоне спецыяльных значэнняў лексемы *абоз* – ‘вайсковае падраздзяленне’, ‘вайсковы стан’, ‘сукупнасць транспартных сродкаў спецыяльнага прызначэння’ развілося агульнамоўнае значэнне ‘калектыў людзей, аб'яднаных адзінствам поглядаў, перакананняў’: *Druhi niewiadomy piśmieńnik z prawasłajńnaha abozu ...pručynaj nacionalnaho ūpadku ličyć niadachwat nacionalnaj aświety* (Н. Н., 1910, № 7). Падобным жа чынам трансфармавалася семантыка тэрміна *аружжа*, які, акрамя значэння ‘зброя’, дэманструе таксама пераноснае значэнне ‘сродак, спосаб здзяйснення чаго-н.’: *Яны [братчыкі] браліся за перо і друкарскі станок, каторы стаў найбольшым аружжэм ў іх руках* (Н. Н., 1910, № 10).

Адзначаюцца і адзінкавыя выпадкі дэтэрміналагізацыі лексем з іншых спецыяльных абласцей: рэлігійнай (лексема *анёл* у значэнні ‘увасабленне чаго-н. ідэальнага’: *Starša [dačka] ... – Ani ol nie dziajcyņa*. Н. Н., 1911, № 6), медыцынскай (лексема *аздараўленне* ў значэнні ‘паляпшэнне стану чаго-н.’: *...ў Расеі найбольшы даход з манаполек... Такая сыстэма не вядзе да аздараўлення гасударства...* Н. Н., 1910, № 9), сацыяльна-палітычнай (лексема *сыцыліст* ад *сацыяліст* у значэнні ‘падазроны чалавек’: [Стражнік:] *Малады чалавек, для хитрасьці астрыжаны, нічога сабе*

адзеты, у чорнай кашуле, падпіразан шырокім поясам... Гатоў у заклад ісьці на кварту гарэлки, што с ы ц ы л и с т . Н. Н., 1907, № 30).

Да семантычных пераўтварэнняў у межах працэсу дэтэрміналагізацыі можна аднесці пераходы тэрмінаў з адной тэрмінасферы ў другую, напрыклад, медыцынскага тэрміна *крызіс* у вобласць грамадска-палітычнай лексікі: *Беласток Гродз. г. Крызіс (слабы гандэль, застой) ешчэ трымаецца* (Н. Н., 1908, № 20).

У цэлым большасць тэрмінаў у прааналізаваных тэкстах зафіксавана ў спецыяльных значэннях і ў адпаведных кантэкстах. Як правіла, гэта монасемантычныя лексемы, якія не маюць неспецыяльных або пераносных значэнняў, відаць, таму, што яны пераважна з’яўляюцца нядаўнімі запызчаннямі (тыпу *дэпо, жэтон, квота, крызіс, metropolija* і пад.), якія яшчэ недастаткова адаптаваліся ў беларускай мове ў семантычных адносінах.

Увогуле ў разглядаемы перыяд аб многіх пераасэнсаваннях (тэрміналагізацыйнага і дэтэрміналагізацыйнага характару) можна гаварыць толькі як патэнцыяльных ці гіпатэтычных. Канчатковыя вынікі гэтых семантычных працэсаў становяцца відавочнымі толькі пры выяўленні іх далейшых вынікаў на пазнейшых стадыях моўнага развіцця. Тым не менш нават наяўнасць пэўных зародкавых семантычных зрухаў – важны паказчык, які сведчыць аб глыбіні моўных працэсаў у XIX ст. і асабліва на пачатку XX ст. і характарызуе гэты перыяд, як асноватворны этап у гісторыі новай беларускай мовы.

4.1.2. Развіццё пераносных значэнняў у агульнаўжывальнай лексіцы

Утварэнне новых намінатыўных адзінак у выніку семантычнага пераносу ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. было характэрным не толькі для тэрміналогіі і мастацкай мовы, але і для агульнаўжывальнай лексікі.

Паколькі слова можа выражаць і пачуццёвы вобраз, і паняцце (паводле выказвання А. А. Патабні), прыступаючы да аналізу лексем з непразым значэннем, падаецца неабходным спыніцца на пытанні адрознення выпадкаў ужывання слова ў пераносным значэнні і вобразнага ўжывання. Размежаванне вобразнага ўжывання і пераноснага значэння – сур’ёзная мовазнаўчая праблема. У практычным плане ад яе вырашэння залежаць, напрыклад, прынцыпы фарміравання складу нацыянальнага слоўніка і сістэмы лексікаграфічных памет, а ў тэарэтычным сэнсе яна мае сувязь з такімі фундаментальнымі пытаннямі, як мова і маўленне, мова і мысленне, слова і вобраз, слова і паняцце, і інш.

У навуковай лінгвістычнай літаратуры ўказваецца шэраг параметраў, якія дапамагаюць дыферэнцыраваць пераносныя значэнні і вобразныя ўжыванні. Так, *значэнне* з’яўляецца непасрэдным адлюстраваннем паняцця –

цэласнай сукупнасці сужэнняў пра сутнасныя і характэрныя адзнакі таго ці іншага аб'екта [194, с. 25]. Прамая адпаведнасць прадметнай і паняццёвай аднесенасці ўтварае прамое значэнне, а разнастайныя, больш ці менш істотныя, перамяшчэнні прадметнай аднесенасці ў адносінах да паняццёвай прыводзяць да ўзнікнення новага зместу і новых пераносных значэнняў. *Ужыванне ж*, на думку В. В. Вінаградава, «...гэта або след ранейшых прымяненняў слова, якія не ўтварылі самастойнага значэння, або новае прымяненне аднаго са значэнняў слова ў індывідуальным, не зусім звыклым фразалагічным атачэнні, у своеасаблівай сітуацыі, з новай вобразнай скіраванасцю». Пры вобразным ужыванні, як адзначае Н. Н. Амосава, «прадметная аднесенасць не адпавядае непасрэдна паняццёвай аднесенасці слова, хаця апошняя і прысутнічае ў ім у нязменным выглядзе» [194, с. 24, 27]. Вобраз у слове ствараецца тады, калі для пабудовы новага зместу выкарыстоўваецца не сутнасны бок зыходнага значэння, а адзін са знешніх, больш ці менш характэрных яго бакоў ці адзнак [194, с. 27]. У цэлым вобразнае ўжыванне – гэта не проста якое-небудзь прымяненне слова ў мове, а прымяненне адметнае, сутнасна супрацьстаўленае значэнню не толькі як «прыватнае – агульнаму», але і як «асаблівае – агульнаму».

Большасць даследчыкаў сыходзяцца на тым, што адрозненне пераноснага значэння і вобразнага ўжывання магчымае перш за ўсё на падставе таго, што пераноснае значэнне з'яўляецца прадуктам гістарычнага развіцця слова. Наяўнасць у слове гісторыі, што праяўляецца ў пашыранасці і рэгулярнасці слова ў мове – гэта асноўная адзнака значэння. Акрамя таго, словы з пераносным значэннем, у адрозненне ад выпадкаў вобразнага ўжывання, валодаюць наступным шэрагам вызначальных прымет. Па-першае, для іх характэрна высокая лексічная валентнасць. Напрыклад, у беларускай мове слова *варушыца* ўтварае пераноснае значэнне 'ажыўляецца, праяўляецца актыўнасць (пра думкі, пачуцці і пад.)' [287, с. 466], спалучаючыся са шматлікімі словамі абстрактнага зместу (*варушыца думка, страх, крыўда, журба* і пад.). Пераноснасць (а не вобразнасць) семантыкі ў дадзеным выпадку забяспечваецца за кошт наяўнасці разнастайных кантэкстуальных сувязей. Па-другое, адлюстраваныя ў словах з пераносным значэннем семантычныя зрухі могуць распаўсюджвацца на аднакарэнныя словы. Так, пераноснае значэнне лексемы *размах* 'шырыня, смеласць ва ўчынках, дзейнасці; адсутнасць абмежаванасці ў праяўленні чаго-н.' [287, с. 612] адзначаецца і сярод яго дэрыватаў, напрыклад, у семантычнай структуры лексемы *размахнуцца*. Па-трэцяе, лексемы ў пераносным значэнні, як правіла, ужываюцца без слоў, якія бралі ўдзел у стварэнні вобраза. Напрыклад, можна лічыць, што лексема *ніць* у кантэксце *паміж намі працягнуліся ніці прыязнасці* ўжыта вобразна, паколькі ў выказванні прысутнічаюць словы, якія звязваюць яе з прамым значэннем, а ў кантэксце *мы адчувалі моцныя ніці сяброўства* яна выкарыстоўваецца ў пераносным

значэнні ‘тое, што злучае, служыць для сувязі’ [287, с. 392], бо зварот да зыходнай семы выразна не прасочваецца.

Зразумела, што названыя крыгтэрыі не абсалютныя для вызначэння ступені развіцця семантыкі ў слове, аднак з іх дапамогай усё ж можна ўлавіць момант знікнення вобраза і ўступлення слова на шлях развіцця пераноснага значэння.

Разгледжаны матэрыял паказаў, што ўжо ў XIX ст. семантычныя пераносы становяцца заўважальнай характэрнай з’явай мовы тагачасных беларускіх выданняў. Напрыклад, у «Мужыцкай праўдзе» зафіксаваныя метанімічныя пераносы тыпу: *Minulo uže toje, kali zdawalosia usim, szto mužyskaja ruka zdasca tolko da sachi; Tak siejcież Dziaciuki... p o u noju rukoju...; Mało toho szto z muzyka dzieruč na usiakija padatki a statniu kaszulu (szkuru), mało taho szto nikoli nie możesz dabici sia da kuska chleba*. Пераносныя значэнні ў гэтым выданні дэманструюць асобныя дзеясловы (*kali muzyk raz hula je ć sia, to jak świet szeroki, kroj wasza [pany] paljeć sia; z a h r e m i ć nasza prauda*) і прыметнікі (*czy taja prauda h o r k a czy jena s a ł o d k a*) (Музыкавая праўда). У выданні «Разказы на б’лорусскомъ наречіи» адзначаюцца разнастайныя пераносы – метафарычныя (*Поляки... всими способами старались якъ Литву, такъ и Руськіи зэмлі з в я з а т ы з собою въ одно паньство... Якъ тамъ ны старались Литвины в ы м к н у т ы зъ того н э в о д у , що закинула на ихъ Польша, – імъ нэ удалось тое зробыты; Одэнъ Христось г о л о в а всихъ християнъ; Унія вэльмы була с л а б э н ь к а я спачатку; ...ня будзеце [оддаваць дз’в’цей у школу]... дыкъ яны останутца такими же ц ё м н ы м и , якъ и ихъ бацьки*) і метанімічныя (...*вси... важныи особы м и л ы въ сэнати свои к р и с л а . Миты крисло въ въ сэнати – тэ само, що буты сэнаторомъ*) (Разказы).

На пачатку XX ст. ужо можна выявіць пэўныя заканамернасці працэсу семантычных пераасэнсаванняў. У гэты час найбольшую схільнасць да семантычнай дэрывацыі выяўлялі канкрэтныя назоўнікі з прадметнай семантыкай¹.

¹ Такія вынікі не зусім стыкуюцца з вывадамі іншых даследчыкаў. Так, напрыклад, А. І. Яновіч, аналізуючы развіццё пераносных значэнняў у групе ваеннай лексікі старабеларускай мовы XV–XVII стст., указвае на «залежнасць з’яўлення пераносных значэнняў слоў... ад ступені абагульненасці паняццяў, якія выражаюцца гэтымі словамі» і прыводзіць шэраг слоў, «сэнсавы змест якіх уключае толькі лексіка-семантычныя варыянты са спецыфічнымі дыферэнцыяльнымі прыкметамі», па прычыне чаго яны не адзначаны ў пераносным ужыванні (*загонъ, президия, рогатина, тесак, утарчка*) [335, с. 224]. Магчыма, адзначаныя намі шматлікія выпадкі развіцця пераносных значэнняў у словах з канкрэтнай семантыкай можна звязаць з тым, што разглядаемы намі моўны матэрыял належыць да іншага храналагічнага перыяду і не абмяжоўваецца пэўнай тэматычнай групай.

А) У выніку пераносу значэння словы з канкрэтным значэннем актыўна пераходзілі ў сферу абстрактнай лексікі, напрыклад, лексема *закуска* на фоне асноўнага прамога значэння ‘страва, якая з’ядаецца пасля выпітай гарэлки, віна’ развіла новае метафарызаванае значэнне ‘паведамленні, звесткі, навіны’ (*Але не саўсім смашныя закускі прыносяць ім [дэпутатам] цяпер газеты, пишучы аб выбарах.* Н. Н., 1907, № 5). Аналагічна папоўнілася семантыка лексем *інструмэнт* ‘прылада для працы’ → ‘сродак для дасягнення чаго-н.’ (*Голас... чэлавечы – гэта вечны і нструмэнт, каторым прырода нас надзяліла і каторым мы найлепей і найлягчэй можэм выказываць свае думкі, свае перэжыванья...* Н. Н., 1910, № 34); *каша* ‘густая страва з круп’ → ‘неразбярыха’ (*А што да малітваў і касьцёла, – вось тут ужо пачынаецца нейкая каша.* Н. Н., 1915, № 9); *руі* ‘усходы, пасевы азімых культур’ → ‘вынікі, праявы якіх-н. пачынанняў’ (*I paćali prawoli tajaz wiekawuje śniehi na našych honiach, i paćala prawoli pakazywassa na ūzhorkach r u ŋ rodnuch dum.* Н. Н., 1910, № 27); *луцьнка (луцьна)* ‘тонкая сухая трэска, якая даўней выкарыстоўвалася для асвятлення’ → ‘грамадскія дзеянні, учынкi’ (*Kabža «Świetać» moh jasna swiacić – treba kab hareła u jom dobraja «l u ć y n a»... Uskinuć wiazku lućny, abo choć adnu l u ć y n k u ... rawinin koźny siabra z supolnaj bielaruskaj hramady* (Świetać, № 1); *lustra* – ‘адшліфаваная паверхня, здольная паказваць адбіткі прадметаў’ → ‘тое, што дэманструе якія-н. з’явы, працэсы і пад.’ (*Dobraja hazeta – heta l u s t r a , ū katorym adbiwajecca ūsio, szto dziejecca na świecie...* Prosty); *гнездо* ‘птушынае жыллё’ → ‘чалавечая жылго’ (*На новое гнездо, хто не мае ды мець хоче, усякому даць треба...* Чарноцкі); *каламесица* – ‘гразкая дарога, разбітая коламі’ → ‘неразбярыха’ (*Цяпер цсе воли хочуць. А з зямлю адна каламесица.* Чарноцкі).

Словы прадметна-бытавой аднесенасці ў выніку пераносу значэння нярэдка пачыналі ўжывацца для наймення асобных людзей, напрыклад, *гузік* – ‘чалавек, які займае якую-н. пасаду’ (*...беларус баіцца ўсякаго бліскачаго гузіка, ды ўсякаго пана.* Н. Н., 1907, № 29); або груп людзей (*жменя* – ‘невялікая група людзей, аб’яднаных агульнымі інтарэсамі; купка’ (*Калі ў павеці будзе хоць невялікая жменя зварыўшыхся між сабой упоўнамочэных, дык ім лёгка можэ удацца паслаць у губерню таго, каго яны намецілі.* Н. Н., 1912, № 37).

Распаўсюджаным было таксама развіццё пераносных значэнняў у лексемах, якія абазначаюць разнастайныя прыродныя з’явы, напрыклад, *град* – ‘мноства чаго-н’ (*Разам затрашчэлі кулемёты, засыпалі ўсіх [салдат] градам куль.* Н. Н., 1915, № 7); *досьвітак* – ‘пачатковы этап чаго-н.’ (*Моладзі нашай, беларускай, каторай ішчаслівая доля прызначыла жыць у досьвітках нашао адрадзэння, аткрываецца шырокае поле да карыстнай культурнай працы...* Н. Н., 1910, № 19); *туман* – ‘неспрыяльная,

задушлівая жыццёвая атмасфера’ (...нейкі т у м а н пайшоу па гасударстве; неяк як бы гніець жыццё, а людзі сьвятлейшыя і рукі апусьцілі. Н. Н., 1910, № 6); праменні – ‘звесткі, інфармацыя’, зорка – ‘тое, што прадвызначае накірунак дзеяння, развіцця; арыенцір’ («Świetač» swaimi jasnymi «p r a m i e n n i a t i » pawinin dajsci da serca i da duży usiakaha Bielarusy...; ...J woś jaho [naroda] dobrym świetačam, dobraj z o r k a j, majbyć heta [Świetač] hazeta. Świetač, № 1).

У кантэкстах пачатку ХХ ст. назіраюцца выпадкі пераасэнсавання слоў з канкрэтна-гістарычным зместам, напрыклад, *крэпасць* – ‘апора’ (...на іх [акопаў] ...месцы вырастаюць ужо чуць не ў кожнай вёсцы народныя школы, гэтыя сучасныя акопы і крэпасьці, дзе гартуюцца будучына нашай бацькоўчыны... Н. Н., 1910, № 1); *рыцар* – ‘абаронца чаго-н., каго-н.’ (На гэтым абшары Палякі скрозь выступаюць, як рыцары свабоды, гатовыя злучыцца з «самостійнымі» і «самоістнымі» народамі (– значыць, украінцамі і беларусамі). Н. Н., 1912, № 3).

Пераносныя значэнні на беларускай моўнай глебе атрымлівалі і некаторыя запазычаныя канкрэтныя назоўнікі, напрыклад, лексема *акадэмія* ўжывалася з абагульненым значэннем ‘навучанне, школа’ (...падростак, каторы пападае ў турму, мае там такую добрую акадэмію зладзейства, што пасля турэмнай эдукацыі, бадай, ніколі ня вернецца на справядлівую дарогу. Н. Н., 1909, № 2); *бульон* – ‘гасцінец, хабар’ (Našy walasnyje sudzi przyzwycailisia da niej kaho «b u l j o n u » ... Maješ jakuja sprawu ў sudzie, ni, i hrej «buljon», bo sprawa schaladaje... Kažuć, što samy słabieńki «buljon» kaštuje 5 rubloŭ, a dobry – 8–10. Н. Н., 1910, № 12); *організм* – ‘якім-н. чынам арганізаванае складанае адзінства’ (Hetaje pjanstwa biaz miery i biaz tolku razjedaje ūsio bolš i bolš hramadzki o r h a n i z m . Н. Н., 1910, № 4); *макароны* – ‘вукіа зямельныя шнуры’ (...гетыя макароны, кожны вярсту ды больш даужыны ды у дзесяці месцах – то адзін глум зямлі и працы... Чарноцкі).

У прааналізаваных кантэкстах можна канстатаваць наяўнасць сінанімічных беларуска-іншамоўных пар, у якіх абодва кампаненты, семантычна блізкія ў сваіх прамых значэннях, развівалі на гэтай базе агульныя пераносныя значэнні. Напрыклад, беларуская лексема *апора* і запазычаная *фундамент* зафіксаваныя ў прааналізаваных кантэкстах з пераносным значэннем ‘аснова’: ...пасля малебна бацюшка гаварыў аб патрэбе навукі дзяўчынкам, бо гэта будучыя маткі, каторыя маючы прасьвету, лепей патрапяць гадаваць дзяцей – будучую сілу і а п о р у краю (Н. Н., 1910, № 2) і Ніхай і ў нашай старонцы байчэй горнуцца да яе [коопэрацыі] людзі, бо і наша задача – збудаваць для народу моцны эканамічны ф у н д а м э н т , без катораго цяжка гаварыць аб развіцці культуры народу! (Н. Н., 1912, № 12–13).

Словы з канкрэтным значэннем у выніку семантычнага пераасэнсавання маглі набываць яшчэ і новую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, напрыклад, лексема *balac̆ka* у значэнні ‘слабое месца, недахоп’ несла ў сабе дадатковую негатыўную канатацыю (*Urad pawinen ų kancu zwiarnių uwahu na hetu balačku [pjanstwa], i pierestać hladzieć na harelku jak na dachod kazny*. Н. Н., 1911, № 4), а лексема *глах*, ужытая пры называнні якой-н. з’явы, атрымлівала адценне велічнасці, узнёсласці, урачыстасці (*Толькі збудаваўшы вялікі глах уласнай культуры сваімі сіламі... мы [беларусы] смела, без страху будзем глядзець у будучыну*. Н. Н., 1910, № 32).

Б) Пераносныя значэнні маглі праяўляць і лексемы абстрактнага зместу пры іх ужыванні ў новым кантэкстуальным атачэнні, як гэта адбылося, напрыклад, з лексмай *багацтва*, якая ў спалучэнні са словам *душа* набыла значэнне ‘якасны склад чаго-н.’ (...*ёсць і у нас беларусаў так сама песні, каторыя на моцы і на багацтву душы а ні званья ня горшыя ад расейскіх*. Н. Н., 1913, № 16–17). Аналагічна: *дабыча* – ‘дзясягненні ў развіцці чаго-н.’ (*Творачы родную літэратуру і культуру, такі націаналізм бярэ ад вышэйшых станоў культурныя дабычы і аддае іх народу*. Н. Н., 1912, № 8); *рух* – ‘грамадская дзейнасць, масавыя выступленні з якой-н. мэтай’ (...*беларускі рух – гэта ня толькі рух націанальны, але гэта рух за лепшую долю нашага сялянскага народу*. Н. Н., 1912, № 49–50).

В) Пераносным пераўтварэннем у разглядаемы перыяд рэгулярна падлягала не толькі лексіка прадметнай сферы, але і словы для абазначэння дзеянняў. Дзеяслоўныя пераасэнсаванні былі надзвычай распаўсюджанай з’явай у разглядаемым выданні, напрыклад, *абеліць* – ‘апраўдаць’ (*Неякі ксёндз, чы памешчык хацеў абеліць графа і на гэта адказаў, што граф многа зрабіў людзям: ён, напрыклад, збудаваў касцёл для народу*. Н. Н., 1907, № 6); *вылечыць* – ‘дапамагчы, знайсці выхад’ (...*«чытачы ня будуць цікавіцца літэрамі, а толькі зместам»*). *Аднак такая рада зусім ня вылечыць гэтай справы, бо ізноў застануцца два шрыфты*. Н. Н., 1912, № 6); *даплысці* – ‘павольна распаўсюджваючыся, дасягнуць якога-н. месца’ (*Беларускае друкаванае слова дaплыло сюды [засьценак Пleshчэвічы], і шануюць яго людзі*. Н. Н., 1912, № 18); *кусацца* – ‘быць завышаным, непасільным (пра падаткі)’ (*Падаткі народу кусаюцца. Сыстэма падаткоў такая, што багатыя плацяць малыя падаткі, а увесь іх цяжар кладзецца на беднейшыя рабочыя клясы*. Н. Н., 1910, № 35); *zaharnių* – ‘захапіць’ (*Сiapiер niemcy zaharnuli užo palawinu rumynskaho karaleiųstwa... Świetač, № 4*); *irzawieć* – ‘станавіцца закаслелым, не развівацца’ (*Dyk szto-ż dziųnaho, szto rozum jaho [sielanina] nie raųwiwajecca a irza wi e je naprasna... Prosty*); *пакаваць* – ‘садзіць у турму’ (...*за бондзь-што соцыялістоу*

пакуюць у острог, высылаюць у Сьбір... Хто прыяцель). Заўважаны і трансфармацыі канкрэтнай прыметы дзеяння ў абстрактную: *атціснуты* – ‘адкінуты; выгнаны адкуль-н.’: *Шостая армія каля рэкі Урк вытрымала крываваю бітву. Немцы атціснуты* (Н. Н., 1914, № 35).

Адзначаны своеасаблівыя выпадкі, калі дзеясловы, якія ў прамым значэнні маюць адрозную семантыку, пры пераносе значэння аказваюцца семантычна максімальна збліжанымі, напрыклад, дзеясловы *адрэзацца*, *адмуравацца*, *адсунуцца*, якія ў пераносным сэнсе выступалі ў аналагічным значэнні – ‘аддаліцца ад каго-н.’: *Таму німа чаго рабіць, хто адрэзаўся ад народу, адмураваўся ад яго кітайскай сцяной*. Н. Н., 1913, № 8; *Стыдна усім тым інтэлігентам, што адсунуліся ад народу*. Н. Н., 1913, № 3.

Г) У разглядаемы перыяд на фоне агульнай тэндэнцыі да фарміравання катэгорый якасці і адцягненасці рэгулярны характар набыло пераасэнсаванне прыметнікаў, у першую чаргу тых, якія абазначаюць канкрэтныя фізічныя адзнакі. Такія лексемы актыўна выкарыстоўваліся для характарыстыкі грамадскіх з’яў або, некалькі радзей, унутраных чалавечых якасцей, напрыклад, *войстры* – ‘гарачы, бурны’ (*...не раз паміж беларускімі і маскоўскімі людзьмі падымаліся в ойстрые спрэчкі і сваркі*. Н. Н., 1910, № 19); *гладкі* – ‘складны, плаўны, лёгкі для разумення (пра мову і пад.)’ (*...кореспондэнцыі аб Янчэўскім былі напісаны не малаграматнай мовай Шоффера, а падозрэнна г л а д к а й і стільнай... Н. Н., 1913, № 9*); *глухі* – ‘неадукаваны, цёмны’ (*Народ тут [у в. Асволава, Слуцк. пав.] цёмны, глухі, верыць у заговоры, шэптуноў... Н. Н., 1910, № 21*); *kurtaty* – ‘няздольны ў поўнай меры выконваць якія-н. дзеянні, абмежаваны ў магчымасцях’ (*U Bielarusi... było... tak zwanaje «kurtataje» ziemstwa, dzie narod miej mala prawoy, i usio zalezyla ad čynoynika... Što bylo*); *światlejszy* – ‘больш развіты, адукаваны’ (*Czum narod światlejszy, tym bolsz majeć jon kniżak i hazet... Prosty*); *найчысьцейшы* – ‘цалкам ясны, адназначна зразумелы’ (*...у валасном мужыцком судзе, хоць найчысьцейшы а справа, треба сьведкоу ды судзей гарелкою паіць, каб не прапала*. Чарноцкі).

Як можна меркаваць паводле прааналізаванага матэрыялу, дастаткова інтэнсіўна ў разглядаемы перыяд метафарызоўваліся адносныя прыметнікі, асабліва тыя, што пачыналі ўжывацца для азначэння лексічных адзінак з абстрактнай семантыкай і самі такім чынам фактычна набывалі спецыфічныя якасныя адзнакі, напрыклад, *запечны* – ‘некваліфікаваны, непрафесіянальны, самагужны’ (*Міністэрства юстыцыі апрацавала праект змаганьня з запечным адвакацтвам*. Н. Н., 1914, № 3); *зафарбаваны* – ‘які нясе на сабе адбітак іншамоўнага ўплыву’ (*Будзённая мова тут [у Віленск. пав.] беларуская, чыстая троху з а ф а р б а в а н а я* полонізма-

мі. Н. Н., 1914, № 2); *лапцёвы* – ‘сярмяжны (з пагардай пра засцянкувую шляхту)’ (...и у нас на Беларуси ёсць многа гэтай шляхты, шляхты засцянкувай, чы як некаторыя называюць лапцёвай. Н. Н., 1906, № 7); *наносны* – ‘неўласцівы прыродзе чаго-н., чужы, іншародны’ (С кожным годам усё сваё, беларускае заціраецца у нас чужым, наносным. Н. Н., 1910, № 19); *tuchły* – ‘закаснелы, застылы ў развіцці’ (...nia doйha prażywie [czalawiek] i ciemnacіe i tuchłaj atmosfіery. Prosty).

Прыналежныя прыметнікі, як можна меркаваць, мелі менш выражаны сэнсавы патэнцыял і ў пераносным значэнні сустракаліся адносна рэдка, напрыклад, *воўчы* – ‘недружалюбны, варожы’ (Такая ўжо меж гасударствамі воўчая палітыка: хто слабейшы, таго і зьядуць. Н. Н., 1907, № 25).

З пераасэнсаваным значэннем фіксуюцца і прыметнікі колеру, напрыклад, *зялёны* – ‘вельмі малады, нясталы, нявопытны’ (А каб дабро [гарэлка] не зглумілася... зусім зялёны хлопец Панас, цягніць яе па чарачцы... Н. Н., 1913, № 6).

Д) Асобныя лексемны канкрэтнай семантыкі дэманструюць наяўнасць у сваім семантычным аб’ёме разгалінаванай сістэмы пераносных значэнняў, напрыклад, лексема *глеба* пры прамым значэнні ‘верхні пласт зямлі, на якім вырастае расліннасць’ у пераносным сэнсе ўжывалася са значэннем ‘падрыхтаваная аснова’ (Агітацыя гэта [каб не купляць англіцкіх тавароў] знайшла ў індускім грамадзянстве вельмі падатную глебу. Н. Н., 1910, № 2); ‘тое, на чым хто-н. узгадаваны’ (З самага малку адарвалі [С. Полуяна] ад роднай глебы, атруцілі здрадай. Н. Н., 1910, № 16–17) і ‘кірунак дзейнасці’ (Літвіны шчыра працуюць на нацыянальнай глебе і ...зрабілі многа, надта многа. Н. Н., 1910, № 12); лексема *здаровы* з прамым значэннем ‘які валодае здароўем’ мела чатыры пераносныя значэнні: ‘добраўпарадкаваны, акуратны’ (Вуліцы [у Вільні] вузкіе... па рынштоках цякуць смярдзючыя памы, німа каналізацыі..., німа вадаправоду. Добрых і вялікіх бальніц нехват; школ мала, німа гарадзкой бібліотэкі... – А тым часам, калі-б у Вільні завясыці добры парадак, дык гэта мог бы быць самы пекны і здаровы горад. Н. Н., 1909, № 2); ‘нармальна наладжаны’ (Dla akuratnaго, zdarowaго zwarotu hrošej na miejscy treba i nas zawadzić sielskije чайrusnyje банькі... Н. Н., 1910, № 15); ‘паспяховы’ (...гэтак сама для здароваго развіцця кожнага краю патрэбны і добрае законы, добрае земства, добрыя парадкі, – дзе гэта ёсць, там і ўсякая справа робіцца лягчэй... Н. Н., 1913, № 11); ‘разумны, слухны’ (Можэ паступкамі князя Януша Радзівілла кіравало і асабістае жаданьне стацца удзельным Літоўскім князем, але ва ўсім гэтым была і здарова я гасударствена думка адбудаваць незалежнае «Літоўскае гасударство». Н. Н., 1910, № 19).

Е) Лексічныя адзінкі ў прааналізаваных кантэкстах праяўляюць здольнасць да семантычных пераносаў у межах словаўтваральнай парадыгмы, напрыклад: *грызьня* ‘сварка, спрэчка’ (...*мужыком патрэбна не грызьня памеж рознымі верамі і нацыямі, а новыя свабодныя парадкі і земля*. Н. Н., 1907, № 30) і *грызціся* ‘сварыцца, спрачацца’ (*Калі ўсе нацыі будуць меж сабой грызці і ся ў нас, то мужыку ад гэтага будзе мала карысьці*. Н. Н., 1908, № 17); *камень* ‘перашкода, завала на шляху чаго-н.’ (...*гарэлка, п’янства былі адным с тых камень н ё ў, што ляглі на дарозе народнага руху*. Н. Н., 1914, № 43) і *камяністы* ‘з перашкодамі, цяжкасцямі’ (*Дарога гэта [да лепшага жыцця] цяжкая – камяністая, але вядзе яна да супольнага шчасця...* Н. Н., 1907, № 17).

Зафіксаваныя семантычныя зрухі ў асноўным адбываліся ў выніку метафарычных пераносаў, аднак адзначаюцца і прыклады метанімічных трансфармацый: *Народ працуе, а богачы усяго сабе забіраюць, каб толькі больш напхнуць свой кишэнь* (Хто прыяцель).

Пераносныя значэнні, якія праявіліся на пачатку XX ст. у агульнаўжывальнай лексіцы пры яе выкарыстанні ў агульнамоўных кантэкстах, дэманструюць высокую храналагічную ўстойлівасць. Пры падліках сярод прааналізаваных лексем выяўляецца, што ў сучасны пяцітомны «Глумачальны слоўнік беларускай мовы» ўвайшло прыкладна 60 % пераносных значэнняў, адзначаных на пачатку XX ст. (напрыклад, пераносныя значэнні лексем *абеліць, арганізм, балячка, гладкі, град, даплысці, жменя, інструмэнт, каша, рух* і інш.). Пэўная ж колькасць выпадкаў семантычнага перасэнсавання засталася адметнай прыналежнасцю беларускай мовы разглядаемага перыяду і ў далейшым не замацавалася ў мове (напрыклад, пераносныя значэнні лексем *бульон, гузік, досьвітак, закуска, запечны* і інш.). Аднак іх уключэнне ў кола семантычных пераўтварэнняў выпрабавала семантычную сістэму на здольнасць да развіцця і такім чынам спрыяла яе станаўленню.

Прааналізаваны матэрыял паказвае, што пераносныя асэнсаванні ў сферы агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы пачатку XX ст. былі шырока прадстаўленай і прадуктыўнай з’явай, якая ахоплівала розныя функцыянальныя групы і граматычныя класы слоў. У наяўнасці разгалінаванай сістэмы пераносных значэнняў выразна абазначылася тэндэнцыя да абнаўлення намінацыйных магчымасцей мовы, характэрная для пачатковага этапу моўнага станаўлення. Рэгулярнае выкарыстанне лексем з пераносным значэннем у агульнамоўных кантэкстах пачатку XX ст. сведчыць пра стабільнасць і тыповасць семантычных працэсаў, што ў сваю чаргу знамянуе дастаткова высокі ўзровень арганізацыі тагачаснай мовы і яе жыццяздольнасць.

4.1.3. Роля пісьменнікаў у фарміраванні сістэмы вобразна-пераносных значэнняў беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст.

Важная роля ў пашырэнні семантычных магчымасцей слова ў XIX – на пачатку XX ст. належала беларускім пісьменнікам. У ходзе сваёй эстэтычнай дзейнасці, імкнучыся «здабываць новыя палі дасюль невядомых паняццяў» [208, с. 130], абагачаць сродкі намінацыі і экспрэсіўнага выказвання, яны актыўна прымянялі спосаб семантычнай дэрывацыі, выдзяляючы ва ўжо вядомай лексеме новыя семантычныя нюансы і надаючы ёй новыя семантычныя функцыі.

У беларускамоўных выданнях XIX ст. прыклады выкарыстання слоў у пераносным сэнсе дастаткова рэгулярна выяўляюцца ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча, напрыклад: *czarada* [чарада – ‘група, кампанія’] *chłapcow*; ... *dumata* [*Tadorka*] *abodwuch* [*Domku i dwornaha*] *zatumanić* [затуманіць – ‘падмануць’] *louka*, *Maulau at prybyli nia balić hałouka*; *Jon* [*Domka*] *k sirotce prywi a z a u s i a* [прывязацца – ‘прывыкнуць’] *Duszaju*; *U nas siahodnia wajna byla*, *Usio pola z w a j a w a l i* [зваяваць – ‘пажаць’] (Дунін-Марцінкевіч, *Dažynki*); *dobraje sławiečka u r o n i ć* [ураніць (славечка) – ‘вымавіць, сказаць’]; *Ureście torh końčen, ruki pierabili* [перабіць (рукі) – ‘стукнуць рука аб руку на знак згоды, канчатковай дамовы’]; *Serce z akipieła* [закіпецць (пра сэрца) – ‘моцна ўзрушыцца, узбударажыцца’]; *Zdawal pili, jeli, da syta skakali, Nie žaleli lapciaiū – tak kazka n i a s i e* [несці – ‘апавядаць’] (Дунін-Марцінкевіч, *Wieczernice*); [*Naum.*] *P a s u ć* [*pany*] [пасці – ‘цікаваць, пільна назіраць за кім-н.’] *jaje* [*Juliju*] *jak wouk miasa*; *Otoż rynu u* [рынуць – ‘што-н. трапна, да месца сказаць’] *prytaukauju*; *chto pierabiraje, czy czasto mieniaje, u taho zausiody chamut h u l a j e* [гуляць – ‘не быць запатрабаваным’] (Дунін-Марцінкевіч, *Sielanka*); *Hdzie dziacialina h a r y ć* [гарэць – ‘ярка вылучацца колерам’], *woś krasna panienka*; *Św i a c i u* [свяціць – ‘віднецца’] *szlachečki choram*; *abla cie ū s zy* [абляецць – ‘вельмі хутка абысці што-н.’] *padwórja*; *Wojski hładzieŭ krywa* [крыва – ‘вельмі змрочна, непрыхільна’]; *kożan cześć wysoka ścierażeć* [сцерагчы – ‘дбаць аб захаванні чаго-н.’]; *Pan Réjant zaciaciara wi ū s i a*, – *Jak paszoŭ takawaci* [такаваць – ‘гаварыць несупынна, не зважаючы на рэакцыю слухачоў’]; *żaławaŭ* [*Tadeusz*] *szo n i a baczyŭ jak zājca jon* [*sabaka*] *zmiéle* [змалоць – ‘адолець каго-н.’] (*Pan Tadeusz*). Прыклады пераноснага выкарыстання лексем знаходзім і ў творах Ф. Багушэвіча, напрыклад, метанімічныя пераносы: ...*chto padumaje lepsz i bolsz napisać* [*biataruskaj mowaj*], *tamu cześć wiecznaja i ad żywych ludziej i ad bačkawych ka ś c i e j*; *Na akrużnym sudzie, hdzie usie ū hramadzie... Tut ka ż u c h , i szynel , i burnos , łapsardak , I surdut , i mundzier ... a adzin byŭ i*

c h r a k . . . ; Uratnik na službie, to dzieła druhoja: Tahdy sciarazy ty jaho jak toj skuły Bo jon to nia jon, a to jośc artykuły, Razdziely, staci i ūsie z wo dy zakona (Багушэвіч, Dudka), метафарычныя пераносы: *czysty* [чысты – ‘сапраўдны’] *kryż pastał Boh; jak Panturku daji ū* [даіць – ‘вымагаць у каго-н. што-н. сілай, пагрозамі’]; *...maja chatka raz siela sia* [рассесціся – ‘размясціцца, заняўшы пэўную прастору’] *z kraju; laci kabyła ... Rwi kabyła* [ляцець, рваць – ‘вельмі хутка перамяшчацца’]; *Narodam jak makam wieś dwor z a li lo* [заліць – ‘запоўніць што-н. цалкам чым-н., кім-н.’]; *Dajeć [kniaź] mnie hroszy, taki sa lo dki* [салодкі – ‘прыязны, лагодны’]; *pisar, szto wydał papiery bla h i j a* [благі – ‘складзены няправільна, з памылкамі’] (Багушэвіч, Dudka); *...swiran nowy Ł a m a ū s i a ad żyta, harochu pszanicy* [ламацца ад чаго-н. – ‘быць перапоўненым чым-н.’] (Багушэвіч, Smyk).

На пачатку ХХ ст. працэсы семантычнага развіцця многіх слоў істотна актывізаваліся. Да ліку тых пісьменнікаў, якія ў галіне семантычных пераасэнсаванняў дасягнулі найбольш істотных вышынь, па праву адносіцца Янка Купала. Яго творы пачатку ХХ ст. даюць надзвычай яркія ўзоры творчай работы над семантыкай слова. Шматлікія лексемы ў купалаўскіх кантэкстах дэманструюць здольнасць да вобразна-пераноснага выкарыстання. Аналіз такіх лексем дазваляе выявіць не толькі асаблівасці індывідуальна-аўтарскай семантычнай дзейнасці, абумоўленай асабістым лінгвістычным густам Янкі Купалы, але і атрымаць уяўленне пра семантычныя зрухі, характэрныя для тагачаснай беларускай мовы ўвогуле.

У купалаўскіх тэкстах вылучаны шэраг лексем з непрамым значэннем. Паводле названых вышэй крытэрыяў, да слоў у *пераносным значэнні* перш за ўсё трэба аднесці лексемы, якія сфарміравалі або пачалі фарміраваць семантычны перанос ужо ў старабеларускай мове, напрыклад:

бязбожны ‘бессаромны’: *А вецер ім [бярозам] бязбожны напевы То ціха шэпчэ, то гудзіць як звер* – у ст. бел. ‘тс’: *справу о собѣ дали въ тыхъ безбожныхъ поступкахъ своихъ* [90, вып. 1, с. 225];

вечар ‘канец жыцця’: *Мой вечар, знаю, блізка, недалёка* – у ст. бел. у спалучэнні *вечор вѣку: хто в молодости не наследовал господа принамне в старости, в вечор вѣку своего неха того поправит* [90, вып. 3, с. 161];

гаварыць ‘паведамляць, сведчыць пра што-н.’: *Можна тут веру даць – толькі слухай душой... Курганы шмат чаго нам гавораць* – у ст. бел. *перан.* ‘тс’: *такое письмо говорят: Добрыи мужу, бог ти будь на помоч* [90, вып. 7, с. 18];

драмаць ‘бяздзейнічаць, заставацца без прымянення’: *Не пужайся, што вольные силы Ў путах дрэмлюць з канца да канца... Ешчэ прыдзе весна!* – у ст. бел. *перан.* да ‘дремати’: *дремала дша мота ѡт смѣтку* [90, вып. 9, с. 73].

У асобных выпадках семантычны перанос у Янкі Купалы і ў стара-беларускіх помніках засноўваўся на розных прыметах, напрыклад:

даць славу ‘паказаць, прадэманстраваць’: *Ужо з сваім аклічным словам Прарок далёка быў вядом, Народу имат збудзіў к дням новым, Даў славу братнюю братом* – ст. бел. ‘пакаяцца’: *призвали прето повторе человекѣка, который былъ слѣпъ, и рекли емѸ, дай славу БгѸ* [90, вып. 7, с. 265].

У большасці выпадкаў у купалаўскіх творах фіксуецца пераносы, якія адбыліся на пазнейшых этапах развіцця мовы, напрыклад:

ажыўляць перан. ‘рабіць прыгажэйшым, больш прывабным, расквечваць яркімі фарбамі’: *Эх, ты, лета, гарачае, бурнае! Ажыўляеш ты поле і луг;*

бледны перан. ‘бедны, нецікавы’: *Бледные будніе дні... мутнай пльвуць паласой;*

глядзец перан. ‘віднецца, паказвацца адкуль-н.’: *Лето настало. Ужо колас глядзеў... і інш.*

Пераноснасць выкарыстання пералічаных лексем вызначаецца паводле наступных прымет. Лексемы не страцілі сувязі з зыходнай семай, але выведзены за межы звыклых спалучэнняў са словамі (лексема *бледны* выйшла са сферы колеравай лексікі, лексема *глядзец* спалучаецца з неадушайлёным назоўнікам, лексема *ажыўляць* прымяняецца ў спецыфічным суб’ектна-аб’ектным атачэнні), у выніку чаго ўтварыўся новы змест ужывання. Пры лексемах адсутнічаюць словы, якія б адносілі іх да прамых значэнняў. Семантычны зрух, адлюстраваны ў лексеме *ажыўляць*, адзначаны і ў аднакарэнных словах (гл.: *ажыўшы перан.* ‘бліскучы, ззяючы’: *Razsypajsia [sonce]... Brylancistaj ażyjšaj rasoj*), а лексема *глядзец* на пачатку XX ст. ва ўказаным значэнні спалучалася не толькі з лексмай *колас* (гл., напрыклад: *Дзе-не-дзе глянэ нудная вербина, блисне бярэзіна...*).

Да ліку купалаўскіх *вобразных ужыванняў* можна аднесці такія прыклады:

агледзіны вобразн. да ‘агляд’: *Аж прыйдзе іншы год з рукою лёгкай Агледзіны рабіці новых дзён;*

выснуты вобразн. да ‘сатканы’: *Дума пылала дзіўным жарам, бы з зораў выснутая ніць, Што сьвет магла-б сваім пажарам Абвіць...;*

дзіва вобразн. да ‘нешта незвычайнае; дзівосы, цуды’: *Na niebi zory ižo mihciać... Na biel-świet dziwu wypraŭlać placiecca počka-čarajnica* і інш.

Прыведзеныя лексемы ўжываюцца ў арыгінальных кантэкстах, нехарактэрных для агульнай мовы. Яны цесна спаяны з іншымі элементамі выказвання, суправаджаюцца словамі, якія спрыяюць раскрыццю іх семантыкі. Усё гэта пацвярджае прысутнасць вобразнай кампаненты ў іх значэнні.

У цэлым сярод лексем з непрамым значэннем у купалаўскіх кантэкстах выпадкі надання словам пераносных значэнняў складаюць прыкладна 62,5 %, на вобразныя ўжыванні прыпадае адпаведна 37,5 %.

У прааналізаваных купалаўскіх тэкстах найчасцей вобразна-пераносным пераўтварэнням падлягаюць дзеясловы, напрыклад:

абAPERЦІся *вобразн.* да ‘налегчы на што-н.’: *Ustanie cień z ziemi mojej Na krzyż abaprecsa;*

аБЫЙмаць *перан.* ‘акружаць з усіх бакоў’: *I ўrok i žalot abyjmaje noć kryłot;*

адзначаць *вобразн.* да ‘абазначаць’: *A ižo niawidzima ruka na niebi roйнас adznačaje;*

бІЦца *перан.* ‘супраціўляцца чаму-н.’: *Гэтак и бьецца бедак чэлавек з хмарами, з думами цэлы свой век;*

гадаваць *вобразн.* да ‘вырошчваць, даглядаць’: *Гадаваў бы ў вечным цвеце поле і лугі... і інш.*

Назоўнікі і прыметнікі радзей уключаюцца ў падобныя працэсы, напрыклад:

агонь *перан.* ‘палымянасць, душэўны ўздых’: *Хай горкіе слэзы... Дадучь табе, браце, сил горэ змагаці и ў сэрцы распаліць агні;*

аздоба *вобразн.* да *перан.* ‘упрыгожанне’: *Moj dom – pieščanyje razłohi... Hdzie ў skibach ład wiaduć naroħi, Azdobaj ćwiet – ćyrwonу pot;*

гутарка *вобразн.* да ‘дзелавае або сардэчная размова’: *Колас з коласам гутарку дзиўную Завялі – мо на хмары злуюць?;*

акрываўлены *вобразн.* да ‘заліты крывёю’: *А там на акрываўленых палёх крывёй людзкой, Нявольнік для нявольніка грабніцу рые;*

апраметны *перан.* ‘асляпляльны’: *Ци то сонейко Загасілося, Ци то скрылося Апраметнае?;*

гругановы *перан.* ‘чорны’: *...[нос] Hruhanowым kryłot spawiwaje.*

Дарэчы, такая сітуацыя даволі своеасаблівае, паколькі традыцыйнае лічыцца, што найбольшую схільнасць да семантычных пераўтварэнняў выяўляюць назоўнікі з прадметным значэннем, а таксама прыметнікі, якія абазначаюць канкрэтныя фізічныя адзнакі і якасці прадметаў і прыметнікі са значэннем колеру. Дзеяслоўныя пераасэнсаванні, магчыма, можна аднесці да адметных характарыстык семантычнай творчасці Янкі Купалы.

Словы, якія ў Купалы падлягаюць пераасэнсаванню, пераважна агульнамоўнага характару (гл. вышэй). Толькі зрэдку можна канстатаваць наяўнасць семантычных перанясенняў сярод афіксальных наватвораў:

абгалочэны *перан.* ‘раздзеты’: *Я – тая плачка сумная – бяроза, У восень абгалочэна з лістоў;*

аклічны *вобразн.* да ‘які заклікае да чаго-н.’: *Ужо з сваім аклічным словам Прарок далёка быў вядом.*

Пераносныя значэнні і вобразныя ўжыванні ў Янкі Купалы пераважна заснаваныя на метафарычных пераносах. І гэта невыпадкова, бо метафара цесна звязана з кагнітыўнымі працэсамі, сацыяльнымі актамі, асаблівасцямі маўленчай дзейнасці і з'яўляецца канстутыіруючым фактарам усіх разумовых пабудов і моўных рэканструкцый карціны рэальнага свету. Аднак метафара выступае не толькі ў ролі паэтычнай фігуры, але і дзейснага намінацыйнага сродку мовы.

У Янкі Купалы адзначаюцца як агульнамоўныя метафары (напрыклад, аддавацца *перан.* 'аддаваць сябе ва ўладу каму-н.': *Стыд спанаваў мяне, Што я на вуліцы тэй быў І аддаваўся нейкай візій усей душою*; галасіць *вобразн.* да 'галосна плакаць, прыгаворваючы': *Вецер стогне над ім [курганом]... Аб мінуўшчыне ў жалых галосе*; гаспадар *вобразн.* да 'распарадчык': *Мы жыццця гаспадары і інш.*), так і паэтычныя метафарычныя пераўтварэнні (напрыклад, абняцца *перан.* 'далучыцца адзін да аднаго': *Ніш абнялася с сёўножы*; божы *вобразн.* да 'які мае адносіны да Бога': *Абнялася ты з jej Воўт спот парылі...*; гмах *перан.* 'пра што-н. велічнае': *Грамада вялікі гмах: Адзін ляжэ – сто ідзе*).

Да функцыянальных пераносаў, зафіксаваных у купалаўскіх тэкстах пачатку ХХ ст., відаць, можна аднесці пераасэнсаванне лексемы **асветліць** *перан.* 'напоўніць святлом': *Асветлю хорам сваіх дум яснотай*.

Развіццё пераноснага значэння ў слове, якое абазначае спецыялізаванае дзеянне, можна паказаць на прыкладзе лексемы **вылушчыць** *вобразн.* да 'выняць, дастаць': *О, каб ён [ястрэб] вылушчыў душу мне с цела*.

Купалаўскія тэксты даюць магчымасць прасачыць розныя тыпы семантычных зрухаў, усе стадыі пераходу ад ужывання да значэння:

- развіццё пераноснага значэння пры захаванні прамога, напрыклад: **бледны** 'бедны, нецікавы' (*Бледныя будніе дні... мутнай плывуць паласой*) пры прамым значэнні 'без румянцу, бяскроўны';

- узнікненне новага слова ў пераносным значэнні, напрыклад: **абгалочны** *перан.* 'раздзеты' (*Я – тая плачка сумная – бяроза, У восень абгалочэна з лістоў*); **апанурыцца** *перан.* 'зрабіцца панурым, змрочным' (*Песьні вольныя Апанурылісь*);

- захаванне значэння пры новым ужыванні слова, напрыклад: **глянуць** *вобразн.* да 'кінуць позірк': *У будучыні хланіе Думкай піесьня Дудара*;

- перанос значэння без эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў, напрыклад: **бітва** *вобразн.* да 'бітва, сутычка': *Moj dom – przywolle zwiezdnej dali ... Hdzie bitwy tocié wietroy chwali*;

- перанос з адначасовым наданнем лексеме пэўнай эмацыянальнай характарыстыкі, напрыклад: **апраметны** *перан.* 'асляпляльны': *Ци то сонейко Загасилося, Ци то скрылося Апраметнае?; галасіць *вобразн.* да 'галосна плакаць, прыгаворваючы': *Вецер стогне над ім [курганом]... Аб мінуўшчыне ў жалых галосе*.*

У слоўніку сучаснай мовы адзначаецца прыкладна пятая частка пераносна-вобразных купалаўскіх ужыванняў (напрыклад, **адлетаць перан.** ‘адыходзіць, знікаць’: *Якбы с тым сьвістам адлетало шчасьце і жыцьцё* – у сучаснай мове ‘тс’: *Дні дзяцінства адляцелі* [287, с. 151]; **біць перан.** ‘моцна праўляцца’: *Krasa bje s kniazieiŋnych zranic* – у сучаснай мове ‘тс’: *...біла пльнь імкненняў* [287, с. 379] і інш.). Адзначым, што для аднаго аўтара гэта даволі высокі паказчык, які характарызуе моўнае чужэ Янкі Купалы і актыўнасьць яго семантычнай дзейнасьці. Пераемнасьць семантыкі адзначаецца ў дачыненні да выпадкаў ужывання слова ў пераносным значэнні. Вобразныя ж ужыванні засталіся ў сваёй большасці прыналежаюць аўтарскай мове Янкі Купалы, адзнакамі яго арыгінальнага ідыястылю, праявамі яркай пісьменніцкай работы над зместам слова.

Прааналізаваны матэрыял выявіў актыўны ўдзел Янкі Купалы ў станаўленні сістэмы вобразна-пераносных значэнняў беларускай мовы пачатку ХХ ст. Купалаўскія ўжыванні лексем з агульнамоўнымі семантычнымі зменамі садзейнічалі замацаванню ўжо вядомых мове семантычных зрухаў. Індывідуальныя купалаўскія вобразныя пераносы, хаця і не атрымалі пашырэння за межамі аўтарскіх тэкстаў, паслужылі свайго роду семантычнай сыравінай для далейшага ўтварэння абагульненых паняццяў, базай для ўзвыдзення слоў на новую ступень абстрактнасці, бо асацыятыўны патэнцыял пісьменніцкіх моўных сродкаў дазваляе пашыраць змястоўны аб’ём лексем, ужывальных у мастацкім маўленні, і тым самым дае непасрэдня прагматычныя вынікі.

Купалаўскія вобразна-пераносныя ўжыванні прадэманстравалі, што беларуская семантычная сістэма пачатку ХХ ст. валодала высокім патэнцыялам і добрымі перспектывамі, паколькі менавіта змены значэнняў слоў азнамяноўваюць развіццё мовы. У сваю чаргу гэта сведчыць пра тое, што ўжо на пачатковым этапе свайго станаўлення новая беларуская літаратурная мова мела аднакі высокай арганізацыі, адной з умоў чаго з’яўляецца гнуткасць і разгалінаванасць семантычнай сферы.

Аналіз купалаўскіх кантэкстаў таксама выразна паказаў, што фарміраванне значэнняў на пачатку ХХ ст. адбывалася не толькі ў агульнамоўных мінімальных, але і ў разгорнутых мастацкіх кантэкстах, і вялікая роля ў гэтым працэсе належала беларускім майстрам слова.

4.2. СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ З УДЗЕЛАМ ЗАПАЗЫЧАНАЙ ЛЕКСІКІ

Трапляючы ў асяроддзе прымаючай мовы, іншамоўныя адзінкі ў ходзе асваення на лексіка-семантычным узроўні не толькі самі прыстасоўваліся да прымаючага беларускага моўнага асяроддзя, але і аказвалі актыўны ўплыў на лексіка-семантычную сістэму мовы-рэцыпіента, стымулюючы разнастайныя семантычныя працэсы ў сферы спрадвечнай беларускай лексікі.

4.2.1. Семантычныя трансфармацыі запазычанняў у беларускай тэксьце

Семантычная адаптацыя іншамоўнай лексікі ў любой прымаючай мове істотна адрозніваецца ад адаптацыі фармальнай. У ходзе фанетычнага і марфалагічнага асваення чужыя словы не ў стане пахіснуць устойлівасць адпаведных сістэмных узроўняў і таму займаюць залежнае становішча ў новым моўным асяродку. Асноўным накірункам развіцця іх формы з'яўляецца нівеліроўка зыходных фармальных рыс і паступовае больш ці менш поўнае падпарадкаванне фанетычным і марфалагічным законам мовы-рэцыпіента. Характэрная ж асаблівасць семантычнай адаптацыі запазычаных слоў заключаецца ў тым, што ў гэтым выпадку характарыстыкі іншамоўяў фарміруюцца пад перакрываваным уздзеяннем дзвюх моўных сістэм: зыходнай і прымаючай. Прычым у канкрэтных выпадках пераважаючым можа з'яўляцца або імпульс да семантычнага змянення пад уплывам прымаючай сістэмы, або тэндэнцыя да захавання аўтэнтычнага значэння.

На пачатку XX ст. склаліся спецыфічныя абставіны для ўключэння іншамоўяў у лексіка-семантычную сістэму беларускай мовы. У гэты час непазбежны для пачатковага этапу моўнага развіцця інтэнсіўны прыток запазычанняў сумяшчаўся з актыўным моўным будаўніцтвам на базе ўласных лексічных сродкаў. Як такая сітуацыя адбілася на характары семантычнай адаптацыі іншамоўяў, якія фактары паўплывалі на асаблівасці і асноўны накірунак гэтага працэсу – несумненна, цікавае і актуальнае лінгвістычнае пытанне.

4.2.1.1. Паланізмы

Аналіз паказаў, што семантыка запазычаных польскіх лексем для тагачасных носьбітаў беларускай мовы была цалкам празрыстай. Пра гэта сведчыць той факт, што зафіксаваныя паланізмы ў пераважнай большасці выпадкаў уключаліся ў кантэкст без дадатковых паясненняў і не суправаджаліся тлумачэннямі (Дзесяткі тысяч народу... любаваліся... нявіданым і найпрыгажэйшым у свеці відавiскам. Н. Н., 1912, № 2; ...вызвалi усіх [вучняў] на сярэдзiну клясы... дай давай цвiчыць розгамi. Н. Н., 1914, № 16).

Вынікі адаптацыі паланізмаў на глебе беларускай мовы былі неадзначнымі і найперш таму, што семантычныя характарыстыкі польскіх лексем фарміраваліся пад непасрэдным уздзеяннем не толькі мовы-рэцыпіента, але і мовы-донара. Акрамя таго, давала сябе адчуць і наяўнасць індывідуальных варыянтаў асваення, непазбежная пры адсутнасці строгіх лексічных норм. Прасочым тое, як пры беларуска-польскіх кантактах праяўляліся найбольш тыповыя для семантычнай адаптацыі з'явы.

Шанс трапіць у беларускую мову без якіх-небудзь семантычных трансфармацый мелі выключна адназначныя польскія лексемы. Напрыклад, лексема *atrament*, ужытая ў польскім слоўніку Я. Карловіча [342] у сэнсе ‘plyń do pisania’, тое ж значэнне мае і ў беларускай мове пачатку XX ст.: *Замест атрамэнту ён [пустэльнік] пішыць крывёю* (Н. Н., 1915, № 8). У сваім зыходным значэнні выкарыстаны ў беларускіх тэкстах і лексема *zegarek* – ‘hrzyzad mechaniczny do mierzenia i wskazywania czasu’ (*Разбойнікі адабравлі ад беднаго майстра тры зэгаркі и грошы...* Н. Н., 1908, № 22), *gonta* – ‘deszczulka do pokrywania dachu’ (...*калі ўжо агонь знішчожыў больш як 20 хат і занялася цэркоў, узяўся такі вецер, што гонты разам з агнём перэкінуў ажно за вярсту*. Н. Н., 1910, № 22). Аналагічным спосабам адаптаваліся ў беларускай мове монасемантычныя лексемы *huta*, *strejkować*, *mosiądz* і некаторыя інш.

Польская лексема ў беларускай мове пачатку XX ст. звычайна не мела самастойнага значэння, якое б разыходзілася са значэннямі гэтай лексемы ў мове-крыніцы. Выпадакў поўнага семантычнага пераафармлення не зафіксавана ўвогуле. Прыклады ж частковых семантычных змен польскай лексемы пры ўвядзенні ў беларускую мову сустракаюцца, але выключна рэдка. Так, лексема *żołnierz*, якая ў польскай мове мае значэнне ‘osoba odbywająca służbę wojskową, członek sił zbrojnych danego państwa’, у беларускай мове ўжываецца ў звужаным, удакладненым значэнні – ‘салдат польскай арміі’: *Polskije «żoŭnieru» išli na kazakoj* (Н. Н., 1910, № 16–17).

У пераважнай большасці выпадкаў з усіх значэнняў шматзначных запазычаных лексем пашырэнне ў беларускай мове атрымліваюць толькі некаторыя з іх, а найчасцей увогуле толькі адно¹. Напрыклад, такая сітуацыя мела месца пры асваенні польскіх лексем *herbata*, *gwiazda*, *szacunek*. Слова *herbata* у польскім слоўніку Я. Карловіча асэнсоўваецца як: ‘1. drzewo herbatowe; 2. suszone liście tej rośliny; 3. napój z liści tej rośliny; 4. H. burbonska = napar z liści rośliny: angurek wonny; 5. przen. przyjęcie wieczorne z herbatą’. У беларускіх тэкстах яно ўжываецца толькі ў 2-м і 3-м значэннях: *У Англии, где акызы малы, фунт гарбаты каштуе поўрубля; и кожны яе ужывае...* (Н. Н., 1908, № 7); *Тут пачаў ён [Сымон] сёрбаць гарбату и циха стала на чайнай* (Н. Н., 1908, № 4). З дзевяці значэнняў, у якіх слова

¹ Даследчыкі адзначаюць, што ў беларускіх гаворках пры семантычнай адаптацыі паланізмаў «у радзе выпадкаў у запазычаных з польскай мовы адзначаецца семантычнае ўзбагачэнне слова, абрастанне яго новымі адценнямі значэнняў» [11, с. 9]. Намі такія выпадкі не былі зафіксаваны. Гэта, натуральна, не можа быць бяспрэчным доказам поўнай адсутнасці такой з’явы, як пашырэнне семантычнага аб’ёму паланізмаў на беларускай моўнай глебе ў XIX – пачатку XX ст. Але ўсё ж адваротны семантычны працэс – звужэнне семантыкі польскіх запазычанняў – быў значна больш заўважальным.

gwiazda ужываецца ў польскай мове, у беларускіх тэкстах замацавалася толькі тры: ‘*światło niebieskie*’ (*И пра хмарки [пей песни], што срэдзь неба, Траўку зелененьку, Пра то жыто, што дасць хлеба, Гвязду залаценьку.* Н. Н., 1906, № 2); ‘*rzecz podobna z kształtu do gwiazdy*’ (*На ём была белая тонкая кашуля, а на галаве спраўна сядзела шапка з нейкай бліскучай гвяздой.* Н. Н., 1912, № 6); ‘*przyrząd w rodzaju latarni, zwyżajowy, doroczny, kołędowy*’ (... , *на сцэну выходзіць грамадка хланцоў з агністай гвяздой і с Калядак.* Н. Н., 1912, № 3). Пры слове *szacunek* у польскім слоўніку падаюцца значэнні: ‘1. szacowanie, ustanowienie ceny, ocena; 2. cena ogólna czego, ustalona wartość czego; 3. cennik, taksa; 4. szacunkowe [Podatek szacunkowy]; 5. popis, naznaczenie poboru; 6. krytyka złośliwa, obmowa, szkalowanie, oszczerstwo; 7. poważanie, cześć, uszanowanie, respekt’. У кантэкстах жа картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» засведчана толькі апошняе значэнне дадзенай лексемы: *За сваю службу [пажарную] хоць ніхто грошэй не бярэ, але за тое маюць шацунак і паважанне ад усіх людцоў* (Н. Н., 1907, № 21).

Крытэрыі адбору семантычных адзнак не маюць выразнага праяўлення. Больш-менш абазначыліся толькі некаторыя з іх. Асноўным паказаннем пры адборы служыў характар значэння. Так, калі слова ў польскай мове мела прамыя і пераносныя значэнні, то прыярытэтам пры запазычванні карысталіся прамыя значэнні, а пераносныя выключаліся з семантычнага аб’ёму: напрыклад, не ўвайшло ў беларускую семантычную сістэму пераноснае значэнне лексем *gwiazda* – ‘*osobistość sławna, znakomitość*’, *blady* ‘*słaby, niedokładny..., niewyraźny, niejasny, niedobitny*’, *przedki* – ‘*roguwcy, niecierpliwy*’, прытым, што прамыя значэнні гэтых слоў фіксуюцца ў беларускіх кантэкстах пачатку ХХ ст. Пры выбары паміж канкрэтным і адцягненым значэннем перавага аддавалася апошняму тыпу значэнняў: напрыклад, толькі ў адцягненых значэннях у беларускіх тэкстах ужываюцца лексемы *widowisko* (‘*widziadło, widzenie, widok, obraz*’: *Дзесяткі тысяч народа высыпало на абодвы бакі Віліі рэкі і любаваліся гэтым нявіданым і найпрыгажэйшым у сьвеці відавіскам.* Н. Н., 1912, № 26) і *jedzenie* (‘*czupność cz. jeść*’: у выразях *патрэба едзэння, маце со до едзэння*). А канкрэтныя значэнні ўказаных лексем (*widowisko* як ‘*widownia, teatr*’ або ‘*przedstawienie, spektakl*’; *jedzenie* як ‘*jadło, pokarm, strawa*’) на беларускай глебе не прыжыліся. Найменшую верагоднасць праявіцца ў сістэме прымаючай беларускай мовы мелі вузкасפעцыяльныя значэнні. Напрыклад, пры адаптацыі польскіх лексем *bezpieczeństwo*, *gwiazda*, *ciągły* менавіта такія значэнні не ўвайшлі ў беларускую мову: *bezpieczeństwo* як ‘*fiz. Łampa bezpieczeństwa i lek. odporność wobec chorób zaraźliwych*’, *gwiazda* як ‘*bot. Jazgrza; lek. opaska na skroń nakładana; woj. narzędzie do probowania wagiomiaru i równości kanału armatnego*’, *ciągły* як ‘*fortep. Drzewo ciągle = ze słojem równym, prostym, bez sęków*’.

Указаныя заканамернасці не былі абсалютнымі і абавязковымі. А ў шэрагу выпадкаў устанавіць пэўныя крытэрыі адбору значэння ўвогуле немагчыма. Напрыклад, цяжка растлумачыць, паводле якіх прынцыпаў у беларускім прымаючым асяроддзі выбіральна замацоўваліся значэнні польскіх лексем *żegnacca* (з двух польскіх значэнняў: «1. *żegnać kogoś...*, *wypowiadać słowa pożegnania*, *wykonywać gesty pożegnalne*; 2. *kreślić reka znak krzyża na sobie*» у беларускіх тэкстах ужывальнае толькі другое: *Апамятаўшыся крыху, пачаў я жэгнацца, пацеры шаптаць ды ўзірацца ў бакі...* Н. Н., 1914, № 46) або *fachowy* (з двух польскіх значэнняў: «1. *pewnemu fachowi poświęcony, specjalny, zawodowy*; 2. *biegly w pewnym fachu, obeznany w nim specjalnie*» на беларускай глебе прыжылося толькі першае: *Да фаховых (профэсійнальных) саюзоў рабочых належыць цяпер блізка поу мільена людзей.* Н. Н., 1907, № 26).

Адсутнасць дакладных крытэрыяў семантычнага адбору сведчыць аб тым, што паланізмы на пачатку ХХ ст. у семантычных адносінах былі недастаткова трывала адаптаваныя беларускай мовай. Пацверджаннем гэтага вываду з’яўляецца і той факт, што ў большасці выпадкаў паланізмы ўжываліся як семантычныя дублеты беларускіх лексем. Так, паняцце ‘маленні, просьбы’ перадавалася і польскай лексмай *modły*, і беларускай лексмай *малітва*, паняцце ‘бялявы, які па колеру скуры або афарбоўкі набліжаецца да белага’ – лексмамі *blady* і *бледны*. Паралельна ў адных і тых жа значэннях ужываюцца таксама лексемы *зэгарэж* і *гадзіннік*, *заушэ* і *заўсёды*, *жадны* і *ніякі* і інш. А паняцце ‘апошні месяц у годзе’ мела нават тры варыянта абазначэння: *грудзень* (пол. *grudzień*), *дзекабр* (рус. декабрь) і *снежань*. Толькі вельмі невялікая колькасць паланізмаў была безэквівалентнай і займала пэўныя семантычныя нішы манапольна, не дзелячы іх з адпаведнымі беларускімі лексмамі. Гэта, напрыклад, лексемы *cytryna*, *gonta*, *gebel*, *winkiel*.

Паказаныя асаблівасці працэсу семантычнай адаптацыі паланізмаў на беларускай глебе пачатку ХХ ст. сведчаць аб недастатковай засвоенасці польскіх лексем у семантычных адносінах, што праявілася ў адсутнасці строгіх крытэрыяў семантычнага адбору і пашыранасці міжмоўнай семантычнай дублетнасці. Такая сітуацыя, відаць, у многім была абумоўлена свайго роду рускамоўнай экспансіяй, у выніку якой перакрываліся каналы беларуска-польскага семантычнага ўзаемадзення і працэс семантычнага асваення набываў некаторыя адзнакі стыхійнасці. Аднак наяўнасць нават невыразных заканамернасцей семантычнага запазычвання паланізмаў азначае, што гэты працэс не быў цалкам механічным. Адсюль вынікае больш шырокі вывад, а менавіта, што беларуская мова на пачатку ХХ ст. пад уплывам тэндэнцый беларускага моўнага і культурнага адраджэння з’яўлялася не пасіўным рэцыпіентам, а актыўнай прымаючай сістэмай.

4.2.1.2. Русізмы

Аналіз паказаў, што семантыка запазычаных рускіх лексем, як і польскіх, для тагачасных носьбітаў беларускай мовы была цалкам празрыстай. Пра гэта сведчыць тое, што зафіксаваныя русізмы ў пераважнай большасці выпадкаў уключаліся ў кантэкст без дадатковых паясненняў і не суправаджаліся тлумачэннямі (*Барон сказаў, што ніякіх жалабоў на ўласці не было*. Н. Н., 1907, № 21; *Нідаўна уцёк с Кацерынослаўля дзалапраіздзіцель сыскнога аддзелення Белаусов*. Н. Н., 1913, № 7).

Вынікі адаптацыі русізмаў на глебе беларускай мовы пачатку ХХ ст. былі вельмі неадназначнымі.

Без якіх-небудзь семантычных трансфармацый у беларускую мову траплялі выключна адназначныя рускія лексемы. Напрыклад, лексема *житель*, ужытая ў слоўніку У. Даля [92] у сэнсе ‘проживающей гдѣ постоянно... осѣдло или кочевьемъ’ (т. 1, с. 545), тое ж значэнне мела і ў беларускай мове пачатку ХХ ст.: *Nieŭradzaj siolietni u Sybiry dobra daŭsia u znaki tamtejszym žycielam* (Н. Н., 1910, № 3). У сваім зыходным значэнні выкарыстаны ў беларускіх тэкстах і лексема *предатель* (*Газэтка «Наша Ніва» писала, што між тыми прадацелямі, што атдалі нашу долю паном, были и нашиѣ выбаршчыки Кононович и Цихно* (Н. Н., 1907, № 10), *допрос (I цяпер, пасля дапросу сьведкоў, суд ужо прыступіў да гэтай справы*. Н. Н., 1913, № 42). Аналагічным спосабам адаптаваліся ў беларускай мове монасемантычныя лексемы *рекомендовать*, *письмоводитель*, *счетоводство*, *привет*, *прощанье*, *плашмя* і многія інш.

Руская лексема ў беларускай мове пачатку ХХ ст. звычайна не мела самастойнага значэння, якое разыходзілася са значэннямі гэтай лексемы ў рускай мове. Выключэнні сустракаюцца даволі рэдка, напрыклад: лексема *словарь*, якая ў слоўніку У. Даля мае значэнне ‘речникъ, лексиконъ; сборникъ словъ, реченій какаго-либо языка, съ толкованьемъ или съ переводомъ’ (т. 4, с. 222), у беларускай мове – ‘сукупнасць слоў, якія выкарыстоўваюцца кім-небудзь’: *Ni ŭ adnaho našaho paety nima takoha bahataha sławara, jak u Kupały* (Н. Н., 1911, № 3).

У пераважнай большасці выпадкаў з усіх значэнняў шматзначных запазычаных лексем пашырэнне ў беларускай мове атрымліваюць толькі некаторыя з іх, а найчасцей увогуле толькі адно. Напрыклад, такая сітуацыя мела месца пры асваенні наступных рускіх лексем *правительство*, *бумага*, *пример*. У слоўніку У. Даля слова *правительство* асэнсоўваецца як ‘правленье или управленье, начальствование; || степень, сила и пространство, область власти начальника; || начальство, власти, совокупность сил управления’ (т. 3, с. 379). У беларускіх тэкстах пачатку ХХ ст. яно ўжываецца толькі ў значэнні ‘вышэйшы выканаўчы і распарадчы орган

дзяржаўнай улады’, што адпавядае трэцяму яго значэнню ў рускай мове: *Близка ўсе расходы Дума зацверджае так, як написала правіцельства.* (Н. Н., 1908, № 9). Слова *бумага* ў слоўніку У. Даля абазначае: ‘хлопчатая бумага, хлопок, с^тмянны пух... хлопчатника; || прядево, нитки из этого хлопка; || граматка, бумага писчая; || всякого рода д^тловое письмо, служебное или частное’ (т. 1, с. 141). У беларускіх жа тэкстах яно ўжываецца выключна ў апошнім з указаных значэнняў: *Беларус надта баіцца падпісываць бумагі.* (Н. Н., 1908, № 10). Пры слове *прымер* У. Даль падае значэнні: ‘все, что прим^трено, добавлено м^трой. || Излишек, оказавшийся в чемь м^трою, противъ назначенья и счету...; || ошибка в м^трѣ, в перемѣркѣ, по коей нам^трено болѣе, ч^тмъ есть... || Образецъ, чему или кому должно слѣдовать, подражать. || Обращикъ, для прикладу, примѣненья, сравненья, для поясненья чего, объясненья чего на д^тлѣ, приложеньемъ къ д^тлу’. У кантэкстах картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» засведчаны толькі два апошняе значэнні дадзенай лексемы: *Быў бы прымер дзеткам і у самых колечы ды осталося-б разумнаго у галавах* (Н. Н., 1913, № 9); *Министром адказваў дэпутат Озоль. Ён правадзіў многа прымероў і прымерами пацвердзіў, што министр сам ілгаў* (Н. Н., 1907, № 20).

Крытэрыі адбору семантычных адзнак не маюць выразнага праяўлення. Аднак некаторыя з іх, на наш погляд, усё ж больш-менш абазначыліся. Асноўным паказаннем пры адборы службы характар значэння. З аднаго боку, прыярытэтам пры запазычванні карысталіся тэрміналагічныя, пераносныя і звязаныя значэнні. Праілюструем гэта прыкладамі. Так, значэнне лексемы *смета* ў беларускай мове адпавядае толькі аднаму з яе значэнняў у слоўніку У. Даля, якое можна абазначыць як значэнне тэрміналагічнага характару, – ‘прим^трный расчетъ, расцѣнка, роспись вещамъ, припасамъ, доставке, цѣнамъ, работамъ, на какое-либо дело...’ (т. 4, с. 242): *У ваўторак [Дума] павінна была разгледаць смету даходаў і расходаў гасударственных* (Н. Н., 1914, № 16). А, скажам, пры запазычванні лексемы *ветка* з усіх рускіх значэнняў у беларускай мове найбольш трывала замацавалася адно пераноснае значэнне, якое ў слоўніку У. Даля абазначана як ‘всякое боковое, побочное распространение, развѣтвление, отростокъ, одна половина развилыны’ (т. 1, с. 334): *На ветцэ жел. дар. паміж Гроднай і Волкавыскам цяпер ідзе рэвізія...* (Н. Н., 1910, № 19). У прамым значэнні ‘отрасль, побѣгъ дерева изъ сука’ гэтае слова адзначана выключна ў вершаваных тэкстах, і не выключана, што тут яно ўжываецца зыходзячы з патрэб рыфмы: *Raspuściuŝy wietki U hluchim prywollі, Sam adzin raŝcie jon Na dalokim poli* (Н. Н., 1911, № 23). Руская лексема *вопрос* у беларускіх тэкстах сустракаецца толькі ў складзе энсавы звязанага спалучэння: *На сядзядніним засяданні разбіралі «аграрный вопрос» (зямельную справу)* (Н. Н., 1907, № 4), а іншыя яе значэнні перадаюцца беларускай лексмай *пытанне*. З другога

боку, найменшую верагоднасць праявіцца ў сістэме прымаючай беларускай мовы мелі вузкаспецыяльныя або абласныя значэнні. Напрыклад, з мноства значэнняў лексемы *сковорода*, зафіксаваных у слоўніку У. Даля, у беларускай мове пачатку ХХ ст. фіксуецца толькі адно – ‘кухонная посуда, для жарення, пражэння; желѣзная і чугунная тарелка’ (т. 4, с. 200): *Запішчалі ў печы скваркі, аж звиніць скаварада* (Н. Н., 1908, № 7), а іншыя значэнні (напр., *Заводск. чугунный сосудъ, для выпуска изъ плавильной печи лишка роштейна або ярс. сводъ русской печи*) неўжывальныя.

Безумоўна, указанія заканамернасці не былі абсалютнымі і абавязковымі. Але яны з’яўляюцца паказчыкам таго, што семантычная адаптацыя русізмаў на глебе беларускай мовы пачатку ХХ ст. была не хаатычным, а свядомым і мэтанакіраваным працэсам.

Увогуле, у абставінах свайго роду рускамоўнай экспансіі існавала рэальная магчымасць таго, што пераважаючым тыпам узаемаадносін беларускай і рускай моў на семантычным узроўні магло стаць механічнае перанясенне на беларускую глебу рускіх лексічных адзінак ва ўсім семантычным аб’ёме. Аднак відавочна, што тэндэнцыі беларускага культурнага і моўнага адраджэння паслужылі стрымліваючым фактарам на шляху такога развіцця беларуска-рускіх узаемаадносін. У выніку іх беларуская мова пачатку ХХ ст. з’яўлялася не пасіўным рэцыпіентам, а актыўнай прымаючай сістэмай.

4.2.1.3. Украінізмы

Семантыка запазычаных *українскіх* лексем для тагачасных носьбітаў беларускай мовы не патрабавала тлумачэнняў: *Зычымо ім [украінцам] дабыць усё, чаго бажуюць...* (Н. Н., 1907, № 11); *Рожэва кветка на цёмнабуйных валасах белай пані схінулася як бранка ў няволі* (Н. Н., 1912, № 12–13).

Шанс трапіць у беларускую мову без якіх-небудзь семантычных трансфармацый мелі выключна адназначныя ўкраінскія адзінкі. Напрыклад, украінская лексема *ратай* з зыходным значэннем ‘пахарь’ [89, т. 4, с. 7] не змяніла яго пры асваенні беларускай мовай: *Вось і птушкі пяюць, вось і кветкі цьвітуць – Прыляцела вясна! Ратай ў полі гарэ, весяло на дварэ, Зелянее трава* (Н. Н., 1912, № 25) тое ж з лексмай *гарны* ‘хороший, красивый, пригожий’ [89, т. 1, с. 274–275]: *Над шляхам магіла, а на магілі такая гарная каліна вырасла* (Н. Н., 1912, № 5).

Украінскія, як рускія і польскія, лексемы ў беларускай мове пачатку ХХ ст. звычайна не мелі самастойнага значэння, якое б разыходзілася са значэннямі гэтых лексем ў мове-крыніцы. Выпадкаў поўнага семантычнага пераафармлення не зафіксавана ўвогуле. Прыклады ж частковых семантычных змен пры ўвядзенні запазычаных украінскіх лексем у беларускую мову сустракаюцца, але выключна рэдка. Так, украінская лексема *вылужыць*,

якая ў мове-крыніцы мае значэнне ‘добывати за допомогою води або певних розчинів з твердих речовин якусь іх складову частину...’ [256, т. 1, с. 425], у беларускім кантэксте мае значэнне ‘выштурхнуць’: – *Дзе? Што? – спытаў бацька апаўшым голасам, а сам пачуў, як уся яго скура як бы стала сцягацца, каб вылужыць яго цела* (Н. Н., 1912, № 5).

У пераважнай большасці выпадкаў з усіх значэнняў шматзначных запазычаных лексем пашырэнне ў беларускай мове атрымліваюць толькі некаторыя з іх, а найчасцей увогуле толькі адно. Напрыклад, украінская лексема-полісемант *бранець*, якая зыходна мела тры значэнні – ‘пленнік. военнопленний’, ‘рекрут’ і ‘нанятый человек для выдергивания конопли’ [80, т. 1, с. 92] – у беларускай мове дэманструе толькі першае з іх: *Tak, kaliś – ješče za kniazioŭ bielaruskich – byli u nas [na Bielarusi] ludzi niawolnyje, boľ z wajennyh brancoj-niawolnikoŭ* (Н. Н., 1911, № 35).

Крытэрыі адбору семантычных адзнак украінізмаў па прычыне мала-лікасці адзнак аналізу вызначыць увогуле немагчыма.

4.2.1.4. Балтызмы

Балтызмы ў беларускай мове пачатку ХХ ст. пераважна захоўваюць зыходную семантыку: *ройста* ‘балоцістае месца’ ад літ. *raistas* ‘тс’, *пуня* ‘сарай для сена і саломы’ ад лат. *punis* ‘тс’. Выпадкі семантычнага пераафармлення вельмі рэдкія: *грэбаваць* ‘гідзіцца, гадзіцца’ ад літ. *gerbiu* ‘хваліць’, *кволіць* ‘слабнуць’ ад літ. *kwolyti* ‘шанаваць’. Да важных семантычных характарыстык балтызмаў у беларускай мове пачатку ХХ ст. можна аднесці тое, што яны, як правіла, з’яўляюцца безэквівалентнымі, манапольна займаючы пэўныя семантычныя нішы. У перыяд, калі міжмоўная лексічная варыянтнасць была надзвычай распаўсюджанай, адсутнасць беларускіх аналагаў да балтыйскіх лексем служыць паказчыкам дастаткова глыбокай семантычнай асвоенасці балтызмаў, а таксама іх запатрабаванасці ў беларускай лексічнай сістэме.

4.2.1.5. Запазычанні з заходнееўрапейскіх моў

Іншамоўныя словы, запазычаныя з заходнееўрапейскіх моў, у адрозненні ад паланізмаў, русізмаў, украінізмаў і балтызмаў, у многіх выпадках былі незразумелымі ці не да канца зразумелымі для носьбітаў беларускай мовы і таму суправаджаліся ўласнамоўнымі тлумачэннямі, напрыклад: *Анэсія (прылучэньне) Карэі бадай нікому не была неспадзеванай...* (Н. Н., 1910, № 34); *Адгэтуль пайшлі тые абнемччыванья, абпалячыванья, мадзярызацыя і т. п., каторыя трымаюцца чыста працай рэнэгатоў, гэ-та значыць тых людзей, каторыя здрадзілі свой родны народ.* (Н. Н., 1912, № 8); *Skončuyšym školu dajuć atestat (swiedoctwo)...* (Н. Н., 1910, № 5); У

нас уся палиция дрэнная, трэба рабіць рэформы (перамены) (Н. Н., 1908, № 14); У часе, калі праглядалі праект рэформы (перастройкі) дэпартаментоў адзін с прыхільных сялян падаваў голас... затое, каб рэформа была расшырэна (Н. Н., 1913, № 14). Такія своеасаблівыя глосы, паясненні і тлумачэнні, як відаць з прыведзеных прыкладаў, не заўсёды дакладна і паслядоўна перадавалі значэнне запазычаных лексем. Аднак з іх дапамогай ажыццяўлялася першаснае прыстасаванне іншамоўяў да лексіка-семантычнай сістэмы мовы-рэцыпіента, «прымерка чужога і новага да звыклага, свайго» [43, с. 246], якая нярэдка прадвызначала далейшы лёс запазычання ў адносінах лексіка-семантычных паказчыкаў (сэнсавых сувязей, тыповых кантэкстуальных ужыванняў і г. д.)¹.

Цікава, што ў асобных выпадках запазычання выкарыстоўваліся як своеасаблівыя ўдакладняльнікі сэнсу беларускіх лексем, абазначаючы паняцце больш дакладна і ёміста: *Стэцкі гаварыў, што польскаму народу трэба даць усе правы (аўтаномію)* (Н. Н., 1907, № 13); *Верхоўны Глаўнакамандуючы перадаў... аб пацьвярджэньні Гасударам Імпэратарам як найхутчэйшага выкарыстаньня сіл агульназемскага хаўрусу, аказваючы яму патрэбную грашаўную помач, дзеля змаганьня з пашырэньнем пошэсьцяў (эпідэміі)* (Н. Н., 1915, № 11). Хутчэй за ўсё, аўтарамі такіх тэкстаў з’яўляліся людзі, якія валодалі замежнымі мовамі і для якіх значэнні іншамоўяў былі цалкам празрыстымі.

Пачатак XX ст. для вялікай колькасці лексем з’явіўся перыядам іх непасрэднага ўваходжання ў сістэму беларускай мовы. У сувязі з гэтым прыкметнай адзнакай семантыкі запазычаных слоў у гэты час была няпэўнасць і «размытасць» іх семантычных меж, што характэрна для любога пачатковага этапу станаўлення семантыкі запазычаных слоў у новым моўным асяродку. Сведчаннем няпэўнасці семантычнага становішча запазычанняў у беларускім моўным асяродку пачатку XX ст. могуць служыць факты іх узаемнага дубліравання. Так, у аналагічным значэнні – ‘прадстаўніцтва арганізацыі, установы’ ў тагачаснай беларускай мове ўжываліся лексемы *агэнтур* (*Выйшоў з друку і прадаецца па вялікіх кнігарнях нашага краю, па ўсіх агэнтур* «*Нашае Нівы*»... *першы беларускі календар «Нашае Нівы» на 1910 год*. Н. Н., 1910, № 1) і *агэнтво* (*Niejkaje ahienstwo... uziałosia raspradawać hetyje znaki* [«*Ўрwonaha kryža*»]... Н. Н., 1910, № 12). Узаемазамыняльнасць лексем, якія ў сучаснай мове займаюць асобныя семантычныя нішы, у дадзеным выпадку верагодна абумоўлівалася тым, што яны маюць адзін этымон (лац. *agens* – які дзейнічае [63, с. 11]).

¹ Больш падрабязна пра з’яву гласіравання заходнееўрапейскіх запазычанняў гл. п. 4.2.2.2.

На прымаючай беларускай глебе назіраліся таксама разнастайныя семантычныя «адлёты» [43, с. 243] ад зыходнага значэння запазычанняў. У гэтым плане паказальныя, напрыклад, своеасаблівыя кантэкстныя ўжыванні лексемы *geuэфт* (ад ням. Geschäft – 1) дело, занятые; 2) ремесло, занятие; 3) торговый дом, торговое заведение, торговля; 4) магазин, лавка; 5) торговое дело, сделка, операция [221, с. 586]) у значэнні ‘грашовы інтарэс’ (*Kali abodwy hasudarstwy [Ameryka i Japonija] padpišuc tuju umowu, to ... buduć pouynymi haspadarami na Dalokim Uschodzie, i dziela taho inšyje hasudarstwy, što tamaka majuć swaje hiešefty, rupiacca praškodzić hetamu siabarstwu*. Н. Н., 1910, № 12); лексемы *diskontirować* (ад англ. discount – учитывать, дисконтировать; сбавлять, скидывать, вычитать [4, с. 295]) у значэнні ‘выдзеліць грашовую пазыку ў абмен на векселі’ (*U našym kraju ... najbołš chodziać drobnyje tarhowyje wekseli; za 1908 hod hasudarstwieny bank «diskontirowaŭ» – značyć, pazučyŭ pad 159 tysiać wekseloŭ 22 miljonoŭ rub*. Н. Н., 1910, № 15) і інш.

Як правіла, зрухі семантыкі іншамоўя знаходзіліся ў межах асноўнага значэння, з якім запазычанне прыйшло з мовы-крыніцы. Выпадкі істотнага семантычнага пераасэнсавання сустракаюцца рэдка. Да іх ліку ў пэўным сэнсе можна аднесці, напрыклад, ужыванне лексемы *эканоміка* (гр. oikonomikos = які датычыць загадвання гаспадаркай [63, с. 380]) у значэнні ‘ашчаднасць, беражлівасць пры расходаванні чаго-н.; эканомія’ (*Гэтаго [друкавання кніжак большымі накладамі] вымагае эканоміка сіл*. Н. Н., 1912, № 6), што было звязана з ілжывай актуалізацыяй сэнсу, выкліканага тут, відаць, пэўнымі гукавымі асацыяцыямі; лексемы *гільза* (ад ням. Hülse – 1) струк, стручья, стручок; 2) луска, лушина, кожаца; 3) (Techn.) коробка, обойма; 4) патрон, гильза; 5) (Zool.carcinus) округло-панцирный краб [221, с. 1069] у значэнні ‘папяровая трубочка, якую набіваюць тыгунём пры вырабе папярос’ (*Савет міністроў написаў проект, каб налажыці новы падатак на гільзы і паперу для паперосаў*. Н. Н., 1907, № 5).

У большасці выпадкаў семантычны аб’ём іншамоўя ў новым моўным асяроддзі больш ці менш прыкметна карэктаваўся. Моўны адбор, як правіла, дзейнічаў у накірунку беларусізацыі зыходных семантычных характарыстык запазычання. Адною з найбольш тыповых разнавіднасцей мадыфікацыі была страта часткі семантычнага аб’ёму на беларускай глебе. Так, лексема *бюро* (ад франц. bureau – конторка, бюро, стол (в канцеляриях); || присутственное место, палата, приказ, канцелярия; || касса в (театре); || комитет [186, с. 198]) зафіксаваная ў значэннях ‘орган кіраўніцтва’ (*Яны [мужыкі] написали невялички закон аб зямлі. Выбраві бюро (раду) безпартыйных мужыкоў*. Н. Н., 1908, № 6) і ‘кантора’ (*У гэтае бюро трэба звертацца с поўнай верай, бо яно нікога не ашукае*. Н. Н., 1912, № 7);

лексема *гандаль* (ад ням. Handel – 1) дело, происшествие; 2) покупка, торговая сделка; 3) торговля, торг, коммерция; 4) тяжба, процесс, ссора, спор [221, с. 970]) у прааналізаваных кантэкстах ужывальная ў значэнні ‘гаспадарчая дзейнасць, звязаная з абаротам, купляй і продажам тавараў // Продаж тавару пакупнікам’ (Панамскі канал мае грамаднае значэнне для Амэрыканскага і ўсёсвятнага гандлю. Н. Н., 1913, № 37; Але вядомая рэч, што ў гандлі той перэважывае, хто ўмее лепш вясці гандэль і прадае тавар дзешавей. Н. Н., 1912, № 6). Назіраецца, хаця і больш рэдка, адваротная з’ява – утварэнне новых значэнняў шляхам метафарычных пераносаў, як, напрыклад, сталася з французскім словам *bouillon* (ключ, вскип; || бульон, отвар; || круглая складка (у пляць); || пузыр (в стекле); || *ветер*. Нарост у копытной стрелке у лошадей; || свёрнутая серебряная или золотая проволока; || очищение шерсти от жира перед её окрашиванием [186, с. 180]), якое ў кантэкстах «Нашай Нівы» мае значэнне ‘гасцінец, хабар’ (*Našu walasnyje sudzi pruzwucailisia da niejkhaho «buljonu»... Maješ jakuju sprawu ū sudzie, nu i hrej «buljon», bo sprawa schladaje... samy slabiejki «buljon» kaštuje 5 rubloj...* (Н. Н., 1910, № 12).

Семантычнае асваенне запазычанняў на беларускай глебе ў шэрагу выпадкаў суправаджалася з’яўленнем дэрыватаў іншамоўнага слова: *акцыя* – *akcioner* – *akcionerny*; *гарт* – *гартавачь* – *гартоўнасьць* – *гартоўны*; *дэкламацыя* – *дэкламавачь* – *deklamatar*; *рэформацыя* – *reformat* – *реформацкі*. Пры гэтым семантыка зыходнага запазычання і слоў, утвораных ад той самай асновы па словаўтваральных мадэлях мовы-донара і з дапамогай уласнамоўных словаўтваральных сродкаў, найчасцей была ўзаемаўключальнай: *акцыз* (установа, якая збірае падатак на тавары шырокага ўжывання, які ўключаны ў прадажную цану тавара) – *акцызнік* (служачы акцыза) – *акцызны* (які мае адносіны да акцызу). Аднак розныя словы з аднолькавай асновай маглі ўтвараць і адносна самастойныя лексіка-семантычныя рады, напрыклад, лексема *элемент*, якая ў «Нашай Ніве» зафіксаваная ў значэнні ‘члены сацыяльнай групы’ (*Што ж датычыць перэяленцоў-старавероў пасаджэных на землі, то гэты элемент не ўтрымаецца пры зямлі*. Н. Н., 1913, № 8) і яе дэрыват *элементарны*, які мае значэнне ‘які датычыць асноў чаго-н.; пачатковы’ (*Škoł – swaich, bielaruskich – my nia majem, a tyje, što ū nas jość, wučać tolki samych pačatkoj – čytać, pisać, rachawać. Ale elementarnaja nawuka sama pa sabie nia robić kultury*. Н. Н., 1910, № 16–17).

Паказаныя найбольш агульныя асаблівасці працякання семантычнага засваення заходнееўрапейскіх запазычанняў на пачатку ХХ ст. залежалі ад некалькіх унутрымоўных і пазамоўных фактараў.

А) Выразныя адрозненні адносна глыбіні асвоенасці беларускай лексіка-семантычнай сістэмай дэманструюць іншамоўі розныя па даўнасці запазычання. Так, запазычанні, якія былі вядомыя яшчэ старабеларускай

мове, а на пачатку XX ст. атрымалі сваё другое жыццё (напрыклад, *антэка, аргумент, брук, герб, гармонія, дыямант, інфармацыя, канцэлярыя, рэлігія, рэфэрат, юбілей* і інш.), як правіла, не патрабавалі тлумачэнняў у кантэксце, мелі ў беларускай мове разгалінаваную семантычную структуру і шматлікія дэрываты, што сведчыць аб іх трывалым замацаванні ў беларускай лексіка-семантычнай сістэме.

Запазычанні ж новага часу (*bos, бруствер, бюджэт, гарнізон, рэпрэсія, рэвізіцыя, эвідэцыя* і інш.) у большасці выпадкаў суправаджаліся беларускімі глосамі, выступалі як монасеманты і не вызначаліся словаўтваральнымі здольнасцямі.

Б) Глыбіня і характар адаптацыі запазычанняў непасрэдным чынам залежалі ад асаблівасцей іх семантыкі. Запазычанні з канкрэтным прадметным значэннем (*бруствер, бліндаж, варштан, hruntwaga*) мінімальна падлягалі семантычным трансфармацыям у адрозненне ад іншамоўных слоў абстрактнай семантыкі, найбольш здатных да разнастайных асэнсаванняў і тлумачэнняў [208, с. 95]. Напрыклад, лексема *asystencija* (ад лац. *assistens* – ‘памагаты’) у мове пачатку XX ст. даволі прыкметна адарвалася ад семантыкі этымона і ўжывалася ў значэнні ‘прадстаўніцтва’ (*Z jaho [šacha Persii] palacu adhetul [z Odessy] k jamu [u Franciju] odježdžajeć dam-skaja asystencija*. Н. Н., 1911, № 5).

Пры асваенні адназначных і шматзначных запазычаных лексем словы-монасеманты (*гафт, аўрэоля, бюджэт*) на разглядаемым пачатковым этапе адаптацыі без змен пераносілі ў новае моўнае асяроддзе свае зыходныя значэнні, а полісеманты на беларускай глебе звычайна зазнавалі змены або спрашчэнне семантычнай структуры. Выразныя крытэрыі адбору значэнняў вылучыць даволі складана. Можна адзначыць толькі адну цікавую асаблівасць: нярэдка беларуская мова ўспрымала неасноўныя, абмежаваныя значэнні запазычання, напрыклад, пераноснае значэнне лексемы *энергія* – ‘настойлівасць, жыццёвая сіла’ або спецыяльнае значэнне лексемы *акцыя* – ‘каштоўная папера’¹.

В) Ступень семантычнай асвоенасці была звязана таксама з наяўнасцю/адсутнасцю ў прымаючай беларускай сістэме ўласных лексічных сродкаў для перадачы паняцця, аналагічнага таму, якое абазначалася запазычаным

¹ Не выключана, што гэта было вынікам так званага двухкратнага ўваходжання запазычання ў мову. Пры гэтым адзін шматзначны этымон лексемы актуалізуе асобныя семемы на розных этапах развіцця мовы-рэцыпіента (гл., напрыклад, лексему *акцыя*, якая ў старабеларускай мове зафіксаваная са значэннем ‘судовы працэс’ [90, вып. 2, с. 95]). Прычым «пры першасным запазычанні часцей выкарыстоўваецца прамое значэнне лексемы-этымона, а пры другасным – пераноснае» [252, с. 110].

словам. Так, лексема *баталія* (ад франц. *bataille*) на пачатку ХХ ст. ужывалася дыферэнцыравана. Яна зафіксаваная толькі ў адным значэнні – ‘сутычка з узаемнымі пабоямі’ (*На праводным тыдню ў нашым рэстарані была надта вялікая баталія. Билися, хто чым папаў: киями, кулаками и бутэлькамі.* Н. Н., 1907, № 18). У пераносным значэнні гэтага слова – бурная сварка, бойка [63, с. 50] – у беларускай мове семантычная ніша была манапалізаваная лексемай *бойка*, а таксама лексэмамі *бой*, *бітва* славянскага паходжання.

Безэквівалентныя ж іншамоўі, для якіх не існавала беларускіх дублетаў, мелі больш шансаў для ўтварэння на беларускай глебе разгалінаванай семантычнай структуры (*акцыз, гімн, дакумент*).

Г) Лёс запазычанага слова ў беларускім прымаючым асяроддзі залежаў ад ужывальнасці іншамоўя не толькі ў мове-крыніцы, але і ў іншых мовах, якія непасрэдна кантактавалі з беларускай. Асаблівасці функцыянавання запазычання ў гэтых мовах у пэўным сэнсе прадвызначалі спецыфіку яго семантычнай адаптацыі ў беларускай мове, г. зн. узнікаў дадатковы пасрэдніцкі ўплыў. Для беларускай мовы найбольш прыярытэтнымі пасрэднікамі выступалі польская і руская мовы. Да выпадкаў праяўлення польскага ўздзеяння можна аднесці ўжыванне лексемы *рэпарацыя* (ад лац. *reparation* = аднаўленне ‘пакрыццё страт, панесеных у час вайны краінай-пераможцай, пераможанай дзяржавай, вінаватай у разгортванні вайны’ [63, с. 285]) у зафіксаваным ў «Нашай Ніве» значэнні ‘рамонт, штопка’ (параўн. польск. *герегасја, герагасја* – ‘*parawa*’ [344, III, с. 31]): *Анісім браў голку, ніткі, чэпляў на нос акуллары і садзіўся за рэпарацыю кажуха...* (Н. Н., 1913, № 28); лексемы *романс* (ад ісп. *Romance* – музычна-паэтычны твор для голаса з інструментальным суправаджэннем, які мае больш складаную, чым песня, форму [63, с. 270]) у значэнні ‘разнавіднасць літаратурнага твора, раман’ (параўн. польск. *romans* – ‘*Zmysłone hystorye*’ [344, III, с. 49]): *Так лаюцца, а глаўнае перэходзяць на асобы, што неяк прыпамінае романс англійскага пісара Діккенса «Запіскі Піквіцкага клуба»* (Н. Н., 1912, № 5).

Рускі ўплыў можна бачыць ва ўжыванні лексемы *дысыдэнт* (ад лац. *dissidens, -ntis* = нязгодны [63, с. 96]) у значэнні ‘вераадступнік’: *Імператрыца Кацерына II дабілася ад польскага ўраду роўных правоў для інаверцоў ды гэтых ешчэ болей раздражніла староннікоў агранічэння правоў дысыдэнтаў* (Н. Н., 1910, № 22) (параўн. рус. інов. *ѣрецъ* или *раскольникъ*, вообщє не принимающій господствующаго гдѣ исповѣданья [92, т. I, с. 437]).

Натуральна, што пералічаныя фактары ўплывалі на асаблівасці семантычнага асваення запазычаных лексем не адасоблена, а ў комплексе, пераплятаючыся і ўзаемадапаўняючы адзін другога.

4.2.2. Семантычныя трансфармацыі пад уплывам запазычаных асцінак

4.2.2.1. Рэакцыя на паланізмы і русізмы

Увядзенне польскіх і рускіх лексем у беларускі кантэкст не выклікала контрнамінатыўных працэсаў у прымаючай сістэме і не суправаджалася гласіраваннем. Напрыклад, паланізмы: *Укинуць да усяго гэтаго адну цытрыну, пакроеную плястэракам* (Н. Н., 1907, № 20) ...*малаядая пэрсіцкая Палата шчасліва тым, што можэ паслаць самыя шчырыя жычэння удачы сваей большай сястрэ* (Н. Н., 1907, № 10); русізмы: *У абычэйных магазынах ёсць немало у запасе уселякаго збожжжа* (Н. Н., 1914, № 38); *Маліўся дзядзька з тым рачотам, Каб кончыць модлы каля дома, Бо ў хаці нельга...* (Н. Н., 1912, № 39). Глосы пры славянскіх запазычаннях сустракаюцца дастаткова рэдка: *Пачали сягодня разглядаць ў Думе самую важную справу – аб ўсеобшчым (агульным) абучэнню* (Н. Н., 1907, № 18); *Кажная гміна (волосьць) [дауным дауно] абробляла свою зямлю, а посьле жыва людзи дзелілися усим, як браця* (Хто прыяцель); *Byli tady [u VIII, IX stalećci] bielarusy ižo chryścijanami i mieli klaštary (manastyry)... U nas [bielarusoi] užo tady byli wialikija miesty (harady) Horadnia (Hrodna), Minsk, Witebsk, Połacak i Smalensk (Stankiewiç)*. Заўважаны толькі адзінаковыя прыклады так званага адваротнага гласіравання, калі паняцце, выражанае беларускім словам, удакладнялася суадноснай запазычанай лексемай: *У школе недаўна поп зрабіў чытаньне и паказываў лятарню чарадзеиную (валіэбную), где были абразы з гисторыи сьвятой* (Н. Н., 1908, № 3); *палатняные парусы, крылля (жагли), аб зорках (звездах)* (Гутаркі аб небы). А ў адным выпадку зафіксавана тлумачэнне русізма праз паланізм, які, верагодна, у разглядаемы перыяд у беларускамоўным асяродку валодаў большай семантычнай празрыстасцю: *...piered porubam bylo uroćyšće, na katoraje schadziŭsia narod žertwy (afiary) spraiŭlać i čynić sudy* (Н. Н., 1910, № 15)¹.

Адсутнасць пры паланізмах і русізмах беларускамоўных адпаведнікаў непасрэдна ў кантэкстуальных межах, хутчэй за ўсё, выклікалася тым, што ў беларускай мове пачатку ХХ ст. не былі актуальнымі праявы моўнага пурызму. Беларускія лексемы, калі яны ўжываліся побач з запазычанымі, служылі найперш для спрашчэння працэсу ўваходжання іншамоўных слоў у лексіка-семантычную структуру беларускай мовы, прызначаліся для

¹ Адзначым таксама некалькі выпадкаў тлумачэння чэшскіх слоў і выразаў: *Ne dame se (недамося!); на здар Чэхам! (слава Чэхам)* (Маліновскі); *українізмаў: смычэ (цягнець) вазок* (Гутаркі аб небы).

тлумачэння «чужога» слова, а не для яго замены. Зусім натуральна, што польскія і рускія словы, зразумелыя большасці носьбітаў беларускай мовы, не патрабавалі ўласнамоўных рэпрэзэнтантаў і не суправаджаліся гласамі.

Польскія і рускія лексемы нярэдка манапольна займалі пэўную семантычную нішу: сярод паланізмаў гэта характэрна прыкладна для 25 % прааналізаваных адзінак¹, сярод русізмаў – для 31 %. Безэквівалентнымі з’яўляліся найперш словы з пэўным тыпам значэння, а менавіта:

- словы-тэрміны, з якімі «звязана дакладнае абазначэнне аб’ёму паняцця, выяўленне яго важнейшых прымет» [267, с. 64]. У мове-прымальніцы яны маглі быць замененыя толькі шматслоўнымі дэскрыпцыямі, што неапраўдана з пункту гледжання моўнай эканоміі. Да іх належаць, напрыклад, польскія лексемы *двутленэк* ‘вуглякіслы газ’ (*Гэты газ ёсць, значыцца, спалены, стлелы вугаль – яго і называюць у навуцы «двутленэк вугля»*). Н. Н., 1908, № 15), *вінкель* ‘сталярны інструмент для вызначэння прамых вуглоў’ (*Возьмем кельні, малаточки, Дзьве рыдлёўкі, вінкель, шнур, Гукнем: «людзі галубочки! Хто ахвочы класці мур?»*) Н. Н., 1913, № 34); рускія лексемы ‘агнеупорны які вытрымлівае ўдзеянне агню’ (*9 чэрвеня адбылося засяданьне сэкцыі па агнеупорнай будоўлі... Н. Н., 1914, № 16); вешчэство* ‘матэрыял’ або ‘рэчыва’ (*Паветрэ, вада, зямля, камень, цела..., дрэва – ўсё гэта вешчэство*. Н. Н., 1907, № 27; *Вешчэство улечываецца, калі яго пераходзіць у пар, ці газ...* Тамсама);

- запазычанні з выразным прадметным значэннем, а таксама лексічныя адзінкі, цесна звязаныя з канкрэтнымі рэаліямі рэчаіснасці, напрыклад, паланізмы *двузлотка* ‘грашовая адзінка вартасцю ў два злотых’ (*Не жалела Юрчыха апошней двузлоткі на знахара, каб разбагацець, але цяпер хоць-бы і сабе – ні за што не згодзілася-б надпачаць скарбу*. Н. Н., 1912, № 7); русізмы *багадзельня* ‘прытулак для бяздомных, інвалідаў, непрацаздольных’ (*Дума [у Амэрыцы] вызначае пэнсію сваёй паліцыі і чыноўнікам і, заводзіць свае школы, універсітэты, утрымывае бальніцы, багадзельні...* Н. Н., 1908, № 1);

- назвы паняццяў рэлігійнай абраднасці, напрыклад, паланізмы *patyna, puszka, monstrancija, komza, kapa, biret, numeral, palijusz, muniplar, stula, arnat, Zmiortwychustanie*, «*Ciomnaja Jutrznia*», «*Pachwaliony Jezus Chrystus*»², русізмы *благачынны, владыка, roźdieswienski*.

Сярод паланізмаў да безэквівалентных адзінак таксама можна аднесці характэрныя формы ветлівага звароту, напрыклад, польскае *vaspan* ‘ваша

¹ Факталагічная база падраздела складаецца са 105 паланізмаў і 247 русізмаў. Працэнтныя падлікі тут і далей былі зроблены зыходзячы з гэтых лічбаў.

² Прыклады ўзяты з выдання: Banczkowski Ks. W. Karotkaje wyjaśnienie abraadaū R.–Katalickaho kaścioła. Wilnia, 1914.

міласць' ([Наста:] – *А вось шукаю абразка св. Юрыя, дужа хацелася-б мець, ці німа у вас пана?* Н. Н., 1912, № 51–52), а сярод русізмаў – канцылярызмы (*дзелопроизводзицель, смета, рашчот, атчот, счетоводство, письмоводитель*) і словы з грамадска-сацыяльнай сферы (*уласць, гасудар, безработны*).

Многія польскія і рускія лексемы, якія не мелі суадносных беларускіх, належаць да сферы абстрактнай лексікі: паланізмы *аблада, відависка, візыта*; русізмы *аснованьне* ('падстава'), *благонадёжны, брэдзіць, валнаваць, власць, дабрата*.

Безэквівалентныя запазычанні пранікалі ў беларускую мову на фоне адсутнасці адпаведных беларускіх сродкаў. Адны з іх былі рэальна запатрабаваныя беларускай семантычнай сістэмай (перш за ўсё лексемы з прадметным або вузкасפעцыяльным значэннем) і трывала замацаваліся ў ёй да сённяшняга дня, другія ж – большасць – толькі часова займалі пэўныя семантычныя нішы і на далейшых этапах моўнага развіцця былі замененыя беларускімі адзінкамі.

Пры ўсім тым, што семантычна суадносныя польскія, рускія і беларускія адзінкі на пачатку ХХ ст., як правіла, не сутыкаліся ў бліжнім кантэксце, яны функцыянавалі ў лексіка-семантычнай сістэме беларускай мовы ў цэлым. Для 75 % прааналізаваных адзінак польскага і 69 % адзінак рускага паходжання меўся беларускі адпаведнік.

У беларуска-польскіх парах дамінавалі адносны дублетнасці: польскія запазычаныя лексемы з'яўляліся поўным эквівалентам беларускім у 54 % выпадкаў, напрыклад: *затруты* (*Мерлі людзі і жывёла, Як затруты мухі; Счысціў я [Год галадоўлі] ім [людзям] ўсе да гола, Нарабіў разрухі*. Н. Н., 1914, № 2) і *атручэны* (*Ў самым сэрцы маім царство Чорнаго Бога Разсевае атручэны мак...* Н. Н., 1914, № 20); *zeharak* (*U haradzkim lambardzi pradajucca s tarhoj reču: z e h a r a k, wart 40 r, a hrošy dadzienua rad zaloh jaho 200 r*. Н. Н., 1911, № 23) і *гадзіннік* (*Недаўно вучэнікі 8-ога класса адной тутэйшай [у Гродна] гімназіі, злажыўшыся, купілі на памятку свайму любімаму вучыцелю лацінскай мовы залаты гадзіннік*. Н. Н., 1910, № 18). У руска-беларускіх парах дублеты адзначаюцца радзей – у 25 % выпадкаў, напрыклад: *аскарбляць* (*[Віктар] Будзеш знаць ўпярод – як аскарбляць стражніка!* Н. Н., 1914, № 27) і *зневажаць* (*Зневажаюць і свае родныя браты*. Н. Н., 1914, № 4); *возваньне* (*Як ведама, дэпутатоў Першае Думы, каторыя напісалі «выборскае возваньне» к народу... асудзілі ў турму на тры месяцы*. Н. Н., 1908, № 11) і *адозва* (*На другі дзень... забастовачны камітэт выдаў адозву да ўсіх рабочых прызываючы да агульнай забастоўкі...* Н. Н., 1910, № 10). Такого ж тыпу адносны назіраюцца ў польска-беларускіх парах *жадны – ніякі, зашыз – заўсёды, адповедзь – адказ, модлы – малітва*,

грудзень – снежань і інш., у руска-беларускіх парах абразаванне – адукацыя, няздзеля – тыдзень, разрэзізньне – дазвол, расценне – расліна, дзержаца – трымаца, должнасць – пасада, вучашчыся – навучэнец, вакруг – навокал, зачэм – нашто і інш. Асабліва рэгулярна адносіны дублетнасці маюць месца ў парах, дзе запазычаныя лексемы адрозніваюцца ад беларускіх толькі фармальнымі (фанетычнымі і марфалагічнымі) паказчыкамі, напрыклад, млека, млечнасць – малако, малочнасць, адрадзэньне – адрадзэньне, дастава – дастаўка, двухкласовы – двухкласны, адзіночэства – адзінота, абвінёньне – абвінавачэньне, вучэнік – вучань, дзерава – дрэва і пад.

Як можна меркаваць, наяўнасць абсалютных беларуска-польскіх і беларуска-рускіх дублетаў была ў першую чаргу выклікана адсутнасцю дакладных лексічных норм у беларускай мове пачатку ХХ ст. Акрамя таго, суіснаванне цалкам узаемамяняльных рознамоўных элементаў магло падтрымлівацца і за кошт спецыфічнай моўна-культурнай полілінгвальнай сітуацыі. Паралельнае функцыянаванне беларускай, польскай і рускай моў ускладняла дакладную ідэнтыфікацыю беларускіх і іншаславянскіх адзінак, што прыводзіла да іх узаемнага дубліравання.

У прааналізаваных тэкстах дастаткова рэгулярна фіксуецца пары, у якіх польская або руская лексема мела абмежаваны семантычны аб'ём, а суадносная з ёй беларуская – больш разгорнутую семантычную структуру: гэта характэрна для 12 % паланізмаў і 27 % русізмаў. Так, польская лексема *вытвор* ужывалася на пачатку ХХ ст. са значэннем 'прадукты працы, вырабленыя рэчы' (...народ нашага краю (беларусы і літвіны) разумеюць красу, як гэту красу выражаюць у в ы т в о р а х сваіх рук і свайго розуму... Н. Н., 1913, № 37), а лексема *выраб*, акрамя таго, перадавала яшчэ паняцці 'вытворчасць чаго-н.' (Мінская губэрня стаіць усяго толькі на другім мейсцы па в ы р а б у гарэлки. Н. Н., 1914, № 44) і 'спосаб вытворчасці прадукцыі' (Ігралі хлапцы [беларусы-каталікі] тры камэдыі на польскай мове. Хату прыбралі тканінамі свайго в ы р а б у. Н. Н., 1912, № 12–13). Польскае *бляды* абазначала толькі 'без румянца, бяскроўны' (У полі жыта благае, дзеці яго [беларуса] аборваны, б л я д ы е , каўтунястые з баязлівым поглядам. Н. Н., 1913, № 16–17), а беларускае *бледны* азначала яшчэ 'які слаба свеціць, няяркі' (Па небі месяц б л е д н ы , як нябошчыкавы твар, З-над воблакаў сьціскаўся... Н. Н., 1915, № 8) і *перан*. 'бедны на падзеі, сумны, нецікавы' (Б л е д н ы е будніе дні Сумна па роднай зямлі Мутнай пльвуць паласой. Н. Н., 1912, № 14). Падобныя адносіны існавалі ў польска-беларускіх парах *зімны – халодны, выстарчаць – хапаць, адповедзь – адказ, духовы – духоўны* і інш.

Такая ж з'ява характэрна і для рускіх запазычанняў. Напрыклад, лексема *бумага* мела значэнне 'пісьмовы дакумент афіцыйнага характару' (Мова беларуская стала гасударственай мовай Вялікага Княжэства Літоўскага: па-беларуску пісаліся законы, казенныя дакументы, граматы,

ўселякія *контракты* і *іншыя бумажы*. Н. Н., 1908, № 20), а лексема *папера* ў дадатак да гэтага азначала яшчэ і ‘матэрыял для пісьма’ (*Гаспадар крамы с паперай і пісьменнымі прыналежнасьцямі Ш. у Віцебску, атрымаў анонімнае... пісьмо...* Н. Н., 1913, № 3), ‘лісты з рукапісным або друкаваным тэкстам’ (*Пецэрбург. Тут ізноў былі зроблены обыскі ў некаторых важнейшых чыноўнікоў інтэнданцтва. Шмат знайшлі важных папероў*. Н. Н., 1910, № 18). Руская лексема *рабёнак* ужывалася толькі ў сэнсе ‘малалетні хлопчык або дзяўчынка ад нараджэння да падлеткавага ўзросту’ (...*даглядаць рабёнка дагляравалася старая кутніца Параска*. Н. Н., 1913, № 42), а лексема *дзіця*, акрамя названага, мела пераноснае значэнне ‘маладое пакаленне’ (*І ніяк бацькі не могуць зразумець, што проста беларускае дзіця ўжо стало на свае ногі... яно проста хочэ жыць сваей галавой*. Н. Н., 1913, № 7). Такую ж заканамернасць можна назіраць і ў іншых парах *адмеціць – адзначыць*, *аднаобразны – аднастайны*, *ашчупываць – абмацваць*, *барба – барацьба*, *басні – байкі*, *воздух – наветра*, *злучай – выпадак*, *враг – вораг*, *вум – розум*, *выдзержаць – вытрымаць*, *дзеравенскі – вясковы* і інш.

Абмежаваны семантычны аб’ём паланізмаў і русізмаў у параўнанні з іх беларускімі адпаведнікамі мог быць выкліканы рознымі прычынамі. У прыватнасці, падобна, што асобныя адзінкі як даўнія запазычанні паступова звужалі свае семантычныя магчымасці, саступаючы на адраджэнскай хвалі пазіцыі на карысць беларускай мовы. Іншыя ж, наадварот, яшчэ не паспелі замацавацца на беларускім семантычным полі і таму іх канкурэнцыя з беларускімі лексемамі абмяжоўвалася толькі ўзроўнем пэўных семантычных сегментаў.

Выключна рэдка ў прааналізаваных выданнях адзначаюцца выпадкі, калі запазычанне мела больш разгорнутую семантычную структуру, чым беларускае слова. Гэтую з’яву можна назіраць толькі ў беларуска-рускіх парах. Напрыклад, лексема *асвабадзіць* ужывалася ў значэннях ‘здабыць волю, свабоду для каго-н.’ (...*новая Дума павінна перш-наперш патрэбоваць ад правіцельства асвабадзіць ўсіх тых, што цяпер церпяць у турмах ды ў Сыбыры*. Н. Н., 1907, № 5) і ‘вызваліць ад выканання абавязкаў’ (*Сьпоўнік ministerstwa ўnutrenych spraw Jasnepolski zrabii pawierku ўsich chłapcoy katorych a swaba dzili ad wojska...* Н. Н., 1910, № 20), а лексема *вызваліць* – толькі ў першым з іх (*Хто пераможэ страхі ўсе дзікіе, Вызваліць кветку із ведзьмавых рук, – Той таемніцы пазнае вялікіе...* Н. Н., 1910, № 26); лексема *ветка* азначала ‘бакавы адростак дрэва’ (*Пад маім акном лісточкі Зялёныя шэпчуць; Веткі смутныя бярозкі Дрыжаць і трапеішчуць*. Н. Н., 1912, № 14) і ‘чыгуначная лінія, што адыходзіць убок ад асноўнай магістралі’ (*На ветце жел. дар. паміж Гроднай і Валкавыскам цяпер ідзе рэвізія...* Н. Н., 1910, № 19), а суадносная беларуская лексема *галіна* (*галінка*) зафіксаваная толькі ў неспецыяльным значэнні

(Глядзіш, бывала, і здаецца, што скрозь галін сьцяну жывую, Скрозь гэту тканку маладую, Ні мыш, ні пташка не праб'ецца. Н. Н., 1912, № 28–29). Аналагічная сітуацыя з лексэмамі *обчэства* – *грамадзянства*, *распалажэньне* – *размяшчэньне*, *багацтва* – *багацце*.

Рускія лексічныя адзінкі маглі перакрываць семантыку суадносных беларускіх слоў, магчыма, таму, што ў асобных выпадках на фоне дамінуючага становішча рускай мовы ў многіх функцыянальных сферах яны механічна пераносіліся на беларускую глебу ва ўсім сваім семантычным аб'ёме.

Пры ўзаемадзеянні паланізмаў і русізмаў з лексіка-семантычнай сістэмай беларускай мовы адзначаны і дыферэнцыяльныя працэсы, якія з'яўляюцца характэрнай формай рэакцыі на запазычанні і пад уплывам якіх суадносныя па значэнні запазычаныя і ўласнамоўныя словы паступова набываюць спецыфічныя семантычныя адценні або разводзяцца па асобных самастойных функцыянальных і стылістычных сферах [43, с. 298–332; 208, с. 97–100].

У беларускай мове пачатку ХХ ст. дыферэнцыяцыя суадносных польскіх і беларускіх, а таксама рускіх і беларускіх лексем у семантычных, функцыянальных і стылістычных адносінах назіраецца ў дастаткова рэдкіх выпадках. Гэта характэрна прыкладна для 9 % паланізмаў і 11 % русізмаў.

Семантычна разведзенымі можна лічыць польскую лексему *zapasowy*, якая мела значэнне ‘прызначаны для захавання запасаў; нарыхтоўчы’ (*A adnej z najważniejszych przyczyn hetaho [slabych uradzajau] – našy sielanskije z a p a s o w y j e mahazyny zboža*. Н. Н., 1911, № 13) і беларускую лексему *запасны* (*zapasny*) у значэннях ‘прыгатаваны ў якасці запасу, на выпадак патрэбы’ (*Za sannaj darohaj starajciesia zrabic zapas na iwies hod: dyšloŭ, ahlobloŭ, soch, rahačoŭ, hrabawiloŭ, z a p a s n y c h zuboŭ da ich, wilak, padawačak, nasilak i inšaj haspadarskaj drobiazi*. Н. Н., 1910, № 5) і ‘дадатковы, дабавачны’ (*Даходы с крамы идуць тым, хто даў грошы. Кепска тольки, што даходы зараз жэ и забираюць мужыки, так што запаснаго капиталу не збираецца*. Н. Н., 1907, № 24).

Сярод русізмаў семантычную дыферэнцыраванасць з беларускімі лексэмамі можна канстатаваць, напрыклад, для лексемы *безканечны*, якая азначала ‘які не мае межы’ (*Kab ablehčyc i razšyryć handel, Witout budawau nowyje darohi i masty na rekach, prasiekaŭ b i e z k a n i e č n y j e lesy*. Н. Н., 1910, № 4), і лексемы *бязконцы* са значэннем ‘бесперапынны, няспынны’ (*Пацякла бязконца я прыятная гутарка аб тым, аб сім і аба ўсім*. Н. Н., 1913, № 31). У такіх жа ўзаемаадносінах знаходзіліся лексемы *рысаваць* у сэнсе ‘перадаваць прадметы на плоскасці ад рукі пры дапамозе графічных сродкаў ці фарбаў’ (*Скончыўшы пачатковую школу, дзеці вучацца ешчэ праз тры гады, але ўжо больших навук: гісторыі, географіі... і шмат іншых. Апроч таго вучацца р y с а в а ц ь , п е я ц ь .* Н. Н., 1910, № 22) і лексэма *маляваць* – са значэннем ‘пакрываць фарбай; фарбаваць’ (*Nia možna t a l a w a ć wulloŭ farbami ciotnych koloroŭ, bo wulli buduć nahrewacca wielmi ad sonca ŭ letku*.

Н. Н., 1910, № 3); лексема *мяжа* ‘край якога-н. працяглага геаграфічнага аб’екта (поля, леса і пад.), дзе ён аб’ектыўна заканчваецца’ і *граніца* ‘адвольна вызначанае абмежаванне якога-н. аб’екта’ (*Такиж поле, прымерам, мае сваю мяжу, и навэт мае граніцу: сам я бачыў стаўпы, дзе на аднымь боку напісано: «граніца павету Менскаго», а на другим «граніца павету Навогрудзкага»*). Гутаркі аб небы). Некалкі адрозную семантыку мелі таксама суадносныя лексемы *боўтаць* і *балбатаць*, *быстры* і *рухавы*, *друг* і *сябар*, *распараджэньне* і *пастанова* і некаторыя інш. Паказальным у плане адрозненняў семантычнай напоўненасці беларускіх і запазычаных рускіх лексем з’яўляецца наступны кантэкст: *Так сама швейцарцы дзеляцца па сваей рэлігш, и вось, каб у школе не было к р ы ў д ы и а б и д ы якой-небудзь аднэй рэлігш, ўсе школы саўсім незалежны ад духавенства* (Н. Н., 1908, № 25), у якім рускае і беларускае словы выступаюць у ролі семантычных сінонімаў.

Функцыянальна дыферэнцыраваных польскіх і беларускіх адзінак у складзе прааналізаваных лексем не выяўлена. Сярод жа рускіх лексем, размежаваных з суадноснымі беларускімі паводле функцыянальнага выкарыстання, такія ёсць, напрыклад, лексемны зборышча і *сходка*. Першая з іх (*зборышча*) у значэнні ‘сход, на які людзі прыходзяць павесяліцца, пазабаўляцца, адпачыць і пад.’ мае статус агульнаўжывальнай: *Самым першым прыходзіў да Сарабасі Амільян Касанузенка, за ім Васіль Агранік, а там другіе, і не было таей нядзелі і свята, каб у Сарабасі не было зборышча* (Н. Н., 1915, № 9). Другая (*сходка*) у сэнсе ‘сход, на які людзі прыходзілі, каб абмеркаваць якія-н. праблемы, сумесна прыняць рашэнні і пад.’ выступае ў якасці элемента грамадска-палітычнай тэрміналогіі: *Цяпер бастуюць работнікі на ўсіх капальнях [Бадайбо]. Кожнаго дня адбываюцца сходкі* (Н. Н., 1912, № 12–13).

Ужыванне многіх паланізмаў, як можна меркаваць, з’яўлялася вынікам стылістычнай дыферэнцыяцыі. Не маючы выразнай семантычнай або функцыянальнай спецыфікі, польскія элементы ў шэрагу выпадкаў надавалі кантэксту своеасаблівыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні, спрыялі стварэнню больш «высокага» стылю і, магчыма, служылі паказчыкам узроўню моўнай культуры аўтара тэксту. Да прыкладу, стылістычную функцыю выконвае лексема *візья* ў наступным кантэксце: *Стыд спанаваў мяне, што я на вуліцы тэй быў, I аддаваўся нейкай візій ўсей душой* (Н. Н., 1915, № 8). Ужыванне на месцы гэтай лексемны адпаведных беларускіх лексем *мара*, *мроя*, *летуценне* з тым жа значэннем ‘што-н. няпэўнае, нерэальнае, створанае ўяўленнем, фантазіяй’ надало б тэксту некалькі іншую танальнасць. У той жа функцыі ўжыты лексема *звізтаваць* ‘завітаць куды-н.’: [*сабака Дудка:*] – *А што каб звізтаваць туды [у пекны дом], можа костачку, або скарыначку падняў-бы, напэўна тут з голадам сусім ні знаёмы* (Н. Н., 1913, № 21), *гамаваць* ‘уціхаміраваць’: *Званочэк. Дык ты, дзедку, і цяпер усе гамуеш буйных зьвероў?* (Н. Н., 1912, № 51–52) і інш.

Стылістычная дыферэнцыяцыя русізмаў і беларускіх слоў тыпу *безабразе – непарадак, жалавацца – скардзіцца* адзначаецца зусім рэдка. Рускія лексемы ў якасці стылістычнага сродку, як правіла, надаюць кантэксту негатыўна-сатырычныя адценні: *Гаспадзін прыстаў! – закрычаў «сацыяліст»: – як дапушчаеце вы такое безабразе і свавольства вашых належных?! Я жалавацца буду!* (Н. Н., 1907, № 30).

Слабая семантычная і функцыянальная дыферэнцыяванасць паланізмаў і русізмаў з беларускімі словамі ў першую чаргу абумоўлена генетычнай, гістарычнай і фактычнай блізкасцю гэтых моў. Адзначаная ж стылістычная маркіраванасць польскіх і рускіх запазычаных элементаў, якая, дарэчы, была не столькі агульнамоўнай, колькі індывідуальна-аўтарскай рысай, напэўна, тлумачыцца тым, што на пачатку XX ст. у асяроддзі адукаваных беларусаў сфарміравалася рознапалярнае стаўленне да адпаведных моў-крыніц: польская мова мела своеасаблівы статус мовы культуры і адукаванасці, а руская мова на фоне русіфікатарскай палітыкі расійскага ўрада ўспрымалася як апазіцыйная ў адносінах да беларускай.

Аналіз паказаў, што паланізмы і русізмы ў лексіка-семантычнай сістэме беларускай мовы пачатку XX ст. не зрабіліся стымулам для актывізацыі спрадвечных беларускіх слоў і не выклікалі выразных дыферэнцыйных працэсаў. У асноўным яны або займалі пустыя семантычныя нішы, або служылі для папаўнення лексічных мікрагруп, выступаючы як дублеты або сінонімы да суадносных беларускіх лексем.

Непасрэдны характар семантычнага ўздзеяння паланізмаў і русізмаў на беларускую мову адраджэнскага перыяду залежаў ад некалькіх фактараў:

- ад даўнасці і трываласці сувязей узаемадзеючых моў. Напрыклад, у большасці сваёй глыбока адаптаваныя ў беларускай мове польскія лексемы рэгулярна выступалі ў ролі безэквівалентных і дублетных адзінак;

- ад грамадскага статусу мовы-донара. Так, дзякуючы ўстойліваму дамінаванню рускай мовы ў афіцыйнай сферы, менавіта сярод русізмаў адначыюцца лексічныя адзінкі, якія па сваім семантычным аб'ёме пераўзыходзілі суадносныя беларускія лексемы;

- ад стану семантычнай сістэмы беларускай мовы-рэцыпіента. У прыватнасці, яе ліберальнасць у адносінах да запазычанняў, а таксама недастатковая ўнармаванасць дапускала функцыянаванне збытکوўных польскіх і рускіх элементаў, немагчымага рэальнымі семантычнымі патрэбамі.

У цэлым на пачатку XX ст. польскі і рускі семантычны ўплыў на беларускую мову быў дастаткова лагальным. Нягледзячы на тое, што тагачасная грамадска-палітычная сітуацыя не спрыяла развіццю самабытнасці беларускай мовы і ў наяўнасці былі патэнцыяльныя ўмовы для семантычнай экспансіі, прыток паланізмаў і русізмаў не выклікаў глыбінных зрухаў у лексіка-семантычнай сістэме беларускай мовы новага перыяду.

4.2.2.2. Рэакцыя на заходнеўрапейскія запазычанні

Тыповай формай рэакцыі на запазычанні ў разглядаемы перыяд быў падбор іх беларускіх адпаведнікаў і ўтварэнне беларуска-іншамоўных лексічных пар. Асабліва відавочна тэндэнцыя да контрмінацыі выяўлялася ў ходзе гласіравання іншамоўяў – прыёму, надзвычай характэрнага для пачатковага этапу ў працэсе запазычання¹: *Вось и дадумалися людзи, што проци саюзоў прадаўцоў трэба паставиць саюзы купляючых – так-званные коопэрации (суполки)* (Н. Н., 1908, № 9); *Чэхі маюць самоўпраўленне (аўтономію)* (Маліновскі); *Яны [мужыки] написали невялички закон аб зямли. Выбрали бюро (раду) безпартыйных мужыкоў* (Н. Н., 1908, № 6); *Wioska wytwarzyła swój własny ornament (deseń, rysunek), i jako бацут на абрусач, pajaskach, kašulach* (Н. Н., 1911, № 8); *Крычаць на соцыялістоу, што яны научаюць, каб ніхто не обау об свою хвямилію (семью)* (Хто прыяцель).

Асаблівасцю пачатковага этапу адаптацыі іншамоўнага слова з'яўляецца тое, што яно яшчэ не мае ў прымаючай мове патрэбнага набору лексічных кантэкстаў, у якіх можа адназначна рэалізавацца яго значэнне [43, с. 242]. Адпаведна функцыянаванне іншамоўнага неалагізма пры яго першасным семантычным асваенні нярэдка суправаджаецца спробамі гласіравання, г. зн. падбору да яго ўласнамоўных (аднаслоўных або разгорнутых) адпаведнікаў². Нацыянальныя адзінкі, суадносныя з запазычанымі, указваюць на сэнс чужога слова шляхам яго арыенціроўкі на лексіка-семантычную сістэму прымаючай мовы [43, с. 246]. Тым самым глосы садзейнічаюць фарміраванню лексічных сувязей, дастатковых для актуалізацыі сэнсу іншамоўя, і семантычнаму ўжыўленню запазычанняў у новае моўнае асяроддзе.

У беларускай мове XIX – пачатку XX ст. прыём гласіравання дастаткова актыўна прымяняўся ў ходзе асваення іншамоўных слоў на лексіка-семантычным узроўні. Тэкставае афармленне глосаў у выданнях названага перыяду вызначалася разнастайнасцю. Найчасцей беларускія адпаведнікі да запазычаных лексем падаваліся ў дужках непасрэдна пасля іншамоўя: *Вось и дадумалися людзи, што проци саюзоў прадаўцоў трэба паставиць саюзы купляючых – так-званные коопэрации (суполки)* (Н. Н., 1908, № 9); *Для мужыцкае гаспадарки права сэрвитуту (супольнае пашы)... не падмога...* (Н. Н., 1906, № 6); *...вучоные людзи, каторых называюць астронами*

¹ Традыцыя гласіравання запазычаных слоў, напрыклад, была ўласцівай і для іншых славянскіх моў у перыяды актыўнага запазычання іншамоўных лексічных сродкаў, напрыклад, для рускай мовы XVIII ст. [161, с. 50–51] і ўкраінскай мовы XIX – пачатку XX ст. [208, с. 73–74, 97–99].

² Глоса – тлумачэнне незразумелага слова ці выразу ў тэксце.

(зорнікамі) *мераюць неба, зоркі...* (Гутаркі); *...й wulli nie rawinna być wadno (horača)...* (Рэаліна); *Быў ён [Райффэйзен] войтам (старастам)...*; *хата яго [войта] на два паверхі (этажы)* (Маліновскі), часам у суправаджэнні ўдакладняльных слоў: *Гэты зямельны розрух ахваціў цяпер імята сёл, мястэчак і правінцый (як бы нашы губэрні)* (Н. Н., 1907, № 30); *...там [у Чэхіі] Парлямэнт (як Гас. Дума) ўсім займаецца...* (Маліновскі). Радзей словы ў складзе гласаў афармляліся двукоссем: *С паміж іх [фактараў] іншыя маюць нават добра выглядаючыя зверху «канторы працы», або «ofisy»* (Рады). Указанне на тлумачальную гласу магло ажыццяўляцца з дапамогай шрыфтавога выдзялення, напрыклад паўтлустым шрыфтом: *...калі крамнікі змагаюцца адзін з адным, каб больш свайго тавару прадаць, гэта называецца ў навуцы – **конкурэнцыя*** (Цукер) або шляхам шрыфтавай разрадкі: *Centra b i e h a*, або *ташунка да wyliwannia miodu* (Рэаліна). Зрэдку гласы афармляліся як зноскі, напрыклад, у выданні «Рады для эмігрантоў» (**Эмігрантамі называюць тых, што выежджаюць у чужы край. Імігрантамі называюць тых, што прыездаюць у Амерыку*) або ў «Разказах на б'флорусском наречіі» (**сэнать бувъ цошь подобное до нашого волостного правления*). У асобных выданнях сустракаюцца спецыяльныя гласарыі, напрыклад, на пачатку выдання «Хто праудзівы прыяцель беднаго народу» пададзены кароткі спіс слоў (іншамоўных грамадска-палітычных тэрмінаў) з тлумачэннямі, які ўводзіцца наступным каментарыем: *«Каб людзі лепей разумелі, што у гэтой ксіонжэчцы напісана, трэба добрэ запоментаць, што: ...Ка п и т а л – значыць: уселякое богацтво. ...П а р т ы я – значыць грамада ці злучэныя у адно товарицэство...»*. Перакладчыкам паэмы «Пан Тадэвуш» В. Дуніным-Марцінкевічам складзены *Talkawannia*, дзе, акрамя каментарыяў да тэксту, даюцца і тлумачэнні іншамоўных лексем, якія могуць кваліфікавацца як гласы: *Trybunał, – to sud wyższy...; Żakiei, – hetak pany, szto żywić na taniér zamorski, maniać swaich lakajau* (Pan Tadeusz).

Адносіны запазычанага і ўласнамоўнага слова ў гласах, як правіла, не мелі характару дублетнасці. Беларускія адпаведнікі перадавалі семантыку запазычання дастаткова прыблізна і служылі не эквівалентам, а толькі своеасаблівым семантычным арыенцірам для слоў іншамоўнага паходжання: *Гегечкоры ад социал-дэмакратоў заявіў, што правыя і акцябрысты не дапускаюць у камісію левых, бо будуць там згаварывацца, з бюракрацыяй (чыноўнікамі), а бюракрацыя давяла Расею да ганебных Цусимы и Мукдэна* (Н. Н., 1908, № 4); *Зьезд ужо меўся падаць падаць Цару «адрэс» (заяўленьне)...* (Н. Н., 1908, № 5).

Асабліва наглядна адноснасць семантычнай адпаведнасці запазычанага і беларускага слова праяўлялася пры гласіраванні слоў, якія абазначаюць рэаліі, неўласцівыя для беларускага быту ці жыццёвага ўкладу: *У Ирландыі тры чацьвёртых часьці зямлі арэндаваліся дробнымі фэрмэрамі*

(мужыкамі), а толькі 1 чацьвёртую часць зямлі трымалі самы лорды (памешчыкі) (Н. Н., 1908, № 3); *Вось, паложым цяпер ва многіх штатах (губэрнях) народ хочэ паменьшыць плату за праезд на чугунцы* (Н. Н., 1908, № 1).

У вялікай колькасці выпадкаў нават такіх прыблізных сінонімаў-замышчальнікаў запазычаных адзінак сярод уласнамоўных сродкаў не знаходзіцца, і тады ў глосах падаюцца больш ці менш разгорнутыя тлумачэнні: *Собралысь посля тыи бискупы на соборъ въ Бэрести и тамъ открыто сгэдынылыся въ вири зъ католикамы: тэе сгэдынэнне названо Унією.* (Разказы); *Шмат часу идзе на разгледаньне «бюджэту» (ростписи даходаў и расходаў гасударства)* (Н. Н., 1908, № 9); *Тады афицер Коваленский хацеў уздаць шоффэру (фурману на аўтамобілью), але ён пусціў у ход сваю машыну и уцёк* (Н. Н., 1908, № 23); *У Афрыцы жывуць найбольш негры (чорныя людзі), арабы и иншыя народы* (Н. Н., 1907, № 26); *...тыгрыс (вялікі дзікі кот) вядзе бітвы з грамадой ваўкоў...* (Н. Н., 1909, № 21); *Łokaut (zmowa haspadaroi proci raboczych) i budoïlanym promyśle rasşryuisia – aproč Berlina i Hamburha – pa ūsiej Niemiečşynie* (Н. Н., 1910, № 15); *вясёлка – сьвет сонца, каторы адбиваецца на дажджавых хмарах; Гэта магнэс, – такое залеза дзіўнае, што прыцягае да сябе другое залеза и сталь* (Гутаркі аб небы); *Трэба каб інтэлігенцыя (людзі з навукай) памагала народу...; Патрыотам называецца чалавек, што дужа крэпка любіць сваю бацькоўчыну* (Маліновскі); *Инстынкт – гэта бязведомае хаценне чаго кольвек* (Н. Н., 1908, № 7).

Глосы да аднаго і таго ж запазычанага слова ў розных кантэкстах маглі быць неаднолькавымі, паколькі значэнне запазычаных лексем у беларускамоўным асяродку было няпэўным, напрыклад, лексема *рэформа* тлумачылася наступным чынам: *У нас уся палиция дрэнная, трэба зрабіць рэформы (перамены)* (Н. Н., 1908, № 14); *У часе, калі праглядалі праект рэформы (перастройкі) сзнаціх дэпартаментоў, адзін с правых селян падаваў голас разам с поступоўцамі, затое, каб рэформа была расшырэна* (Н. Н., 1913, № 14); *Witoitu treba bylo uspakoici Kryżakoi i Tataroi, zničtożyc udzielnych kniazioi i zawiaści roznyje palepšennia (reformy) и hasudarstwie* (Н. Н., 1910, № 4) або лексема *сэйм*: *Справедливе раіць «Грамада», што зямлю... павинен распаражацца сэйм (сход) выбарных з усяе Беларуси у Вильни...* (Чарноцкі); *...пасья доўгіх гадоў уцёску у чэскі сэйм (думу) немцаў было выбрано болей, чымсі чэхоў* (Маліновскі).

У працэсе падбору глосаў у беларускай мове разглядаемага перыяду вызначаюцца дзве дастаткова выразныя заканамернасці.

Па-першае, беларускія адпаведнікі ў асноўным падаваліся да слоў, для якіх перыяд XIX – пачатак XX ст. з’яўляўся этапам непасрэднага ўваходжання ў беларускую мову – фактычна для запазычанняў-неалагізмаў: *Министр юстиции (судоў) трэбуе выдалиць яго [дэпутата Косаротова] з Думы, каб*

суд яго судзіў (Н. Н., 1908, № 11); *Анэксія (прылучэньне) Карэі бадай нікому не была неспадзеўкай, бо яе ўжо пасья расейска-японскай вайны занялі японцы сваімі войскамі* (Н. Н., 1910, № 34). Тыя ж іншамоўныя словы, што ўжо мелі сваю гісторыю ў беларускай моўнай сістэме, функцыянавалі ў ёй са старабеларускага перыяду, на разглядаемым моўна-гістарычным этапе, як правіла, не патрабавалі ўласнамоўных рэпрэзэнтантаў. Напрыклад, лексема *адміністрацыя*, вядомая беларускай мове з XVII ст. [62, с. 19], рэгулярна ўжываецца самастойна і глосамі не суправаджаецца: *Адміністрацыя пастанавіла сабраць их [падаткі] прымусам* (Н. Н., 1908, № 4); *Адміністрацыя шахт мае думку выпісаць на работу селян з галодных губэрній* (Н. Н., 1912, № 21). Аналагічная сітуацыя з лексэмамі *гармонія* – вядомая з XVII ст. [62, с. 79]: *Родная мова знаходзіцца ў найлепшай гармоніі з душой свайго народу...* (Н. Н., 1912, № 23); *констытуцыя* – вядомая з XVI ст. [62, с. 167]: *Прэзыдэнт, хоць бы і хацеў, ня можа ісьці проці народа, бо власць яго ня поўная: ён мусіць трымацца констытуцыі і слухаць парлямэнта* (Н. Н., 1908, № 1) або *Шах даў адстаўку міністром, што стаялі за народ, і назначыў на их месца людзей, каторыя былі проці Мэджыліса і констытуцыі* (Н. Н., 1908, № 1) і інш.

Аднак гэтая заканамернасць не абсалютная. Так, лексема *публикацыя*, вядомая з XVI ст. [62, с. 270], у «Нашай Ніве» мае глосу: *...ў законах аб выбарах нима прыказу, каб апроч публікацыі (абъяўлення) аб уездных зьездах... разсылаць кожнаму аддзельна павесткі* (Н. Н., 1906, № 2), а новае запазычанне *маніфэст* падаецца без адпаведнікаў: *Новы кароль, малодшы сын забитаго, абьявіў маніфэст, што склікае распушчэны парлямэнт, скасуе ўвесь уциск, які завёў Франко...* (Н. Н., 1908, № 3). Своеасабліва разнавіднасць гласіравання ўтвараецца ў тым выпадку, калі новае запазычанне тлумачыцца праз больш даўняе: *Изноў пасья турэцкай вайны... прэдавіццели и паслы ўсих гасударств... адала на окупацыю (як-бы ў арэнду) Босню и Герцэговину Аўстрыі* (Н. Н., 1908, № 16); у *Ноў-Йорку ёсць такжэ правіцельственнае бюро (канцэлярыя), дзе даюць ведамасьці для эмігрантоў...* (Рады).

Па-другое, заўважаецца храналагічная тэндэнцыя да знікнення з’явы гласіравання запазычанняў. Асабліва відавочна гэта дэманструюць матэрыялы «Нашай Нівы», у якой у большасці выпадкаў беларускія глосы да іншамоўных слоў фіксуюцца ў першым дзесяцігоддзі XX ст. Пазней ідэнтыфікатары для запазычаных адзінак, паводле матэрыялаў газеты, у беларускім тэксе патрабуюцца значна радзей, напрыклад: *Нарэсьці [мужыкі микалаеўцы] напісалі ў Гасударственую Думу наказ, каб дабываліся зямлі и свабоды, каб трэбавалі амнэстыі (прашчэньня)...* (Н. Н., 1907, № 15); *Каб заспакоіць Расею, трэба даць амнэстыю (даравачь) ўсім, адмяніць кару сьмерці* (Н. Н., 1908, № 4); *Амнэстыя не абойме спраў тэрорыстычных...* (Н. Н., 1913, № 13); *Селяне дзівуюцца, што яны не*

трапілі пад амністыю 21 лютаго (Н. Н., 1913, № 13). Гэтая асабліваць сведчыць аб істотным паглыбленні засваення запазычанняў непасрэдна ў межах разглядаемага перыяду, што ў сваю чаргу з'яўляецца паказчыкам надзвычай высокай інтэнсіўнасці моўных працэсаў у беларускай мове пачатку ХХ ст.

Адзначаюцца выпадкі, якія можна назваць адваротным гласіраваннем, калі асноўным сродкам для выражэння паняцця выступала беларускае ці даўно запазычанае і глыбока адаптаванае іншамоўнае слова, а суадносныя запазычаныя лексемы дапаўнялі яго сэнс: *Jon [Rajtan]... na radzie (sejme) ... rasparou sabie nažom brucha* (Pan Tadeusz); *...саюз* [*саюз рускаго народу*]] *разаслаў на вёсках сваіх «агитатороў», каб шырыць свае думкі (ідэі) меж мужыкамі* (Н. Н., 1908, № 8); *22 айхуста на Камаройцу лотаі и равіетры на таšуніе (aeroplanie) awiator Rank...* (Н. Н., 1910, № 36); *Камісія асыгнавала 3,760 р. на прапуку падвалін (фундамэнтоў) і першаго паверху баішты* (Н. Н., 1913, № 2); *Изноў пасыля турэцкай вайны (1877–78 гг.) на конгрэсе (з'езды) ў Бэрліне прэдставіцелі и паслы ўсіх гасударств дали на кавалку турэцкай зямлі Сэрбіи, Чэрнагорыи...* (Н. Н., 1908, № 16); *Нехай усе, хто можэ, ідуць у розныя бакі нашэй старонкі, нехай пазнаюць яе, ... збіраюць выробы селянскіе, перэрысовываюць аздобы (орнамэнты), фотографуюць тыпы беларускіе ў нацiональных опратках і т. д.* (Н. Н., 1910, № 19); *У часе... грабежа прапала аграмадная кніжніца (бібліотэка), ў каторай знайходзілася вельмі многа рэдкіх летанісеі і рукапісоў цэнных...* (Н. Н., 1910, № 9); *Болей вучоныя людзі (интэлігенцыя) и хацелі бы што рабіць для вёски, але руки яе зьвязаны* (Н. Н., 1908, № 22); *праз падзорную трубу (тэлескоп)* (Гутаркі аб небы).

Дастанкова рэгулярна пры адваротным гласіраванні паняцце, выражанае беларускім словам, удакладнялася суадноснай рускай лексмай: *У школе недаўна поп зрабіў чытаньне и паказываў лятарню чарадзеіную (валиэбную), где были абразы з гисторыи съвятой* (Н. Н., 1908, № 3); *Каліж грамадзянин (гражданин) будзе ў якой бядзе, то ўсе патрэбныя для яго рэчы павінны выдавацца яму дарма* (Н. Н., 1907, № 18); *...na tajnut sabrañni rabiny pastanawili prasić urad, kab nie kasawai ciapierašniaj hranicy pasialeñnia («čarty osiedlaści») dla żydoў* (Н. Н., 1910, № 11); *Гучкоу остра разбираў японскую вайну; ён сказаў, што винавата и правіцельства, и усё грамадзянства («общчэство»)* (Н. Н., 1908, № 12); *Штукарства, ці як маскалі кажуць «іскусство» – як і літэратура адмечаюць... упадак.* (Н. Н., 1913, № 37); *...послушныя ураду (правіцельству) газэты ў той момэнт паднялі крык, бытцам чэскі рух мае мэту саўсім аддзелиць Чэхію ад Аўстрыйскаго гасударства...* (Н. Н., 1910, № 9); *Чэхі маюць самоўпраўленьне (аўтономію)* (Маліновскі).

Адваротныя глосы, як можна меркаваць, узнікалі ў асноўным у двух выпадках: а) калі беларускае слова мела занадта шырокае значэнне, якое

патрабавала канкрэтызацыі з дапамогай дакладнага актуальнага зместу, закладзенага ў запазычанай лексеме (*думкі – ідэі, машына – аэраплан, вучоныя людзі – інтэлігенцыя*); б) калі іншамоўнае слова было па пэўных прычынах больш звыклым для абазначэння пэўнага паняцця, пераважна тэрміналагічнага характару (*грамадзянства – абшчэство, урад – правіцельство*). У такой сітуацыі блізкае кантэкстуальнае суаднясенне беларускага і іншамоўнага (часцей за ўсё рускага) слова спрыяла фарміраванню і замацаванню дыферэнцыяльных прымет беларускіх тэрміналагічных адзінак¹.

Як паказвае матэрыял, у беларускай мове XIX – пачатку XX ст. глосы былі дастаткова тыповай з’явай. У большасці сваёй у глосах адпаведнікі да іншамоўных слоў павінны былі служыць перш за ўсё сродкамі для палягчэння працэсу ўваходжання запазычанняў у лексічную структуру беларускай мовы, што выглядала цалкам лагічным на першасным этапе семантычнай адаптацыі. Пры пошуку беларускага адпаведніка да запазычанага слова ў гэты час дамінуючай была задача яго тлумачэння, а не замены. З двух магчымых варыянтаў рэакцыі на запазычанне – імкненне авалодаць іншамоўным матэрыялам і імкненне пазбавіцца ад іншамоўных элементаў – для беларускай мовы пачатку XX ст. быў актуальны першы варыянт. Пурыстычныя памкненні пры падстаноўках уласнамоўных адпаведнікаў да запазычаных лексем, як можна меркаваць, прыкметнай ролі не адыгрывалі.

Беларускамоўныя глосы былі вынікам «...першаснай прымеркі чужога, новага да звыклага, свайго» [43, с. 246] і таму часта вызначаліся недакладнасцю. Беларускае слова найчасцей рэпрэзентавала іншамоўнае, а не дубліравала яго. Але прыблізнасць семантычнага падабенства не перашкаджала глосам падключыць чужое слова да пэўнага ўчастка беларускай лексіка-семантычнай сістэмы, а значыць, паскарала і палягчала працэс семантычнай адаптацыі іншамоўяў.

На пачатку XX ст. семантычна суадносныя беларускія і іншамоўныя адзінкі не толькі ўтвараліся ў ходзе гласіравання, але і функцыянавалі ў лексіка-семантычнай сістэме мовы ў цэлым. У такім выпадку магчымасць з’яўлення дублетных пар залежала ад тыпу значэння, носьбітам якога выступала запазычанне.

У найменшай ступені схільнасць да дублетнасці дэманструюць тэрміны. Іх устойлівасць і незаменнасць тлумачыцца тым, што «з імі звязана даклад-

¹ Менавіта «імкненнем увесці ў літаратурную мову пабольш сваіх, народных слоў і надаць ім канкрэтнае, тэрмінаванае значэнне» прапануе тлумачыць факты ўдакладнення зместу беларускіх лексем з дапамогай іншамоўных адзінак А. Я. Баханькоў [25, с. 35]. Даследчык лічыць гэта тыповай адзнакай семантычнага развіцця моўнай сістэмы на ранніх этапах яе станаўлення.

нае абазначэнне аб'ёму паняцця, выяўленне яго важнейшых прымет» [267, с. 64]. Контрнмінацыя тэрміналагічных паняццяў – задача дастаткова складаная і да таго ж неапраўданая рэальнымі патрэбамі мовы. У адпаведнасці з гэтым іншамоўі тэрміналагічнага характару на беларускай моўнай глебе пачатку ХХ ст. рэгулярна выступалі як безэквівалентныя адзінкі: *У імя паўнаты агульналюдзкой цывілізацыі усе народнасьці прызваны да працы, да жыцця...* (Н. Н., 1912, № 22); *Німа дзіва тады, што і вядомы Солоневіч з Гродны, квапіўся на гэткую субсыдыю* (Н. Н., 1913, № 2); *Без крэдыту ня можаэ развівацца ні гаспадарка, ні рэмясло, ні гандэль* (Н. Н., 1910, № 7). Тлумачацца яны толькі з дапамогай разгорнутых дэфініцый: *Нядаўно на заводзі Эпштэйна, што вырабляе скуры, рабочыя пачалі дамагацца, каб вярнуць плату за работу... За гэта Эпштэйн зрабіў локаут: затрымаў завод і выдаліў усіх рабочых* (Н. Н., 1908, № 3); *...у прыродзе усё змяняецца адно другім, змяняецца паволі, памаленьку і гэта павольнае змяненне у навуцы называецца эвалюцыяй* (Н. Н., 1906, № 4); *Скончыўшы пачатковую школу, дзеці вучацца ешчэ праз тры гады, але ўжо большых навук: гісторыі, географіі (навука аб зямлі) і шмат іншых* (Н. Н., 1910, № 22).

З цяжкасцю падлягаюць эквівалентным заменаў іншамоўныя словы з прадметным значэннем, што абумоўлена іх цеснай сувяззю з канкрэтнымі рэаліямі рэчаіснасці. На пачатку ХХ ст. такія запазычанні, як правіла, манапольна займалі адпаведную семантычную нішу: *авіатор, вагон, вакзал, пракламацыя*. Паказальнай, напрыклад, з'яўляецца сітуацыя з лексэмамі *аэраплан* і *самалёт*, якія на пачатку ХХ ст. перадавалі несудадносныя паняцці: запазычанне *аэраплан* азначала 'лятальны апарат' (*Aeroplan padniaŭsia na strašenniju wuŭyniu i, jak ptuška, pačai kurasca ŭ rawietry*. Н. Н., 1911, № 22), а ўласнамоўнае слова *самалёт* мела значэнне 'разнавіднасьць кроснаў' (*Krosny-samaloty ŭ našym kraju ješče mala wiadomy, i ich spratykajemo tolki pa dwaroch*. Н. Н., 1911, № 8).

З большай лёгкасцю працэс контрнмінацыі праякцаў у адносінах да запазычаных слоў, якія перадаюць спецыялізаваныя абстрактныя паняцці. Шырыня паняццінага аб'ёму і шматграннасць семантыкі такіх іншамоўяў спрашчаюць падбор іх адпаведнікаў (ва ўсякім разе, частковых) сярод спрадвечных слоў: *Ня могуць службыці болей, напросіў, каб яму дали а т т э с т а ц и ю* (Н. Н., 1907, № 3) і *Як нам здаецца, гэта справа вымагае ешчэ сумленнай навуковай ацэнкі* (Н. Н., 1912, № 5); *Родная мова знаходзіцца ў найлепшай гармоніі з душой свайго народу* (Н. Н., 1912, № 23) і *Гэтыя 4 мужыкі ўвесь час бунтавалі і разстроілі саглас: яны падбунтавалі гвалтам перайсці на казённую кватэру...* (Н. Н., 1907, № 6); *Паводле гэтай стацыі земля дзеліцца на тры класы: на сярнюю, добрую і найлепшую. Гэта значыць I, II і III класа* (Н. Н., 1910, № 8) і *Назначаюцца пяць працэнтаў пэнсіі: першы – 218 руб. у год, другі –*

160 руб., трэйці – 108 руб., чацьвёрты – 75 руб. і пяты – 36 руб. (Н. Н., 1912, № 6).

Пры ўзаемадзеянні запазычанняў з лексіка-семантычнай сістэмай прымаючай мовы працэс контрнамінацыі, у ходзе якога адносіны паміж рознамоўнымі адзінкамі характарызуюцца імкненнем да максімальнага семантычнага збліжэння, звычайна дапаўняецца разнастайнымі дыферэнцыяльнымі працэсамі. Так, суадносныя па значэнні запазычаныя і ўласнамоўныя словы паступова набываюць спецыфічныя семантычныя адценні або разводзяцца па асобных самастойных функцыянальных і стылістычных сферах.

У беларускай мове пачатку ХХ ст. названая разнавіднасць рэакцыі семантычнай сістэмы мовы-рэцыпіента на іншамоўныя элементы праявілася дастаткова выразна. Толькі зрэдку іншамоўі і беларускія лексемы можна залічваць да семантычных дублетаў, напрыклад, лексемы *баталія* і *бойка*: *На праводным тыдню ў нашым рэстарані была надта вялікая баталія. Бились, хто чым папаў: киями, кулаками и бутэлькамі* (Н. Н., 1907, № 18) і *Убіўств найбольш здарылося падчас бойкі памеж п'яных ды ешчэ дзеля нажывы* (Н. Н., 1910, № 6).

У большасці ж выпадкаў запазычанне і беларускае слова ўжываліся дыферэнцыравана. Найчасцей назіраецца семантычнае размежаванне ўласнамоўных і іншамоўных лексем. Прыкладзём некалькі прыкладаў.

Лексемы *штраф* – *кара* – *пеня*. Кожная з іх перадае адценні значэння агульнага паняцця ‘мера ўздзеяння за якую-н. правіннасць; пакаранне’: нямецкае запазычанне *штраф* служыла для абазначэння паняцця ‘грашовае ўзысканне за якую-н. правіннасць’ (*...калі дазнаюцца, што хто таргуе гарэлкай, то будзе плаціць штраф 25 руб. на грамадзкіе патрэбы*. Н. Н., 1908, № 7; *Časť abwinawačenych apraïdali inšych zasudzili na štraf, a inšych u astroh*. Н. Н., 1911, № 24); тэрмін лацінскага паходжання *пэня* ўжываўся ў значэнні ‘дадатковая плата за пратэрміноўку якіх-н. грашовых выплат (падатку, пазыкі і пад.); разнавіднасць штрафу’ (*У нашай воласьці [м. Любонічы, Мінск. губ. Бабр. пав.] быў мірскі капітал. З гэтых грошэй селянам нашым выдавалася пазыка на 4 працэнты, а калі на тэрмін хто не плаціў, то ішлі пэні (штрафы)*. Н. Н., 1910, № 13; *У некаторых селян столькі панарастало працэнтоў і пэні, што цяпер прыйдзецца плаціць у дваіне, а то і болей, чым пазычалі...* Н. Н., 1910, № 13); уласнамоўная ж лексема *кара* мела найбольш агульную семантыку і азначала ‘рознае па ступені цяжкасці спаганне за якія-н. злачынствы’ (*Уступіў на пасад (трон) новы кароль – Альбэрт, і абвесціў, што касуюцца ўсе кары, ніжэй 3 месяцаў турмы*. Н. Н., 1910, № 1; *Зняты адміністрацыйныя кары...* Н. Н., 1913, № 9; *...уважаючы на іх [мужыкоў] скруху, суд пастанавіў прасіць замяніць ім кару смерці катаргай*. Н. Н., 1907, № 10; *...раней ці пазней, на душагубцу спадзе заслужэная кара*. Н. Н., 1913, № 42).

Лексемы *фрукт* – *плод*. Лексема *фрукт* перадавала паняцці ‘садавіна’ (*Начальнік жалезнай дарогі забараніў прадажу агародніны і фруктоў на*

ўсіх станцыях дарогі. Н. Н., 1914, № 33) і ‘ядомая частка некаторых раслін, што развілася з завязі’ (*Гатункі яблык і ігруш на сваіх садох джэрзейцы пазаводзілі такіе, якіх мала гдзе і ёсць, ды і так іх цацаюць, што фрукты на іх растуць на здзіў вялізарныя.* Н. Н., 1910, № 28), а лексема *плод* – паняцці ‘вынік, прадукт якой-н. дзейнасці’ (*Дзеля гэтаго вітаючы ад усяго сэрца аткрыцьце першай выстаўкі у нашым краю хатніх вырабоў, якую ўстроіло Таварыство, мы усё-ж такі звертаем яго увагу на тое, што тады толькі праца яго прынясе плады, калі яно паложыць у фундамент арыгінальны народны рысунак.* Н. Н., 1913, № 11; *Na Radaŭnicu rabili doma abied, a na hety abied skladalisia plady ŭwaskrosšaho žućcia cielaty, jahniaty, parasiaty, syr, jajki, masło.* Н. Н., 1910, № 16–17) і ‘зародак у млекакормячых’ (*Карова заўсягды так моцна плод вытixaець, што целё родзіцца ў пяць або шэсць натух...* Н. Н., 1908, № 6).

Як відаць, беларускія адпаведнікі ў такіх парах частковых міжмоўных сінонімаў аказваюцца, як правіла, больш шырокімі па сямантыцы і недастаткова спецыялізаванымі.

Нярэдка таксама іншамоўныя і беларускія лексемы адрозніваюцца ў функцыянальных адносінах, напрыклад, лексемы *анархія* і *безладзьдзе*: лексема *безладзьдзе* ў значэнні ‘беспарадак, неразбярыха’ мае статус агульнаўжывальнага слова (*...зразмеўшы, што ўсё гэта [раздзел гасударства] зрабілося ад таго безладзьдзя, якое панавала ў Польшчы, яны [палякі], каб напавіць беду, задумалі завясьці у сябе констытуцыю.* Н. Н., 1910, № 22), а лексема *анархія* ў выглядзе сваіх вытворных *анархіст*, *анархістычны* ўжываецца як кампанент грамадска-палітычнай тэрміналогіі (*Бенткоўскага недаўно арыштавалі на вуліцы разам з яго таварышэм за тое, што яны належэлі да партыі анархістоў.* Н. Н., 1907, № 17; *Догель кажэ, што трэба збольшыць кару за анархістычныя творы, каторыя падбіваюць на убіўства каралёў.* Н. Н., 1913, № 11).

Аналагічная сітуацыя з функцыянальным размежаваннем лексем *бунт* у значэнні ‘стыхійнае паўстанне, мяцеж, праяўленне незадавальнення’ (*U Čanhšu radniaŭsia narodny bunt.* Н. Н., 1910, № 15; *Апошнімі часамі пайшлі бунты у духоўных школах.* Н. Н., 1912, № 49–50) і *рэвалюцыя* ў значэннях ‘карэнны пераварот у жыцці грамадства’ (*Трэба сказаць, што ў Пэрсіі за народ стаяла ўсё духавенства і ў гэтай рэвалюцыі йшло з народам проці шаха.* Н. Н., 1907, № 3); ‘карэнныя прагрэсіўныя змены ў якой-н. галіне, якія прыводзяць да абнаўлення, удасканалення чаго-н.’ (*Ale wурайniennie hetych reform zrabiloby poŭnyju rewolucyju i upraiŭlienni krajem.* Н. Н., 1910, № 2).

Сямантычная і функцыянальная дыферэнцыяцыя магла дапаўняцца і адрозненнямі ў стылістычнай афарбоўцы запазычаных і спрадвечных слоў, як, напрыклад, у радзе лексем, аб’яднаных агульным сямантычным кампанентам ‘аб’яднанні людзей у грамадстве’: *арцель* – *грамада* – *гурт* –

кампанія – обчэства (обчэство, общэство, абыцство) – партія – саюз – суполка – таварыства – трупа – хаўрус – хэўра. На пачатку ХХ ст. аб’яднанні па прафесійнай прымеце абазначаліся лексемамі *арцель, хаўрус* (Блізка па ўсіх большых вялікарускі гарадох даўно ўжо пазакладаліся «арцелі» (хаўрусы) рэмесьнікоў... Н. Н., 1912, № 24), *трупа* [акцэраў] (У 1911 гаду трупа артыстоў-беларусоў першы раз паставіла рад тэатральных прэдстаўленьнёў на беларускай мове... Н. Н., 1913, № 16–17). Гандлёвае ці прамысловае аб’яднанне прадпрымальнікаў мела назву *обчэства* (Вечэром 5 дзекабра (снежня) ў машынным аддзяленьні парахода расейскага обчэства «Миколай II» разарвалася бомба. Н. Н., 1906, № 6). Абстрактная група людзей называлася *гуртом* (Па дарозі спаткалі гурт нямецкіх палонных. Н. Н., 1915, № 16). Група людзей, звязаных агульнымі інтарэсамі, магла называцца *таварыствам* (Трэба, каб наша справа перэхадзіла у нашы рукі, у рукі сельска-гаспадарскіх селянскіх таварыств. Н. Н., 1913, № 13), *обчэствам*¹ (...ходзяць чуткі, што у Гродне ёсць обчэство абароны ад зьдзеку над жывёлай; але бадай што гэта плёткі, бо, куды ні глянь, так усе зьдзекуюцца над сваімі супрацоўнікамі – беднымі конікамі... Н. Н., 1910, № 18), *суполкай, хаўрусам* (Летась ў м. Зембіне Барыс. пав. Мінск. губ. Адкрылася з выдумкі Б. Свянціцкаго і с падмогай некаторых мужыкоў, паноў і шляхты гаспадарская суполка. Н. Н., 1908, № 15; *U haziecie każucca ab tym, jakija karyści dajuć hramadzianstwu chaўrusy i supolki, ci to haspadarskija, ci praświetyuja ci handlowuja...* Prosty). Аб’яднанне палітычных аднадумцаў іменавалася лексемамі *партія* (У мінулым тыдню адбыўся з’езд партіі «націоналістоў». Н. Н., 1912, № 9), *саюз* («Мінское Слово»... *što należuć da «nacionalnaho sojuza», piejalo chwalu «sojuznikom»*... Н. Н., 1911, № 6), якія адносіліся да сферы грамадска-палітычнай тэрміналогіі. А значэнне ‘разнастайныя сяброўскія ці свецкія аб’яднанні’ рэалізавалася праз лексему *кампанія* (У ваколіцах Несьвіжа кампанія маладых хланцоў беларусоў-каталікоў у часе запусу ўстроіла тэатр у вясковай хаці. Н. Н., 1913, № 12–13), *грамада* (Возьмем, напрыклад, звычай валасных сходаў, дзе збіраецца ўся валасная грамада, усе «людзі» воласьці... Н. Н., 1912,

¹ Акрамя ўказаных значэнняў лексема *обчэства* ў разглядаемы перыяд магла ўжывацца ва ўстарэлым на сённяшні дзень значэнні ‘грамадскі сход, грамадскасць’ (Адны толькі суды былі добрыя, бо судзёў выбіраю само обчэства, а не назначала правіцельства. Н. Н., 1907, № 21) і ‘сялянская абшчына, форма аб’яднання людзей у супольнасць, заснаваная на сумесным валоданні сродкамі вытворчасці, а таксама самакіраванні’ (Pinsk. Niekolki pamieščykoj u našym pawieci padali prašённе ў ziemskuju uprawu, kab im, jak i sielanskim obчэstwam, ziemstwa wydało pażarnuju таўпу. Н. Н., 1910, № 12; ...мірскія хлѣбныя магазыны зь хлѣбомъ у ихъ, астаюцца абыцству што яго зсыпала. Бясѣда).

№ 5), *хэўра* (*К таму часу ў Берастэчка К дружыне казачай Прыблукіўся пан Патоцкі С хэўраю лядачай*. Н. Н., 1913, № 29), з якіх апошняе слова, акрамя своеасаблівых сэнсавых адценняў, мела яшчэ і зніжаную стылістычную афарбоўку¹.

Аднак дыферэнцыяцыя запазычаных і спрадвечных слоў на пачатку ХХ ст. адбывалася павольна, яе канчатковыя вынікі знаходзяцца па-за межамі перыяду. Слова ў міжмоўных сінанімічных радах маглі выходзіць за рамкі найбольш характэрнай для іх семантыка-стылістычнай або функцыянальнай сферы, выступаючы як узаемазамяняльныя адзінкі. Напрыклад, для прааналізаванага ланцужка лексем *арцель – грамада – кампанія – партія – саюз – таварыства – трупы – хаўрус – хэўра* паказальнымі ў гэтым сэнсе з’яўляюцца наступныя кантэксты: *Цяпер аказалася, што на гэтым добра выходзіць і казна, і рабочыя; дык і ў Пермскай губэрніі перадаюць ешчэ адзін завод у рукі рабочай хэўры* (Н. Н., 1907, № 4); *На дварэ сабралася хэўра вясковых гаспадароў...* (Н. Н., 1913, № 18); *А ешчэ тые фабрыканты і купцы багатшыя часта злучаюцца ў саюзы, хэўры...* (Н. Н., 1907, № 28); *Вось затым, каб добра распазнаць, чаго патрэбуець іх жыццё рабочага люду, што ім бракуець... кожная такая грамада злучаецца ў саюз, каторы завецца партія* (Н. Н., 1907, № 10); *...пачалі гаварыць [людзі], як бы гэта зрабіць сельска-гаспадарскі «кружок» (суполку)... Усе згодзілісь, што грамадой здалеюць болей зрабіць, як кожны паасобку, і настанавілі злучыцца ў хэўру («кружок»)*... Н. Н., 1909, № 1.

Характэрна, што ў беларускай мове пачатку ХХ ст. у ходзе працэсу дыферэнцыяцыі запазычаных і спрадвечных слоў фактычна не прымяняліся схемы, ужо адпрацаваныя ў іншых блізкіх славянскіх мовах, у прыватнасці рускай. Напрыклад, слова *кампанія* ў значэнні ‘аб’яднанне купцоў або прамыслоўцаў’, якое ў рускай мове сфарміравалася яшчэ ў дапятроўскую пару [43, с. 322], ужывалася ў іншым сектары адпаведнага семантычнага поля (гл. вышэй).

Такім чынам, можна канстатаваць наступныя вынікі ўплыву запазычанняў на лексіка-семантычную сістэму беларускай мовы пачатку ХХ ст.: а) актывізацыя слоў, даўно вядомых у мове; б) больш дакладная дыферэнцыяцыя ў складзе лексічных мікрагруп; в) змены ў экспрэсіўных уласцівасцях як запазычаных, так і беларускіх лексем.

¹ На пазнейшых этапах моўнага развіцця сфера ўжывання названых лексем больш ці менш істотна скарэжціравалася. Так, лексема *хэўра* канчаткова зацвердзілася са зневажальным адценнем, а лексемы *гурт*, *грамада*, *суполка* істотна знізілі сваю функцыянальную актыўнасць, перадаўшы функцыі запазычанаму з рускай мовы (ці, дакладней, праз рускую мову) слову *група* [3, с. 14].

4.3. СЕМАНТЫЧНЫЯ ХАРАКТАРЫСТЫКІ ЛЕКСЕМ НА ПАЧАТКУ XX ст. У ПАРАЎНАННІ З СУЧАСНАЙ МОВАЙ

Адной з найбольш цікавых і важных задач гістарычнай лексікалогіі з'яўляецца вывучэнне ўнутранай біяграфіі слова, г. зн. даследаванне змен, якія адбываюцца ў семантычнай структуры слоў¹ за пэўны перыяд. Такія змены, зразумела, становяцца заўважальнымі праз вялікія часавыя прамежкі. Пачатак і канец XX ст. з пункту погляду гісторыі мовы мала аддаленыя ў часе. Тым не менш абранне іх у якасці полюсаў параўнання мае пад сабой грунт. Апраўданы гэты выбар наступнымі меркаваннямі. Па-першае, адрэзак часу ад пачатку да канца XX ст. прадуктыўны ў плане моўнага будаўніцтва і вельмі насычаны падзеямі, якія аказвалі актыўны ўплыў на развіццё мовы. Па-другое, параўнальны аналіз семантыкі слоў у адзначаных часавых рамках можа быць вельмі паказальным, улічваючы выключнасць пачатку XX ст. як перыяду, калі выпрацоўваўся агульны напрамак развіцця новай беларускай літаратурнай мовы на народнай аснове, у тым ліку афармляліся і семантычныя характарыстыкі асобных лексем. Даследаванне таго, якое значэнне і семантычны аб'ём мела слова ў пачатку XX ст. і ў якім плане змянілася семантычная структура ад гэтага пачатковага асноватворнага этапу да нашых дзён, можа дапамагчы ўсвядоміць шляхі фарміравання лексіка-семантычнай сістэмы сучаснай мовы, вызначыць напрамак і ўнутраны механізм семантычнай эвалюцыі.

Сярод крыніц, з якіх можа быць выбраны матэрыял для падобнага параўнання, самымі надзейнымі з'яўляюцца, безумоўна, лексікаграфічныя працы. Найбольш поўнае ўяўленне аб лексіка-семантычнай сістэме сучаснай мовы дае пяцітомны «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы», Мінск, 1980 (у далейшым ТСБМ). Ад пачатку ж XX ст. не засталася адпаведнай тагачаснай сістэматызаванай працы, але ў пэўным сэнсе яе могуць замяніць даныя з картатэкі Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі да сучаснага «Слоўніка мовы “Нашай нівы”», на аснове якіх можна рабіць вывады аб лексіка-семантычных характарыстыках слоў на пачатку XX ст. Разгляд будзе праведзены на базе чатырох літар: «Р», «Э», «Ю» і «Я».

Аналіз матэрыялу дазваляе сцвярджаць, што ў межах названага перыяду не назіраецца рэзкіх семантычных зрухаў. Выпадкі поўнага семантычнага пераафармлення ўвогуле не зафіксаваныя і ў цэлым на працягу XX ст. прааналізаваныя лексемы захоўваюць адносную сэнсавую тоенасць: семантыка адназначных лексем у асноўным поўнаасцю супадае, а полісеманты

¹ Пад семантычнай структурай будзем разумець «сукупнасць словазначэнняў» [18, с. 67].

маюць пэўнае інварыянтнае (пастаяннае) семантычнае ядро, якое забяспечвае ўзнаўляльнасць і распазнавальнасць лексічнай адзінкі.

Аднак статычнасць семантычнай структуры слоў менавіта адносная, а не абсалютная і не выключае пэўных змен. Найбольш заўважальнае пры гэтым дзеянне дзвюх супрацьлеглых тэндэнцый: адны словы імкнуча пашырыць сваё значэнне, другія – звужыць яго. Пашырэнне семантычнага аб'ёму ў адзначаных часавых рамках абумоўлена рознымі прычынамі. Папершае, гэта звязана з развіццём у некаторых словах тэрміналагічнага значэння. Так, у ТСБМ з'яўленне новых элементаў у семантычнай структуры за кошт тэрміналагізацыі адзначаецца, напрыклад, у лексемах *работа* ('у фізіцы – фізічная велічыня, якая колькасна характарызуе змены пры ператварэнні адной формы энергіі ў другую'), *рынак* ('*спец.* Сфера таварнага абарачэння, сістэма эканамічных сувязей паміж таваравытворцамі), *яркасць* ('у фізіцы – светлавая велічыня, якая характарызуе свячэнне ў дадзеным накірунку крыніцы святла або асветленай паверхні') і інш. Па-другое, семантычнае развіццё некаторых слоў характарызуецца рухам ад канкрэтнага да абстрактнага, што таксама прыводзіць да пашырэння семантыкі. Даволі вялікая колькасць разгледжаных лексем у ТСБМ мае пераносныя значэнні, незафіксаваныя ў перыяд «Нашай Нівы», напрыклад, *рэвалюцiонер* – 'той, хто робіць пераварот у якой-н. галіне', *распаліць* – 'узмацніць якое-н. пачуццё, жаданне і пад., давесці да высокай ступені развіцця' і 'развязаць, распачаць (барацьбу, вайну)', *экзамен* – 'якое-н. выпрабаванне, праверка' і г. д. Па-трэцяе, яшчэ адной з прычын семантычнага «прыросту» можа быць больш высокі ўзровень дэталізацыі паняцця на сучасным этапе. Так, значэнне 'пакараць, прыбіўшы цвікамі да крыжа за рукі і ногі' ўласцівае лексеме *распяць* на пачатку XX ст., у ТСБМ дапоўнена значэннем 'расправіўшы, туга нацягнуць', а даволі вузкая ў «нашаніўскі» перыяд семантыка лексемы *рама* ('аконны пераплёт з устаўленым шклом') пашырана такімі значэннямі: 'зашклёны пераплёт для аховы раслін ад холаду ў парніках і цяпліцах'; 'аправа для ўстаўкі ў яе карцін, партрэтаў, люстраў і пад.'; 'нясучая частка машыны, якой-н. канструкцыі; станіна'; 'прамавугольнік з брусоў або планак для розных патрэб і мэт'.

Рэальным фактам таксама з'яўляецца і звужэнне семантычнай структуры слоў у канцы XX ст. у параўнанні з пачаткам стагоддзя. Найперш гэта можа адбывацца натуральным чынам у выніку перадачы функцыі азначэння пэўнага паняцця іншаму слову, а таксама разам са знікненнем адпаведных рэалій і паняццяў, якія былі пакладзены ў аснову тых ці іншых значэнняў і іх адценняў. Такім чынам страцілі некаторыя значэнні, напрыклад, лексемы *рада*: у сучаснай мове яна неўжывальная ў значэнні 'даведачны аддзел' (*Пры тутэйшым [у Луцку] сельска-гаспадарскім таварыстве зрабілі гаспадарскую раду, каторая маніцца даваць уселякіе парады для сялян.* Н. Н., 1910, № 1), вядомае ў пачатку XX ст. значэнне гэтай лексемы 'адзін

з органаў дзяржаўнага кіравання’ (*Рада міністроў хочэ прасіць ў Гас. Думы ешчэ 62 мільёны рублёў на помач галодным.* Н. Н., 1912, № 9) сёння больш прынята перадаваць словам *савет*, а значэнне ‘працэс работы савета прадстаўнікоў’ (*Radu... pačalisia pierš u Krewie pośle ū Wolkawysku. Z hetych rad wyjšło toje, što Litouskaje hasudarstwo zlučylosia s Polsčaj...* Н. Н., 1910, № 4) – словам *нарада* або *кансультацыя*; *раіць*: значэнне ‘сумесна абдумваць што-н.’ (...*кангрэс раіць над тым, каб гасударствы мени дадавалі грошы на ваенныя справы...* Н. Н., 1910, № 31) зараз перадаецца зваротнай формай гэтага дзеяслова; *расказ*: значэнне ‘рэкамендацыя, прадпісанне’ (*Мой Ляксандра, не спрэчайся, Зрабі па расказу – Іон [хвэльчэр] казаў па лыжцы сёрбаць, Не хватаць адразу!* Н. Н., 1910, № 9) на сучасным этапе ўваходзіць у семантычную структуру слоў *настаўленне, указанне, эканомія*: страцілася значэнне ‘кантора па ўпраўленню гаспадаркай’ (*Жыў [доктар Есьман] с таго, што эканомія князя Радзівіла плаціла нябошчыку 150 руб. у год за сваіх парабкоў.* Н. Н., 1907, № 3).

У радзе выпадкаў знікненне некаторых элементаў семантычнай структуры выглядае неапраўданым. Напрыклад, у картатэцы «Нашай Нівы» лексема *ручыць* зафіксаваная ў значэнні ‘добра весціся, даваць прыплод’: *Праезджалі праз нашу вёску цыганы, а што да ўселякай варажбы яны складны, вось і ўзяліся памагчы аднаму нашаму гаспадару, катораму не ручыла жывёла.* Н. Н., 1910, № 13. У ТСБМ гэтае значэнне адзначанай лексемы адсутнічае, хаця яно вядомае на тэрыторыі амаль усяго дыялектнага масіву беларускай мовы: у «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» слова *ручыць* зафіксаванае як монасемант менавіта ў названым значэнні (т. 4, с. 321). У падобных сітуацыях даныя дыялектных слоўнікаў могуць служыць добрым арбітрам: калі значэнне засталася, а тым больш шырока прадстаўлена ў дыялектах, то яно, несумненна, мае права на жыццё і ў літаратурнай мове.

Нярэдкія выпадкі, калі страгай некаторых значэнняў слова абавязанае арыентацыі на рускую мову. Многія значэнні і іх адценні не падаюцца ў ТСБМ, відавочна, толькі таму, што падобныя семантычныя нюансы не існуюць у рускай мове і не абазначаны ў рускіх лексікаграфічных працах. Так, пабудова і змест слоўнікавага артыкула лексемы *рахунак* амаль літаральна супадае са структурай артыкула лексемы *счёт* у «Словаре русского языка» (М., 1981–1984). Пры гэтым у ТСБМ не трапіла такое вядомае ў пачатку ХХ ст. значэнне лексемы *рахунак* як ‘разлік, спадзяванне’: *Kali Jahajla wienčaišsia z Jadwihaj, usio było za tym, što wialikim kniazem Litojška-Ruskim budzie Witoūt. Tym časam rachunki abmylili.* Н. Н., 1910, № 4. Тое ж можна сказаць і, напрыклад, адносна лексемы *рабіць*, слоўнікавы артыкул якой пабудаваны яўна на ўзор артыкула рускага слова *делать*. У параўнанні з пачаткам ХХ ст. адзначаецца знікненне цэлага рада цікавых значэнняў: ‘ажыццяўляць, выконваць’ (*Тым часам правила 8 Марца і «аснаўныя» законы*

не даюць Думе можнасць рабіць кантроль гэтых расходаў і перамяняць «роспісь». Н. Н., 1907, № 13); ‘праводзіць’ (– Дык будзем рабіць сход, пачаў старшыня. Н. Н., 1908, № 5); ‘наладжваць, арганізавываць’ (*Ablawy robiać paćati*. Н. Н., 1911, № 3; *Армянские мужыки пачали рабіць мужыцкіе саюзы*. Н. Н., 1907, № 17); ‘практыкаваць’ (*А й Амерысу равінну быць чайрусу bielarusой, jak heta robiać, napryklad, halickije rusiny*. Н. Н., 1911, № 2); ‘тварыць’ (*Пасьяля вайны Расея згадзілася на тое, каб Японія рабіла у Карэі ўсё, што хочэ*. Н. Н., 1907, № 25); ‘учыняць’ (*Голад ды беднота найчасцей гоняць цёмнаго мужыка красьці, рабіць праступлення*. Н. Н., 1907, № 22); ‘прадпрыймаць’ (*Гэтак, калі у якой дэержаві павялічываюць ваенную сілу, то і другіе дэержавы робяць гэта самае у сябе*. Н. Н., 1913, № 10); ‘рашаць’ (*Саўка чытае ужо «букваря», пішэ і робіць задачы*. Н. Н., 1914, № 21–22); ‘прызначаць’ (*Хвалю, п’янство! – закрываў Люцыпар, – раблю цябе старшай хваробай над хваробамі*. Н. Н., 1912, № 14); ‘паступаць’ (– *Цяпер робяць іначэй: буракі ня труць на кашу, а гэблююць на стружкі...* Н. Н., 1908, № 4); ‘будаваць’ (*Казлоўскі не паслухаў і пачаў рабіць новы стаў*. Н. Н., 1906, № 3); ‘заклучаць’ (...*чынізвік мог валадара зямлі прымусяць рабіць новы кантракт або выкупіць будоўлі...* Н. Н., 1912, № 7). А, скажам, семантычная структура слова яда ў канцы ХХ ст. у параўнанні з пачаткам выглядае ці не занадта вузкай – страчанымі за гэты час аказаліся 4 значэнні з 6: у ТСБМ вылучаюцца значэнні ‘тое, што ядуць і п’юць; ежа, харч’ і ‘працэс прыёму ежы’, а ў перыяд «Нашай Нівы» гэтая лексема выступала яшчэ і ў значэннях ‘прадукты харчавання’ (*Плесень... таким парадкам адбярэ ад чалавека яго яду*. Н. Н., 1906, № 37); ‘харчаванне’ (...*земля ніколі не пустуе і даход дае добры: што сабе на яду – то сабе, а лішніцу прадаюць [хлебаробы] у горадзе*. Н. Н., 1910, № 22); ‘корм (для жывёлы)’ (...*боты стаялі пад лаўкай на каторую стаўлялося карыто с сьвіной ядой*. Н. Н., 1913, № 37); ‘пажыўныя рэчывы’ (*Вада як бы прыгатаўляець расьценням яду, распускаючы маленькіе кавалачкі зямлі*. Н. Н., 1907, № 27).

Увогуле аналіз паказаў наступнае:

- у семантыцы слоў на працягу ХХ ст. назіраецца выразная пераёмнасць;
- змены (у асноўным пашырэнне і звужэнне семантычнага аб’ёму) адзначаюцца, як правіла, на семантычнай перыферыі. Пашырэнне і звужэнне значэння на працягу ХХ ст. – несіметрычныя з’явы: пашырэнне – больш звычайны факт. З гэтага вынікае, што ў цэлым эвалюцыя семантычнай сістэмы беларускай мовы на працягу ХХ ст. ішла ў традыцыйным накірунку – у бок дыферэнцыяцыі, а не абагульнення.

- некаторы дысананс у натуральны ход эвалюцыйнага працэсу быў унесены ўмяшаннем пазамоўных фактараў, якія знаходзілі адлюстраванне ў семантыцы слова. Відавочна, што шэраг семантычных значэнняў знік з мовы неапраўдана і нават гвалтоўна і тут ужо можна весці гаворку не аб звужэнні, а аб зьядненні семантычнай структуры.

Семантычныя з’явы, якія фіксуюцца ў сістэме беларускай мовы ў XIX – на пачатку XX ст., сведчаць пра тое, што моўна-адраджэнскія працэсы ў названы час паступова захоплівалі нават найбольш глыбокія моўныя слаі. Актывізацыя разнастайных відаў семантычных трансфармацый (тэрміналагізацыя, дэтэрміналагізацыя, фарміраванне пераносных і вобразных значэнняў) можа служыць паказчыкам здароўя моўнага арганізма і пэўнай ступені яго развіцця.

Акрамя таго, факт, што ў названы час семантыка асобных новых моўных адзінак фарміруецца з дапамогай навуковай інфармацыі, паказальны і ў сэнсе агульнага грамадскага ўзроўню. Вядома, што агульнаўжывальныя значэнні могуць узбагачацца за кошт спецыялізаваных у тым выпадку, калі «разыходжанне паміж семантычнымі і энцыклапедычнымі паняццямі» ўсё больш змяншаецца, «чым вышэй узровень культурнага развіцця і адукаванасці дадзенага калектыву, грамадства» (Д. І. Арбатскі паводле [197, с. 12]).

Перыяд XIX – пачатак XX ст. стаўся надзвычай важным этапам у гісторыі ўзаемаадносін запазычаных слоў з беларускай лексіка-семантычнай сістэмай. Прааналізаваныя асаблівасці тагачаснага працэсу беларуска-іншамоўнага кантактавання сведчаць аб некалькі абмежаваных асімілюючых магчымасцях беларускай мовы на семантычным узроўні. Аднак у гэты перыяд была праведзена грунтоўная пачатковая праца па семантычным асваенні іншамоўных элементаў, вынікам якой сталася паспяховае вырашэнне калізій міжмоўнага ўзаемадзеяння на наступных этапах моўнага развіцця. Даследчыкі вылучаюць «у эвалюцыі запазычаных слоў тры фазы: «пранікненне» – пачатковая стадыя агульнага працэсу запазычвання, якая характарызуецца няўстойлівасцю ў напісанні, вымаўленні, марфалагічным і акцэнталагічным афармленні, «запазычванне» – этап змянення семантыкі пад уплывам сістэмы значэнняў прымаючай мовы і этап «укаранення», калі змены адбываюцца ўжо па ўнутраных заканамернасцях мовы-рэцэптара» [26, с. 111]. Мяркуючы па выніках аналізу, большасць іншамоўных адзінак у разглядаемы перыяд ужо функцыянавала ў рэжыме «запазычання», а некаторыя наблізіліся і да фазы «ўкараненне».

Паралельныя рознамоўныя лексічныя выкарыстанні, адзначаныя ў беларускамоўных выданнях XIX – пачатку XX ст., былі аб’ектыўнай і непазбежнай адзнакай і вынікам існуючай на той час моўнай сітуацыі. Характэрна, аднак, што працэнт дублетных адносін у беларуска-іншамоўных парах быў дастаткова нізкім. Выразнае імкненне да семантычнай дыферэнцыяцыі прывяло да абсалютнай перавагі сярод запазычаных і спрадвечных слоў ідыяграфічных сінонімаў. Намінацыйныя і дыферэнцыяльныя працэсы, выкліканыя прытокам іншамоўных элементаў, на пачатку XX ст. не былі завершаны, але адносіны, якія склаліся ў гэты час паміж запазычанымі і беларускімі словамі, у многім прадвызначылі іх далейшы лёс у сістэме беларускай мовы.

Разглед 5

ДЫЯЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКІХ ВЫДАННЯХ XIX – ПЯЧАТКУ XX ст.

Аб'ектыўнае асвятленне асаблівасцей фарміравання лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. немагчымае без выўлення ролі жывых народных гаворак у развіцці слоўнікавага складу мовы гэтага перыяду. З усёй разнастайнасці працэсаў ўзаемадзеяння дыялектнай і літаратурнай лексікі гэтага перыяду лічым неабходным спыніцца на двух аспектах, якія падаюцца нам найбольш важнымі і якія могуць быць даследаваны, зыходзячы з наяўнага ўзроўню беларускай рэтраспектыўнай дыялекталогіі.

Перш за ўсё, на нашу думку, варта спыніцца на тэарэтыка-тэрміналагічнай праблеме. Яна палягае ў тым, што дакладнае вызначэнне аб'ёму і функцыянальнага статусу дыялектнага элемента ў літаратурнай мове – няпростая навуковая задача нават у дачыненні да сучаснай моўнай сітуацыі. Галоўнай прычынай такога становішча з'яўляецца тое, што да сённяшняга дня адсутнічае адзінапрынятае значэнне паняцця *дыялектызм* [311, с. 24; 1, с. 4–5], не адрозніваюцца, а часам проста атаясамліваюцца катэгорыі «дыялектнай лексікі» і «лексічных дыялектызмаў» [74, с. 19], не абазначаны несупярэчлівыя крытэрыі размежавання паняццяў дыялектнага і літаратурнага слова, не ўстаноўлена так званая «шкала дыялектызацыі» [115, с. 128–130], звяраючыся з якой, можна было б упэўнена размяжоўваць лексемы, што трывала замацаваліся ў літаратурнай мове як нейтральныя намінатыўныя адзінкі, і лексемы, няпоўнасцю асвоеныя літаратурнай мовай і ўжывальныя ў якасці экспрэсіўных сродкаў. У выніку, напрыклад, памета *абл.* у нарматыўных слоўніках падаецца дастаткова ўмоўна і суб'ектыўна, засноўваючыся нярэдка толькі на асацыяцыях і моўнай інтуіцыі або адчуванні моўнай нормы складальніка слоўніка, фактычна без выразнай апоры на даныя аб тым, калі, якім шляхам, з якіх канкрэтна гаворак слова ўлілося ў літаратурную лексіку. Пры гэтым не да канца зразумела, на якіх

падставах мяркуецца, што тая ці іншая адзінка захавала адзінкі тэрытарыяльнай абмежаванасці і засталася «недалітаратурнай». Адбор лексем у дыялектных слоўніках не тэзаўруснага, а дыферэнцыяльнага тыпу таксама ажыццяўляецца ў пэўнай ступені адвольна. Іншымі словамі, яшчэ і ў наш час у дачыненні да сучаснага моўнага стану не праведзена дэмаркацыйная лінія, якая б сутнасна і тэрміналагічна разводзіла дыялектныя і літаратурныя лексемы.

Пры разглядзе характару ўзаемадзеяння дыялектаў і літаратурнай мовы на ранніх этапах моўнага станаўлення ўказаныя праблемы паўстаюць асабліва востра. А для новай беларускай мовы, якая адносіцца да моў з базавым дыялектным тыпам, задача аднясення моўных фактаў да ўласна-дыялектных ускладняецца яшчэ больш. Азначэнне паняцця *дыялектнага*, сфармуляванае для сучаснай мовы¹, не можа быць прымененае для мовы разглядаемага гістарычнага перыяду, бо «адносіны паміж ужо сфарміраваным лексічным складам усталяванай літаратурнай мовы і слоўнікавым складам дыялектаў, які разбураецца пад уплывам літаратурнага, нельга пераносіць на перыяд, калі гэтым сістэмам (літаратурнай мове і дыялектам) быў уласцівы іншы стан» [129, с. 110]. Гэта трэба звязваць з тым, што «магчымасць пранікнення ў літаратурны тэкст, у прыватнасці вузкамасцовых (рэгіянальных) моўных рыс не можа рэгулявацца нейкімі агульнымі правіламі ў розных мовах і нават у адной якой-небудзь мове на розных этапах яе развіцця. Яна залежыць ад пэўных унутрымоўных і экстралінгвістычных фактараў» [318, с. 60].

Некаторыя даследчыкі ўказваюць, што ва ўмовах адсутнасці адзінай графікі, нявыпрацаванасці лексіка-граматычных норм, слабай стылявой дыферэнцыраванасці лексікі адрозніць «дыялектнае» ад «літаратурнага» ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. амаль немагчыма [27, с. 33]. Паспрабуем тым не менш, пакуль што хоць бы ў плане пастаноўкі пытання, прапанаваць некаторыя крытэрыі размежавання дыялектнага і літаратурнага матэрыялу ў дачыненні да названага перыяду.

Другой важнейшай задачай у адносінах да моў з дыялектнай асновай з’яўляецца канкрэтызацыя ўдзелу пэўных груп гаворак у фарміраванні літаратурнай мовы і высвятленне як вядучага дыялекту ці групы дыялектаў, якія складалі магістральны струмень моўнага працэсу, так і пабочных прытокаў. У беларускай дыялекталогіі навуковая пазіцыя па гэтым пытан-

¹ У цэлым у адносінах да сучаснага этапу асноўнымі прыметамі дыялектнага слова лічыцца абмежаванасць яго геаграфічнага арэала і адсутнасць кананізацыі ў літаратурнай мове. Аднак, як пісаў Ф. П. Філін, такое традыцыйнае ў айчынай і замежнай лінгвістычнай літаратуры разуменне дыялектнага слова, якое ў цэлым можна лічыць прыблізна правільным, усё ж з’яўляецца празмерна абагульненым, расплывістым і дапускае неадназначнае тлумачэнне [298, с. 17].

ні ў цэлым ужо абгрунтаваная і дастаткова ўсталяваная. Аднак факты моўна-гістарычнага характару могуць дапоўніць скарбонку даных па праблеме дыялектнай асновы сучаснай беларускай мовы. Франтальна даследаваць усю тагачасную лексіку на прадмет яе дыялектнай прывязкі і адносінаў да літаратурнай мовы не ўяўляецца магчымым, хоць бы з-за адсутнасці поўных лексікаграфічных збораў беларускай дыялектнай мовы XIX – пачатку XX ст., без чаго нельга выясніць становішча слова ў агульнай лексічнай сістэме. Таму ў сваім разглядзе мы абмяжуемся наступнымі фрагментамі. Як вядома, дыялектная лексіка структурна складаецца з дзвюх частак: «адна частка гэтай лексікі – агульная для ўсёй дыялектнай мовы, другая складае адрозненні паміж гаворкамі» [268, с. 223]. Менавіта ступень прадстаўленасці гэтых дзвюх разнавіднасцей лексем у беларускай літаратурнай мове XIX – пачатку XX ст. і будзе аналізавацца ў раздзеле.

5.1. СУАДНОСНЫ ПАНЯЦЦАЎ ЛІТАРАТУРНАЕ/ДЫАЛЕКТНАЕ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

Аб’ектыўнае тлумачэнне многіх гістарычных фактаў і з’яў для любой літаратурнай мовы самым непасрэдным чынам звязана з устанаўленнем характару яе ўзаемаадносін з дыялектнай мовай, бо «гісторыя літаратурнай мовы – гэта, побач з іншым, няспыннае яе ўзаемадзеянне з дыялектнаю моваю» [323, с. 52]. Для беларускай літаратурнай мовы новага перыяду, заснаванай на дыялектным фундаменце і пабудаванай у асноўным з дыялектнага ж матэрыялу, гэта асабліва актуальна.

Паводле сцвярджэння вядомых беларускіх мовазнаўцаў, змест паняццяў *літаратурнае/дыялектнае* не з’яўляецца ўніверсальным, а заўсёды мае канкрэтнае гістарычнае нападўненне. Так, Л. М. Шакун у сваіх публікацыях неаднаразова адзначаў, што паколькі вылучэнне дыялектнага слова ў літаратурных крыніцах, так ці інакш, звязана з гістарычна зменлівым паняццем нормы, то характар дыялектнага слова, яго месца і функцыі ў сістэме сродкаў літаратурнага выказвання не могуць не быць адметнымі ў розных гістарычных перыяды моўнага развіцця [316, с. 214]. Аналагічнае заключэнне робіць і А. Я. Баханькоў. На яго думку, адрозненні ў суадносінах паняццяў *літаратурнае/дыялектнае* на розных этапах фарміравання літаратурнай мовы (пачатковым, прамежкавым і канцавым) звязаны з тым, што ўзаемадзеянне нацыянальнай літаратурнай мовы і народных гаворак – «двухбаковы складаны і падчас супярэчлівы працэс, ход якога абумоўліваецца многімі сацыяльнымі і лінгвістычнымі прычынамі: асабліва сям’ямі шляхоў фарміравання і ўзроўнем развітасці літаратурнай мовы ў пэўныя гістарычныя моманты, ступенню генетычнай блізкасці яе з народнымі

гаворкамі, характарам члянэння народна-гутарковай мовы на дыялекты, адносінамі носьбітаў літаратурнай мовы да мясцовых слоў» [27, с. 31].

Вызначэнне гістарычна абумоўленага зместу паняццяў *літаратурнае/дыялектнае* – важная навуковая задача, вырашэнне якой магло б дапамагчы выявіць тэндэнцыі моўнага развіцця і накірункі станаўлення нормы на розных гістарычных этапах, а значыць, зразумець і растлумачыць асаблівасці працэсу канцэнтрацыі мясцовых моўных разнавіднасцей у адзіную нацыянальную мову. Акрамя таго, фармулёўка несупярэчлівых прынцыпаў адрознення названых паняццяў дазволіла б устанавіць межы ўжывальнасці рэгіянальнай лексікі ў літаратурным кантэксце ў той ці іншы перыяд, што служыла б крытэрыем ацэнкі ўзроўню культуры літаратурнага маўлення.

Размяжоўваць паняцці *літаратурнае/дыялектнае* магчыма толькі зыходзячы з нарматыўнай ацэнкі моўных фактаў [гл. 323, с. 52], бо дыялектная з’ява ўсведамляецца як такая заўсёды ў супастаўленні з «рэгулярнымі» (устойлівымі і шырокаўжывальнымі) сродкамі [316, с. 214].

На сучасным этапе моўнага развіцця пры наяўнасці стабільных кадыфікаваных норм *літаратурнае* фактычна азначае нарматыўна прапісанае, абавязковае для прымянення ў агульнанацыянальным маштабе. На такім фоне *дыялектнае* ўяўляе моўны факт, які не замацаваўся ў якасці агульнанацыянальнай нормы, а застаўся прыналежнасцю той ці іншай рэгіянальнай моўнай сістэмы. Калі моўная з’ява такога тыпу трапляе ў літаратурныя крыніцы, то трактуецца як дыялектызм і выконвае не інфармацыйную ці намінацыйную, а хутчэй экспрэсіўную функцыю і служыць сродкам стылізацыі [316, с. 214]. Так, оканне з пазіцыі літаратурнай «акаючай» нормы – дыялектная рыса, а словы з адлюстраваннем окання, напрыклад, у мове твораў І. Мележа, – дыялектызмы.

Свадзясенне з сучаснымі нормама нярэдка прымяняецца і пры вызначэнні статусу моўных з’яў больш ранніх этапаў развіцця беларускай мовы, калі, напрыклад, як дыялектызмы трактуюцца некаторыя асаблівасці мовы пісьменнікаў XIX – пачатку XX ст. Так, пэўныя лексемы ў творах М. Гарэцкага, ранніх Янкі Купалы, Якуба Коласа і іншых пісьменнікаў лічацца дыялектнымі на падставе таго, што на сённяшні дзень яны фіксуюцца толькі ў спецыяльных дыялектных лексікаграфічных крыніцах, а ў нарматыўных слоўнікі або не ўваходзяць увогуле, або пазначаны ў іх паметамі *абл.* На наш погляд, улічваючы дыялектную аснову сучаснай мовы і адпаведна адсутнасць рэзкіх адрозненняў паміж сучаснай беларускай літаратурнай мовай і мовай беларускіх твораў XIX – пачатку XX ст., такі прыём можна лічыць умоўна дапушчальным. Аднак, калі зыходзіць з чыста навуковых пазіцый, то больш мэтазгодным было б кваліфікаваць моўныя з’явы XIX – пачатку XX ст., прымаючы пад увагу спецыфіку свадносін *літаратурнае/дыялектнае* на разглядаемым гістарычным этапе. Паспрабуем яе вызначыць,

зважваючы на спецыфіку працэсу фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы і яе норм у XIX і на пачатку XX ст.

На працягу XIX ст. моўнае станаўленне было перарывістым, неарганізаваным, малаінтэнсіўным. Гэты перыяд характарызаваўся яшчэ не столькі выпрацоўкай норм ці хаця б адноснай іх стабілізацыяй, колькі першапачатковым выяўленнем напісанняў і словаўжыванняў, якія маглі б прэтэндаваць на нарматыўнасць. Праўда, назваць яго цалкам безвыніковым таксама было б няправільным, паколькі ў моўнай практыцы беларускамоўных пісьменнікаў XIX ст. прайшлі першасную апрабацыю свайго выкарыстання на пісьме многія моўныя факты. Але сфарміраваны такім чынам дастаткова аб'ёмны моўны запас знаходзіўся ў пасіве, не маючы магчымасці атрымаць практычную рэалізацыю ва ўмовах афіцыйнай забароны беларускай мовы. У выніку ў XIX ст. агульныя моўныя нормы не склаліся, а адбылося толькі назапашэнне моўнага патэнцыялу, неабходнага для далейшай нармалізацыі.

Паколькі пры адраджэнні беларускай мовы ў XIX ст. непасрэдна пры зварот да старапісьмовых традыцый па розных прычынах быў немагчымым, галоўным арыенцірам пры пісьмовым афармленні беларускай мовы служылі асаблівасці жывой беларускай гаворкі. Паводле І. І. Крамко, «характэрнай рысай твораў XIX ст. з'яўляецца відавочная сувязь з гаворкай аўтара, а тое агульнае, што іх аб'ядноўвае, з'яўляецца вынікам не столькі свядомых намаганняў пісьменнікаў, колькі вынікам адлюстравання агульных моўных рыс беларускіх гаворак. Прытым у XIX ст. узаемаўплыў розных гаворак быў вельмі слабым, па сутнасці яшчэ не было ўмоў, каб якая-небудзь гаворка стала вядучай пры ўтварэнні літаратурнай мовы» [135, с. 15]. Агульнапапулярнае і вузкадыялектнае таксама дакладна яшчэ не дыферэнцавалася тымі, хто пісаў па-беларуску. Адпаведна «для кожнага пісьменніка ў такіх умовах свая гаворка была роднай стыхіяй, сваёй “літаратурнай мовай”» [27, с. 34].

У цэлым у названы перыяд паняцці *літаратурнае/дыялектнае* настолькі цесна ўзаемазвязаны, што правесці іх супрацьпастаўленне амаль немагчыма. На фоне адсутнасці не толькі кадыфікаванай, але і проста агульнапрынятай нормы і пры тым, што стварэнне нацыянальнай літаратуры мела сваёй перадумовай неабходнасць апрацаваць жывую мову беларускага народа да ўзроўню літаратурнай [322, с. 99], літаратурнымі ў XIX ст. можна лічыць тыя дыялектныя рысы, якія прайшлі праз індыўдуальны пісьменніцкі адбор, бо аўтарскае моўнае чужэ было на той час адзіна магчымым «нарматыўным» крытэрыем. Пад паняццем жа дыялектнае, відаць, трэба разумець асаблівасці, якія засталіся прыналежнасцю вусна-дыялектнай мовы і не трапілі на старонкі пісьмовых тэкстаў. У мове твораў XIX ст. немэтазгодна вызначаць дыялектызмы, а можна толькі вылучаць асобныя рысы агульнабеларускія, рысы, уласцівыя вялікім групам гаворак, і рысы,

характэрныя для невялікіх дыялектных аб'яднанняў. Ды і тое, вывады атрымаюцца дастаткова ўмоўнымі, бо ў такіх разважаннях даводзіцца абапірацца на сучасныя даныя адносна дыялектных асаблівасцей, якія рэтраспектыўна маглі быць іншымі.

На пачатку XX ст., дзякуючы ажыўленню беларускай літаратуры і беларускага кнігадрукавання, якія нарэшце прарваліся даволі ўпэўненым струменем праз шматлікія цэнзурныя заслоны, пры ўжыванні беларускай мовы ў мастацкіх тэкстах, у тэкстах новых жанраў (публіцыстычнага, навуковага), а таксама на старонках перыядычнага друку пачала адбывацца паступовая моўная ўніфікацыя. Калі ў XIX ст. асаблівасці аўтарскай мовы не карэктаваліся і траплялі ў друк фактычна ў нязмененым выглядзе, то на пачатку XX ст. у выдавецтвах пры рэдагаванні рукапісаў рэдактары або выдаўцы апрацоўвалі разнародны рознадыялектны матэрыял, адбіралі прыярытэтныя, на іх погляд, рысы дыялектнага або індывідуальнага характару і рэгулярна выкарыстоўвалі іх у выдавецкай практыцы. Гэтыя рэгулярныя напісанні і словаўжыванні паступова набывалі статус абавязковых у межах пэўнага выдавецтва і, акрамя таго, станавіліся арыенцірам і для пісьменнікаў, якія пачыналі афармляць свае творы на ўзор вядучых выдавецтваў. Такія неафіцыйныя нормы, заканадаўцамі якіх з'яўляліся ўжо не асобныя пісьменнікі, а вялікія выдавецкія аб'яднанні, нярэдка парушаліся, менавіта таму, што не былі кадыфікаванымі. Але ўсё ж у выніку дасягалася пэўнае пісьмовае адзінства, складваліся агульнапрынятыя прыёмы і правілы пісьма – іншымі словамі, у ходзе своеасаблівага натуральнага адбору на гэтым этапе ішло фарміраванне агульнанацыянальных норм і закладваўся фундамент літаратурнай мовы.

У гэты час у параўнанні з XIX ст. не толькі істотна змяніўся характар нарматыўнасці новай беларускай мовы, але і абзначыліся прыярытэты пры выкарыстанні матэрыялу дыялектаў. У адрозненне ад выданняў XIX ст., у кожным з якіх выяўляецца базавы дыялект (як правіла, родная гаворка аўтара), выданні пачатку XX ст. пачынаюць паступова страчваць непасрэдную сувязь з канкрэтнымі дыялектамі і гаворкамі. У гэты час усё больш выразна пачынае абзначатца арыентацыя на агульнанацыянальныя сродкі.

У сітуацыі, калі «спантаннае выкарыстанне пісьменнікамі народна-гutarковай мовы ператварылася ў свядомыя адносіны да яе як да сродку, неабходнага для абслугоўвання маладой беларускай нацыі» [27, с. 36], паняцці *літаратурнае/дыялектнае* ўжо магчыма проціпаставіць. *Літаратурнымі* на пачатку XX ст. можна лічыць асаблівасці, прынятыя ў большасці тагачасных выданняў у якасці асноўнага рэгулярнага моўнага варыянта, свядома адабранага з шэрагу патэнцыяльных верагодных варыянтаў напісання або словаўжывання. Гэта, як правіла, агульнабеларускія ці тэрытарыяльна шырока распаўсюджаныя з'явы розных узроўняў мовы (напрыклад, адлюстраванне на пісьме недысімілятыўнага акання і

якання, цвёрдасці [р], [ц] этымалагічнага і шыпячых, дзекання, цекання, асіміляцыйнай мяккасці і інш.), большасць з якіх стала нарматыўнымі ў сучаснай літаратурнай мове. *Дыялектнымі* ў гэты час з'яўляюцца рэдкаўжывальныя ў пісьмовай практыцы спарадычныя моўныя варыянты, якія найчасцей уяўляюць сабой вузкарэгіянальныя з'явы (напрыклад, напісанні з дысімілятыўным аканнем і яканнем, оканнем, неабазначэнне фанетычнага падаўжэння і інш.). На наш погляд, такія з'явы ў мове пачатку ХХ ст. не варта называць дыялектызмамі. Гэты тэрмін больш правамерны для перыяду, калі ўжо існуюць кадыфікаваныя нормы, з якімі можна супастаўляць дыялектныя факты.

Прапанаваная фармулёўка суадносін паняццяў *літаратурнае/дыялектнае*, зразумела, з'яўляецца толькі прыблізнай і падлягае далейшай карэкціроўцы, аднак яна можа быць прыдатнай пры раскрыцці функцый дыялектнага слова ў працэсе станаўлення беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы з канкрэтна-гістарычных пазіцый.

5.2. АСУЛЬНАПАШЫРЭННЯ ДЫАЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКА

У беларускім мовазнаўстве традыцыйна лічыцца, што сучасная беларуская літаратурная мова мае пераважна гамагенную дыялектную аснову¹. Пры гэтым найчасцей роля базавага дыялекту адводзіцца сярэднебеларускім гаворкам. Прыярытэт названай дыялектнай групы на сённяшні дзень абгрунтаваны ў шматлікіх працах па дыялекталогіі і гісторыі мовы [69; 83; 117; 118; 146; 180]².

Аднак літаратурная мова хоць звычайна і ствараецца на базе пэўнага дыялекту, але, як правіла, не супадае з ім цалкам. «Нават у момант свайго станаўлення літаратурная мова выходзіць па-за межы асноўнага дыялекту, яе галоўнай жывячай артэрыі. У працэсе ж далейшага развіцця яна карыстаецца матэрыялам і іншых дыялектаў» [265, с. 87]. Даследчыкі лічаць, што ў найбольшай ступені адзначаная асаблівасць характэрная для лексікі. Калі для фанетыка-арфаграфічнага, марфалагічнага, у некаторым сэнсе сінтаксічнага ўзроўняў дыялектная база ў большасці выпадкаў выглядае ў дастатковай ступені акрэсленай, то лексічныя сродкі ўліваюцца ў літаратурную мову значна больш шырокім струменем.

¹ Існуюць і даследаванні, у якіх праводзіцца думка пра інтэрдзіялектную аснову сучаснай літаратурнай мовы [78; 196 і інш.].

² Асобныя даследчыкі ўказваюць больш канкрэтную тэрыторыю і выдзяляюць у межах цэнтральнай паласы беларускіх гаворак яе заходнюю частку [134]. З улікам занальнага падзелу, як ужо ўказвалася вышэй, першاپачатковай асновай сучаснай літаратурнай мовы лічыцца паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы [148; 147].

Зважаючы на ўказаную асаблівасць, паспрабуем выявіць ступень прадстаўленасці ў тэкстах пачатку XX ст. не дакладна лакалізаванай, а агульнапашыранай лексікі, уласцівай усім ці, прынамсі, большасці груп беларускіх народных гаворак. Такое даследаванне можна дапамагчы ўдакладніць уяўленні аб дыялектных крыніцах літаратурнай мовы.

Ахапіць увесь тагачасны лексічны фонд, натуральна, немагчыма. Таму лічым мэтазгодным правесці выбарачны аналіз, а менавіта прасачыць ступень распаўсюджанасці на беларускай дыялектнай тэрыторыі лексем на літару *М* з рээстра «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”». Гэтая лексікаграфічная праца цалкам аб’ектыўна адлюстроўвае склад лексікі беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст. і можа служыць аўтарытэтай прэзентатыўнай крыніцай моўнага матэрыялу разгляdanaга перыяду. Падставы выбару менавіта лексем на літару *М* у якасці непасрэдных аналітычных адзінак ужо абгрунтаваліся ў раздзеле 2 і, паўторымся, зводзяцца да наступнага: сярэдні аб’ём гэтай літары, адсутнасць у ёй прыставачных адзінак і адносна невысокі працэнт запазычаных слоў. Дыялектная фіксацыя лексем вызначалася па асноўных існуючых дыялектных слоўніках, матэрыял якіх ахоплівае пераважную большасць беларускіх дыялектаў: «Слоўніку паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (далей – СПЗБ), т. 3, «Дыялектным слоўніку Брэстчыны» (далей – ДСБ), «Слоўніку гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі» (далей – СЦГ), «Тураўскім слоўніку» (далей – ТС), т. 3, «Слоўніку Гродзенскай вобласці» (далей – СГВ). Выкарыстанне даных сучасных слоўнікаў для аналізу мовы пачатку XX ст., безумоўна, нельга лічыць аптымальным. Аднак адсутнасць дыялектных збораў разгляdanaга перыяду (за выключэннем «Слоўніка беларускай мовы» І. Насовіча, рээстр якога ўсё ж такі не можа прэтэндаваць на ўсебеларускі ахоп) або пазнейшых дыялектных зборнікаў, пабудаваных на рэтраспектыўна сабраным дыялектным матэрыяле XIX – пачатку XX ст., не пакідае іншых метадычных варыянтаў і вымушае пры вызначэнні лакалізацыі лексем рабіць пэўныя храналагічныя дапушчэнні. Значная нязручнасць узнікае таксама з-за таго, што выкарыстання пры аналізе дыялектных слоўнікі ў асноўным (за выключэннем СПЗБ) адносяцца да тыпу дыферэнцаваных. Адпаведна многія шырокаўжывальныя словы могуць быць у іх непрадстаўленыя. Таму для атрымання аб’ектыўных высноў даводзілася не толькі правяраць літаральную фіксацыю лексем у слоўніках, а яшчэ і рабіць прыкідкі на наяўнасць патэнцыяльных адзінак.

Рээстр «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» на літару *М* утрымлівае, як ужо адзначалася, 712 адзінак без уліку графічных (тыпу *maska – maska*) і фанетыка-арфаграфічных варыянтаў (тыпу *marec – маpaц, masterskaja – maścierskaja, maca – macca, маўчки – моўчки*). У выніку аналізу выявілася, што абсалютную прадстаўленасць ва ўсіх выкарыстаных дыялектных лек-

сікаграфічных крыніцах дэманструюць лічаныя лексемы са СМНН¹, а менавіта *марац* (у ТС – у форме *марэц*), *морда*, *мур*. У 4 дыялектных слоўніках фіксуецца 6 нашаніўскіх лексем: *мазоль*, за выключэннем СГВ (у СГЦБ і ДСБ – *мазуль*), *майстар*, за выключэннем ДСБ (у СГЦБ – *майсцёр*, у ТС – *майсцёр*), *матуз* (у ДСБ, ТС і СГВ – *мотуз*; слова фіксуецца і ў СЦГБ, але не ў агульнапашыраным значэнні ‘завязка, шнурок’, а ў значэнні ‘вузел’, таму гэтая крыніца не ўлічвалася), *матуля*, за выключэннем ДСБ, *места* ‘горад’, за выключэннем СГВ (у ДСБ – *місто*, *мэсто*), *могліцы*, за выключэннем СГВ; у 3 – 43 адзінкі, напрыклад, *мак* (зафіксавана ў СГЦБ, СПЗБ, ТС), *макулінка* (СГЦБ, СПЗБ, СГВ), *мана* (СГЦБ, ДСБ, ТС), *месаед* (у СПЗБ – *мясаед*, у ТС – *мясоед*), *мядніца* (СГЦБ, СПЗБ, ДСБ); у 2 – 117 адзінак, напрыклад, *маёнтак* (СПЗБ, ТС), *мана* (СПЗБ, ТС), *марынарка* (СГЦБ, СПЗБ), *мінуць* (СПЗБ, ТС), *мянёк* (СПЗБ, ТС)². 224 словы адзначана толькі ў адной з дыялектных крыніц, напрыклад, *мажы* ў СМНН ‘вялікія сялянскія калёсы з высокімі драбінамі; мажары’ (‘тс’ у СГЦБ), *макаўка* ў СМНН ‘верхавіна (дрэва); макушка’ (‘тс’ у СПЗБ), *маладзік* у СМНН ‘месяц у першай квадра’ (‘тс’ у СПЗБ), *менишак* у СМНН ‘той, каму менш гадоў у параўнанні з кім-н.; меншы’ (‘тс’ у СПЗБ), *tudrec* у СМНН ‘чалавек, які валодае незвычайным розумам, ведамі, жыццёвым вопытам’ (‘тс’ у ТС).

Увогуле не сустрэліся ў слоўніках 319 лексем з рээстра «Нашай Нівы», напрыклад, *магерка*, *магутны*, *маетнасць*, *маламожны*, *малебства*, *маляр*, *мандраваць*, *manieta*, *марудзтва*, *матыў*, *маячыць*, *миласьціна*, *мимаволи*, *мітусіца*, *мишар*.

На першы погляд падаецца, што сярод лексем, ужывальных на пачатку ХХ ст., агульнараспаўсюджаныя адзінкі (калі прымаць за іх лексемы, адзначаныя не менш чым у 3 дыялектных слоўніках) складаюць вельмі невялікую частку – 7,3 %. Але прыведзеныя літаральныя падлікі патрабуюць пэўных удакладненняў.

¹ Семантычна тоесныя або блізкія па значэнні лексемы, якія ў гаворках фіксуюцца ў розных фанетычных версіях (тыпу *магазын* – *маказын*, *магарыч* – *магарыш*, *маладуха* – *молодуха*, *мачыха* – *мачэха*, *мачуха*), уключаліся ў падлікі. Лексемы, якія ў СМНН і дыялектных слоўніках дэманструюць фармальнае супадзенне/падабенства, але адрозніваюцца семантычна (напрыклад, *мадзець* – у СМНН ‘жыць у нястачы, сяк-так перабівацца’, у СЦГБ ‘марна бавіць час, марнець’; *маёўка* – у СМНН ‘гуляйне на ўлонні прыроды’, у СПЗБ ‘маёвы жук’, у СГВ ‘шарсцяная хустка ў кветкі’; *меньне* – у СМНН ‘маёмасць’, у СПЗБ ‘назва’), не лічыліся суадноснымі.

² Характэрна, што ў гэтым выпадку найчасцей сярод дыялектных крыніц фігуруюць СПЗБ і ТС.

Па-першае, на наш погляд, асобныя групы слоў могуць выключаны з падлікаў па прычыне малаверагоднасці іх сталага функцыянавання ў народнай мове. Гэта, напрыклад: а) рэанімаваныя ўстарэлыя лексемы ці словаформы тыпу *маетнасць, майоратны, малебства, маршалак*; б) новыя (для перыяду пачатку ХХ ст.) запазычанні, напрыклад, *манаполія, манархіст, маніфэст, марсэльеза, масса, машыніст (машыны), машыніста (паравоза), мікадо, мікроб, мікроскоп, мінаносец, мінэвэрфэр, місіонэр, мобілізацыя, modernist, motocykletka, мэджыліс, мэр, metropolija, мэчэт*; в) адзінкі, якія абазначаюць рэаліі і паняцці, неўласцівыя ці малаўласцівыя народнаму побыту і свядомасці, напрыклад, *манархіст, манер, маскарад, матэрыяльны, медычны, міжнародны, мешчанін, міжпарлямэнскі, міністэрства, мітрапаліт, мітынг, младатурак, моңумэнт, мотыв, муніцыпальны, мэтода*, да якіх можна аднесці і кампазіты з першай часткай *мала-, многа-* тыпу *малавядомы, малаграматны, малазямельны, малакультурны, маламожны, маласвядомы, малодушыны, тпоһавоһпу, многалюдны, многагаротны, многамудры, многапакутны, многапольны, многатрудны*. Між іншым, менавіта словы такіх тыпаў у сваёй пераважнай большасці або маюць вузкую лакалізацыю, або ўвогуле не фіксуюцца ў прааналізаваных дыялектных слоўніках. У межах разглядаанай літары адзначаецца прыкладна 105 падобных лексем. Калі не браць іх пад увагу пры падліках, працэнт слоў, шырокавядомых на дыялектным полі, узрастае адпаведна ўжо амаль да 9 %.

Па-другое, да агульна- і шырокараспаўсюджаных могуць быць аднесены не толькі тыя лексемы са СМНН, якія літаральна прадстаўлены ў дыялектных слоўніках у аналагічным або падобным фанетыка-арфаграфічным афармленні. Так, як нам здаецца, у лік лексем, суадносных з нашаніўскімі, варта ўключыць: а) іх граматычныя варыянты (напрыклад, *малебен* у СМНН – *малебена* ў СЦГБ, *манюка* ў СМНН – *манюк* у СЦГБ, *мяцеж* у СМНН – *мяцежа* ў СПЗБ); б) аднакаранёвыя словы, аформленыя на дыялектных тэрыторыях рознымі слова- і формаўтваральнымі фармантамі (напрыклад, *маёнтичык* у СМНН – *маёнтник* у СПЗБ, *макрусьенькі* ў СМНН – *макрутанькі* ў СГВ, *мілюсьенькі* ў СМНН – *мілюхны* ў СПЗБ, *млява* ў СМНН – *мляўна* ў СПЗБ, *муціць* у СМНН – *мутыты* ў ДСБ); в) словы з неістотнымі (у межах асноўнага значэння) семантычнымі разыходжаньнямі (напрыклад, *макразіна* ў СМНН ‘мокрае, вільготнае месца’ – *макразіна* ў СПЗБ ‘макрата’).

Акрамя таго, зважаючы на дыферэнцыяльны характар большасці выкарыстаных дыялектных слоўнікаў, можна меркаваць, што ў іх мог не ўвайсці шэраг агульнаўжывальных слоў. Так, цалкам верагодна ўявіць, што ў гаворках (хоць бы ў некаторых) ёсць словы тыпу *майтсраваць, малаток*,

talaško, марозны, махорка, мацней, мех (кавальскі), *міг, мінулы, мокнуць* і пад., хоць яны і адсутнічаюць у рэестры адпаведных дыялектных слоўнікаў.

Яшчэ з большай упэўненасцю патэнцыяльная наяўнасць лексічнай адзінкі выяўляецца ў сітуацыі са словамі, якія ўваходзяць у адзін словаўтваральны рад. Даволі рэгулярна назіраюцца выпадкі, калі з усяго словаўтваральнага ланцужка, адлюстраванага ў СМНН, у дыялектнай мове фіксуецца толькі які-небудзь адзін ці некаторыя элементы, напрыклад, у СМНН знаходзім рад слоў *махануць – махаць – махаючы*, а ў дыялектах толькі *махаць* (СЦГБ, СПЗБ, ТС) або *моцны – мацней – мацнейшы – мацнець – мацунак* (СМНН) і *моцны* (СПЗБ, ТС), *мацнейшы, мацунак* (СПЗБ). Пры гэтым лагічна меркаваць, што калі ў гаворцы сустракаецца слова *мароз* (СЦГБ, СПЗБ, ТС), то ёсць у ёй і *марозіць*, і *марозны* (хоць яны і не фіксуюцца ў адпаведных слоўніках). Пры наяўнасці слова *мельнік* (СПЗБ) можна спрагназаваць і наяўнасць слова *мельнічны*, пры *мігаць* (ТС) – *мігацца, мігануць, мігнуць*, пры *мізэрны* (СПЗБ, ТС) – *мізарнейшы*.

Увогуле такіх патэнцыяльна наяўных лексем, зафіксаваных у СМНН і адсутных у прааналізаваных дыялектных крыніцах, у межах аналізуемага матэрыялу налічваецца прыкладна 207.

Варта таксама ўлічыць спецыфіку адной з выкарыстаных лексікаграфічных крыніц, а менавіта «Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча», тэрытарыяльныя межы якога «не выдзяляюць адзінай гаворкі, адзінага дыялектнага ўтварэння, тэрыторыя слоўніка ўключае значныя масівы асноўных дыялектных груп беларускай мовы: паўночна-ўсходняй, паўночна-заходняй і пераходных беларускіх гаворак» [195, с. 21]. Адпаведна лексічныя адзінкі, зафіксаваныя ў гэтым выданні, могуць быць з вялікай ступенню аб'ектыўнасці аднесеныя да шырокараспаўсюджаных.

У цэлым калі, з аднаго боку, не браць пад увагу лексемы, малахарактэрныя для дыялектнай мовы, і, з другога боку, прыняць у разлік не толькі літаральныя, але верагоднасныя супадзенні ў складзе лексем з рэестра СМНН і складзе лексем у беларускіх гаворках розных тэрыторый, працэнт перасякальнасці лексікі беларускай мовы пачатку ХХ ст. і лексікі, агульнай для беларускіх гаворак, можа дасягнуць даволі прадстаўнічых 43 %.

Атрыманая лічбы з'яўляюцца некалькі ўмоўнымі, аднак рэальную моўную сітуацыю яны тым не менш адлюстроўваюць. Такім чынам, што датычыць лексікі, то вызначаныя ў беларускай дыялекталогіі межы базавага дыялекту могуць быць рассунутымі. На нашу думку, ёсць падставы сцвярджаць, што ў адносінах лексікі новая беларуская мова пачала фарміравацца як свайго роду сінтэтычнае ўтварэнне з вялікай доляй сродкаў шырокага ўжывання.

5.3. ЛЕКСІКА ТЭРЫТАРЫЯЛЬНА АБМЕЖАВАННА ў ЖЫВАННЯ

Фарміраванне мовы – шматвектарны працэс, атрымаць поўнае ўяўленне пра асаблівасці якога можна толькі добра ведаючы ўсе яго складнікі – як вядучыя, так і пабочныя, бо галоўнае, як вядома, выразна праяўляецца якраз праз прыватнае.

Важным, на наш погляд, з’яўляецца даследаванне тых дыялектных уплываў, якія не знайшлі паслядоўнага праяўлення ў сучаснай нацыянальна-літаратурнай мове, але былі тым не менш свайго роду прытокамі ў магістральным рэчышчы моўнага развіцця на зыходным яго этапе, а менавіта на пачатку XX ст.

Паспрабуем прааналізаваць лексемы дыялектнага паходжання, зафіксаваныя ў мове аўтарытэтнага выдання пачатку XX ст. – газеты «Наша Ніва», якія ў адносінах да сучаснай літаратурнай мовы з’яўляюцца пазаслоўнікавымі адзінкамі, г. зн. або ўвогуле не ўвайшлі ў рэестр нарматыўных слоўнікаў, або маюць у іх памету *абл.*

Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужыў I том «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (далей – СМНН). Наяўнасць лексемы ў сучаснай літаратурнай мове правяралася па пяцітомным «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» (далей – ТСБМ), т. I і II. Дыялектная фіксацыя вызначалася, як і ў папярэднім падраздзеле, па СПЗБ (т. I і II), ДСБ, СЦГБ, ТС (т. I і II), СГВ, а таксама «Дыялектным слоўніку Лоеўшчыны» (далей – ДСЛ), трэцім выпуску «Дыялектнага слоўніка» Ф. Янкоўскага, у якім прадстаўлена лексіка гаворак Глускага раёна Магілёўскай вобласці (далей – Янк.), «Дыялектным слоўніку (3 гаворак Мсціслаўшчыны)» Г. Юрчанкі (далей – Юрч.), трох выпусках «Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак» (далей – адпаведна М-1, М-2, М-3).

Дыялектныя лексемы разглядаемага тыпу ў мове «Нашай Нівы» і ў сучасных гаворках маюць больш ці менш істотныя фармальныя або семантычныя адрозненні. Напрыклад, нашаніўская лексема *абцацканы* ў рэестры «Дыялектнага слоўніка» Ф. Янкоўскага аформлена іншай прыстаўкай – *выцацканы*; лексема *акрутня* ў СПЗБ адзначана ў форме муж. роду – *акруцень*; лексема *апалушка* ў М-1 сустракаецца з іншым суфіксам – *апалаечка*, а ў СГВ – у форме *апалайкі*; лексема *ганчак* – у ДСБ мае форму *гончка*, *гімары* – у СГВ і Юрч. зарэгістраваны як *гіморы*; *доднік* – у СГВ як *додніца*; *анагдаве* – у СГВ як *анагдай*.

Семантычныя разыходжанні знешне ідэнтычных слоў можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі:

▪ лексема *варапай* у СМНН – ‘выдуманая істота’ (*На Падзьвінныя расказываюць людзі, што Варапай – гэта такое стварэння, на хрыбце*

каторого трымаецца земля. Н. Н., 1914, № 49), а ў СПЗБ – ‘някемны, бесталковы чалавек’;

- лексема *вейка* ў СМНН – ‘завіруха’ (*Пройдзе як вейка, Крыўда и звадка, Будзе зямелька, Будзе и хатка Ў магілцы, братка!* Н. Н., 1907, № 25), аналагічную семантыку (‘снег з ветрам’) яна мае ў СГВ, а вось у СЛ азначаецца як ‘павека’, а ў ТС яшчэ і як ‘веялка’;

- лексема *выстрэнчываць* у СМНН – ‘паспяваць рабіць’ (*Пісар цяпер не выстрэнчываў чухаць пакусаны мейсцы.* Н. Н., 1913, № 9), а ў СПЗБ – ‘гатаваць далікатную, смачную ежу’, у М-1 і М-3 ‘дагаджаць’;

- лексема *галда* ў СМНН – ‘тое, што стварае вялікі шум’ (*Ўся гэта галда [коні і людзі] крычэла, гаманіла...* (Н. Н., 1914, № 4), у М-3 ‘гультай’, у СЦГБ ‘дылда’;

- лексема *ганак* у СМНН – ‘плытнік’ (*3 29 на 30 сакавіка на Бярозі рацэ пагінуло багата ганакоў (плытнікоў)...* (Н. Н., 1912, № 17), у СПЗБ – ‘паганяты’, а ў СЛ ‘перасяленец’;

- лексема *дойка* ў СМНН – ‘сасок’ (*U niekatorych karoi, kali jany majusc dobry korm, malako racunaje samo wusciekać z dojek...* (Н. Н., 1910, № 16–17), у ТС і М-1 – ‘даярка’, у М-3 – ‘вядро, у якое дояць карову’;

- лексема *драба* ў СМНН – ‘рабро’ (*Чы грызць драбы, інакш – скабы, Чы перш пхаць каўбасу, Чы яго стаці блін мачаці, У тук і закрасу.* Н. Н., 1912, № 37), у ДСБ – ‘лесвіца’, у СГВ – ‘худая жывёла’, у М-3 – ‘кляча’;

- лексема *дубіца* ў СМНН – ‘лодка, выдзеўбаная з дрэва’ (*Бацька, сеўшы ў дубіцу, паехаў у тую вёску, куды ездзіў Якуб...* (Н. Н., 1914, № 17), а ў СГВ – ‘выдзеўбаная бочка’.

Для таго, каб вынікі аналізу былі больш аб’ектыўнымі, у разгляд уключаліся толькі тыя лексемы, гукавое і сэнсавое аблічча якіх, нягледзячы на пэўныя фармальныя і семантычныя храналагічныя мадыфікацыі, у СМНН і ў сучасных слоўніках з’яўляецца калі не аналагічным, то ва ўсякім разе суадносным.

У колькасных адносінах пазаслоўнікавыя дыялектныя лексемы ў мове «Нашай Нівы» прадстаўлены зусім слаба. Так, на прыкладна 6 500 лексем з рээстра I тома СМНН прыходзіцца толькі крыху больш за 30 адзінак, наяўных у сучасных дыялектных слоўніках і адсутных у ТСБМ (каля 0,5 %). Характэрна, што ў СМНН усе яны вызначаюцца мінімальнай частотнасцю, маючы адзінкавую фіксацыю ў картатэцы слоўніка.

Зыходзячы з нязначнай колькасці пазаслоўнікавых лексем, атрымліваецца, што фактычна ўвесь дыялектны лексічны матэрыял, уведзены на пачатку ХХ ст. у літаратурны ўжытак, аказаўся жыццяздольным і запатрабаваным на наступных этапах моўнага развіцця. Важным бачыцца і тое, што сённяшнія пазаслоўнікавыя лексемны былі малачастотнымі ўжо ў тэкстах пачатку ХХ ст., што ў далейшым відавочна істотна змяншала іх шан-

сы замацавацца ў лексічнай сістэме ў якасці пастаянных элементаў. Такія факты дэманструюць высокую прадуктыўнасць разглядаемага перыяду ў працэсе станаўлення лексічных норм і дазваляюць лічыць яго вызначальным у плане фарміравання моўнай перспектывы.

Вылучэння лексемы ў пераважнай большасці адносяцца да слоў гаспадарчай тэматыкі і абазначаюць разнастайныя гаспадарчыя прылады, аб'екты, віды работ і пад., напрыклад: *акрутня* 'лазіна або вярхоўка для мацавання аглоблі да саней', *апалушка* 'невялікія драўляныя начоўкі', *апачына* 'доўгая палка, рулявое вясло для плыта', *вашоўка* 'працэс выцягвання бяровенняў з ракі', *барабалка* 'кругленькі званок', *будулец* 'будаўнічы матэрыял', *верэя* 'слуп, да якога мацуюцца вароты', *ганчак* 'разнавіднасць плыта', *груба* 'частка печы, якая злучаецца з комінам', *дабрына* 'збжына', *доўжнік* 'вузкая прадаўгаватая дошка', *дубіца* 'лодка, выдзеўбаная з дрэва', *дучка* 'канавы для сцёку'. Можна вылучыць таксама групу лексем, якія служаць для характарыстыкі асобы (*валачай* 'бадзяга', *асалапень* 'самяжлівы чалавек', *апокуль* 'гультай'), указваюць на род прафесійных заняткаў (*ганак* 'плытнік') ці роднасны статус чалавека (*браценьнік* 'стрыечны брат'). Іншыя лексемы – гэта тэматычна разрозненыя адзінкі розных часцін мовы: *абцацканы* 'аздоблены, упрыгожаны', *бац* 'пацук', *варавацца* 'саромецца, цурацца', *выстрэнчываць* 'паспяваць рабіць што-н.', *габдзюр* 'кіпцюр', *галда* 'тое, што стварае вялікі шум', *анагдаве* 'нядаўна, на днях', *доднік* 'досвітак', *драба* 'рабро', *абаламуцець* 'адурэць'.

Перавага лексем гаспадарчай тэматыкі сярод тых адзінак дыялектнага паходжання, якія пазней аказаліся па-за слоўнікам, выглядае цалкам лагічнай: словы, якія абазначаюць спецыфічныя рэгіянальныя гаспадарчыя прадметы і паняцці, сапраўды ў найменшай ступені прыдатныя для ролі агульнанацыянальных лексічных сродкаў. Тое, што менавіта яны ў асноўным складалі «слабое звяно» дыялектнай лексікі ў мове пачатку ХХ ст., характарызуе тагачасны працэс фарміравання мовы, у прыватнасці яе лексічнай сістэмы, не як стыхійны, а як свядомы ці ва ўсякім разе падпарадкаваны пэўным заканамернасцям.

Паводле падлікаў, у СПЗБ зафіксавана 27 адзінак аналізу, у СЦГБ – 15, у СГВ – 10, у ДСБ – 9, у СЛ і ТС – па 8, у М-3 – 6, у М-2, М-1 і Юрч. – па 4, у Янк. – 1. Паказальна, што толькі трэцяя частка з іх маюць канкрэтную тэрытарыяльную прывязку і адзначаюцца выключна ў гаворках якой-небудзь адной тэрыторыі, напрыклад, лексемы *будулец*, *габдзюр* сустракаюцца толькі ў СПЗБ, *апокуль* (у форме *апока*) – у Юрч., *абаламуцець* – у СЛ, *абрыдніца*, *агоўтацца* – у СЦГБ. У астатніх выпадках мы маем справу з інтэрдзіялектнымі адзінкамі. Так, лексема *валачай* сустракаецца ў СПЗБ,

СГ і М-3, *браценьнік* – у СПЗБ, СЦГБ і ДСБ, *бац* – у СЦГБ, СЛ, ДСБ і М-3, *варавацца* – у СПЗБ, ДСБ і СГВ і г. д.

Як відаць, аналізуючы лексемы паходзяць з гаворак самых розных беларускіх рэгіёнаў: Брэстчыны, Гродзеншчыны, Магілёўшчыны, Віцебшчыны, Гомельшчыны, Міншчыны. Аднак усё ж можна меркаваць, што на пачатковым этапе станаўлення сучаснай беларускай мовы пры адборы лексічных сродкаў прыярытэт належаў гаворкам паўночна-заходняй і цэнтральнай Беларусі, бо нават сярод рэдкаўжывальных дыялектных лексем адзінкі гэтых тэрыторый складаюць выразную большасць. Іншыя дыялекты не праявілі такой сілы і ахвоты «маніфеставаць сябе ў літаратуры» [301, с. 339].

Калі ў цэлым разважаць аб магчымых прычынах таго, чаму некаторыя дыялектныя лексемы засталіся прыналежнасцю мовы пачатку ХХ ст. і на сённяшні дзень не адносяцца да нарматыўных, можна ўказаць розныя фактары: спецыфічнасць абазначаемых імі паняццяў, прыналежнасць да гаворак тых тэрыторый, якія не былі актыўна ўлучаны ў працэс моўнага станаўлення, а то і простая выпадковасць. Аднак не выключана і тое, што ўжо з гэтага перыяду развіцця паступова пачалі складвацца нормы пісьмовай мовы, пакуль яшчэ стыхійныя і няўстойлівыя, у сувязі з чым лексемы сталі ацэньвацца з пункту погляду іх нарматыўнай адпаведнасці.

* * *

Такім чынам, па выніках аналізу пэўных фрагментаў дыялектнага ўздзеяння на беларускую мову ХІХ – пачатку ХХ ст. можна канстатаваць наступнае:

а) у беларускай мове паступова пачалі выпрацоўвацца прынцыпы ўключэння дыялектнай лексікі ў літаратурна-моўныя кантэксты. Калі ў ХІХ ст. гэты працэс адбываўся цалкам стыхійна, то ў пачатку ХХ ст. ён ужо набывае адзнакі рэгуляванасці;

б) як і на іншых моўных узроўнях [238], і нават у большай ступені, шанец атрымаць літаратурнае «грамадзянства» ў першую чаргу мелі агульнабеларускія лексемы. Так, напрыклад, у рэестры І тома «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (Мінск, 2003) лексемы тыпу *агарод*, *асалода*, *брама*, *будоўля*, *вёска*, *груд*, *дзірван* адносяцца да пераважаючага тыпу. Пры гэтым прыярытэтам валодала лексіка, распаўсюджаная ў паўночна-заходніх і цэнтральных беларускіх гаворках. Такія лексемы складаюць большасць нават сярод тых адзінак, якія ў адносінах да сучаснай мовы з’яўляюцца пазаслоўнікавымі (напрыклад, *валачай*, *варавацца*, *варапай*, *выстрэнчываць*, *галда* і інш.);

в) тэрытарыяльна абмежаваныя лексемы (напрыклад, *апока* з гаворак Мсціслаўшчыны, *абаламуцець* з гаворак Лоеўшчыны, *абрыдніца*, *агоўтаца* з цэнтральных гаворак) былі прапісаны ў тагачаснай мове найменш трывала і выступалі фактычна ў якасці выпадковых элементаў.

У цэлым несумненна, што дыялектная лексіка была вядучым прытокам у рэчышчы агульнага тагачаснага лексіка-семантычнага працэсу. Гэта не збядняла мову, бо «наяўнасць розных перасякальных сістэмных адносін у літаратурнай лексіцы, яе здольнасці ўключаць у сябе лексіку нелітаратурную (у тым ліку дыялектную) вызначаюць выключнае багацце і гнуткасць лексічнай сістэмы літаратурнай мовы, пашыраюць яе сінанімічныя магчымасці» [311, с. 39]. І больш таго, «кожная літаратурная мова жывая і здатная да жыцця да таго часу, пакуль ёсць магчымасць, з аднаго боку, упітваць у сябе ўсе культурныя элементы сучаснасці..., а з другога боку, дакуль мае тэндэнцыю ўзбагачацца штуром новымі элементамі з жыватворнага народнага жыцця і з разнавіднасцей і дыялектаў народнай мовы [301, с. 338].

Разглед 6

АСАБЛІВАЦІЯ ЛІТАРАСКАГА ДЭКСІКОНУ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.: ПАЗАСЛОЎНІКАВАЯ ДЭКСІКА

Стварэнне літаратурнай мовы – надзвычай складаны шматвектарны працэс, у які ўключаюцца разнастайныя чыннікі і які, па сутнасці, з’яўляецца агульнаграмадскай справай. Аднак як увогуле ў гісторыі, так і ў гісторыі мовы неадменную ролю адыгрываюць канкрэтныя творчыя асобы – мастакі слова, якія ў ходзе сваёй моўнай дзейнасці «абнаўляюць і пашыраюць сродкі і спосабы літаратурнага выказвання, раскрываюць патэнцыяльныя магчымасці літаратурнай мовы, вызначаюць галоўныя тэндэнцыі яе далейшага развіцця і ўдасканалення» [319, с. 28]. На пачатковых этапах моўнага будаўніцтва «роля пісьменнікаў больш адказная, бо ім прыходзіцца закладваць асновы не толькі стылістычных норм мовы, але і літаратурных норм, адбіраючы і прысвойваючы правы літаратурнасці словам, выразам, формам слоў, словазлучэнням і г. д.» [319, с. 28]. А для новай беларускай літаратурнай мовы, якая складвалася менавіта на старонках мастацкіх тэкстаў і для якой само паняцце «беларуская літаратурная мова» на пачатковых стадыях фактычна прыраўноўвалася да паняцця «мова беларускай мастацкай літаратуры», асобны фактар выступае яшчэ больш уплывовым. Беларуская мова ўвогуле, паводле сцверджанняў даследчыкаў, у вялікай ступені адносіцца да суб’ектыўна нармалізаваных моў: «Калі ў чэхаў пры стварэнні новай літаратурнай мовы значную ролю адыгралі выданні помнікаў XVI ст. і з’яўленне граматык, то ў палякаў, рускіх, беларусаў функцыю нармалізацыі мовы выканалі найбольш аўтарытэтныя пісьменнікі» [219, с. 54].

У гісторыі кожнага народа ёсць найбольш слынныя асобы, чыя роля ў фарміраванні нацыянальнай літаратурнай мовы асабліва важкая і значная. Для рускіх гэта А. С. Пушкін, для ўкраінцаў – Тарас Шаўчэнка, палякі ў

сувязі з такім пытаннем назавуць імёны Адама Міцкевіча, Марыі Канапіцкай, славакі – Людавіта Штура, Ёзэфа-Міласлава Гурбана, Міхала-Міласлава Годжы, славенцы ўспомняць Францэ Прэшарна.

Станаўленне ж сучаснай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы непарыўна звязваецца найперш з двума імёнамі – Янкі Купалы і Якуба Коласа. Менавіта моўная стыхія гэтых пісьменнікаў сталася «сферай выявы нацыянальнага духу», дзякуючы чаму беларуская мова набыла «арэол прэстыжнасці» і пачала ўспрымацца «як факт прыгожага пісьменства» [245, с. 404].

Шчыруючы на адной ніве, кожны пісьменнік, аднак, уносіў у моўна-літаратурнае будаўніцтва свой асаблівы ўклад, распрацоўваў, вобразна кажучы, сваю асабістую дзялянку. У літаратуры гэтая асобнасць выяўлена і азначана: Янка Купала акрэслены найперш як прадстаўнік рамантычнай літаратурнай плыні, а Якуб Колас – рэалістычнай. А вось моўная спадчына беларускіх класікаў у такім параўнальным аспекце да канца яшчэ не вывучана і не дыферэнцыравана.

Лінгвістычнае даследаванне мовы твораў Якуба Коласа і Янкі Купалы ў беларускім мовазнаўстве здаўна, прынамсі ад 80-х гг. XX ст., адносіцца да прыярытэтных напрамкаў [280, с. 41] і па-ранейшаму не траціць актуальнасці. Да сённяшняга дня створана багатая база мовазнаўчых прац, у якіх усебакова вывучана ўся структура мовы пісьменнікаў. У гэтую базу ўваходзяць лексікаграфічныя працы [257; 6], кандыдацкія і доктарскія дысертацыі, манаграфіі [73; 33; 181], матэрыялы шматлікіх навуковых сесій, навуковых канферэнцый, непасрэдна прысвечаных разгляду літаратурна-моўнай спадчыны беларускіх класікаў (напрыклад, зборнік артыкулаў «Народныя песняры» да 90-годдзя з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 1972; тэзісы дакладаў Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі «Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа», прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 1982; «Разам з народамі», матэрыялы юбілейных навуковых сесій АН БССР, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа; тэзісы дакладаў і паведамленняў рэспубліканскай навукова-метадычнай канферэнцыі, прысвечанай 110-й гадавіне з дня нараджэння Якуба Коласа «Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа», Мінск, 1992; матэрыялы рэгулярнай штогадовай канферэнцыі «Каласавіны» і інш.).

Бібліяграфія прац, прысвечаных вывучэнню мовы Янкі Купалы і Якуба Коласа, сабраная Я. М. Рамановіч, ужо ў 1983 г. складалася са 180 пазіцый [41]. За прайшоўшыя гады гэты спіс папоўніўся дзясяткамі публікацый. Прадстаўнічую колькасць у ім складаюць навуковыя працы, у якіх

даследуюцца асабліва сці ранніх твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа, а таксама роля пісьменнікаў у станаўленні новай беларускай літаратурнай мовы [2; 16; 22; 12; 31; 30; 32; 33; 34; 39; 49; 50; 51; 52; 70; 71; 72; 12; 125; 139; 142; 235; 290; 319; 232; 234 і інш.].

На гэтым даследчым полі найменш падрабязна распрацаваны фрагмент, які датычыць разгляду ў параўнальным плане спадчыны Янкі Купалы і Якуба Коласа пачатку XX ст., прычым той яе часткі, якую прынята называць пазаслоўнікавай (г. зн. лексіка, якая фіксуецца ў аўтарскіх тэкстах, але не ўваходзіць у нарматыўныя слоўнікі). З найбольш грунтоўных прац па дадзенай тэме трэба назваць «Тлумачальны слоўнік адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа» Г. У. Арашонкавай і Н. А. Чабатар, у якім прэзентуецца пазаслоўнікавая коласаўская лексіка, выбраная са Збору твораў пісьменніка ў 12 тамах [14]. Аднак рэестр гэтага слоўніка фарміраваўся на аснове нарматыўна апрацаваных тэкстаў, у якіх аўтарскія словаўжыванні, не адпаведныя ўстаноўленым нормам, маглі падлегчы заменам на кадыфікаваныя адпаведнікі. Ва ўсялякім разе многія з зафіксаваных намі адзінак падобнага тыпу не адзначаны ў згаданым слоўніку. Таму лічым, што арыгінальныя крыніцы пачатку XX ст. здольныя даць больш паказальны фактычны матэрыял у плане асабліва сцей ужывання пазаслоўнікавых адзінак у пісьменніцкім лексіконе.

Вывучэнне мовы Янкі Купалы і Якуба Коласа ў названым аспекце з'яўляецца цікавай навуковай задачай, зыходзячы з наступных меркаванняў. З аднаго боку, матэрыял ранніх твораў пісьменнікаў вельмі паказальны ў плане супастаўлення і выяўлення своеасаблівых рыс. У гэты час, па-першае, не былі яшчэ распрацаваны адзіныя кадыфікаваныя нормы, а значыць не існавала асновы, на якой магла б праводзіцца моўная ўніфікацыя. Па-другое, на адраджэнскай хвалі працэсы фарміравання новай літаратурнай мовы ішлі надзвычай інтэнсіўна, што падштурхоўвала тагачасных пісьменнікаў да актыўных пошукаў новых крыніц пашырэння сваёй моўнай базы і папаўнення слоўнікавага запасу. У такіх умовах індывідуальныя аўтарскія моўныя рысы мелі магчымасць праявіцца асабліва выразна.

З другога боку, назіранні над своеасаблівымі купалаўскімі і коласаўскімі лексэмамі, якія адзначаюцца ў творах пісьменнікаў, аднак не ўвайшлі ў агульны слоўнікавы фонд беларускай мовы, даюць магчымасць вызначыць агульнае і спецыфічнае ў пісьменніцкім маўленні, атрымаць каштоўную інфармацыю аб асаблівасцях індывідуальнага слоўніка пісьменніка і крыніцах яго папаўнення. А праз гэта, як праз прызму, прасочваюцца і агульныя асаблівасці фарміравання лексічнага складу беларускай мовы на

адпаведным этапе яе развіцця, бо ў мастацкім творы ўсе словы ўключаны ў своеасаблівы «звышкантэкст», а іх сэнсавае і вобразнае напаўненне прадвызначана ўжываннем у пэўны перыяд гістарычнага жыцця мовы [310, с. 64].

Для разгляду былі адабраны ўсе творы Якуба Коласа і Янкі Купалы, якія выйшлі ў дарэвалюцыйны час асобнымі выданнямі (гл. спіс выкарыстаных крыніц). Слоўнікавая фіксацыя лексем правяралася па «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (ТСБМ).

Пазаслоўнікавая лексіка твораў абодвух пісьменнікаў у названы перыяд вызначаецца наяўнасцю некаторых аналагічных характарыстык (запазычаных адзінак, адметных дыялектных лексем, аўтарскіх наватвораў¹ і г. д.), якія пры гэтым мелі адметнае праяўленне ў кожнага аўтара.

6.1. Так, у творах абодвух пісьменнікаў прысутнічае пэўны працэнт **запазычанняў**, перш за ўсё русізмаў і паланізмаў.

У прааналізаваных выданнях Якуба Коласа адзначаны наступныя русізмы: *точные спраўкі, не палагаецца насіць аружжа, салгаў, зьвініце, не разлічытаў свае сілы, на шчот, над дзярэўямі, шутнік, на крайней меры, жалаваца, дзела, дзенюшкі, круг жыцця, блеск лучоў, ждзжэ Алезь дарогі, мыслямі занята, воздух, злоўлены праступнік, точные спраўкі, трудна, замеіў, фаміліі уладзельцаў, пріятная цаплата, настаяшчы торг, гэта не гадзіцца, едуць ўласці на ускрыцьце, на шчот, śmierć nieścadnaja, lesu йтора́с лоу* і інш., а таксама паланізмы: *высьвенцаў, гэтага пана ніхто праве не бачыў, фацэтны пан, рожныя тавары, безучы з другога пёнтра, на скрыдлах, ценжар, Powiedz, żydki, jak to było, пекную шафку для кніг дэклараваў ім за гэта, жычым, раптоўне, ласьне, дружне, нічога не заўважаў заміж шкла, свой тавар пражэгналі.*

У Янкі Купалы зафіксаваныя наступныя русізмы: *кончым, не зра, чуць пакратаю, папробуй, сжымаецца сэрца, паследни, стыдна, настаяшчае гора, посьле, прыдзержывае, паследнюю, усьпевае, у другому, будзе жалець, трудна, каторую церзае печаль, надаела, песьню пабедную, кончылося, астальныя, скромна адзеваюцца, папробаваць, не пазволю, разрэзіньне, но вот, облік твой, астаўце надзею, видзеў, души сильныя, упрашка,*

¹ Гэтыя віды лексем у творах Янкі Купалы і Якуба Коласа разглядаліся ў працах даследчыкаў (запазычанні гл. у працах: [145; 49; 11; 12; 125; 235]; дыялектную лексіку ў працах [39; 232; 234; 290]; наватворы ў працах [16; 50; 52] і інш.), аднак мы будзем мець на ўвазе менавіта адзінкі, якія не ўвайшлі ў сучасны нарматыўны слоўнік.

прымер, мысль, уюга, крэпка, знае, на ветцэ птушка. Дастаткова прадстаўнічая ў творах пісьменніка і група паланізмаў: *хочэ дзяўчынка к вадзіцы дастацца, думки чудные, там только пачуеш шыдэрские смяхи, дух знанканы, злудзиць, афярна, сівер зімны, вальчучы з нядоляй, жычэньня, захэцца да працы, сроги, амэн, вашэць, ноч перад Узвіжэньнем, пахвалёны Езус, шымумсіць, ніц не бэндзе, ксіонжски, найбардзей, цйонгле.*

У Янкі Купалы з гэтых дзвюх катэгорый пераважаюць паланізмы. Асабліва вялікая колькасць такіх запазычанняў у самым раннім апавяданні – «Жалейцы»: *хмура, у прышлую славу, змешаная з млекам, трудна збадаца, акропнаю зэмстай, як адружниси дзень ад ночы.* У Якуба Коласа найбольш частотны разрад запазычанняў – русізмы.

Найбольш распаўсюджаная катэгорыя запазычанняў у абодвух пісьменнікаў – уласналексічныя паланізмы і русізмы. З іншых разрадаў, у прыватнасці з марфалагічных, рэгулярна ўжываюцца паланізмы з прыслоўным суфіксам *-е*: *заўчэсьне, балесьне, радосьне* і г. д. У Янкі Купалы, акрамя таго, сустракаюцца сінтаксічныя канструкцыі, пабудаваныя на польскі ўзор: *чым йосць для народа упадак і хвала, ты павінна прыстаць на гэта.*

Як відаць, зафіксаваныя русізмы і паланізмы належаць да розных часцін мовы і розных тэматычных груп. У пераважнай большасці выпадкаў яны натуральна ўпісваюцца ў моўную тканіну коласаўскіх і купалаўскіх твораў, і іх ужыванне, як правіла, не з’яўляецца стылістычна абумоўленым.

Наўмыснае, звязанае з пэўнымі мастацкімі мэтамі, выкарыстанне падобных слоў у Якуба Коласа заўважаецца толькі ў творы «Соцкі падвёў», дзе ў мове аднаго з персанажаў – урадніка – рэгулярна сустракаюцца выразы тыпу *неуважэньне начальства, падазрыцельны чалавек, атвечаць будзем, звольце паказаць, дзе ён, зьвініце* [выбачайце], *маю чэсьць лічна далажыць вам, праезд дзяшовы, пажалуйце, замеціў*. Тут русізмы выступаюць і як характарыстычныя элементы, і як сродкі стварэння камічнага эфекту. Ужыванне русізмаў у стылістычнай функцыі адзначаецца ў паэме Янкі Купалы «Сон на кургане» (*Что, друзья мои, – нешчасье?; Даў на вашае прашэньне Губэрнатар разрэшэньне*), дзе яны выкарыстаны для характарыстыкі мовы паліцэйскіх. Свядомае ўжыванне паланізмаў адзначана ў купалаўскай «Паўлінцы» ў мове Адольфа Быкоўскага: *голэмбі, лэбэндзі, шыдусіць, шымумсіць, ніц не бэндзе* (больш падрабязна гэтая тэма раскрытая ў п. 3.5).

Характэрна, што польскія і рускія лексемы ў творах абодвух пісьменнікаў не тлумачацца, толькі ў Янкі Купалы ў адным выпадку адзначана паясненне: *заўчэсьне – *за рано*.

6.2. Найбагацейшай крыніцай для абодвух пісьменнікаў была жывая беларуская гаворка, адкуль яны чэрпалі **дыялектныя**¹ і **вусна-размоўныя**² элементы.

Адзінкі такога тыпу выкарыстоўваліся Янкам Купалам і Якубам Коласам некалькі па-рознаму, як у колькасных, так і ў якасных адносінах. У Якуба Коласа дыялектных і размоўных лексем значна больш. Мова яго твораў літаральна насычана яркімі, жывымі, каларытнымі выразамі, можна сказаць, смачнымі народнымі выразамі, калі ў адным слове ёмка спалучаецца і семантыка, і эмацыянальная афарбоўка, чым ствараецца яркі мастацкі вобраз: *высалапіўшы язык, прышварнаваць брычку да перадка, крупнік у печы адубеў, скверыць холад, яна нехай сабе на чаране прышчыцца, удзярэ штуку, покі Шварц шворыўся з выпіўкаю, рукамі ушчарэціўся за вулей, уляпіўся за драбіны, вулей зрокнуў на зямлю, што-ж яны там кошкаюцца, адкуль дыбаеш, прыўдалая постаць, гара высокая і прыткая.* Падобныя ж выразы сустрэнем і ў Янкі Купалы (*пекаў свайо горэ, пекаў, дыі трэба ўміраць; намурзаўся, мачыляпа, пятую шклянку бабохае, дзеўка ўлялюскалася, манаткі*). Пэўны працэнт у яго творах складаюць словы ў народна-размоўным афармленні са спецыфічнымі фанетычнымі (*пранцуз, вангліна, у ваўсе, хвабрыки, с хвальшам, чарэсьня, хатомкі, мэтлі*) і граматычнымі (*кожын, повен, памяльнік* [‘памяло’], *гинець, гамоня, арэць, курэ, выходзе*) адзнакамі. Аднак такія лексемны ў Янкі Купалы не з’яўляюцца частотнымі.

Сваю ролю ў фарміраванні названай спецыфікі аўтарскіх лексіконаў Янкі Купалы і Якуба Коласа адыгрывалі як адрозненні ў мастацкіх густах абодвух пісьменнікаў, так і неаднастайнасць тэматыкі іх твораў. У творах Якуба Коласа, які апісвае канкрэтныя жыццёвыя рэаліі, ужыванне рэгіянальных і размоўных лексем з’яўляецца цалкам мэтазгодным і прадвызначаецца адпаведнымі мастацкімі задачамі. Рамантычна-ўзнёслыя купалаўскія творы патрабавалі выкарыстання іншых, менш «прыземленых» моўных сродкаў.

Трэба заўважыць, што ў сучасны слоўнік па прычыне свайго размоўнага характару не ўвайшло няшмат коласаўскіх і купалаўскіх слоў, паколькі ў беларускай мове размоўная лексіка рэзка не адмяжоўваецца ад літаратурнай.

¹ Да дыялектных будзем адносіць словы, якія не ўвайшлі ў сучасны нарматыўны слоўнік літаратурнай мовы, але фіксуюцца ў рэгіянальных слоўніках, напрыклад, *збэрсанае жыта*. У ТСБМ дадзена лексема адсутнічае, а ў «Слоўніку паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» адзначаецца аднакаранёвы дзеяслоў *збэрсачь* у значэнні ‘скруціць, зматаць’ (т. 2, с. 281).

² Да размоўных будуць адносіцца выразна прастамоўныя (ці нават лаянкавыя) лексічныя элементы са зніжанай стылістычнай афарбоўкай (тыпу *шэпярнуць* [шапнуць], *стрынгаль, паклыгаўся, расплюшч свае лупы*) або стылістычна нейтральныя словы ў народна-размоўнай форме (тыпу *бубля* [біблія]).

У цэлым дыялектныя і размоўныя формы нельга лічыць недарэчнымі ў літаратурна-апрацаваных тэкстах, бо «яны ўносяць пэўны каларыт, выступаюць як сінанімічныя і стылістычныя сродкі мовы і гэтым узбагачаюць літаратурна-нацыянальную моўную норму». Відавочна, што яны «...не адмаўлялі агульнага развіцця літаратурнай мовы, а, наадварот, садзейнічалі ўзбагачэнню лексічнага фонду» [230, с. 157–158].

6.3. Яшчэ адзін разрад пазаслоўнікавых адзінак складалі **аўтарскія наватворы**.

Найбольш рэгулярна ўзбагачаў імі свой лексікон Янка Купала. Некаторыя з аўтарскіх арыгінальных лексем утвараліся па агульных мадэлях ад асноў агульнаўжывальных слоў шляхам спецыфічнай афіксацыі: *непрыветы, неслава, безхацьце, бяжхлеббе, квольнік, бязпрытонны, на небе сонцэ зледаваціў, дуб неўсечны, у скурганелым сэрцы, sniażnica* [мяцэліца]. Адзначаюцца таксама спецыфічныя дзеяслоўныя ўтварэнні (*прыцьмілась, людцаў родных бы ахвоціў, азерняціць поле, коні патрупелі, падданных з 'ярміў ён мільён*) і своеасаблівыя складаныя словы: *ціхавейна, казку песнапеваў, трупяжоўтае лісце, суды цемнатворныя, вечнабыт, зоркооки*.

У Якуба Коласа таксама сустракаюцца цікавыя аўтарскія лексемы: *узгорак, што пазіраў жоўтым спахам пяскоў, у паднеб'і тae, гультаежліва, кнігаед, мы ...сьляпыя, мы цемнікі*. Аднак ён карыстаецца прыёмам індывідуальна-аўтарскай словатворчасці далёка не так актыўна. Прычыну гэтых адрозненняў таксама трэба бачыць у своеасаблівасці тэматычнай скіраванасці твораў абодвух пісьменнікаў.

6.4. Нешматлікі разрад пазаслоўнікавых лексем – гэта такія адзінкі, дыялектную прыналежнасць якіх, а часам і ўвогуле значэнне, складана высветліць, напрыклад, у Якуба Коласа: *сьціпная* [відаць, ад *дасьціпная*] (*Гэтак сама адна маці – Праўда што сьціпная – Робиць ў полі і у хаце*). Часам да такіх лексем маюцца аўтарскія тлумачэнні: *норт* (*крутые загібы Нёмана*).

6.5. Невялікая частка пазаслоўнікавых лексем у творах Якуба Коласа мае вузкую прафесіянальную прыналежнасць (у прыватнасці, з асяроддзя нёманскіх плятагонаў): *шырыга, апачына*.

У Янкі Купалы сярод такіх прафесіяналізмаў можна ўказаць словы, звязаныя з сялянскай працай: *падошник, жэрствянка* (*касу ён бярэ адкляпаную, и жэрствянку нясе дзераўляную*).

6.6. Вельмі рэдка ў творах пісьменнікаў сустракаюцца не зафіксаваныя ў сучасных слоўніках устарэлыя формы слоў, напрыклад, у Якуба Коласа: *на рамёнах, харонга*. У Янкі Купалы да ліку такіх лексем можна аднесці хіба што слова *ахмістрыня*, якое ў ТСБМ падаецца з паметай *уст*.

6.7. Частку лексем можна аднесці да пазаслоўнікавых на той падставе, што іх семантыка адрозная ад сучаснай. Так, у Якуба Коласа сустракаем: *за грузкім [цяжкім] навуком цягнуцца ўсе навуцінкі* – у ТСБМ *грузкі* ‘такі, у якім можна ўвязнуць; гразкі, багністы’ [287, т. 2, с. 83]; *беднасць заправіла [прымусіла] Васіля кінуць хату* – у ТСБМ *заправіць* – полісемант, ні адно са значэнняў якога не супадае з коласаўскім: ‘1. Надаючы належны выгляд, засунуць, укладзі край, канцы чаго-н. куды-н. // Заслаць, прыбраць; 2. Пакласці ў страву прыправу, закрусу // Унесці ў глебу ўгнаенні; 3. Падрыхтаваць для карыстання (машыну, прыбор і пад.), залішы або заклаўшы неабходнае рэчыва // Уставіць патрэбную дэталю у якую-н. прыладу, механізм, рыхтуючы іх да работы // Змясціць, паглыбіць што-н. у што-н.’ [287, т. 2, с. 367]; *я не... належная твая; безабразе і свавольства ваіх належных* [верагодна, залежны, падначалены] – у ТСБМ *належны* ‘такі, які павінен быць; патрэбны, неабходны’ [287, т. 3, с. 265]; *звон летнікоў* [паводле тлумачэнняў Якуба Коласа – кузуркі, падобныя да пчол] – у ТСБМ пададзены тры аманімічныя значэнні: ‘аднагадовыя дэкаратыўныя садовыя расліны // абл. летняя садавіна’; ‘лёгка летні пінжак або жакетка’; ‘дарога, якой карыстаюцца толькі летам’ [287, т. 2, с. 83]. У Янкі Купалы падобных словаўжыванняў не адзначана.

* * *

Прааналізаваны матэрыял дазваляе зрабіць наступныя вывады:

У ранніх выданнях Якуба Коласа і Янкі Купалы маецца пэўны і адносна пастаянны працэнт пазаслоўнікавых лексем, хаця ў цэлым творы пісьменнікаў такімі адзінкамі не перанасычаныя. Увогуле, «колькасна нешматлікая група пасіўнай з пункту гледжання нашага часу лексікі сведчыць аб строгім адборы пісьменнікам агульнабеларускіх моўна-выяўленчых сродкаў, аб тым, што пісьменнік выдатна ўмеў «абшарыць кішэні сваёй памяці», перш чым увесці ў твор тое ці іншае слова або словазлучэнне» [34, с. 70].

Папаўненне індывідуальнага слоўнікавага запasu Якуба Коласа і Янкі Купалы ішло з самых розных крыніц: шляхам уключэння запазычаных, дыялектных, простамоўных, архаічных і іншага паходжання моўных элементаў; у выніку аўтарскай словатворчасці і семантычнага пераасэнсавання некаторых лексем. Такая разнастайнасць спосабаў, па-першае, сведчыць аб вялікай зацікаўленасці пісьменнікаў ва ўдасканаленні і ўзбагачэнні мовы сваіх твораў, а, па-другое, увогуле характарызуе пачатак ХХ ст. як этап, калі фарміраванне лексічнай сістэмы беларускай мовы ішло надзвычай актыўна.

Цалкам ігнараваць падобную коласаўскую і купалаўскую спадчыну нельга. Яе дэталёвае вывучэнне можа прадстаўляць каштоўны матэрыял як у чыста навуковым, так і навукова-практычным плане. У прыватнасці,

уклучэнне некаторых з указаных лексем у сучасны слоўнік магло б быць безумоўна мэтазгодным. Гэта датычыць, напрыклад, слова *латраваць*, якое адзначаецца ў Якуба Коласа, а ў ТСБМ – адсутнічае пры наяўнасці слова *латруга* – ‘гультай, лодар’. Відавочна, што ўвядзенне коласаўскай лексемы спрыяла б стварэнню цэльнага словаўтваральнага гнязда.

Шэраг пазаслоўнікавых лексем у творах Я. Коласа і Я. Купалы пачатку ХХ ст. з сучаснага пункту погляду выглядаюць неапраўданымі, але, улічваючы асаблівасці развіцця мовы ў той перыяд, факты іх ужывання нельга расцэньваць як нарматыўнае парушэнне. Пры адсутнасці кадыфікаваных моўных устаноў тагачасныя паэты і пісьменнікі самастойна выяўлялі і фіксавалі заканамернасці і жывыя тэндэнцыі развіцця роднай мовы і такім чынам спрыялі выпрацоўцы норм літаратурнай мовы [182, с. 126]. Калі нармалізацыя мовы дасягнула высокага ўзроўню, пісьменнікі, паводле сцверджанняў даследчыкаў, у пазнейшых рэдакцыях сваіх твораў рабілі праўкі лексічнага характару, замяняючы вузкадыялектныя і запазычаныя лексемы [139, с. 218–219].

Агляд нават такой невялікай часткі моўнай спадчыны Янкі Купалы і Якуба Коласа паказвае асобнасць, адметнасць мовы кожнага з пісьменнікаў і своеасаблівасць іх укладу ў беларускую мову. Якуб і Янка Купала плённа распрацоўвалі свае асабістыя моўныя дзялянкі, а ў цэлым яны ўзаемаўзбагачалі, узаемадапаўнялі адзін аднаго. Іх спадчына – гэта тая крыніца, з якой будзе і надалей чэрпаць наша мова.

Разгледз 7

АНАМАСТЫЧНАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ XIX – ПЯЧАТКУ XX ст.

У XIX – на пачатку XX ст. працэсы моўнага адраджэння закранулі і анамастычную сферу. Прычым працяканне гэтых працэсаў ішло своеасаблівым чынам, некалькі адрозна ад апелятыўнай лексікі, што звязана найперш са шматаспектнай анамастычнай адметнасцю. Анамастычная лексіка – спецыфічная частка лексічнага складу нацыянальнай мовы. У цэлым упісваючыся ў агульнамоўную сістэму, яна ў той жа час займае ў ёй асобае становішча: падпарадкоўваецца сваім уласным заканамернасцям развіцця і функцыянавання, мае асаблівасці ў плане ўнутранай арганізацыі і ўзаемадзеяння паміж асобнымі элементамі. Складаючы перыферычную групу лексікі, уласныя імёны ў параўнанні з апелятывамі з’яўляюцца больш адчувальнымі да розных уплываў і змен пазамоўнага і нават суб’ектыўнага характару.

Асаблівасці станаўлення беларускай анамастычнай сістэмы ў XIX – на пачатку XX ст. абумоўліваліся яшчэ і наступнымі абставінамі. Па-першае, «большая частка анамастычнай лексікі, у адрозненне ад агульных слоў, знаходзіцца ў патэнцыяльным запасе і не ўваходзіць у актыўны слоўнікавы склад» [204, с. 237], што, натуральна, стрымлівала нарматыўныя працэсы ў анамастычнай галіне. Па-другое, «кожны клас анамастычнай лексікі... да гэтага перыяду ўжо меў пэўную сістэму марфалагічных і структурных паказчыкаў, якія склаліся яшчэ ў старажытную пару і прайшлі адпаведную адаптацыю ў польска- і рускамоўным асяроддзі» [204, с. 243]. Адпаведна такія традыцыйныя ўсталяваныя онімныя формы з цяжкасцю ўключаліся ў агульныя нармалізацыйныя схемы, якія пачалі складвацца ў тагачаснай мове. Па-трэцяе, онімы (у першую чаргу асноўныя анамастычныя разнавіднасці – тапонімы і антрапонімы) з’яўляюцца дакументальнымі адзінкамі. Ва ўмовах XIX – пачатку XX ст., калі руская мова мела статус адзінай дзяржаўнай мовы на тэрыторыі Беларусі, гэта азначала, што

беларускія ўласныя імёны афіцыйна фіксаваліся ў чужым рускамоўным афармленні, што не магло не аказваць уплыву на тэмпы і характар фарміравання нацыянальнай анамастычнай формы.

Указаны комплекс акалічнасцей садзейнічаў таму, што анамастычная лексіка вызначалася спецыфічнасцю, як увогуле ў сістэме беларускай мовы XIX – пачатку XX ст., так і на тагачасным нармалізацыйным полі¹.

Гістарычныя формы ўласных імён, адлюстраваныя ў беларускіх выданнях XIX – пачатку XX ст., безумоўна, вартыя вывучэння. Яны ўтрымліваюць інфармацыю пра гісторыю мовы і этнасу ў цэлым, пра ўзровень сацыяльнай свядомасці на пэўным храналагічным этапе, выступаюць як элементы культурнай памяці народа і як звёны храналагічнага камунікацыйнага ланцуга, дазваляюць устанавіць функцыянальную сувязь паміж ужываннем моўных форм у камунікацыі і моўнай свядомасцю, што адыгрывае важную ролю ў асвятленні пытанняў моўных і культурных кантактаў [304, с. 9–11].

7.1. АСНОВНЫ СКЛАД ОНІМАЎ

У XIX ст. анамастычная лексіка адлюстроўвалася ў беларускіх выданнях дастаткова абмежавана і не вызначалася разнастайнасцю. Асноўны онімны тып у беларускамоўных выданнях XIX ст. – *антрапонімы* (любыя ўласныя найменні, якія могуць мець людзі [229, с. 31]), якія ў асноўным прадстаўлены ўласнымі асабовымі імёнамі (падрабязней гл. п. 7.4.2).

Мужчынскія імёны: *Аздакiмъ, Авласъ, Бенадысь, Габрусь, Ермакъ, Змитрокъ, Кузьма, Купрей, Лавринъ, Мацей, Мехедъ, Миколай, Михась, Навмень, Онопрій, Осипъ, Панась, Пенцелей, Петрокъ, Прокопъ, Савка, Томашь, Хвёдоръ, Хведось, Цимохъ, Цитъ, Юрасъ, Якубка, Янь, Ясь* і г. д. (Насовіч), *Cit (Citačka), Jan, Karol, Filon, Sauka, Chalimon* (Дунін-Марцінкевіч, Sielanka), *Anania, Siamon, Hapom, Danila, Anton, Prachor, Hryhor, Kuźma, Chwiador, Piatrok* (Дунін-Марцінкевіч, Wieczernice), *Naum, Domka, Chwiador, Mikita, Astar* (Дунін-Марцінкевіч, Dażynki), *Tadausz* (Pan Tadeusz), *Jurka, Maciej, Alindarka (Skalindarka), Piatruk* (Багушэвіч, Dudka).

Жаночыя імёны: *Авгiння, Авдоця, Агата, Адарка, Аксюта, Ганна, Гапья, Грiпина, Зося, Кася, Кацери́на, Кулина, Марша, Марьяна, Матруна,*

¹ Ускосным пацверджаннем таго, што адметнасць онімаў адчувалася і самімі носьбітамі мовы ў разглядаемы перыяд, могуць служыць выпадкі кантэкстуальнага вылучэння тапонімаў з дапамогай двукосся, напрыклад, *Našaja wioska «Sialewičy» zwiessa* (Багушэвіч, Smyk) або ў тэкстах «Нашай Нівы»: *станция «Кизитэрынка»* (Н. Н., 1906, № 7), *маёнтак «Малиноўшчызна»* (Н. Н., 1907, № 26), *станция «Нахичэвань»* (Н. Н., 1906, № 7), *двор «Тэкліно поле»* (Н. Н., 1910, № 26), *«Хахла» (частка Манголіі)* (Н. Н., 1912, № 2).

Наста, Пёкла, Прося, Салоха, Тэжля, Хадора, Хадосся, Хима, Ховра, Хоцимья, Юста (Насовіч), *Johasia, Urszula* (Дунін-Марцінкевіч, *Sielanka*), *Kaciaryna, Usciñnia, Malañnia, Auiññia, Palahieja, Aryna, Kulina, Paraska, Marchwa, Kasia* (Дунін-Марцінкевіч, *Wieczernice*), *Akulina, Domna, Jouha, Agatka, Audotka, Tadorka* (Дунін-Марцінкевіч, *Dažynki*), *Talimena* (Pan Tadeusz), *Ludwisia* (Багушэвіч, *Dudka*).

У асобных выданнях адзначаюцца прозвішчы: *Пархуцкіў* (Насовіч: у перан. значэнні: *Еврѣй; Дрянный, неопрятный человекъ*), *Dobrowicz, Szczerecki* (Дунін-Марцінкевіч, *Sielanka*), *pan Lisouški, ksiądz Szyszkouški, Kabyleuški* і інш. пад. (Дунін-Марцінкевіч, *Wieczernice*), *Kaściuszka, Saplica, Niasialouški, Ahinški, Radziwił, Waraszczaka, Hraczėcha, Hėdrajė, Abuchowicz, Juraha, Piatrouški, Pac, Janowicz, Brachocki, Harecki* і інш. (Pan Tadeusz), *Panturok, kniaz Chawanski, akonam Bizuński, akczynnik Jaskoŭi* (Багушэвіч, *Dudka*), *пан Карницкі* (Бяцѣда); *Pan Lisoŭski, Hryniewski, ksiondz Šyškoŭski, Anufry Skirdziel* (Багушэвіч, *Smyk*).

Імёны па бацьку ў прааналізаваных выданнях XIX ст. не зафіксаваныя. Адзіны выпадак ужывання іменалагічнай адзінкі падобнага тыпу ў «Дудцы» Ф. Багушэвіча – *Jurkai syn*.

Сустракаюцца і найменні рэальных гістарычных асоб: *Пушкінъ, Лермонтовъ, Жуковский* (Тарас на Парнасе), *Wit, kniaz Litouski* (Дунін-Марцінкевіч, *Wieczernice*), *Banapart, Napalon, Suwarau, karol Stanislau, at karala Lecha* (Pan Tadeusz).

Міфалагічныя імёны і імёны багоў паганскага пантэона прадстаўлены ў перавыданых ананімнай паэмы «Тарас на Парнасе» XIX ст.¹ (*Юпитеръ, Зявесь, Няптунъ, Амуръ, Геба, Вянера, Веста*), у «Вечарніцах» В. Дуніна-Марцінкевіча (*Obraz Lady, kniazu Hramaboj, atyjež sabaki – Hasudara Boja*), у выданні «Бяцѣда» (*Гардзѣй, вузіаль Гардзѣивъ, Масѣй слабадзивъ жидовъ*).

У выданні Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская» сустрэлася мянушка, а менавіта найменне жонкі па мужу: *Pantyrzczycha*.

У XIX ст. пачынае распаўсюджвацца і такая іменалагічная разнавіднасць, як *псеўданімы* (выдуманая імя, якое існуе ў грамадскім жыцці чалавека побач з сапраўдным імем або замест яго [229, с. 113]) (падрабязней гл. п. 7.3.1). Так, паводле Я. Саламевіча [246, с. 6], А. Вярэга-Дарэўскі

¹ Паэма «Тарас на Парнасе» на працягу названага перыяду выдавалася асобнымі выданнямі ў розных беларускіх рэгіёнах 10 разоў: у 1896 г. у Гродна, у 1898, 1904, 1910 гг. у Віцебску, у 1900 і 1902 гг. у Магілёве, у 1909 г. у Вільні і ў 1917 г. у Мінску [128]. Акрамя таго, у фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі захаваўся не ўпамянуты ў каталозе «Кніга Беларусі» экзэмпляр паэмы без укавання на год выдання, які выйшаў у Вільні пад рэдакцыяй С. Станкевіча. Прааналізаваны ўсе пералічаныя выданні, за выключэннем віцебскага выдання 1910 г., месца знаходжання якога ў каталозе «Кніга Беларусі» не падаецца.

выдае ў Магілёве на польскай мове паэму «Гутарка пра сваяка», падпісаную *Białoruska Duda*, К. Каліноўскі падпісвае «Мужыцкую праўду» як *Jaśko haspadar s pad Wilni*, І. Неслухоўскі абірае сабе псеўданім *Янка Лучына*, К. Кастравіцкі – *Карусь Каганец*, Ф. Багушэвіч – *Мацей Бурачок*, *Сьмон Рэўка з-пад Барысава*, А. Абуховіч – *граф Бандынэлі*, А. Лявіцкі – *Ядвігін Ш.*

Другая па частотнасці онімная разнавіднасць у выданнях XIX ст. – **тапонімы** (уласныя найменні прыродных аб'ектаў і аб'ектаў, створаных чалавекам [229, с. 127]) (падрабязней гл. п. 7.4.3).

У XIX ст. гэтая анамастычная разнавіднасць найперш прадстаўлена наступнымі відамі:

- **айконімы** (назвы паселішчаў [229, с. 89]): *Амсцислаў, Ердань (Ирдань), Гдань (Насовіч), да Шклова, до(зь) Мугульва, у Лазицы, у Рыгу, у Адэсу, у Рымы, у мястэчку Княжыцах, ни знаиця Лазиць, што подь Галовчынымъ, можа знаиця кыла Мугулева Лотву (Бясѣда), и Slucki, Mińsk, и Łagojsku, kniazju jon и Krasnapoja, da Orszy (Дунін-Марцінкевіч Wieczernice), и siale Szczerouskam, и Szczerach, za Barysawan (Дунін-Марцінкевіч, Dažynki), и Arsawie, Krakawie, s Paryża, pry Marenha, Austarlic, Ulm, Maskwa (Pan Tadeusz), ў Wilni, ў Smurgoni, и Patarburku, и Zamastai, na Waikiely, na Paryżu hładziac (Багушэвіч, Dudka);*

- **харонімы** (уласнае імя назвы пэўных тэрыторый, абласцей, раёнаў, у тым ліку адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак [229, с. 145]) (падрабязней гл. п. 7.2.1): *Козаччина (Малороссія), Ньметчина (Нѣмеччина), Польша, Руцызна, Украина (Насовіч), у Сыбір, до Гамэрыки, на Сахалин (Хто прыяцель), у Царсци Русськомъ (Бясѣда), на Rusi bielaj (Дунін-Марцінкевіч, Dažynki), Litwa, Reczpaspalita (Pan Tadeusz), ў Sybir, toj и Meryku padaisia (Багушэвіч, Dudka).*

Радзей сустракаюцца:

- **гідронімы** (назвы водных аб'ектаў, прыродных ці створаных чалавекам [229, с. 48]): *Дзвина (Насовіч), nad Hajnaj rakoj (Дунін-Марцінкевіч, Wieczernice), pry Niemnie, za Dunajem (Pan Tadeusz);*

- **фэстонімы**¹ (назвы свят [61, с. 219]): *Варвары, Василле, Ганны, Змитро, Купала, Петро, Пилиповка, Хролы, Юрье (Насовіч); Кузьма-Демьян (Тарас на Парнасе), на Иллю святого (Бясѣда);*

- **этноімы** (назвы народнасцей, этнічных груп, плямён, нацыянальнасцей і пад. [229, с. 153]) (гл. падрабязней п. 7.2.2): *zatak Krywiczan (Дунін-Марцінкевіч, Wieczarnicy), sikawy Bialarusy (Дунін-Марцінкевіч, Dažynki), palak Ruski na Turka, Litwinki, maskal Rykau (Pan Tadeusz);*

- **адтапанімічныя ўтварэнні**: *у Копыскимъ уѣзди (Бясѣда), и Asztianskat pawiecie, horad zamkowy Nawahrodzki, и zamku Waranczańskim, iz puszczy Libijskich (Pan Tadeusz).*

¹ Прымяняецца і іншы тэрмін – *эртонім* (ад грэч. eort – ‘свята’ [61, с. 219]).

У адзінкавых выпадках адзначаюцца *тэонімы* (уласныя імёны багоў у любым пантэоне і міфалагічных істот [229, с. 124]): *Люциперъ* (Насовіч); *заонімы* (мянушка жывёл [229, с. 59]): *Staura, Haura* [сабакі] (Дунін-Марцінкевіч, Wieszernice).

На пачатку XX ст. анамастыкон беларускамоўных выданняў істотна пашырыўся, як у плане колькаснай прадстаўленасці онімаў, так і за кошт павелічэння разнастайнасці онімных тыпаў. Асабліва прадстаўнічы анамастычны матэрыял змяшчаецца ў тагачасных перыядычных выданнях, найперш у газеце «Наша Ніва». «Шырокая тэматыка “Нашай Нівы”, арыентаваная на нацыянальнае адраджэнне і развіццё духоўнасці беларускага народа, далучэнне яго да здабыткаў сусветнай культуры і айчынных этнакультурных традыцый, а таксама той факт, што газета мела больш за тры тысячы сталых і часовых карэспандэнтаў у розных кутках Беларусі, садзейнічала таму, што ў пісьмовы зварот на беларускай мове трапіла вялікая колькасць анамастычных адзінак, як мясцовага, так і іншамоўнага паходжання, якія да гэтага часу існавалі ў вусна-дзялектнай мове... Онімы ў гэтым выданні фіксуюцца ў разнастайных аглядных публікацыях, перакладах, мастацкіх творах, навукова-папулярных артыкулах, у выглядзе подпісаў пад карэспандэнцыямі, зваротамі да чытачоў і пад. Асабліва насычаны онімнай лексікай такія рубрыкі, як “З Беларусі і Літвы”, “З усіх сторон” і інш.» [204, с. 243].

У беларускамоўных выданнях пачатку XX ст. адзначаюцца наступныя онімныя групы.

А) ТАПОНІМЫ:

• **айконімы**, напрыклад: *Тыфліс, Яраслаўль, Пермь, выхаваньне абыватэлёў слаўнага места Віленскага* (Крапіва), *и Wilni, Sluck, Orša, Minsk, Warszawa, Smalensk, Lublin, Maskwa* (Stank.), *Haradok, Newal, Wiciäbsk, da Babinawič, и Wydrei, Bukarest, и Atenach, horad Manasty, Saloniki* (Świetač); *Петербурх, Варшава, у Вильни, у Минску* (Чарноцкі).

Шмат прыкладаў можна прывесці з «Нашай Нівы», напрыклад, найменні беларускіх вёсак, хутароў, фальваркаў, двароў і маёнткаў: *Абрамоўшчупа, Абухаво, Абчуга, Агальмыцы, Агароднікі, Аwiženi, Аколіца, Аконы, Агрышкі, Адамовічы, Ангелікі, Андрэеўка, Астрашыцкі Гарадок, Бабаевічы, Бабіновічы, Бабоўня, Валкавішкі, Валосавічы, Васілішкі, Вішнева, Гавезна, Гайна, Гайжа, Гароднікі, Геранёны, Жалудок, Жортай, Жураўцы, Жылічы, Жыровіцы, Заберэзь, Загор’е, Задворцы, Зверлішкі, Зембін, Ірынаво, Ішколдзь, Какорычы, Каралевічы, Кашубінцы, Княгінін, Корсакавічы, Краснае Село, Кржывоносы, «Крулеўшчызна», Ларга, Лебедзева, Лістападавічы, Лучай, Лыса Гура, Лысая Гара, Малевічы, «Маліноўшчызна», Маліноўшчына, Новае Завялічча, Новосяды, Озерічына, Ольшэво, Остромечэво, Падгорцы, Палачаны, Паляна, Панскі Двор, Парафіяново, Парэчча, Першаі, Петровічы, Подоляны, Пруды, Пунішчэ, Путнікі, Радзішкі,*

Раёўка, Раманчукі, Рэчкі, Сакалоўшчына, Сава, Свержань, Сейны, Слаўнава, Стругі, Табала, Талядавічы, Усвяты, Ухвалы, Фесеўка, Хорошчы, Чэпульнішкі, Шаркаўшчына, Шчыты, Юргелішкі, Юцэвічы, Яблонка, Янукі; беларускіх гарадоў і мястэчак: Аўгустов (Августоў), Амсціслаўль, Бабруйск, Барысаў (Барысов), Валкавыск, Валожын, Вітэбск, Волкавыск, Гомель, Горкі, Давід-Гарадок, Жлобін, Жыткавічы, Івенец, Ізяслаў, Капыль, Лагойск, Магілеў, Маладэчна, Менск, Мёры, Навагрудак, Асіповічы, Ошмяны (Ошмяны), Паланкі, Полацк, Пружаны, Поставы, Радашковічы, Фаішчоўка, Чаінікі, Эйшышкі, Явар; замежных населеных пунктаў: *Ahadir* (горад у Марока), *Агінск*, *Адрыянопаль* (Адрыянопаль), *Аквізгран* (горад), *Аккерман* (горад у Бесарабіі), *Алленітэйн*, *Андрэжэў*, *Антварпэн*, (*Антрэрпен*, *Антвэрпія*, *Антвэрпэн*), *Арманцьер*, *Асхабад*, *Атэны* (Афіны), *Багдад*, *Бадайбо*, *Бадэн-Бадэн*, *Барцэлона*, *Бодайбо*, *Бруксэль* (Брусель, *Бруксэля*, *Бруссэль*, *Брусэль*), *Будапэшт* (*Буда-Пэшт*), *Варшава*, *Вашынгтон*, *Ведзень* (Аўстрыя), *Владзівасток*, *Владикаўказ*, *Гаага*, *Гданьск*, *Гелсі(ы)нфорс*, *Данціг*, *Еруз(с)алім*, *Жытомір*, *Жэшов*, *Заблудоу*, *Іоганінзбург*, *Іркутс(ц)к*, *Калуга*, *Канстантынопаль*, *Кіеў*, *Лейпціг*, *Лёндын*, *Лібава*, *Lizbona* (Лісабон), *Мадрыд*, *Мелітополь*, *Нарва*, *Ницца*, *Нордэнбург*, *Нью-Ёрк* (Іорк), *Одэсса*, *Озургент*, *Оттава*, *Палермо*, *Палтава*, *Парыж*, *Петраград*, *Пецярбург*, *Пітсбург*, *Пулавы*, *Пэкін*, *Якутск*;

- **харонімы**, напрыклад: *Сібір*, *Эўропа*, *Расея* (Крапіва), *Kraj Bielaruski*, *Kraj*, *и Rumynii*, *Makiedonii*, *Grecii*, *z Serbijaj*, *Bulharyja* (Świetać); *Bielarus*, *Litojska-Bielaruskaje kniazstwa*, *Litwa*, *Polšča*, *Niamieččyna*, *Anhlija*, *Francija*, *и Wialikim Kniaźstwie Litojska-Bielaruskim*, *z Maskojščynaj* (*Rasiejej*), *Sybir*, *Rasieja*, *Ameryka*, *Vaŭharyja*, *Hrecyja*, *Serbija*, *Rumynija*, *Čornahoryja*, *Kajkaz* (*Stank.*); *У Амерыку*, *на Палеси* (Чарноцкі).

Шматлікія прыклады такога тыпу анамастычных адзінак адзначаюцца ў «Нашай Ніве»: *Абисиния*, *Австрыя*, *Азія*, *Азэрбайджан* (*Азэрбэйджэн*), *Албанія* (*Альбанія*, *Албанскае гасударство*), *Алжыр*, *Амерыка* (*Амэрыка*, *Амерыканская зямля*, *Амэрыканскіе Злучэныя Штаты*), *Аляска*, *Аргентына*, *Армэнія*, *Аўстралія*, *Афганістан*, *Афрыка*, *Аўстрыя*, *Балгарыя*, «*Biereh ślanowaj kosci*», *Беларуская Зямля*, *Блізкі Усход*, *Бозэмія*, *Бразілія* (*Бразылія*), *Бэльгійская зямля*, *Бэльгія*, *Велікароссія*, *Галандыя* (*Галяндзія*), *Галіцыя*, *Гіспанія*, *Далёкі Усход*, *Індыя*, *Ірландія*, *Канада*, *Карэя*, *Кітай*, *Княжэства фінляндзкае*, *Італьянскае каралеўства*, *Латышчына* (*Латвія*), *Літва*, *Манголія*, *Манджурія*, *Марокко*, *Маскова* (*Масковія*), *Месапатамія*, *Молдавія*, *Монголія*, *Мэксыка*, *Нікарагуа*, *Норвэгія*, *Парагвай*, *Персія*, *Португалія*, *Pensilwanija*, *Румынія*, *Туречына* (*Турцыя*, *Турчына*), *Урагвай*, *Фінляндзія*, *Чернагорыя*, *Чэхія*, *Эгіпет*.

Адзначаецца даволі прадстаўнічая група харонімаў, якія служаць назвамі частак больш буйных адміністрацыйна-тэрытарыяльных утварэнняў: *Айдага* (амерыканскі штат), *Акра* (правінцыя ў Бразіліі), *Alberta* (правінцыя

Канады), *Альзація* (частка тэрыторыі Германіі), *Арабія* (турэцкая правінцыя), *Болонская правінцыя*, *Вангочжуан* (кітайская правінцыя), *Іова* (амерыканскі штат), *Каліфорнія* (амерыканскі штат), *Луджоў* (кітайская правінцыя), *Мічган* (амерыканскі штат), *Morelos* (правінцыя ў Мексіцы), *Фабрыко* (італьянская правінцыя) (Н. Н.);

• **гідронімы**, напрыклад: *Dźwina, Widźba, Nad Niaprom, Niomnam, Sožaj* (Świetač). Разнастайныя водныя аб'екты ўпамінаюцца ў «Нашай Ніве», напрыклад, назвы мораў, акіянаў (*Адрыатычэскае (Адрыатыцкае, Адрыатычнае) мора, Азоўскае мора, Атлантыцкі акіян, Атлянтыка, Ахоцкае мора, Балтыцкае (Балціцкае) мора, Вялікі акіян, Індыйскі акіян, Каспійскае мора, Краснае морэ, Ледавіты Акіян, Мрамарнае морэ, Срэдзіземнае мора.*); рэк, азёраў, (*Альпе, Амур, Ангеран, Анкр, Ашмянка, Байкал, Белая, Бзура, Бяроза, Вавілон, Вардар (у Сэрбіі), Вілья, Вісла, Віслона, Волга, Волма, Вулянка, Вуокса, Галубая, Гудсон, Дзісенка, Днепр (Днепро), Енісей, Ефрат, Залатая Ліна (рака), Збруч, Зея, Ільжанка, Ільмен (возера), Irtyš, Kiert (рака), Kirenga (рака ў Сібіры), Лаба (Эльба), Лена, Маас (рака), Мазурскіе азёры, Марочанка, Міссісіпі, Моза, Нева, Ніepro, Ніeščodra (возера), Нёман, Ніl, Одэр, Піліца, Піна, Полота, Прыпяць, Прысьвяцкае возера, Птыч, Равец, Рожанка, Слайка, Supraslka, Уборт, Улла, Урк, Хольневіцкая возера, Шкна, Шчара*); затокаў (*Босфор, Дарданелы, Дарданельская пратока, Дарданельскі праліў*);

• **мікратапонімы** (уласныя імёны прыродных фізіка-геаграфічных мікрааб'ектаў, радзей – створанага чалавекам падобнага аб'екта, які мае вузкую сферу ўжывання, функцыянуе ў межах мікратэрыторыі [229, с. 83]). У прааналізаваных выданнях зафіксаваны найменні самых розных мікрааб'ектаў – гор, балот, лясоў, урочышчаў, перавалаў, садоў, сенажацей, палёў, асобных частак населеных пунктаў: а) небеларускіх па паходжанні, напрыклад: *Акбаўк* (урочышча), *Аргонскі лес, Ромінтэнскі лес, Гарт* (лес у Германіі), *Дзюкоўскі сад* (у Адэсе); б) беларускіх, напрыклад: *А жывая вада чакала толькі шчаслівага здарэння, каб скінуць з сябе... праклятую гару, што з шчаслівага вугалка зрабіла «Мёртвае Поле»* (Колас, Апаведаньня); *«Выгарка» (прызываюць выгарэлае балота «Выгаркай»), Вышков* (перавал), *Вышковскі перэвал, «Гарадкі»* (сенажаці: *асушыць «Гарадкі»), «Гуляй Борысовка»* (слабодка), *Жвіранка* (гара), *«Zakamienišče»* (поле), *«Клінцава»* (сенажаць), *«Крывы-Крук»* (урочышча), *Моройшчына* (урочышча), *Вялікая Патопеча* (балота), *Прылуки* (урочышча), *Сабілоўка* (лес), *«Старое Балота», Камароўка* (раён Мінска), *«Улавіна»* (урочышча), *Цёмны Лес, Чартоўчына* (лес); *Заатлурье* (мікрараён Вільні), *Запалоцьце* (частка Полацка, размешчаная за ракой Палатой), *Тры Каралі* (частка г. Смаргонь) (Н. Н.). Гэтая нешматлікая ў колькасных адносінах група онімаў тым не менш дае ўяўленне аб разнастайнасці структурных (адна-

кампанентныя мікратапонімы, утвораныя з дапамогай розных фармантаў тыпу *Выгарка, Гарадкі, Клінцава*; шматкампанентныя ў выглядзе спалучэнняў з рознымі відамі сувязі тыпу *Вялікая Патопеча, Тры Каралі, Гуляя Слабодка*) і матывацыйна-семантычных (назвы паводле якіх-небудзь якасных характарыстык тыпу *Крывы-Крук, Жвіранка*, прасторавага размяшчэння тыпу «*Zakamienišče*», прыналежнасных адносін тыпу *Улавіна, Клінцава*, утвораныя спосабам метафарызацыі тыпу *Мёртвае Поле*) мікратапанімічных тыпаў у беларускай мове разглядаемага перыяду, што ў сваю чаргу характарызуе ўзровень актыўнасці і дзеяздольнасці анамастычнай сістэмы;

• **адтапанімічныя ўтварэнні**, сярод якіх выразна вылучаюцца адзінкі двух тыпаў: а) двуслоўныя найменні ў выглядзе спалучэння наменклатурнага тэрміна з адпаведным прыметнікам (найбольш частотныя і ўніверсальныя), напрыклад: *Akiertanski rawiet, Акмолінская губэрня, Актюбінскі павет, Аланецкая губэрня, Алапаевская вол. (Пермск. губ.), Алашкерская даліна, Altajski okiuh, Амурская губэрня, Архангельская губэрня, Аршанскі павет, Ашмянскі павет, Бабруйскі павет (Мінск. губ.), Бегомская воласць, Бокшанская вол., Брэстскі павет, Брэсцкі павет, Брэсткі павет, Валкавыскі павет, Верховецкая воласць, Віленская губэрня, Войстомская воласць, Волянская губ., Дубашоўская воласць, Евьеўская воласць, Елісаветградзкі пав., Жосельская воласць, Забайкальская обласць, Ігуменскі павет, Казанская губэрня, Канеўскі павет, Ковенская губэрня, Лідзкі павет, Лынтупская воласць, Магілеўская губ., Мільчанская воласць, Мінская губерня, Налібоцкая воласць, Олонецкая губэрня, Оссоўская воласць, Паневежскі павет, Пацейкоўская воласць, Полацкі павет, Пружанскі павет, Прыморскі край, Радамская губерня, Саратоўшчына, Седлецкая губэрня, Табольская губэрня, Тамбоўская губэрня, Тарнопольскі павет, Уманскі уезд, Чаусскі павет, Шумская воласць; б) аднаслоўныя найменні, аформленыя ў асноўным суфіксам *-шчына* і ўжывальныя пры абазначэнні пэўных адміністрацыйных (радзей геаграфічных) рэгіёнаў, напрыклад: *Амсціслаўшчына, Ашмяншчына, Бабруйшчына, Барысоўшчына, Віленшчына, Вітэбшчына, Воляншчына, Гродзеншчына, Забайкалье, Магілеўшчына, Міншчына, Новагрудчына, Падольшчына, Харкаўшчына, Чарнігаўшчына* (Н. Н.).*

Б) АНТРАПОНІМЫ:

• **асабовыя імёны**, напрыклад: *Паўлюк, Тарас, Міхась, Андрэй, Алясь, Пятрусь, стары Хлёрка, Якім, Сьцепан, Пранцісь, Мічал, da rapa Мацка, Anapija naš, Siamon, Hapon, Danila, Anton, prachor, Hryhor, Kuźta, Chwiodor, Zmicier (Zmicior), Zmitrok, Anufry; Мінскі епіскап Іоань; Кася, Паўлінка, Альжбэта, Агата, Касіарупа, Айхііпіа, Pataheja, Арупа, Луцежа, Kulina;*

• **прозвішчы**, напрыклад: *Сёмка Доўба, Гілёрык Кажан, Марцін Тапчан, Язэп Гавака, Пятрусь Каптур, Сымон Тачыла, Грыгор Бугай, Кастусь*

Рылка, Пятрусь Грэнка, Васіль Кукса, Янка Вясёлы, Мікіта Крынічны, Кандрат Лата Дземян Труба, Амелян Шурпаты, пісар Сямён Гаўрылоўскі, Карусь Акалот, Антось Байбак (Колас, Апаведаньня); Адольф Быкоўскі (Купала, Паўлінка); князь Мешчэрскі, прафэсар Грiбовскі, кандыдат Дмоўскі, пан Калтунскі (даўней Каўтун, «скі» данісаў сабе за нашай памяці) (Крапіва);

• **імяны па бацьку.** Такі іменалагічны элемент у прааналізаваных тэкстах вельмі рэдкі. Адзначаецца толькі некалькі цікавых прыкладаў, калі аналагам імя па бацьку з'яўляецца апісальная канструкцыя: *Ясёу сын; Янка, а па бацькаві Кастусёу; Янко, а бацьку звалі Базыль* або спецыфічная форма імя па бацьку *Андрэй Адамоў Вайда*. Прычым гэты іменалагічны кампанент ужываецца амаль выключна ў выпадках афіцыйнага іменавання: *Успомнілася яму [Андрэю], як ён колькі разоў патпісаўся за неграматных на павестках, каторыя дзясятнік прыносіў з воласьці. Ён рукой тады выводзіў гэтак, круціў так і выходзіла: «Андрэй Адамоў Вайда»* (Н. Н., 1914, № 38). Такі факт можна аднесці да адзнак спецыфічнасці беларускага нацыянальнага іменаслова, якія праявіліся на адраджэнскай хвалі пачатку ХХ ст.;

• **мянушкі,** напрыклад: *Кандрат, што кажучь Турэцкая Смерць* (Колас, Апаведаньня). *Slyszta to ja Świarozy Cit (elski); Аблезлы (У Хаіма Аблезлаца назвычай смачныя галкі з рыбы... Н. Н., 1914, № 20), Хлусіха, Парканіха, Ціця (Блізка кожны жыхар вёскі... апроч свае законнае фаміліі мае ешчэ прозвішчэ. І даюцца яны, гэтыя прозвішчы насъмешлівымі і спрытнымі людзьмі не дарма... Матку Аксюткі звалі Хлусіхай... Язэп Пахвінскі павінен мець і другое «назвіско» – Ціця, бо так ешчэ у школьцы празвалі яго бацьку, маўліваго і вельмі флегматычнаго чэлавека... Параса Парканіха даўно на тым сьвеці, а сьмешнае здарэння, што з ей было [п'яная ўехала на кані ў паркан] будзе доўга ў памяці яе аднасельан... Н. Н., 1914, № 3), Шчупак (Янка, Канцавога Сьмеяна, што яго Шчупаком празвалі, цягнуўся дамоў... Н. Н., 1910, № 36);*

• **заанімы,** напрыклад: *Забрахаў стары Жук* (Колас, Апаведаньня); *Барбос, Дудка, Лыска, Рабка* (сабакі), *«Дэпутат», «Пуршыкевіч», Гняды, Лысы, Сіўка* (коні), *Дзярыгорла* (певень), *Красуля, Лысая, Падласка, Рагуля* (каровы), *Мікіта, Падласы* (быкі), *Рабы* (вол), *Рабы* (парсюк), *Сакатушка* (курыца) (Н. Н.);

• **псеўданімы:** *Piotra z Arleniat* (Jan Stankiewicz); *Цётка, Мацей Краніўка* (Алаіза Пашкевіч), *Владак з Казимирауки, Янка с-над Гайны, Бяздольны, Небарака, Прыблуда, Адиноки, Зрэбны, Сыцётка Бедны, Язэп Мужык, Абыватэль, Арэндатар, «Селянин», Працауник, Сермяжнік, Калодка, Крэсва, Агарак, Бич, Швайка, Дрэвасек, Рыбак, Батрак* (Н. Н.) і г. д.

В) ІНШЫЯ ОНІМНЫЯ ТЫПЫ:

• **тэонімы.** *Boże, Panie, Matka Boska, Jezus, Nawuciainie J. Chrystusa* (Stank.); *Пан Езус, Бог* (Хто прыяцель); *Jezus (Chrystus), Pan Jezus, Praczystaja (Dziawica) Maryja, Matka Bozaja, Ukryzawany Zbajca* (Bancz.); *Божца, Божухна, Маці Божая, Рок, Перун, Ладо, Прове, Ессе, Волос, Сьветовід, Радогост, Марэна, Лёля, Ярыла, Грамавіца, Кон, Хорс, Сонца-Дажджбог* (Н. Н.). Агульны якасны склад тэонімаў у мове, як правіла, вызначаецца тым, якая рэлігія ў гэты час дамінуе ў грамадстве. Беларусь XIX – пачатку XX ст. – хрысціянская краіна з даволі выразнай перавагай праваслаўнага насельніцтва (да 70 % веруючых). Аднапаведна большасць тэонімаў (паводле колькасці ўжыванняў) складаюць назвы, якія адносяцца да хрысціянства. Пераважна гэта канфесійна нейтральныя найменні (*Zbawicial, Boh, Milaserny, Marya Dziawica, Божца*), але сустракаюцца і тэонімы ў форме, прынятай у каталікоў (*Jezus (Chrystus), Pan Jezus, Jezus (Chrystus), Pan Jezus, Matka Boska*). Найменні язычніцкіх багоў сустракаюцца ў артыкулах гістарычна-займальнага характару. Значэнне гэтых онімаў у разглядаемы перыяд было ўжо слабаазразумелым, таму амаль да кожнай падобнай назвы прыводзіцца тлумачэнне: *Ладава дочка, Лёля; прэдастаўляе багіню вясны – Лёлю; сведкавалі сьвята Ярылы, сына Грамавіцы і Сонца-Дажджбога. Бог гэты быў богам любві і плоднасці, а такжэ ураджаеў* (Н. Н., 1910, № 16–17); *...бог грамоў і маланак – Пярун. Бог жыўёлы усякай – Волос. Бог сьвету – Сьветовід. Бог купцоў – Родогост; За жыццём людзкім пільнавалі глаўным чынам тры богі: «Рок» (у заходніх славян называўся ён «Прове» – правы, справядлівы) бог праўды, судоў, справядлівасці; «Ладо» – бог ладу, добра і пачатку ды Ессе, бог міласці і любві да бліжняго* (Н. Н., 1910, № 15);

• **этнонімы**, напрыклад: *англічане, беларусы, боўгары, грэкі, ірландцы, літоўцы, мароканцы, палякі, румыны, фіны, французы* і інш. Этнонімы, як відаць, пераважна ўваходзілі ў адзін словаўтваральны рад з адпаведнымі харонімамі, за выключэннем найменняў, якія ўжываліся пры называнні прадстаўнікоў старажытных плямянных аб'яднанняў (*кельты, печэнегі, Крывічы, Радзімічы, Дрэўляне, яцвягі, або ятвягі*), а таксама народнасцей, тэрыторыі пражывання якіх не мелі акрэсленых меж або ўваходзілі ў склад іншых дзяржаўных і адміністрацыйных утварэнняў (*бураты, жыды, калмыкі, кіргізы, татары, хунзузы, эскімосы*);

• **эргонімы** (уласныя найменні дзелавых аб'яднанняў людзей – саюзаў, арганізацый, устаноў, карпарацый, прадпрыемстваў, суполак і інш.; утворана ад грэч. ergon – 'праца, дзейнасць' + опута [198, с. 5]) (падрабязней гл. п. 7.3.2), напрыклад: *«Порт-Артурам» мужыкі называлі хатку, што стаяла разам с крамкаю* (Колас, Апаведанья); *U Rasiei jóś* «Крестьянский

банкъ» (Stank.); *Добрые людзи з «Грамады», партии «Народной Свабоды», «Трудовикоу», «Социалдемократоу», Беларуска Сход (Чарноцки); завод «Двiгатель» (у Рэвелі), «Zalessie» (huta), Зiмні Дварэц, Зiмовы палац (у Пецярбургзе), Ісаакіеўскі сабор (у Петраградзе), Казанскі сабор (у Пецярбургзе), Пуцілкоўскіе фабрыкі (у Пецярбургзе), Таўрычэскі палац, Уладоўскі цукровы завод (Н. Н.);*

• **урбанiмы** (уласнае iмя любога ўнутрыгарадскога тапаграфiчнага аб'екта [229, с. 139]), напрыклад: *Zamkowaja wulica, Smalenskaja, Znaminskaja, Gogola (Świetač); Anhlicki praspjekt (у Пецярбургу), Антокольская ул. (у Вiльнi), Аранжарэйная (вул. у Вiльнi), Astrabramskaja wulica, Астраханская вулица (у Вiльнi), Balšaja wulica (у Вiлейцы), Барысаўская вулица (у Даўгiнаве), Благовешчэнская вул. (у Вiльнi), Большая Погулянка (вулица ў Вiльнi), Ботанiчная (вулица ў Мiнску), Б. Погулянка (вулица ў Вiльнi), Вялiкая (вулица ў Вiльнi), Вялiкая Пагулянка (вулица ў Вiльнi), Гедiмiноўская (вул. у Вiльнi), Георгіеўскі праспэкт (у Вiльнi), Гоголеўская (вулица ў Вiцебску), Гостра Брама (назва ў Вiльнi), Губэрнатарская вулица, Губэрнатарскі завулак, Daroŭkaўskaja wulica (у Дзiсне), Дворцовая (вулица ў Вiльнi), Жандармскі завулак (у Вiльнi), Завальная (вулица ў Вiльнi), Загародны праспэкт, Залатая горка, Zareckaja wulica (у Паставах), Зарэчная (у Вiльнi), Zacharjejskaja (вулица ў Мiнску), Захароўскі пер. (у Мiнску), Казанская (вулица ў Вiльнi), Kajdanойskaja wulica (у Мiнску), Кальварыйская вулица (у Вiльнi), Карульskaja wulica (у м. Раманава), Катэдральны пляц (у Вiльнi), Каштановая (вулица ў Вiльнi), Койданоўская вулица, Крэшчэнская вул. (у Мiнску), Курьнецкая вулица (у Вiлейцы), Магазунная wulica, Магометанская вулица (у Вiльнi), Масьцэрскі пераулак (у Гродне), Мiкалаеўскі пераулак (у Коўне), Мiкалаеўскі праспэкт (у Коўне), Niŭniaja Łachoiŭka (вулица ў Мiнску), Нiкалаеўская вулица, Оранжэрэйны завулак (у Вiльнi), Radhorny pierauiak, Палiцейскі завулак (у Вiльнi), Палiцэйская вулица (у Мiнску), Палтаўская (вулица ў Вiльнi), «Рароўка» (вулица – слабада ў Магiлёве), Партовая вул. (у Вiльнi), 1-ы Палiцэйскі завулак (у Вiльнi), Петрапаўлаўская вул. (у Мiнску), Пушкiнская вулица (у Дзiсне), Рэвельская вулица (у Рызе), Садовая вулица, Сасновая вулица (у Вiльнi), Swiņaja wulica (у Беняконях), Swiņskaja wulica (у Дзiсне), Сiроцкая вулица (у Вiльнi), Спаская вулица (у Полацку), Татарская вулица (у Даўгiнаве), Троцкая вулица (у Вiльнi), Фонтанка (вул. у Петраградзе), Юнкерскі пераулак (у в. Верэшчаки) (Н. Н.).*

Сярод зафіксаваных адзiнак выразна пераважаюць урбанiмы, утвораныя па мадэлі «прыметнiк + наменклатурны тэрмін» (тыпу *Георгіеўскі праспэкт, Саборная вулица*). Значна радзей сустракаюцца аднакампанентныя ўрбанiмы, якiя ўжываюцца без наменклатурнага тэрміна (*Вялiкая Погулянка, Фонтанка, Прэсня*), прычым яны з'яўляюцца небеларускiмі – iмянуюць аб'екты расійскіх гарадоў. Лiтаральна ў адзiнкавых выпадках унутрыга-

радскія аб'екты атрымлівалі назву ў гонар якой-небудзь асобы (вул. *Яткоўскай, Gogola*).

Зафіксаваныя ўрбонімы з пэўнай доляй умоўнасці можна падзяліць на наступныя групы: а) назвы вуліц, звязаныя з наяўнасцю на іх пэўных пабудов (Магазынная, Саборная, Партовая); б) назвы ў гонар пэўнай асобы (Шопэноўская, Гедзіміноўская, Яткоўскай, Столыпіна, Gogola); в) адтапанімічныя ўрбонімы (Гродзенская вуліца, Ашмянскі тракт); г) урбонімы, утвораныя ад назваў пэўных сацыяльных груп, якія маюць дачыненне да гэтага гарадскога аб'екта (Купецкая вуліца, Юнкерскі пераулак); д) назвы паводле пэўных ландшафтных характарыстык, у тым ліку пераважаючага віду расліннасці (Зарэцкая, Садовая, Сасновая, Каштановая);

• **гемяронімы** (уласныя назвы органаў перыядычнага друку [229, с. 46])¹, напрыклад: *газэта «Наша Доля», газэта «Наша Ніва», «Дзянніца», «Нотан», «Bielarus», «Украінская Хата»* (Н. Н.).

У многіх выпадках назвы органаў друку падаюцца на мове арыгінала: рускай (*газэта «Русск. Слово», «Сѣверо Западный Голось», «Наша Копѣйка», журнал «Запросы Жизни», газэта «Новое время», газэта «Мінское Слово», газэта «Мінскій Курьер», «Алтайская газета»*), польскай (*віленская польская газэта «Goniec Wilenski», «Kurjer Litewski», варшаўскі польскі журнал «Świat»*); літоўскай (*газэта «Viltis»*), украінскай (*газэта «Громадський Голос», у другой кнізе «Літэратурно-Навуковага Вістніка», газэта «Рада»*), яўрэйскай (*жыдоўская газэта «Фрайнд»*). Працягам закладзенай у разглядаемы перыяд тэндэнцыі можна лічыць прыняты ў сучаснай мове не перакладны, а транслітарацыйны спосаб падачы тытулаў замежных перыядычных выданняў: *часопісы «Таймс», «Космаполітэн», газеты «Москау ньюс», «Выборча»*.

Самым распаўсюджаным структурным тыпам назваў органаў друку з'яўляецца мадэль, пры якой тэрмін-класіфікатар знаходзіцца па-за межамі оніма: *чорнасоценная газэта «Мінское Слово», газэта «Русск. Слово», газэта «Мінскій Курьер», карэспандэнт нецербурскай газэты «Новое время», у № 2 «Укр. Хаты», дзьева газэты ў расейскай мове: «Сѣверо Западный Голось» і «Наша Копѣйка», у Кіеўскай штодзённай газэце «Рада»*. Зафіксаваны адзінкавыя выпадкі ўжывання оніма іншай структурнай мадэлі, калі наменклатурны тэрмін уваходзіць у склад назвы: *«Алтайская Газета»*.

Разнастайнасць онімных тыпаў і вялікі аб'ём анамастычных фактаў, адлюстраваных у беларускамоўных крыніцах XIX – пачатку XX ст., сведчыць аб высокім патэнцыяле тагачаснай беларускай анамастычнай сістэмы і стварае багатую аналітычную базу.

¹ Вядомы і іншы тэрмін для наймення – *СМІонімы*, або *медыяонімы* [218, с. 116], але для разглядаемага перыяду больш прыдатным нам падаецца традыцыйны тэрмін *гемяронім*.

7.2. АНАМАСТЫЧНАЯ ВАРЫЯНТНАСЦЬ

Выразнай рысай анамастычнай сістэмы XIX – пачатку XX ст., як і тагачаснай мовы ў цэлым, з’яўлялася варыянтнасць. Вар’іраванне прызнаецца не толькі аб’ектыўнай, але і неабходнай умовай існавання онімаў [204, с. 239]. Больш таго, спецыфічны характар сувязі онімаў з паняццем, вядучая ідэнтыфікуючая функцыя ўласных імён (у адрозненне ад абагульняючай функцыі, уласцівай імёнам агульным) спрыяе таму, што вар’іраванне ў анамастычнай сферы, як правіла, больш масавая з’ява, чым у агульнай лексіцы. У разглядаемы перыяд ва ўмовах адсутнасці афіцыйных узаконеных беларускіх форм уласных імён склаліся асабліва шырокія магчымасці для ўзнікнення анамастычных варыянтаў. Асабліва паказальнымі ў плане праяўлення варыянтных адносін, на наш погляд, з’яўляюцца дзве групы – харонімы і этнонімы.

7.2.1. Харонімы

У любой мове харонімы, за некаторым выключэннем, з’яўляюцца запызчаннямі. Як і ўвогуле ўсе запызчаныя лексемы, харонімы трапляюць у іншамоўнае асяроддзе па самых розных прычынах.

На пачатку XX ст. склаўся цэлы комплекс перадумоў і спрыяльных акалічнасцей для інтэрнацыяналізацыі тагачаснай беларускай мовы і, адпаведна, актыўнага пранікнення ў беларускамоўныя пісьмовыя крыніцы названай катэгорыі тапонімаў. Перш за ўсё стымулямі для гэтага былі выкліканыя хваляй беларускага нацыянальнага адраджэння інтэнсіўныя працэсы агульнай дэмакратызацыі і інтэрнацыяналізацыі эканамічнага і грамадска-культурнага жыцця на Беларусі, якія арганічна ўпісваліся ў агульнаеўрапейскія рознагаліновыя прагрэсіўныя працэсы і вялі да развіцця непасрэдных і апасродкаваных міжнародных кантактаў. Сваю ролю ў абагачэнні беларускай мовы названымі іншамоўнымі ўласнымі імёнамі на пачатку XX ст. адыгрывала і значнае пашырэнне ў гэты час беларускага кнігадрукавання, у прыватнасці выхад у свет перыядычных выданняў, у якіх па ходу асвятлення міжнароднай тэматыкі заканамерна і рэгулярна ўжываліся разнастайныя харонімы.

У беларускай мове XIX – пачатку XX ст. харонімы адносіліся да оніма нага тыпу з шырока прадстаўленай варыянтнасцю¹.

У даследаваных выданнях фіксуюцца розныя віды варыянтаў. Паводле структуры самымі распаўсюджанымі былі аднакампанентныя харонімы: *Кітай, Манджурыя, Немеччына, Норвэгія, Польшча, Пэрсія, Пэру, Расея, Румынія, Сэрбія, Швайцарыя* і г. д.

¹ Прымаюцца пад увагу толькі структурныя варыянты і анамастычныя сінонімы. Арфаграфічныя варыянты не ўлічваюцца.

Аднакампанентная форма ва ўказаны перыяд фактычна манапольна замацавалася, у прыватнасці, для харонімаў з тапанімічным фармантам *-land*: *Ірландыя* (Ireland), *Шатландыя* (Scotland), *Галандыя* (Holland), *Англія* (England). Выпадакў перакладу гэтага фарманта словам *зямля* не зафіксавана, што можа сведчыць пра завершаны працэс структурнай адаптацыі харонімаў з такім элементам. Паказальным выглядае наступны кантэкст: *...у кожным рублю ўсесьветнаго гандлю зрабілі абароту: Англія 15 кап. Англіцкіе землі (колоніі) II [кап.]...* (Н. Н., 1909, № 39), дзе харонім *Англія* ўжываецца для імянавання дзяржавы-метраполіі, а спалучэнне *Англіцкія землі* абазначае каланіяльныя англійскія тэрыторыі.

Многія аднакампанентныя харонімы ў разглядаемы перыяд маглі афармляцца рознымі фармантамі, напрыклад, *Бэсаравія – Бэсаравшчына*, *Вальн – Вальнішчына*, *Галіцыя – Галіччына*, *Латвія – Латвішчына*, *Масковія – Маскоўшчына*, *Турцыя – Турччына* (Турччына), *Фінляндзія – Фіншчына*.

Другім шырока ўжывальным тыпам харонімаў у разглядаемы перыяд была апісальная мадэль «адтапанімічны прыметнік + наменклатурны тэрмін». У якасці апошняга найчасцей выступалі словы *край*, *зямля*, *гасударства*, *дзяржава*: *Туркестанскі край*, *Мароккская зямля*, *Амэрыканская зямля*, *Швэйцарская зямля*, *Англіійская дзяржава*, *Немецка дзяржава*, *Расейскае гасударства*.

Некалькі радзей у якасці структурнага кампанента ў такой мадэлі хароніма ўжываўся тэрмін, які ўказваў на характар палітычнага або дзяржаўнага ладу краіны: *Англіійская імперыя*, *Расейская Імперыя*, *Сэрбскае каралеўства*, *Мыксыканская Рэспубліка*, *Французская Рэспубліка*.

Харонімы, утвораныя паводле названай мадэлі, маглі мець варыянты ў залежнасці ад таго, які наменклатурны тэрмін далучаўся да адтапанімічнага прыметніка, напрыклад, *Расейская зямля – Расейскае гасударства – Расейская Дзяржава – Расейская Імперыя – Расейскае царства*; *Сэрбскае каралеўства – Сэрбская зямля – Сэрбская дзяржава*.

У адзінкавых выпадках харонім уяўляў сабой спалучэнне аднаго з наменклатурных тэрмінаў і адпаведнага аднакампанентнага тапоніма: *край Марокко*.

Аднакампанентныя і двухкампанентныя разнавіднасці харонімаў у XIX – на пачатку XX ст. функцыянавалі паралельна: *Амэрыка – Амерыканская зямля*; *Польшча – Польскае гасударства – Польскі край*; *Пэрсія – Пэрсійская зямля*; *Сэрбія – Сэрбская зямля – Сэрбская дзяржава*; *Турэччына – Турэцкая зямля – Турэцкая дзяржава*. Аднак па частотнасці фіксацый усё ж пераважаюць аднакампанентныя харонімы. Напрыклад, на 10 выпадкаў ужывання аднакампанентнай формы хароніма *Нямеччына* прыпадае адзін выпадак афармлення па апісальнай мадэлі – *Немецка дзяржава*¹. Падобныя

¹ Падлікі зроблены паводле даных «Анамастыкона “Нашай Нівы”» (Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі).

ж колькасныя суадносіны назіраюцца пры структурным афармленні харонімаў *Англія* (каля 100 фіксацый) – *Англіійская імперыя* (1 фіксацыя), *Англіійская дзержава* (1 фіксацыя), *Пэрсія* (больш за 30) – *Пэрсідская зямля* (2); *Польшча* (больш за 40) – *Польскае гасударство* (1), *Польскі край* (1); *Мэксіка* (5) – *Мыксыканская рэспубліка* (1), *Беларусь* (больш 800) – *Беларусія* (79) – *Беларуская зямля* (*Зямля*) (21), *Беларускі край* (17) і г. д. Такая заканамернасць сведчыць аб тагачаснай тэндэнцыі да замацавання аднакампанентных харонічных форм у якасці вядучых. Гэтая тэндэнцыя аказалася перспектыўнай, што пацвярджаецца фактам перавагі менавіта такіх форм у сучаснай мове.

Акрамя структурных, адзначаюцца таксама *граматычныя* варыянты тыпу *Мэкска* (у *Мэксіцы*. Н. Н., 1909, № 31–32) – *Мэкска* (у *Мэкска* адбылася рэвалюцыя. Н. Н., 1913, № 6; *паехаць* у *Мэкска*. Н. Н., 1913, № 7), *Прусы* – *Прусія*, *Немцы* – *Немеччына*, *Чэхи* – *Чэхія*.

Для наймення ж некаторых тэрыторый прымяняліся свайго роду аднакампанентныя *анаматычныя* сінонімы: *Нямеччына* – *Германія*, *Расея* – *Вялікарусь*, *Беларусь* – *С’веро-Западны край* (напрыклад, *27-го дзекабра* (*грудня*) ў *Вільні аткрыўся зъезд прадставіцелёў «С’веро-Западняго» краю* (– гэтак называюць беларускіе і літоўскіе губерні). Н. Н., 1909, № 2), *Украіна* – *Малороссія*, *Фінляндія* – *Суомі*.

Для ілюстрацыі таго, як магла вар’іравацца назва аднаго і таго ж хароніма, прывядзём некалькі найбольш паказальных варыянтных радоў: *Амэрыка*, *Амерыканская зямля*, *Амерыканскіе Злучэныя Штаты*, *Злучэныя Паўночна-Амерыканскіе Штаты*, *Злучэныя Штаты*, *Злучэныя Штаты Паўночнай Амэрыкі*, *Zluczenyje Štaty ū Amerycy*, *Паўночныя Злучэныя Штаты*; *Расія*, *Расея*, *Расейская зямля*, *Расейскае гасударства*, *Расейская Дзержава*, *Расейская Імперыя*, *Расейскае царства*, *Вялікароссія*, *Вялікарусь*, *Wielikarūs*; *Масковія*, *Маскова*, *Маскоўічына*, *Маскоўскае княжство*, *Маскоўскае Царство*; *Турцыя*, *Турччына*, *Турэччына*, *Турэцкая дзержава*, *Турэцкая зямля*; *Польша*, *Польшча*, *Польскае гасударство*, *Польскі край*; *Немеччына*, *Немецчына*, *Немчына*, *Нямеччына*, *Немецка дзержава*, *Германія*, *Германская імперыя*; *Аўстрыя*, *Аўстро-Вэнгерская Монархія*, *Аўстро-Вэнгры*, *Аўстро-Вэнгрыя*, *Аўстро-Нямеччына*, *Аўстрыйскае гасударства*, *Аўстрыйская дзержава*, *Austryjskaja impyryja*, *Austryjackaje carstwo*, *Аўстрыяцкая дзержава*; *Беларуска-Літоўскае Гасударство*, *Беларуска-Літоўскі край*, *Беларуская Зямля*, *Беларускі край*, *Беларусія*, *Беларусь*, *Бела Русь*, *Белая Русь*; *Кітай*, *Кітайская земля*, *Кітайская рэспубліка*, *Кітайшчына*; *Фінляндія*, *Фіншчына*, *Суомі*.

Характэрна, што амаль усе варыянты таго ці іншага хароніма былі цалкам узаемазамяняльнымі. Прывядзём прыклады кантэкстуальна незалежнага ўжывання разнавіднасцей аднаго і таго ж хароніма:

• *Молодзі нашай, беларускай, каторай шчаслівая доля празначыла жыць у досьвітках нашага адрадзэння, аткрываецца шырокае поле да карыстнай культурнай працы... Першы крок у гэтай працы... будуць экскурсіі па ўсёй **Беларускай Зямлі**¹ (Н. Н., 1910, № 19);*

*На обшары **Беларускай зямлі** ешчэ да прызвання князёў у Ноўгород пачалі складацца свае княжствы (Н. Н., 1910, № 1, с. 5);*

*...яна [газэта «**Goniec Wileński**»] зрабіла вельмі важнае аткрыццё: выходзіць, што беларускага народу дык і саўсім німа на сьвеці, а на **Зямлі Беларускай** жывуць адны толькі палякі... (Н. Н., 1910, № 9);*

*...прэседацель таварыства [«**Белорусское общество**»], пан Солоневіч, пачаў горачо заступацца за правы палякоў у **Беларускім краі**... (Н. Н., 1910, № 50);*

*Расейскі нацыяналізм – гэта сіла благая... Проці яго раней ці пазней пойдзе ўся Расея... Калі-ж палякі будуць лучыцца з ім, дык і іх чэкае гібель ад другога небеспечэнства – ад мейсцовых адвечных насельнікоў **Беларуска-Літоўскага краі** (Н. Н., 1910, № 43);*

*...работнік у **Беларусі** таннейшы і не такі горды, як, напрыклад, латыш... (Н. Н., 1911, № 16–17);*

*Швэды прахадзілі праз **Беларусію** і ў народнай памяці «**Швэд**» ешчэ застаўся (Н. Н., 1909, № 27);*

• *...туркі сабралі багата войска ў тым куце свайго гасударства, каторы гранічыць з найменшым у Эўропі **Чорнагорскім каралеўствам. Чорнагорыя** – гэта такі малы і слабы край, што ніхто на яго вялікай увагі не звертаў бы і не аглядаўся, каб ня тое, што за ей стаіць Расея... (Н. Н., 1910, № 20);*

• *Першая рэч, што **Болгарскае княжэство** абъявило сябе незалежным каралеўствам і гэтым зачатило Турцыю. Калісь яно было пад туркамі... Цяпер жэ болгары знішчожылі і... паперовую залежнасць, а туркі моцна абідзілісь, бо гэтак прапала і памяць аб тым, што **Болгарыя** была пад Султанам (Н. Н., 1908, № 21);*

• *Дэпутаты ад **Царства Польскага**... такую вялі палітыку ў Гасударственай Думе, што яна не згаджалася нават з жаданнямі паноў сярэдняе заможнасці. Вось, незадаволены гэтым пачалі нарэкаць на дэпутатоў. Тады тые... залажылі неякую «дэлегацію»... У гэтай дэлегаціі німа ніводнаго прэдставіцеля мужыкоў польскіх (мужыкоў у **Польшчы** 9/10 усяго народу)... (Н. Н., 1909, № 16).*

Некаторыя з харонімых форм маглі мець прывязку да пэўнага кантэксту. Так, харонім *Белая Русь* сустракаецца пераважна ў тэкстах на гістарычную тэматыку (...калі... сярод шляхоцкай інтэлігенцыі *Беларусі* з'явіла-

¹ Тут і далей вылучэнне паўтлустым шрыфтом нашае. – *І. Г.*

ся цікавасць да беларускай мовы, звычайёў, даўнейшых вустных і пісаных твораў народных, то гэта была скарэй любоў да польшчыны, за частку каторай лічылі **Белую Русь**, чым сьведомасць беларускай нацыянальнасці. Н. Н., 1909, № 4), у паэтычных кантэкстах (*Ой ляцелі гусі, ды і с пад **Белай Русі**... Дзяжка было жыццё бедняк Карусі*. Н. Н., 1909, № 40), а таксама з мэтай надання выказванню своеасаблівага пафасу (*Мы, сыны **Белай Русі**, пасылаемо сваё гарачае прывітаньне з «цёплых вод», Крыма «Нашай Ніве» і ў яе абліччу ўсей айчызьне*. Н. Н., 1909, № 42). Але ёсць і выпадкі нейтральнага выкарыстання гэтага наймення: *Калі прыраўнуем Мінска да жыцця другіх гарадоў **Белай Русі**, то Вільня збірае с кожнаго жыццеля на 1 рубель больш як Мінск...* (Н. Н., 1909, № 3).

Выключна пры называнні старажытнай дзяржавы Вялікае Княства Літоўскае ўжываліся харонімы *Беларуска-Літоўскае Гасударство* (*Па Літоўскаму Статуту (закону даўнейшага **Беларуска-Літоўскага Гасударства**) было асобнае право ўладаньня зямлёй: гэта вечны чыниш*. Н. Н., 1910, № 10, с. 155. *Власт. Кароткая гісторыя Беларусі*), *Літоўска-Беларускае гасударство (...**Літоўска-Беларускае гасударство** бараніло сваей незалежнасці...* Н. Н., 1910, № 7, с. 113. *Власт. Кароткая гісторыя Беларусі*), *Літоўска-рускае гасударства (**Літоўска-рускае гасударства** ня толькі не зніштожыла самабытнага культурнага жыцця беларусоў, але стала пераймаць у беларусоў мову, звычаі, спосаб жыцця...* Н. Н., 1909, № 19, с. 280). У дачыненні да старажытнай грэчаскай дзяржавы ўжываўся харонім *Афінскае гасударство* (*Ешчэ ў даўніх часах патрэбу тэатральных прэдаўленьнеў мелі ўсе культурныя народы... Пэрыкл, глаўны управіцель **Афінскага гасударства**, залажыў асобную кассу: «тэорыкон», гдзе выдавалі бедным грамадзянам дарма білеты на ўход у тэатр*. Н. Н., 1911, № 39).

Зрэдку адзначаюцца выпадкі, калі ўжыванне той ці іншай харонімнай формы было стылістычна абумоўленам. Напрыклад, у вершы Янкі Купалы «Над Іматрай» сустрэліся тры варыянты аднаго хароніма: *На поўначы сумнай, у **Фіншчыне** дзіўнай Рэкой з вадаспадам заліўся пакат... Другіе іх [хвалі] змяняць і пеняцца у зломе, Адвечністым шумам калышуць прастор; Свабодай сваёю і роднай **Суомі*** Сягнуць бытцам хочучь да зор*. У зноскі пад «зорачкай» (*) даецца тлумачэнне: *Суомі – **Фінляндія*** (Н. Н., 1910, № 30). Тут дзве харонімныя формы – *Фінляндія* і *Фіншчына* – нейтральныя і цалкам раўназначныя, а ўжыванне наймення *Суомі* выклікана патрабаваннямі рыфмы і стылю.

Разгледзім больш падрабязна з’яву харонімнай варыянтнасці на прыкладзе харонімных адзінак для імянавання рускіх і польскіх тэрыторый.

У разглядаемы перыяд у беларускамоўных тэкстах для абазначэння тэрыторыі *рускай* дзяржавы ўжываліся шматлікія намінатыўныя варыянты.

Паводле структуры адзначаюцца:

- аднакампанентныя харонімы, якія прадстаўлены ў асноўным варыянтнымі адзінкамі *Расея, Расія*, а таксама мадыфікацыямі лексем з асновамі

-масков- (-маскоў-) і [вя(-е-)ліка-]+ -рас(-рос-, -рус-): *Масква, Маскова, Масковія, Маскоўшчына, Вялікарасея, Вялікароссія, Вялікарусія, Русь*. У «Слоўніку беларускай мовы» І. Насовіча зафіксаваны харонімныя варыянты *Росея, Руцызна* [212, с. 566, 569]. Адзначаны выпадак, калі ў ролі хароніма было ўжытае слова, якое можна лічыць мадыфікаваным этнонімам: ... *najszli saldaty, szto u Maskaloch pabywali* (Jelski);

• двухкампанентныя харонімы, якія маглі мець варыянты ў залежнасці ад наменклатурнага тэрміна, далучанага да адтапанімічнага прыметніка: *Расейскае гасударство, Расейская дзержава, Расейская зямля, Расейская Імпэрыя; Маскоўскае княжство, Маскоўскае Царство*. У выданні «Бясѣда старога вольніка...» сустраўся таксама наступны варыянт: у *Царсцив Русьскомъ* (Бясѣда).

І аднакампанентныя, і двухкампанентныя харонімы выступалі ў розных шрыфтавых і арфаграфічных варыянтах: *Расея (Rasieja), Расія (Rasija, Россія), Вялікароссія (Wielikarossija, Вялікаросія), Вялікарусія (Wielikarusija), Вялікарасея (Вялікарасея), Русь (Ruś), Расейскае гасударство (Rasiejskaje hasudarstwo, Rasiejskaje Hasudarstwo), Расейская дзержава (Расейская Дзержава), Расейская Імпэрыя (Rasiejskaja Imperyja), Маскоўскае княжство (Maskoŭskaje kniaźstwo)*, што заканамерна на фоне графічнай дваістасці і правапіснай неўпарадкаванасці беларускай мовы XIX – пачатку XX ст.

Абсалютны прыярытэт сярод усіх варыянтаў мае харонім *Расея*¹. У картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» адзначана 905 фіксацый гэтай харонімнай разнавіднасці². Іншыя варыянтныя формы значна менш ужывальныя: *Расейскае гасударство* (42), *Русь* (27), *Вялікарасея* (14), *Расейская дзержава* (11), *Маскоўскае княжство* (4), *Маскоўскае Царство* (4), *Вялікароссія* (3), *Расія* (2), *Вялікарусія* (2), *Расейская Імпэрыя* (2), *Маскова* (1), *Масковія* (1), *Маскоўшчына* (1), *Wielikaruś* (1), *Вяликарось* (1), *Расейская зямля* (1).

Большасць з названых варыянтаў хароніма ўжываліся як узаемамяняльныя, напрыклад: ...*Многа выежджае эмігрантоў ў Амэрыку з Літвы, Польшчы, Фінляндыі і іншых «краін» Расейскаго гасударства* (Н. Н., 1910,

¹ Колькасць і гады фіксацыі харонімаў тут і далей вызначаліся па картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі) [далей – Картатэка], якая аб’ядноўвае моўны матэрыял самага аўтарытэтнага перыядычнага беларускамоўнага выдання пачатку XX ст. Атрыманая такім чынам лічбы нельга прызнаць абсалютнымі, але тым не менш рэальную карціну варыянтных суадносін яны, на нашу думку, адлюстроўваюць даволі аб’ектыўна.

² Пры падліках прымаюцца пад увагу ўсе шрыфтавыя і арфаграфічныя варыянты харонімнай формы.

№ 4); *Нигдзе столькі святаў няма, як у Расейскім царстве* (Н. Н., 1908, № 16); *Пасьля той завірухі, каторая ў 1905-6 г.г. ускалыхнула да краю да краю ўсю Расейскую дзержаву, настала страшная ціш* (Н. Н., 1912, № 30); *...расейская армія карысна атпірала туркоў з некаторых занятых імі мейсцоў Расейскай зямлі на Каўказі* (Н. Н., 1915, № 12–13); *18 январа гэтаго году мае адбыцца аднаднеўная перэпись усіх пачатковых школ у Расейскай імперыі...* (Н. Н., 1911, № 2); *Цяпер у Расей с кожнай сотні людзей у горадзі жыве каля 14 чалавек (13,4 %)...* (Н. Н., 1909, № 1); *Брыдзеш па Вялікарасей і чуеш гармоніку...* (Н. Н., 1911, № 33); *...хатняе рэмясло, дзякуючы старанню інтэлігенцыі у Вялікарасейі, у Польшчы, на Украйне, у Літве і Латышчыне с кожным годам узрасла і давала што раз большыя даходы жыхаром* (Н. Н., 1913, № 3); *...у нас [м. Леонполь Дзісн. п. Вілен. губ.] усе беларусы праваслаўныя і чытаюць па расейску і яны цягнуць да Вялікароссіі* (Н. Н., 1911, № 16); *...няможнасць працаваць на зямлі... з году на год гониць найлепшыя сілы у суседнюю Польшчу ці Вялікаросью* (Н. Н., 1906, № 6); *...ў 1911 гаду 116 тысяч дзесяцін... было мужыкамі ў Вялікарусіі прадана...* (Н. Н., 1912, № 7); *Kałużskaja hubernia heia ižo Wialikarusija* (Н. Н., 1911, № 51–52).

Заўважым, што варыянт *Расея* быў не толькі самым частотным, але і найбольш універсальным, ён ужываецца нават у перакладзе царскага Маніфеста за подпісам Мікалая II: *Ніхай Усёмагучы Бог благаславіць аружжю Нашаму і Нашых хаўрусьнікоў і ніхай падыймецца ўся Расея на геройскі чын з зязлезам у руках, с крыжам у сэрцы* (Н. Н., 1914, № 30).

Найменне *Россія* сустракаецца амаль выключна ў рускамоўных устаўках у беларускі тэкст: *Въ программу «Запросовъ Жизни» входятъ: 1) Руководящая статьи по очереднымъ вопросамъ политической, экономической и литературной жизни Россіи и Запада...* (Н. Н., 1911, № 51–52); *У вельмі цікавай кніжцы «Какъ расходуются народныя деньги въ Россіи» прафэсар Озеров апісывае тые балячкі, што многа-многа грошэй каштуюць усяму народу. Да гэтых балячэк праф. Озеров залічае і гаспадарку на жалезных дарогах у Расейі* (Н. Н., 1909, № 8). Адзінкавы прыклад напісання хароніма ў выглядзе *Расія* ў беларускім кантэксте ўспрымаецца як выпадковасць: *...узнялася вайна між Нямецчыной – з аднаго боку, Расейі і Франціей – з другога* (Н. Н., 1914, № 30).

Асобныя харонімныя версіі мелі прывязку да пэўнага тыпу кантэкстаў. Так, *Масква, Маскова, Масковія, Маскоўшчына, Маскоўскае княжство, Маскоўскае царства* выкарыстоўваліся выключна для іменавання старажытнага дзяржаўнага ўтварэння: *З даўна ішлі споры з Масквой аб літоўска-рускіх граніцах...* (Н. Н., 1910, № 6); *Быў час калі Маскова пад ўласцю татароў марнела, а Беларусь тады мела лепшыя варункі для свайго развіцця* (Н. Н., 1913, № 48); *Выхадцы з Беларусі нясьлі асьвету і культуру у Масковію і занімали ўсе відныя мейсцы ад ерархоў да упраўленія*

консысторыямі... (Н. Н., 1913, № 48); *Кароль абецаў тым, каторыя захо-чыць вярнуцца ў Маскоўшчыну, вольны праезд...* (Н. Н., 1910, № 9); *Перэ-ходчыкі з Маскоўскага княжства – як князь Курбскі і іншыя – разказвалі страшэнныя рэчы аб Іоане Грозным...* (Н. Н., 1910, № 7); *...у 1500 пачалася ўжо запраўдны вайна з абодвух старон; гэта была першая вайна Літоўска-Рускага гасударства з Маскоўскім Царствам* (Н. Н., 1910, № 6).

Лексема *Русь* таксама пераважна выкарыстоўвалася ў гістарычных кантэкстах. Але ў якасці адміністрацыйнага хароніма для абазначэння тэрыторыі дзяржавы, дзе пражываюць рускія, яно не ўжывалася. У адных выпадках харонім *Русь* выступаў як назва агульнаславянскай ці ўсходне-славянскай тэрыторыі: *...З Грэцыі ў Русь ішла праваслаўная вера...* (Н. Н., 1910, № 9); *Праз колькі гадоў хан Батый... прайшоў агнём і мечом праз усю Русь аж да граніц Літвы і Беларусі* (Н. Н., 1910, № 47). А ў шэрагу кантэкстаў ён служыў найменнем для беларускіх зямель у складзе Вялікага Княства Літоўскага, г. зн. харонім *Русь* (часам з далучэннем удакладняльных адзінак *заходняя, літоўская*) фактычна абазначаў *Беларусь*: *...як яны [Чэчот, Баршчэўскі, Рыпінскі] глядзелі на Беларушчыну, наказваюць словы прадмовы Рыпінскага да яго кніжкі а Беларусі...: «Гэта Русь... пакуль яна ёсць і будзе польскай, – складае нераздзельную часыціну нашай дарагой бацькаўшчыны...»* (Н. Н., 1909, № 4); *У 1910 годзе будзе ўжо 500 гадоў ад дня Грунвальдскай бітвы, каторая мела вялікае значэнне ў гісторыі заходняе Русі і Літвы* (Н. Н., 1909, № 18); *Масква... заявіла свае правы на беларускія землі, бытцам яны з даўным часоў належалі да Масквы, былі «вотчынай» маскоўскіх цароў. І вось цяпер за гэты «вотчыну» пачаліся доўгалетнія войны... ў каторых на сьмерць змагаліся Масква і Русь літоўская* (Н. Н., 1910, № 6). Цікава, што У. Даль у сваім слоўніку ўвогуле не разглядае лексему *Русь* як харонім, а падае шырокае абагульненнае значэнне гэтага слова як *‘мір’, бѣл свѣтъ’* (92, т. IV, с. 114).

Харонім для абазначэння *польскай* тэрыторыі ў разгледжаных тэкстах таксама меў структурныя варыянты, якія прадстаўлены ў розных шрыфтавых і арфаграфічных мадыфікацыях:

- аднакампанентныя, утвораныя за кошт фанетычных чаргаванняў: *Польша, Польшча (Polšča)*. У І. Насовіча адзначаны варыянт *Польшца* [212, с. 463];

- шматкампанентныя, у адных з якіх вар’іраваўся наменклатурны тэрмін: *Польскае гасударство, Польски край, Царства Польскае (Царство Польскае, Carstwo Polskaje)*. Другая частка варыянтаў уяўляла сабой шрыфтавыя і арфаграфічныя разнавіднасці польскага афіцыйнага эндахароніма: *Польская Рэчпосполітая (Польская Рэч посполітая, Польская Рэч – Посполітая, Польская Рэч – посполітая), Рэч Посполітая (Рэчпосполітая, Рэч посполітая, Rečpospolitaja)*. У перакладзе «Пана Тадэвуша»

апошняя харонімная разнавіднасць выступае ў выглядзе *Reczpaspalita* (Pan Tadeusz).

Па частотнасці фіксацый упэўнена пераважае харонім *Польшча* (214 фіксацый у Картагэцы). Іншыя формы ўжываюцца нашмат радзей: *Царства Польскае* (17), *Польская Рэчпосполітая* (7), *Рэч Пасполітая* (7), *Польша* (6), *Польскае гасударство* (1), *Polska-Litojskaje hasudarstwo* (1), *Польски край* (1).

Большасць прыведзеных варыянтаў (*Польшча*, *Польша*, *Польскае гасударство*, *Польскі край*, *Царство Польскае*) былі ўзаемазамяняльнымі і маглі ўжывацца побач нават у межах блізкага кантэксту: *Пад канец XVIII сталецця непарадкі ў унутрэным жыцці Польскага гасударства павялічываюцца ешчэ дамовымі сваркамі і войнамі* (Н. Н., 1910, № 22); *У Польшы выбіраецца ад усіх станюў гмінны судзьдзя...* (Н. Н., 1909, № 47); *У Польшы. Гасудар Імпэратар ахвяраваў с сваіх грошы 200,000 руб. Для жыхороў Польшчы* (Н. Н., 1914, № 42); *Праз тры гады пасля злучэньня Літоўска-Рускага гасударства с Польшчай Жыгімонт Аўгуст памёр* (Н. Н., 1910, № 9); *У Варшаві... устроили колка пад названнем: «Мацерж Польска».* Гэта колка сабралася з людзей з усяго *Польскага краю* (Н. Н., 1906, № 4); *Дэпутаты ад Царства Польскага... такую вялі палітыку ў Гасударстенай Думе, што яна не згаджалася нават з жаданьнямі панюў сярэдняе заможнасці. Вось, незадаволены гэтым пачалі нарэкаць на дэпутатоў. Тады тые... залажылі неякую «дэлегацію»... У гэтай дэлегаціі німа ніводнаго прэдавіцеля мужыкоў польскіх (мужыкоў у Польшчы 9/10 усяго народу)...* (Н. Н., 1909, № 16).

А вось мадыфікацыі хароніма *Рэч Пасполітая* сустрэліся пераважна ў гістарычных кантэкстах: *...паглумленьне національнай справы на Брэсцкай уніі давяло да казацкіх войн, а з імі памалу і да руіны Польскай Рэчы пасполітай* (Н. Н., 1910, № 13); *...цікаваць да мейсцовай старасьвецчыны і мейсцовай беларускай мовы сярод спольшчэнай шляхты паўстала... пасля раздзелю даўнейшай Рэчы Пасполітай* (Н. Н., 1909, № 4, с. 53); *...казацкіе войны з Рэчыпасполітай не канчаліся* (Н. Н., 1910, № 15, с. 239); *У Польскай Рэчы Пасполітай зараз пасля Маскоўскіх воен загараецца ізноў змаганьне розных вер* (Н. Н., 1910, № 21).

Паказаная разнастайнасць варыянтаў харонімаў для моўнай сітуацыі пачатку ХХ ст. з'яўляецца цалкам заканамернай. Функцыянаванне такой разнавіднасці ўласных імён як харонімы ў сістэме любой мовы нярэдка суправаджаецца паралельным існаваннем варыянтных форм. Пры тагачаснай жа агульнай неўнармаванасці беларускай мовы цяжка было б чакаць паслядоўнасці пры афармленні такіх спецыфічных і няпростых для перадачы адзінак, як харонімы, якія нават у сучаснай мове яшчэ захоўваюць варыянтнасць.

Паводле прааналізаванага матэрыялу можна вызначыць наступныя прычыны варыянтнасці харонічных адзінак у беларускай мове пачатку ХХ ст.:

А) Харонімная неаднастайнасць у вялікай колькасці выпадкаў была звязана з тым, што кожная тэрыторыя мае варыянты іменавання ў залежнасці ад таго, якую намінацыйную функцыю выконвае харонім у канкрэтнай моўнай сітуацыі: служыць назвай для тэрыторыі пражывання пэўнага этнасу, з'яўляецца абазначэннем адміністрацыйнай адзінкі з акрэсленымі межамі, называе пэўнае дзяржаўнае ўтварэнне з той ці іншай грамадска-палітычнай арганізацыяй: *Італьянская зямля, Італія, Італьянскае каралеўства; Кітайская зямля, Кітай, Кітайская рэспубліка; Фінляндзія, Княжэства фінляндзкае* і пад. Такія *сітуацыйныя* варыянты характэрныя і для сучаснай анамастычнай сістэмы.

Б) Прычынай варыянтнасці магло быць тое, што харонімы – адзінкі гістарычна зменныя, і ў розных перыяды назва адной і той жа тэрыторыі больш ці менш істотна вар'іруецца. Прычым часцей за ўсё з'яўленне новай намінацыйнай разнавіднасці не азначае аўтаматычнага поўнага знікнення папярэдняй тапанімічнай формы. Гэта вядзе да суіснавання розных дыяхронных варыянтаў. Названую разнавіднасць варыянтнасці можам бачыць, напрыклад, у харонічных парах тыпу *Масковія – Расея, Вялікае Княства Літоўскае – Беларусь, Рэч Паспалітая – Польшча*. Такія гістарычныя варыянты, уласцівыя і сучаснай мове, звычайна маюць канкрэтную храналагічную прывязку і ўжываюцца ў адпаведных па змесце кантэкстах.

В) Спецыфічная разнавіднасць варыянтнасці ўтваралася па прычыне паступлення харонімаў у беларускую мову пачатку ХХ ст. паралельна праз розныя пасрэдніцкія каналы, а менавіта праз рускую і польскую мовы, кожная з якіх мела пэўны функцыянальны статус на тэрыторыі тагачаснай Беларусі. Выкарыстанне варыянтаў, прынятых у розных мовах-пасрэдніках, натуральна магло прыводзіць да неаднастайнасці форм харонімаў у беларускіх выданнях і вяло да ўзнікнення *міжмоўнай* варыянтнасці, напрыклад *Мексык* (пол. Meksyk) – *Мэксыка* (рус. Мексика), *Прусы* (пол. Prusy) – *Пруссія* (рус. Пруссия), *Румынія* (пол. Rumunia) – *Румынія* (рус. Румыния), *Швайцарыя* (пол. Szwajcaria) – *Швейцарыя* (рус. Швейцария).

Г) Шэраг варыянтаў, якія можна абазначыць як *статусныя*, былі абумоўлены суіснаваннем афіцыйных рускіх харонічных форм і найменняў, утвораных паводле спецыфічных беларускіх анамастычных мадэлей. Да гэтай групы варыянтаў адносяцца, напрыклад, харонімныя пары і рады *Паўночна-Заходні край, «Северо-Западный» край – Беларусь¹, Беларусь,*

¹ Як ужо адзначалася вышэй, форма *Беларусія* была на парадак менш частотнай у параўнанні з формай *Беларусь*. Да таго ж яе ўжыванне храналагічна абмежаванае: напрыклад, яна фіксуецца ў нумарах «Нашай Нівы» толькі за 1906–1909 гг.

Расія – Расея, Германія – Нямецчына, канкурэнтныя формы з фармантамі *-ця і -чына (Турцыя – Турэччына, Галіцыя – Галіччына)*, а таксама харонімныя пары, у якіх адзін кампанент аналагічны з харонімам, ужывальным у рускай мове, а другі ўяўляе сабой адметную беларускую форму на *-ічына*, утвораную па мадэлі адтапанімічных прыметнікаў тыпу *Мінішчына, Барысаўшчына (Масковія – Маскоўшчына, Кітай – Кітайшчына, Латвія – Латышчына, Фінляндыя – Фіншчына)*.

Нягледзячы на даволі стракатую агульную карціну перадачы харонімаў у моўным кантэксце пачатку ХХ ст., некаторыя заканамернасці іх функцыянавання ў тагачаснай беларускай мове ўсё ж вызначаюцца, ва ўсякім разе па частотнасці ўжывання тых ці іншых варыянтаў можна меркаваць аб накірунку і тэндэнцыях працэсу іх структурнай нармалізацыі. Як правіла, сярод структурных варыянтаў харонімаў на пачатку ХХ ст. ужо вызначаецца адзін найбольш прыярытэтны ці, ва ўсякім разе, дастаткова відавочным з’яўляецца накірунак стабілізацыі харонімнай формы. З двух асноўных альтэрнатыўных структурных варыянтаў – апісальная мадэль хароніма «адтапанімічны прыметнік + наменклатурны тэрмін» і аднакампанентная структурай, зыходзячы з чаго можна меркаваць аб іх прыярытэтнасці.

У ходзе далейшага моўнага развіцця некаторыя мадыфікацыі форм харонімаў сталі нарматыўнымі (прычым неабавязкова самыя частотныя, напрыклад, у сучаснай мове ужывальным з’яўляецца харонім *Германія*, які, паводле «Анамастыкона» «Нашай Нівы», на пачатку ХХ ст. зафіксаваны 18 разоў супраць 45 ужыванняў хароніма *Нямецчына* ў розных напісаннях), а некаторыя (нават з ліку найбольш ужывальных тыпу хароніма *Расея*, які зафіксаваны ў некалькіх сотнях выпадкаў супраць 3 фіксацый хароніма *Расія*) аказаліся часовымі. Прычым змена тэндэнцый магла адбывацца як у выніку натуральных моўных, так і пазамоўных прычын.

У цэлым жа значная варыянтнасць формы харонімаў на пачатку ХХ ст. не толькі паказчык адсутнасці пэўных норм. Яна яшчэ сведчыць і аб надзвычайнай актыўнасці нарматыўнага працэсу, калі ў пісьмовай практыцы ішла інтэнсіўная апрацоўка розных форм з мэтай адбору найбольш адпаведных нацыянальнай спецыфіцы беларускай мовы.

7.2.2. Этнінімы

Этнінімы (ад грэч. *ethnos* – народ + *онума* – імя) уяўляюць сабой назвы любога этнасу: плямёнаў, народнасцей, этнічных груп, нацый і пад. [229, с. 153; 244, с. 408]. Гэта надзвычай спецыфічныя моўныя адзінкі. Цікава ўжо тое, што сярод вучоных няма поўнага адзінства пры вызначэнні

катэгарыяльнага статусу этнонімаў. Адны даследчыкі лічаць іх імёнамі ўласнымі [216, с. 5–6], другія – агульнымі [229, с. 153]. Аднак у любым выпадку цесная сувязь этнонімаў з такімі лексічнымі групамі, як антрапонімы (імёны людзей) і тапонімы (найменні геаграфічных аб'ектаў), якія бяспрэчна адносяцца да анамастычнай часткі лексікі, дазваляе выкарыстоўваць пры даследаванні этнонімаў тыя ж метады, што і ў выпадку з іншымі ўласнымі імёнамі.

Этнонімы – навукова значная крыніца пры вывучэнні рыс жыцця і побыту насельнікаў пэўнай тэрыторыі, іх моўна-этнічнай прыналежнасці, характару матэрыяльнай і духоўнай культуры, геаграфічнага пашырэння і размежавання этнасаў, міжэтнічных стасункаў, узроўню сацыяльнага і тэалагічнага развіцця, напрамкаў міграцыі, пэўных моўных асаблівасцей і г. д. [278, с. 5].

Акрамя таго, арыентацыя ў этнанімічнай прасторы – важны элемент агульнай культуры чалавека, бо этнанімічная лексіка актыўна выкарыстоўваецца не толькі ў прафесійным асяродку (сярод лінгвістаў, гісторыкаў, этнографікаў), але і пры агульнамоўным апісанні разнастайных грамадска-палітычных і сацыяльных рэалій. Неабходнай умовай адэкватнага і карэктнага ўспрыняцця этнонімаў з'яўляецца дакладнае веданне іх канкрэтнага зместу. Трэба таксама ўлічваць, што адна і тая ж этнанімічная адзінка з цягам часу можа змяняць сваю сэнсавую напauняльнасць, прычым іншым разам унутраны змест этноніма ў розных храналагічных перыяды будзе адрознівацца вельмі істотна. Гэта заканамерна, бо паняцці ў межах адной этнанімнай назвы не статычныя, яны знаходзяцца ў пастаянным руху, адлюстроўваючы тым самым змены ў этнічным развіцці свету або змены этнічных уяўленняў. Так, этнонім *прусы* зыходна азначаў насельнікаў паўднёва-ўсходняга ўзбярэжжа Балтыйскага мора, балтаў па паходжанні. Пасля таго як у XII–XIII стст. адпаведныя тэрыторыі захапілі германцы, якія вынішчылі карэнных жыхароў, *прусамі* сталі называцца ўжо немцы-захопнікі. У дарэвалуцыйнай Расіі этнонімам *кіргіз* іменавалі сучасных казахаў, а часам і туркменаў, а этнонім *немец* азначаў не толькі немцаў, але таксама галандцаў і датчан. У Прычарнамор'і ў XIX ст. сучасных малдаван называлі *цыганамі* або *грэкамі* [216, с. 9–11]. Пры прачытанні, а тым болей пры складанні гістарычных тэкстаў падобныя соцыякультурныя факты павінны абавязкова ўлічвацца.

Аб'ём паняцця *этнонім* у лінгвістычнай літаратуры яшчэ да канца не вызначаны. Па-першае, самі аб'екты этнаніміі дастаткова няпэўныя, напрыклад, не існуе дакладных навуковых азначэнняў нават для такіх асноўных адзінстваў, як *племя*, *народнасць*, *нацыя* [216, с. 5]. Па-другое, чалавечыя калектывы вызначаюцца вялікай разнастайнасцю і ўласцівыя ім назвы не заўсёды лёгка ўключаюцца ў пэўныя класіфікацыйныя схемы. Традыцый-

на аб'ектам этнанімікі лічацца наступныя групы назваў этнічных і тэрытарыяльных чалавечых аб'яднанняў:

- назвы народаў або ўласна этнонімы: *беларусы, рускія, англічане*;
- назвы надэтнічных утварэнняў: *славяне, скандынавы*;
- назвы этнаграфічных груп: *паморы, камчадалы, каўказцы*;
- назвы этнапалітычных груп (грамадзян пэўных дзяржаў і краін) або палітонімы: *афганцы, індыйцы, бельгійцы*;
- племянныя імёны і назвы старажытных народаў і народнасцей, уключаючы назвы насельніцтва старажытных дзяржаў: *крывічы, франкі, рымляне*;
- назвы паводле прыналежнасці да разнастайных рэлігійных аб'яднанняў, веравызнання, або канфесійнымы: *індусы, іудзеі* [216; 112].

У беларускай мове XIX – пачатку XX ст. **значэнне** тагачасных этнонімаў у асноўным супадала з сённяшнім, напрыклад: *Чэхі – гэта славяне, родныя браты рускіх, палякоў, украінцоў, ды нас беларусоў, а так сама іншых славянскіх народаў* (Н. Н., 1908, № 14). Але ў асобных выпадках змест этнонімаў у XIX – на пачатку XX ст. больш ці менш істотна адрозніваўся ад сучаснага. Напрыклад, найменне *літвіны (ліцвіны)*. Паводле сцверджанняў даследчыкаў, у гістарычных крыніцах XIV–XVI стст. яно выкарыстоўвалася ў цэлым шэрагу значэнняў. Так, Алег Латышонак указвае, што беларускі даследчык Г. Галенчанка зафіксаваў у тагачасных тэкстах як мінімум восем значэнняў гэтага этноніма. Найбольш распаўсюджанымі і найменш спрэчнымі з іх, на думку многіх навукоўцаў, з'яўляюцца два значэнні: этнічнае – як найменне літвінаў у вузкім сэнсе гэтага слова (фактычна этнічных літоўцаў), г. зн. пераважна жыхароў Аўкштоты, без жмудзінаў, і палітычнае – як экзаэтнонім¹ для называння грамадзян старажытнай дзяржавы Вялікае Княства Літоўскае любой нацыянальнасці [346, с. 114–116; 278, с. 39]. На сённяшні дзень найменне *літвіны, ліцвіны* найчасцей ужываецца менавіта ў гэтым апошнім значэнні². На пачатку ж XX ст. яно рэгулярна і фактычна безварыянтна выкарыстоўвалася ў значэнні 'этнічныя літоўцы': *У нас тут [м. Ворняны Віленск. губ.] гранаца беларусоў і литвиноў... Жывуць і беларусы і литвины, як браты; некоторые ўжо ня могуць разабраць, ці яны беларусы, ці литвины ...нашы литвины умеюць добра гаварыць па-беларуску. Старые меж сабой гавораць ешчэ па-*

¹ *Экзаэтнонім* (або *алаэтнонім*) – назва этнасу, якая дадзена яму другім, звычайна суседнім этнасам. Супрацьстаўляецца паняццю *эндаэтнонім* (або *аўтаэтнонім*) – саманайменне этнасу [229, с. 154].

² С. Струкава ўказвае таксама, што этнонім *ліцвіны* ў наш час ужываецца таксама як экзаэтнонім у палякаў для абазначэння літоўцаў і як лакальнае найменне для некаторых груп беларускага насельніцтва (у асноўным на памежных тэрыторыях) [278, с. 39].

літоўску, а маладыя літвіны ўжо па-беларуску (Н. Н., 1908, № 15); Літвіны шчыра вітаюць ўзрост нацыянальнай сьведомасьці у беларусоў і жадаюць іх далейшага развіцьця (Н. Н., 1910, № 9); ...bielarusy zliučylisia z litwinami. Stalasia adno Litoŭska-Bielaruskaje kniaźstwa (Stank.). Характэрна, што пры гэтым рэгулярна ўжываецца адэтнотнімы прыметнік літоўскі: на будоўлю літоўскага дому у Вільні у каторым будзе памешчацца літоўскае навуковае таварыства і літоўскае штукарскае таварыства, ужо літвіны сабралі 16,702 руб. (Н. Н., 1913, № 9); Чутна было беларускую, літоўскую, рускую, польскую мовы (Н. Н., 1910, № 8).

Некаторыя этнонімы, якія ў сучаснай мове з'яўляюцца стылістычна маркіраванымі, у XIX – на пачатку XX ст. фіксуюцца як нейтральныя найменні. Напрыклад, *жыд* – 'яўрэй' (Цар Іоан прыказаў хрысьціць усіх жыдоў, а тых каторыя будуць спрацівяцца, тапіць у Дзьвіне. Н. Н., 1910, № 6; Николі туркі не чэпалі веры хрысьцяноў, ані жыдоў. А жыдоў толькі ў адны горады Салоніках жыве 90 тысяч... Н. Н., 1908, № 16); *хахол* – 'украінец' (Нядаўна, як падаець амэрыканская газэта, туды [у Амэрыку] не дапусьцілі колькі хахлоў. Н. Н., 1907, № 14; Зышліся гэтак у карчме раз Наш беларус, цыган, хахол... Хахол Маўчба ішоў з работы... Н. Н., 1910, № 40; Ў комнатах думскага палацу ходзяць хахлацкіе дэпутаты і вядуць вясёлы разгавор аб выбарах. Н. Н., 1907, № 10); *маскаль* – 'рускі' (...*maskal* Рыкаі *wiadzie hawórki wiasiołu*. Pan Tadeusz; У вечэр – маскаль Кульбіцкі і татарын Якубоўскі, пашлі у лес на спацыр. Н. Н., 1914, № 18; Штукарства, ці як маскалі кажучь «іскусство» – як і літэратура адмечаюць ... упадак. Н. Н., 1913, № 37; ...у войску... іосьць і праудзівые москалі (кацапы), Гуторка аб грошы). Паказальны ў гэтым сэнсе ўрываек з «Пана Тадэвуша», дзе лексемы *маскаль* і *рускі* ўжываюцца паралельна ў межах блізкага кантэксту ў аднолькавым значэнні: [Рыкаі:] *Oj Panie Padkamory! ...Wam choczacca ajczyzni baczyć i wolnam byci, Ja соć maskał, da ab tom nia stau danasici. Wу Palak, ja Ruski, – ciapier nia wajujam* (Pan Tadeusz).

У многіх выпадках найменне *маскаль* увогуле не з'яўляецца этнонімам і мае значэнне 'салдат', напрыклад: [Тацяна:] – Гэта за Петрыка [замуж]? Не ні пайду. Ды яго цяпер восенью ў *маскалі* бяруць (Н. Н., 1913, № 14); Ажно, якраз сядзеў чалавек у хаці, што ў *маскалэх* служыў, дык ён кажэ: – гэта ён [доктар] табе мусі акуллары загадаў купіць (Крапіва). Перакладчык паэмы Т. Шаўчэнкі «Кацярына» – Напалеон Чарноцкі – піша ў прадмове да беларускага выдання гэтага твора: на Украйне, як і у нас, «маскалём» называюць кожнаго расейца і салдата. Нават украінец зрабіўшыся салдатам становіцца «маскалём», як кажэ украінская прыказка: «Як надів московську сумку, то взяв і московську думку» (Шэвчэнко). Менавіта ў такім значэнні гэтая лексема ўключана ў слоўнік І. Насовіча: *москаль* – 'солдат' [212, с. 290].

У асобных кантэкстах, аднак, можна заўважыць элементы ацэначнасці гэтага наймення: *Ні кахайцеся, дзеўчаты, Вельмі з маскалямі, Бо маскалі чужы людзі Жыць ня будуць з вамі. Маскаль любіць толькі жартам І на жарты кіне, Ё сваю бацькаўшчыну пойдзе, А дзяўчына гіне...* (Шэвчэнко).

У асобных выпадках этнонімы, акрамя асноўнага значэння, валодалі дадатковымі канатацыямі і служылі для выражэння адносін да пэўнай суполкі людзей: *Гадамі таёная ненавісць да чужэземцоў, каторых індусы гуртам завуць «франкамі», з'еднала ўсіх індусоў...* (Н. Н., 1910, № 2).

У кантэкстах XIX – пачатку XX ст. сустракаюцца невядомыя на сённяшні дзень этнанімічныя адзінкі. Так, этнонім *лесоўчыкі*, як можна меркаваць, выступае аналагам сучаснага наймення *палешукі*: *У жылах яго [Полуяна] плыла кіпучая кроў слаўных Лесоўчыкоў – Брагінскіх і Пінскіх казакоў...* (Н. Н., 1910, № 18).

Шырока прадстаўлены ў прааналізаваных выданнях адсутны ў сучаснай мове этнонім *расеец*, утвораны ад хароніма *Расея*, які стабільна ўжываўся ў беларускім узусе XIX – на пачатку XX ст. (падрабязней гл. ніжэй).

Сярод спецыфічных этнанімічных адзінак, якія засталіся прыналежнасцю мовы XIX – пачатку XX ст., можна ўказаць і найменне *інородзец*, якое служыла для абагульненага абазначэння прадстаўнікоў нярускай народнасці, жыхароў ускраін імперыі: *Інородзец, пакуль ён на службе, праз тры гады павінен навучыцца расейскай мовы...* (Н. Н., 1912, № 6).

Адзнакай своеасаблівай ідэалогіі тагачаснага грамадства і недастатковага ўзроўню нацыянальнай самасвядомасці выступаюць выпадкі змяшэння паняццяў рэлігійнай і нацыянальнай прыналежнасці. Існаванне такой грамадскай з'явы адлюстроўваецца ў наступных кантэкстах: *Тут [у Расейскай Украіне і ў Беларусі] лічаць, бытцам каталіцтва – гэта польская, праваслаўе – расейская («руская»), і прыродных беларусоў запісваюць павэдлуг рэлігіі то ў палякі, то ў рускіе* (Н. Н., 1910, № 47); *У Польскай Рэчы-Посполітай зараз пасьяля Маскоўскіх воен загараецца ізноў змаганьне розных вер... Каталіцтва за гэты час зрабілося верай польскай і зусім злілося с паняццем польскай народнасці, так што паляк і католік гэта пачалі лічыць ужо за адно* (Н. Н., 1910, № 21); *...у адной толькі Віленічыне 58 тысяч беларускіх сялян-каталікоў аб'явілі сябе на валасных сходах палякамі* (Н. Н., 1910, № 49). А апавяданне І. Жывіцы «Пан Шабуневіч», апублікаванае ў «Нашай Ніве» ў 1913 г. (№ 6), цалкам прысвечана гэтай праблеме. Яго галоўны герой, пан Шабуневіч, распавядае так: *Ведаеце, былі гэтыя выбары у земства... Запісалі мяне у польскую курью, а я кажу: «дзякуй вам, я ужо лепей у жыдоўскую пайдзі, калі вы мяне беларусам ня лічыце...» Прыйшоў у гарадзкую думу. Кажу, я такі то і такі то, ці мяне запісалі на выбары? Паглядзелі у спіскі; «а вы якой веры?» – «Каталіцкай атказываю». – «Ну дык вы гэтта у польскую курью запісаны». – «Як кажу, а чаму не ў беларускую?» смяюцца шэльмы: «бо такой, кажуць,*

німа, а ёсць проста руская, калі хочэце туды, то йшчэ можна». Дык я-ж... ні расеяц, ні паляк і ня жыд! Як-жэ беларускай курыі німа? – «А вы каталік?» – «А ўжо-ж!» – «А мы усіх каталікоў у палякі...»

Змяшэнне этнічнай і канфесіянальнай прыналежнасці афіцыйнымі царскімі ўладамі ляжыць у аснове верша Ф. Багушэвіча «Хрэсьбіны Мацюка». [Kazacki naczelnik:] «Da chto ty [Maciuk], da chto ty, ci ruski, ci nie?» *Ja daj krucitca tudy i siudy, Dumaju: szto tut skazać jamu mnie? «Ja nie našu, kažu, barady». «Da ty», jon kaže mnie, «wiery jakoj?» «Ci ty prawasłaŭny, ci ty palak?» «A dajcież panočku, kažu mnie pakoј. «Da ja ž tutejszy, jaž kazai tak!»* (Багушэвіч, Dudka).

Гэтыя мастацкія сюжэты з'яўляюцца прамым адлюстраваннем рэальных падзей, якія адбываліся ў сацыяльна-палітычным жыцці тагачаснай Беларусі. Так, Міхась Біч піша, што на выбарах у III Думу (восень 1907 г.) усе выбаршчыкі на Беларусі былі падзелены не толькі па класавым, але і па нацыянальным прынцыпе. Урад прадугледзеў стварэнне ў Віленскай губерні, дзе пераважала каталіцкае насельніцтва, асобнай «рускай» курыі. У Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях утвараліся «рускія», «польскія», а ў гарадах – і яўрэйскія аддзяленні. Да «рускіх» аддзяленняў далучаліся праваслаўныя беларусы, немцы, татары і інш. Да «польскіх» – беларусы-католікі. Такім чынам, беларускі народ афіцыйна па канфесійнай прымеце быў падзелены на «рускіх» і «палякаў» [47, с. 20]. А Захар Шыбека прыводзіць такі факт: у XIX ст. міністэрства ўнутраных спраў тлумачыла віленскаму губернатару, што рускімі з'яўляюцца «належаўны ад нараджэння да рускіх падданных і праваслаўных ды не жанатыя на каталічках» [330, с. 169].

Паказаная сітуацыя правакавала надзвычайныя цяжкасці працэсу станаўлення нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў, што наглядна дэманструе наступны кантэкст: *Народ тут [у с. Бутрыманцы, Віл. губ.] ведае ўжо, што ён беларус і толькі цяжка яму уцяміць, як гэта разам выйсці можэ: і паляк, і беларус, і каталік, і літвін?..* (Н. Н., 1912, № 2). Паводле сведчанняў даследчыкаў, многія жыхары беларускіх тэрыторый (і сяляне, і нават шляхта) у XIX і нават на пачатку XX ст. не надавалі нацыянальнаму пытанню ніякай значнасці і проста лічылі і называлі сябе *тутэйшымі*. Ю. Бардах і Р. Радзiк сцвярджаюць, што «ў «тутэйшасці» шляхты выяўлялася свядомае адмаўленне ад усялякай ідэалогіі, якая не стасавалася з мясцовымі рэаліямі і традыцыямі. У «тутэйшасці» сялян... быў практычны адказ на складаны працэсы моўнай асіміляцыі, а таксама дыпламатычны спосаб ухіліцца ад неабходнасці стаць на бок альбо польскамоўнай шляхты, альбо расійскамоўнага чынавенства» [262, с. 77].

Аднак беларусы, прынамсі прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі, усё больш трывала пачынаюць усведамляць сваю этнічную асобнасць. Пака-

зальна, у прыватнасці, тое, што насельнікі Беларусі ў прааналізаваных выданнях XIX – пачатку XX ст. фактычна стабільна называліся менавіта *беларусамі*: ...*No jeszcze tam hdzie żyli palaki, litojcy i bielorusy, zawodziac maskoujskieje szkoły...* (К. Каліноўскі, «Пісьмо з-пад шыбеніцы» [135, с. 62]); *sikawy Bialarusy Zamoukli* (Дунін-Марцінкевіч, Dažynki); *Нима на што беларусу рабіцца руским ці палякам: ён можа астацца беларусам и астаницца* (Н. Н., 1908, № 9); *Національнае адраджэньне беларускаго мужыцкаго народу ўжо пачалося. Мужык пачуў сябе чэлавекам, чэлавек – беларусам... Кожын крок уперод на дарозе да адраджэньня беларускай нацональнай культуры набліжае той час, калі беларусы ў сям’і братніх народаў перэстануць лічыцца пасынкамі...* (Н. Н., 1911, № 7); *Узяць хоць нашаго мужыка Беларуся* (Чарноцкі); *Biaromsia da pracy... kab uslužyssa rodnym ludzcam Bielarusom dobrym słowam* (Swietač); *Dajže Bože, kab skarej adczynilisia woczy naszamu Bielarusu...* (Prosty). Гэта важная адзнака, паколькі «назва, якая прыкладаецца да пэўнага калектыва, паказвае: ці ўсвядомлена адзінства яго членаў і іх адрозненне ад членаў іншых калектываў. ...Для кожнага з такіх адзінстваў, вялікіх і малых, імя служыць прыметай, якая аб’ядноўвае ўнутры і адрознівае знешне» [216, с. 5].

Найменне *крывічы* (*крывічане*), якое прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі ў XIX ст. спрабавалі адрадзіць у якасці нацыянальнага [277, с. 38], у прааналізаваных тэкстах XIX – пачатку XX ст. сустрэлася толькі са значэннем ‘старажытнае ўсходнеславянскае племянное аб’яднанне’: *Usia hramada dobrych Krywiczan...* *Swajho Kniazia radastna streczaje* (Дунін-Марцінкевіч, Wiczernice); *Самае вялікае было племя Крывічэй, каторыя жылі каля Дняпра і Дзвіны* (Н. Н., 1910, № 1); *żyli... Sławianie: Krywičy, Radzimičy, Šmat Dryūlan, Dryhowičy* (Swietač). Я. Станкевіч піша: *Bielarusy našej zawisssa Krywičanami*, але, як відаць, найменне *беларусы* выступае ў якасці асноўнага. Нават у змешчаных на старонках «Нашай Нівы» тэкстах гістарычнай тэматыкі Вацлава Ластоўскага, прыхільніка крывіцкай тэорыі паходжання беларусаў, аўтара «Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка» (Коўна, 1924), які ў 20-я гг. XX ст. выдаваў часопіс «Крывіч», стабільна ўжываецца менавіта этнонім *беларус*: *Пасья сьмерці Казіміра... ізноў на неякі час Польска-Літоўскае гасударства раздзелілася: Палякі выбралі за караля Яна Ольбрахта, а літвіны і беларусы – Александра...* (Н. Н., 1910, № 5, с. 78. Власт. Кароткая гісторыя Беларусі).

Для беларускай этнанімнай сістэмы XIX – пачатку XX ст. была характэрна з’ява варыянтнасці. Асобныя этнонімы ў разглядаемы перыяд выступалі ў выглядзе словаўтваральных (тыпу *фіны, фінляндцы*), граматычных (тыпу *англічане, англічанка; немцы, немец*), лексічных (тыпу *расейцы, велікарусы, маскоўцы*) варыянтаў.

Адносна **пісьмовага афармлення** этнонімаў у прааналізаваных тэкстах можна адзначыць іх непаслядоўнае напісанне як з вялікай, так і з малой

літары: з *Вэнграў ідуць, народ гэты называецца Сарты, Крувіцзы, Radzimicy*, але *расейцы, літвіны, palaki, bielarusy, žudy*. Правапісны разнабой у гэтым выпадку тлумачыцца найперш тым, што арфаграмы з вялікай літарай умоўныя, характэрныя выключна для пісьмовай мовы. Аднастайнасць пры іх афармленні можа быць дасягнута толькі пры наяўнасці трывалай тэарэтычнай базы і строгіх агульнапрынятых правіл. У разглядаемы перыяд гэтыя фактары адсутнічалі, што і прыводзіла да правапіснай стракатасці. Яшчэ адной з прычын паказанай варыянтнасці, відаць, з'яўлялася нявызначанасць статусу этнонімаў як уласных або агульных імён. Акрамя таго, канкурэнтнае ўжыванне вялікай і малой літары ў выпадку з этнонімамі можна звязваць з паралельным уплывам на пісьмовае афармленне тэкстаў у разглядаемы перыяд арфаграфіі розных моў – польскай (дзе прынята напісанне этнонімаў з вялікай літары) і рускай (дзе этнонімы вялікай літарай не выдзяляюцца).

Паводле **структуры** пераважаючым тыпам у разглядаемы перыяд выступаюць аднакампанентныя этнонімы. Менавіта такую форму мае пераважная большасць зафіксаваных этнонімаў, напрыклад: *альбанцы, англічане, армяне, асеціны, балгары, беларусы, грузіны, грэкі, індусы, іспанцы, італьянцы, кітайцы, крыцыяне, латышы, літвіны, немцы, палякі, румыны, туркі, украінцы, французы, чэхі, шведы, японцы* і г. д.: *Перэд вачымі сабраўшэйся грамады людзей, мігалі на сцэне ў сваіх нацыянальных апратках, вельмі рознічыся сваімі танцамі і песнямі: беларусы, асеціны, велікарусы, татары, украінцы, фіны, армяне, сьбірцы, палякі і латышы* (Н. Н., 1910, № 6); *...толькі гуляшчыя галовы – кажэ вядомы расейскі вучоны, Елпатыевскій – могуць даваць такія рады: палякі, фінляндцы, армяне, грузіны і татары, навучайцеся расейскай мовы і забудзьце сваю! індусы, навучыцеся англійскай мовы! аўстрыйскія славяне – немецкай...* (Н. Н., 1911, № 4).

Значна радзей адзначаюцца двухкампанентныя этнонімы, калі назва народа, племені, супольнасці людзей складалася з двух слоў, аб'яднаных пераважна па апісальнай мадэлі «прыметнік, утвораны ад хароніма + наменклатурны тэрмін». У якасці апошняга выступаюць словы *народ, народнасць, род, людзі* (*Балгарскі народ, Беларускі народ, тыбетскі народ, польскага народу, рускай народнасці, польскага роду, беларускія людзі*), напрыклад: *Форма у служачых [фінскіх] інакшая, як па нашых дарогах, і гукаюць яны шэпеляючы; значна адразу, што ня рускі народ* (Н. Н., 1910, № 29); *...недазваленне купляць зямлю асобам «польскага роду» і жыдом винавата ў тым, што земля... не магла папасць ў рукі такіх людзей, каторыя патрапілі бы добра каля яе хадзіць* (Н. Н., 1906, № 6). Назіраецца таксама ўжыванне шматкампанентных абагульняльных этнонімаў, пабудаваных па мадэлі «наменклатурны тэрмін + указанне на геаграфічнае размяшчэнне» (*народы Азіі, народы Сьбіры*) і па мадэлі «назва этнічнай

групы + наменклатурны тэрмін» (славянскіе племёны, народы славянскаго племені), напрыклад: *Жылі тут народы славянскаго племені, каторыя, як паказываюць народныя песьні, здаецца прыйшлі сюды з-над Дунаю* (Н. Н., 1910, № 1).

Двухкампанентныя этнанімічныя формы ў большасці выпадкаў выступалі як узаемазамяняльныя эквіваленты адпаведных аднакампанентных этнонімаў: *балгары (болгары, боўгары) – болгарскі народ, палякі – польскі народ, беларусы – Беларускі народ (беларускія людзі), рускія (расейцы, расійцы, велікарусы, маскоўцы) – рускі народ (руская народнасць, рускія людзі, маскоўскія людзі)*. Пры наяўнасці паралельных ужыванняў па частотнасці фіксацый усё ж пераважаюць аднакампанентныя этнонімы. Напрыклад, на 10 выпадкаў ужывання аднакампанентнай формы этноніма *рускія* прыпадае 5 выпадкаў афармлення па апісальнай мадэлі (*руская народнасць, рускія людзі, рускі народ*) і г. д.¹

Двухкампанентныя этнонімы заканамерна выкарыстоўваліся ў тых выпадках, калі, акрамя інфармацыі адносна этнічнай прыналежнасці той ці іншай групы людзей, неабходна было данесці яшчэ і дадатковыя звесткі, напрыклад, абазначыць факт пражывання прадстаўнікоў той ці іншай нацыі, народнасці на тэрыторыі іншых этнасаў (*Чэшскіх Немцоў, кіеўскія беларусы, украінскія казакі, галіцыйскія палякі*): ... *и Амерысу rawinny być chajrusy bielarusoi, jak heta robiać, napryklad, halickije rusiny* (Н. Н., 1911, № 2).

Адзначана некалькі выпадкаў ужывання этнонімаў, у структуру якіх уключана слова *браты*, якое выступае фактычна ў функцыі наменклатурнага тэрміна і надае дадатковую эмацыянальную афарбоўку этноніму, дапамагае адлюстраванню адносін да пэўнай супольнасці (*браты-славяне, браты Украінцы*), напрыклад: *Palacieli dumki... Jak toj brat-bielarus toj żywiec?* (Н. Н., 1910, № 4).

Этнонімную варыянтнасць разгледзім падрабязней на прыкладзе назваў для іменавання насельнікаў рускіх і польскіх тэрыторый.

Для наймення прадстаўнікоў *рускага* этнасу найбольш рэгулярна ў прааналізаваных выданнях ужываўся адсутны ў сучаснай мове этнонім *расеец* (паводле падлікаў у Картатэцы гэты этнонім мае 17 фіксацый, з іх *расеец* – 14, *rasiejec* – 3), утвораны ад хароніма *Расея*, які, як указвалася вышэй, стабільна ўжываўся ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. Прычым на той час яшчэ не была развітая семантычная дыферэнцыяцыя паміж палітонімам і ўласна этнонімам, і названае этнанайменне мела некалькі значэнняў: ‘рускі па нацыянальнасці’ (*Не запішы расейцы у час, у пару*

¹ Падлікі зроблены паводле даных картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі).

сваіх казак, песянь, былін – і цяпер яны ня мелі бы нічога гэтага. Н. Н., 1913, № 16–17) і ‘жыхар Расіі незалежна ад нацыянальнасці, расіянін’ (...кітайскі ўрад хочэ прагледзець усе чыста умовы з Расеяй і адабраць ад расейцоў прывілеі ў Харбіне. Н. Н., 1910, № 13).

Менш частотным быў этнонім *рускі* ў значэнні ‘прадстаўнік аднаго з усходнеславянскіх народаў’ (7 фіксацый у Картатэцы: *рускі* – 2, *рускі* – 4, *рускі* – 1): *Нима на што беларусу рабіцца рускім ці палякам: ён можэ астацца беларусам і астанецца* (Н. Н., 1908, № 9); *Чэхи – гэта славяне, родныя браты рускіх, палякоў, украінцоў, ды нас беларусоў, а так сама іншых славянскіх народаў* (Н. Н., 1908, № 14); *І с палякамі і з рускімі беларусам прыходзілася стыкацца з даўных часоў, ды гэта ёсць і цяпер* (Н. Н., 1913, № 9).

Сустракаецца таксама этнонім *вельікарус* у значэнні ‘рускі па нацыянальнасці’ (4 фіксацыі ў Картатэцы: *вельікарус* – 2, *вельікарус* – 1, *вельікарус* – 1): ***Вельікарусы***, *беларусы, украінцы, палякі, літвіны і жыды – пеялі свае народныя песні...* (Н. Н., 1910, № 10); *Ня можна сказаць каб беларус быў кепски землероб: беларусы гаспадарыць лепш за вельікарусоў* (Н. Н., 1908, № 18).

Як відаць з кантэкстаў, пералічаныя этнанайменні былі фактычна ўзаемазамяняльнымі.

Акрамя таго, у прааналізаваных беларускамоўных выданнях фіксуецца лексема *масковец* (2 фіксацыі ў Картатэцы). Такі этнонім сустракаецца ў тэкстах на гістарычную тэматыку пераважна ў значэнні ‘жыхар Масковіі’: *Здача Смаленска Маскоўцам абурыла ўвесь край...* (Н. Н., 1910, № 18); *...jak tolki bielarusy wajewali z maskoŭcami (rasiejcami), to palaki ŭ toj čas staralisia što-niebudź dla siabie wytarhawać ad bielarusaŭ* (Stank). Але адзначаюцца і выпадкі ўжывання такіх адзінак па-за гістарычнымі кантэкстамі ў значэнні ‘рускі па нацыянальнасці’: *Як вядома, у нашым краі верхаводзяць найболей дзве «пануючыя» націі, маскоўцы і палякі* (Н. Н., 1914, № 20). У слоўніку І. Насовіча падаюцца аднакарэнныя этнанайменні *московка* – ‘русская женщина’ і *москва* – ‘1) рускій солдат. 2) рускій плотнік. 3) рускій, раз’язжаюці по торговымь или другимь промысламь. 4) собир. Солдаты. 5) Москвитянинь, Великороссіанинь’ (212, с. 291).

Даволі рэгулярна ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. адзначаецца этнонім *маскаль* (7 фіксацый у Картатэцы) (падрабязней гл. вышэй).

Адзін раз у прааналізаваных выданнях сустраэўся этнонім *кацан*: *...у войску... іосць у праудзівые москалі (кацаны)* (Гуторка аб грошы), які, як можна меркаваць, мае значэнне ‘карэнны рускі’.

Прадстаўнікі *польскага* этнасу фактычна безварьянтна называліся *палякамі*: *palak Ruski na Turka* (Pan Tadeusz); *O tak to [rozhami] chryścili mianie kazaki Z tutejszaho dy u palaki!* (Багушэвіч, Dudka). Цікава, што ў слоўніку У. Даля *полякъ* – гэта ‘забайкальскій или семейный раскольник; они

чистые русаки, но переселены около 1760 изъ Польши, куда бѣжали' (92, т. III, с. 268).

У кантэкстах гістарычнага характару эпізадычна ўжывалася этнанайменне *лях*: *Для характэрыстыкі часоў і людзей канца XVI сталецця не малую вагу мае ніжэй паданая мова каштэляна... Мелешкі... «...Нашыя гаспадары, проч Жыгімунта Аўгуста Караля (таго нечега і ў людзі лічыці) бо той Подлясе і Валынь вынішчыў Ляхам менючыся...»* (Н. Н., 1910, № 14. Власт. Кароткая гісторыя Беларусі). У І. Насовіча этнанайменне *ляхъ* падаецца ў значэнні 'поляк' і ілюструецца дастаткова паказальнымі кантэкстамі: *Мудзеръ ляхъ по шкодзѣ. Посл. По чомъ познаць Ляха? – Што на чэрвѣ бляха. Посл.* [212, с. 276].

Можна ўказаць некалькі прычын варыянтнасці ў тагачаснай этнанімічнай сферы.

А) Неадпрацаванасць абазначэння этнаніменных паняццяў на фоне агульнай тагачаснай моўна-тэрміналагічнай неўнармаванасці. Пры гэтым розныя этнанімічныя найменні выступалі як цалкам узаемазамяняльныя, напрыклад: *англічане – англікі – англійцы: Англічане мацяцца прыехаць у Пецярбург у канцы мая* (Н. Н., 1910, № 10); *Англік праз усё жыццё не спатыкаецца ні з яким «начальствам»* (Н. Н., 1907, № 17); *І яна – тая згода [Англіі і Немеччыны] – можэ знайсці грунт як у думках англійцоў, так і немцоў* (Н. Н., 1912, № 5).

Б) Варыянтнасць харонімаў, пакладзеных у аснову этнонімаў. Так, непасрэдным вынікам паралельнага выкарыстання ў XIX – пачатку XX ст. харонімаў *Расея – Велікароссія (Вялікарусія, Велікарусь)* з'яўляюцца раўназначныя этнанімічныя варыянты *расейцы – велікарусы: ...кітайскі ўрад хочэ прагледзець усе чыста умовы з Расеяй і адабраць ад расейцоў прывілеі ў Харбіне* (Н. Н., 1910, № 13); *Велікарусы, беларусы, украінцы, палякі, літвіны і жыды – неялі свае народныя песьні...* (Н. Н., 1910, № 10).

В) Суіснаванне розных дыяхронных этнанімічных форм, як, напрыклад, у парах *расейцы – маскоўцы, палякі – ляхі*. Такія варыянты, як правіла, кантэкстуальна размежаваныя. Этнонімы *маскоўцы, ляхі* сустракаюцца пераважна ў тэкстах на гістарычную тэматыку: *Здача Смаленска Маскоўцам абурьла ўвесь край...* (Н. Н., 1910, № 18. Власт. Кароткая гісторыя Беларусі); *...jak tolki bielarusy wajewali z maskojcami (rasiejcami), to palaki i toj čas staralisia što-niebudź dla siabie wytarhawać ad bielarusaŭ* (Stank.); *Для характэрыстыкі часоў і людзей канца XVI сталецця не малую вагу мае ніжэй паданая мова каштэляна... Мелешкі... «...Нашыя гаспадары, проч Жыгімунта Аўгуста Караля (таго нечега і ў людзі лічыці) бо той Подлясе і Валынь вынішчыў Ляхам менючыся...»* (Н. Н., 1910, № 14. Власт. Кароткая гісторыя Беларусі). Але адзначаюцца і выпадкі ўжывання такіх

адзінак па-за гістарычнымі кантэкстамі: *No jeszcze tam hdzie żyli palaki, litojcy i bielorusy, zawodziac maskouiskieje szkoły a u hetych szkołach uczac pa maskousku...* (К. Каліноўскі, «Пісьмо з-пад шыбеніцы» [125, с. 62]); *Як вядома, у нашым краі верхаводзяць найболей дзве «пануючыя» нацыі, маскоўцы і палякі* (Н. Н., 1914, № 20).

Г) Паралельнае ўжыванне разнамоўных этнанімічных форм тыпу *яўрэў* (на рускі ўзор) – *жыд* (на польскі ўзор). У прааналізаваных выданнях гэты этнонім ужываўся пераважна ў польскім варыянце і толькі зрэдку адзначаецца яго рускі адпаведнік: *...апошнімі часамі група одэскіх жыдоў зьвярнула да граданачальніка з просьбай затвядзіць статут «Общества евреевъ, молящихся Богу за Царя и правительство»...* (Н. Н., 1910, № 8).

У цэлым праведзены аналіз харонімых і этнонімых варыянтаў, якія выкарыстоўваліся ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст., паказаў, што ў пераважнай большасці выпадкаў з’ява варыянтнасці ў гэтай анамастычнай сферы была апраўданай. Кожная харонімая і этнонімая разнавіднасць мела пэўнае значэнне і ўжывалася ў асноўным у адпаведным кантэкстуальным атачэнні. Характэрна, што зафіксаваныя харонімы і этнонімы ў асноўным вызначаліся стылістычнай нейтральнасцю ў адрозненне ад сучаснай мовы, дзе магчымае ўжыванне стылістычна афарбаваных онімых адзінак гэтых класаў.

Даследаванне таксама дае магчымасць зрабіць выснову аб своеасабліваасці і самастойнасці тагачаснай беларускай харонімай і этнонімай сістэмы. Пакажам гэта на прыкладзе адзінак для імянавання рускіх і польскіх тэрыторый, а таксама іх насельнікаў. Так, сярод усіх варыянтаў харонімаў найбольшай папулярнасцю карысталіся ўласнамоўныя нейтральныя найбольш універсальныя харонімыя формы *Расея*, *Польшча*. Этнонімая сфера таксама фарміравалася ў накірунку, незалежным ад суседніх моў. У гэтым выразна пераконвае параўнанне беларускамоўных этнанімічных варыянтаў з этнанайменнямі, пададзенымі ў слоўніку У. Даля. Па-першае, значэнні асобных беларускіх і рускіх этналексем суадносяцца толькі часткова. Так, *расеець*, паводле У. Даля, азначаецца як рэгіянальная зборная лексема са значэннем ‘*сиб. Рабочіе, мастеровые, приходящие изъ Великоросіи*’ [92, т. IV, с. 59]. А *москаль* азначаецца як ‘*юж. москвичъ, рускій; солдатъ, военнослужащій*’, прычым, мяркуючы па прыведзеных кантэкстах, гэтая лексема мае выразную адмоўную канатацыю, якая не праявілася ў беларускіх кантэкстах: *Отъ москаля, хоть полы отръжь, да уйди! Кто идетъ? Чортъ! Ладно, абы не москаль. Съ москалемъ дружись, а камень за пазухой держи (за коль держись)* і пад. [92, т. II, с. 349]. Па-другое, лексемы *рускі*, *расіянін*, *велькарус* не пададзены ў У. Даля ў якасці рэстравых слоў. Але ў той жа час адзначаецца варыянт *русакъ* у значэнні ‘*вообще рускій человекъ*’ [92, т. IV, с. 114], адсутны ў беларускіх выданнях.

7.3. АНАМАСТЫЧНАЕ БУДЫЎНІЦТВА

Анамастычная сістэма мовы фарміруецца на працягу стагоддзяў. І да XIX ст. многія класы анамастычнай лексікі ўжо мелі пэўную сістэму марфалагічных і структурных паказчыкаў, якія склаліся яшчэ ў старажытную пару. Некаторыя ж анамастычныя разнавіднасці ў разглядаемы перыяд толькі пачалі ўтварацца або актыўна развівацца.

7.3.1. Псеўданімы

Псеўданім (ад грэч. *pseudanimus* – ілжыва названы) – спецыяльна прыдуманая найменне, якое ўжываецца ў грамадскім жыцці чалавека паралельна з сапраўдным імем або замест яго.

Псеўданайменні, вядомыя беларускай мове яшчэ з XVI ст., калі імі пачалі карыстацца ў першую чаргу пісьменнікі-палемісты, якія выступалі супраць каталіцызму або супраць уніі [246, с. 6], інтэнсіўна пашыраюцца падчас моўна-нацыянальнага адраджэння ў XIX – на пачатку XX ст.

Перш чым перайсці да непасрэднага аналізу, заўважым, што факт саманазывання для розных груп псеўданімаў устанаўліваецца не з аднолькавай дакладнасцю. Упэўнена ён вызначаецца, напрыклад, для так званых абагульняючых псеўданімаў, якія характарызуюць аўтара паводле якой-небудзь прыкметы: *Беларус, Капэлянін, Бусел с-над Слуцка, Небарака, Адзінокі, Лішні* і г. д. Не ўзнікае таксама пытанняў адносна псеўданімаў-фіктонімаў (уласна псеўданімаў, «якія ствараюць поўнае ўражанне імя і прозвішча аўтара» [246, с. 3], калі яны належаць вядомым асобам і расшыфроўка іх з'яўляецца шырокавядомай або лёгка высвятляецца па адпаведных крыніцах: *Янка Купала, Марка Бяздольны* (І. Луцэвіч), *Якуб Колас, Тамаш Булава, Тарас Гушча, Ганна Крум* (К. Міцкевіч), *Гальяш Леўчык* (І. Ляўковіч), *Сымон Друк, Цішка Гартны* (З. Жылуновіч), *Мацей Крапіўка* (Алаіза Пашкевіч), *Ядвігін Ш.* (Антон Лявіцкі).

Подпісы, якія маюць форму фіктонімаў, але прыналежаць іх канкрэтнай асобе на сучасным этапе ўжо нельга выявіць, адрозніваюцца па ступені распазнавальнасці. Несумненна адносяцца да псеўданімаў тыя з іх, семантыка якіх мае выразныя характарыстычныя або экспрэсіўныя адзнакі: *Сымон Прадурэж, Стэфан Браخالка*. Аналагічныя подпісы, у склад якіх уваходзіць адпелытнае прозвішча (*Мікалай Мокры, Иван Галодны, Тадэўка Каўнер, Антось Асіна*), адносяцца ў разрад псеўданімаў з некаторай доляй умоўнасці: такія подпісы маглі быць і сапраўднымі імёнамі, але па сваім мянушкавым паходжанні яны набліжаюцца да псеўданімаў. Подпісы ж у выглядзе традыцыйнага спалучэння «імя + прозвішча» тыпу *Міхайло Сяньскі, Мікалай Адамчык, С. Сельчук, Аврэіцэвіч*, калі дакладна невядома іх псеўданімнае паходжанне, не маюць

аб'ектыўных адзнак, паводле якіх іх можна было б падзяліць на сапраўдныя і выдуманая. Таму, на наш погляд, яны не могуць быць адзінкамі аналізу пры даследаванні псеўданімаў.

У XIX ст.¹ зафіксаваны тыпы псеўданімаў, семантычна звязаныя з наступнымі апелятывамі:

- назвамі народаў і этнасаў: *Полтавин, Русский, Bialorusin, Белорусс, Радимич Е., Krajowiec, Litwin, Litwin obywatel*;

- назвамі міфалагічных істот: *Сфинксъ*;

- назвамі прадметаў: *Phug Adam, Лучина Янко*;

- назвамі раслін: *Buraczok Maciej*.

У асобных выпадках сустракаюцца псеўданімы ў выглядзе адтапанімічных утварэнняў, у асноўным апісальных: *Nowogrodzianin, Reuka z pad Barysawa, Uważnicki Bogumił, szlachcic Oszmiański, Adolf z pod Bielska, Jacek ze Śliwina, Jan ze Swistocz, N. N. obywatel gubernii Mińskiej*.

Паступова ў гэты час атрымліваюць распаўсюджанне псеўданімы-самахарактарыстыкі: *Абориген, Дачник, Заноза, Знакомец, Знакомый человек, Любитель театра, Пешком-бегающий, Словолюб Наум, Siostra miłoserdzia, Naum Pryhoworka*. Да разнавіднасцей гэтай групы трэба аднесці псеўданімы тыпу *Барон Икс, Граф Бандынэли, Граф Калиостро, Икс, Иже, Кому-jezdie Witalis*.

Дастаткова распаўсюджаным у XIX ст. ужо быў спосаб фіктыўнага імянавання кшталту *Дедлов В. Л.* – псеўданім Уладзіміра Кігна, *Доленга-Ходаковский Зориан* – Адам Чарноцкі, *Древлянский П.* – Павел Шпілеўскі, *Иванович И.* – Мікалай Судзілоўскі, *Корницкий Н.* – Мікалай Янчук, *Лютнев Платон* – Гервасій Псальмаў, *Полоцкий Гаврило, Zawisza Pawel* – Вайніслаў Савіч-Заблоцкі, *Husicz В.* – Францішак Багушэвіч.

Асобныя псеўданімы ўяўляюць сабой літарныя спалучэнні, якія не падлягаюць расшыфроўцы, напрыклад, *Веянепти*.

- Вялікую групу складаюць абрэвіятурныя псеўданайменні, утвораныя шляхам рознага роду літарных скарачэнняў: *Д.-З. М.* – Мітрафан Доўнар-Запольскі, *П. М.* – Павел Шпілеўскі, *П. А., Г.-д. П.* – Пётр Гільтэбрандт, *Б* – Еўдакім Раманаў; *Isz* – Францішак Багушэвіч, *Ign. Chr.* – Ігнат Храпавіцкі. *А. К.* – Адам Кіркор, *А. С.* – Аляксандр Слупскі, таксама *В. Я., В. А. Я., Г-ий С., Гр. В., Д., Д.-З. М., Д-р И. Б., Довнар М., Е. Ф., Е. Ф. О., Евг. Л., З-ч А., И. В., И. С., И. Ф., К., К. А., Л., Л-в, Л-ий Евг., М., М. Б., М. Г., М. З., М-кий Д., М-ъ И., Мухн...Ан..., Н. Ч., Н. Я., Н. Я. Н., Н-ский, О-в Н., П. А., П. А. Г., П. Ш., Пвльч, Р., С. А., Ф. П., Ф-лер Е., Х...ч В., Ш-вич, Щ., Ъ., Я., Я. Н., А. J., Al. Gr., B. de C., Chr. Ign., D-da B., E. HR. T., F. S., I. D., J. S., K. J., K. W., L. S. W., M. I. F., M. O., N. N., P. R., S. J., W. K., W. L. S., X. A. L., Y., Z. і інш.*

¹ Данья адбіраліся паводле [246].

Характэрнай адзнакай гэтага часу з'яўляюцца польска- і лацінскамоўныя псеўданімы: *Bogomodlca urbanus valislius de starilas, Bomba Gerwazy... exmagister phrenologiae et philosophiae et medicinae et chirurgiae et omnium scientiarum, Comte Soulima, Demos, February luty, Stenio, Adolf z pod Bielska, Autor Dawnego Autoramentu, Autor Klosy z rodzinnej niwy, Autor Pana Jana ze Swisloczy, Bialoruska Duda, Bialorusin B. W. K., Bocian z nad Pтыczy, Jacek ze Śliwina, Jan ze Swisloczy, pan kramarz wędrujący, N. N. obywatel gubernii Mińskiej, Potocnik pewien dymisjonowany... stołu, Ten, Tamten*. Сустрэліся таксама псеўданімы на англійскай мове: *John Dycalp, John of Dycalp*.

Структурна ў XIX ст. пераважаюць аднакампанентныя псеўданайменні: *Абориген, Дачнік, Заноза, Знакомец, Икс, Полтавин, Русский, Bialorusin, Krajowec, Rozbitek, Tamten* і інш. Двухкампанентныя адзінкі (*Лучина Янко, Полоцкий Гаврило, Любитель театра, Пешком-бегающий, Comte Soulima, Litwin obywatel*) некалькі больш рэдкія, а шматкампанентныя (*Аўтор Historyi Tauruckiej, Аўтор zabawek werszem i prozą, Bocian z nad Pтыczy*) сустракаюцца ў адзінкавых выпадках.

Найвышэйшага свайго праяўлення працэс утварэння псеўданайменняў дасягнуў на пачатку XX ст. ва ўмовах нацыянальна-культурнага адраджэння, якое адкрыла шырокія магчымасці для самавыражэння асобы ў духу нацыянальных традыцый. На нейкім этапе саманазыванне набыло характар своеасаблівай моды.

Масавае праяўленне гэтая з'ява атрымала на старонках беларускага перыядычнага выдання «Наша Ніва», вакол якога групаваліся лепшыя прадстаўнікі адраджэнскага пакалення. Псеўданімамі-саманазовамі падпісваліся пісьменнікі, паэты, публіцысты, карэспандэнты. Сярод іх ужо вядомыя на той час літаратурныя постаці, якія друкаваліся пад адным-двума і болей псеўданімамі: *Ядвігін Ш.* (Антон Лявіцкі), *Цётка, Мацей Крапіўка* (Алаіза Пашкевіч), *Янка Купала, Янук Купала, Купальскі Я., Марка Бяздольны* (Іван Луцэвіч), *Якуб Колас, Тамаш Булава, Тарас Гушча, Ганна Крум* (Канстанцін Міцкевіч), *Цішка Гартны, Сьмон Друк* (Зміцер Жылуновіч) і інш. Разам з тым з'явілася шмат новых псеўданімаў, самых разнастайных паводле семантыкі і словаўтварэння.

Зафіксаваныя на старонках «Нашай Нівы» подпісы-псеўданімы разнастайныя па сваёй семантыцы і функцыі ў тэксе. Дастаткова рэпрэзентатыўная група псеўданімаў – гэта адапелятыўныя імёны, сярод якіх вылучаецца вялікая колькасць семантычных разрадаў: назвы асоб па знешніх, псіхічных якасцях, асаблівасцях характару (*М. Пекны, Баязлівы, Янка Вясёлы*); назвы асоб па прафесіі, роду дзейнасці (*Дрэвасек, Рыбак, Батрак, Каморнік, Каваль Паулюк*); назвы народаў і этнічных груп (*Беларус, «Литвин»*); назвы раслін (*Крапіва, «Лебеда», Цыбуля, Бурачок, Алесь Незабудка*); назвы жывёл, птушак, насякомых, рыб і частак іх цела (*Барыс*

Заяц, К. Барсук, Воук, Якуб Козел, Ластоука, Дзяцел, Каршун, Бусел, Голуб, Дрозд, Верабей, Грышка Кажан, Камар, Юзя Шчупак, Линь, Клешня; назвы хатніх прылад, інструментаў і іншых прадметаў (*Калодка, Крэсыва, Агарак, Бич, Швайка, Л. Гвозд, А. Калпак, Андрэй Нож*); назвы, якія ўказваюць на ступень сваяцтва або знаёмства (*Кум, Сват, «Брат», Сябрук, Янка Сваяк, Сусед*); назвы з’яў прыроды (*Вихор, Вецер*); назвы страў (*Саладуха, Праснак, Юры Верэчка*); назвы міфалагічных істот (*Лясун*).

Як можна меркаваць, падобныя псеўданімы выконвалі амаль выключна функцыю называння. Значэнне апелятываў, якія пакладзены ў іх аснову, не мела вялікага значэння, бо для асноўнай функцыі яно неістотнае.

У адрозненне ад такіх нейтральных псеўданайменняў у шэрагу выпадкаў псеўданімы мелі больш шырокія функцыі і служылі не проста ўмоўнымі заменнікамі сапраўднага імя. Апелятыў-аснова такіх псеўданімаў абраны ўжо не адвольна, а свядома, і яго семантыка не сцёртая, а, наадварот, выразна падкрэсленая, акцэнтаваная. Такія псеўданімы – гэта часцей за ўсё самахарактарыстыкі, якія ў якіх-небудзь адносінах характарызуюць аўтара публікацыі.

Паказальнымі паводле ўказаных параметраў могуць быць наступныя прыклады подпісаў-псеўданімаў: *Пачвара, Кудравы, Ф. Кульгавы, Шпухтаваты, Кепскі, Спакойны, Аляксей Цёмны, Цікавая, Бяздольны, Небарака, Прыблуда, Адзінокі, Зрэбны, Сьцёпка Бедны, Язэп Мужык, Абыватэль, Арэндатар, «Селянін», Працаўнік, Сермяжнік, Падарожны, Праежжы, Пастаронны, Старонні, Далёкі, Невядомы, Чутны, Негласны, Нігіл, Нето, Его, Новы, Доля, Бяздольны, Сірата, Вокавід, Вокабачны, Відавокі, Самагуд, Праудзівы, Прауда, Праудуказец, Пятрок Праудурэж, Стэфан Браخالка, Падпісчык, Нашанівец, Прыяцель, Таварыш, Свой, Гаспадыня, Сьведка.*

Вельмі распаўсюджанымі сярод псеўданімаў з’яўляюцца адтапанімічныя ўтварэнні, якія ўказваюць на аўтара допісу як на ўраджэнца або жытара якога-небудзь населенага пункта. У гэтай групе подпісаў вылучаецца некалькі своеасаблівых разнавіднасцей у залежнасці ад спосабу ўтварэння такога подпіса-псеўданіма, наяўнасці ў яго складзе тых ці іншых словаўтваральных фармантаў.

У адных выпадках аўтарскія псеўданімы ўяўляюць сабой аднакампанентныя катайконімы, для ўтварэння якіх выкарыстоўваюцца адпаведныя суфіксы: **-іч** : *Задзисенкавич* (з г. Дзисна); **-ін** : *Бакшитанин* (з м. Бакшты), *Граничанин* (з с. Граничы), *Пагашичанин* (з м. Пагост), *Порплищанин, Палачанин*; **-ук** : *Гродзенчук* (з Гродзен. губ.), *Дзисенчук* (з г. Дзисна), *Палешук, Пінчук, Мінчук*; **-ец** : *Микалаевец* (з с. Микалаеўшчына), *Сновец* (з м. Сноў), *Протасавец* (з в. Прагасоўцы), *Германавец* (з м. Германавічы), *Батурынец, Жытомирэц*; **-ск** : *Суцінскій* (з п. Суцін), *Першайскі* (з Першайскай воласці), *Янка Немежскі* (з в. Немеж), *Эйшыски* (з м. Эйшышки), *Долгиноуски*

(з Долгинава), *Смаргонскі* (з п. Смаргонь), *Турэцкі* (з м. Турэц), *Стаецкі* (з в. Стайкі), *Радошкоўскі*, *Вілейскі*, *Воложынскі*.

Указанне на месца жыхарства аўтара можа падавацца і апісальна, калі з дапамогай розных прыназоўнікаў з тапонімам спалучаецца асабовае імя (*Владак з Казимираўкі*, *Янка с-пад Гайны*, *Янка з-пад Забярэжжа*, *Хвэлька з Івенца*, *Юлька з Моладава*, *Пранук із Дзісны*, *Паўлюк з Гродна*) або мянушка ці псеўданім мянушкавага характару (*Бусел с-пад Слуцка*, *Сусед с-пад Гарадка*, *Сваяк с-пад Крынок*, *Ластоўка з над Птычы*, *Кветка с Пажарышча*).

Шэраг псеўданаімаў указваюць на месца жыхарства аўтара больш абагульнена: *Тутэйшы*, *Тутэйшы чэлавец*, *Мястэчковы*, *Енскі* (відаць, ад тыповага скарачэння *горад N...*), *Месцовы*, *Акалічны*, *Вёсковы*.

Некаторыя псеўданаімы абумоўлены зместам публікацыі, пад якой яны ўжываюцца, напрыклад, подпіс *Гуляка* пад артыкулам «Беларускія народныя гульні», *Наймiт* пад артыкулам «Страхаваньне наймітоў», *Супольнік* пад артыкулам пра Зембінскі хаўрусны банчок, *Адзiн с публікі* пад допісам аб беларускай вечарыне, *Лемеш* пад артыкуламі на сельскагаспадарскую тэму, *Севец* пад артыкулам аб ролі інтэлігенцыі ў адраджэнні, «*Левы*» пад вершам супраць чорнасоценцаў. Пад адпаведнымі публікацыямі стаяць подпісы *Выбаршчык*, *Дробны землеўладзалец*, *Перэсяленец*.

Вялікую групу аўтарскіх саманазоваў складаюць разнастайныя графічныя скарачэнні, так званыя псеўданаімы-крыптонімы. Вылучаецца некалькі тыпаў такіх скарачаных подпісаў:

а) найбольш распаўсюджаным з'яўляецца тып ініцыяльных скарачэнняў: *К. П.*, *Б. Ш.*, *З. К.*, *П. М.*, *М. Н.*, *А. С.*, *П. П.*, *Л. Л.*, *Н. Н.* (у кірылічным выданні), *А. У.*, «*М. К.*», *А. В. С.* Як відаць, такія подпісы, як і поўныя беларускія антрапанімічныя формы, найчасцей былі адна- ці двухкампанентнымі, а адзіны трохкампанентны подпіс *А. В. С.*, магчыма, не з'яўляўся скарачэннем рэальнага імя, імя па бацьку і прозвішча, а толькі штучнай, выдуманай формай;

б) даволі шырока выкарыстоўваўся такі тып скарачэння за кошт стра- ты некаторай колькасці літар у сярэдзіне прозвішча, у выніку чаго яно ў залежнасці ад колькасці скарачаных літар у большай ці меншай ступені траціла распазнавальнасць і здольнасць да ўзнаўлення: *В. Сос-кі*, *І. А. Was-wiś*, *І. В-о*, *Т-к*, *Войц-віч*, *Юльян Манце-ч*, *К-ль*, *Але-к*, *Со-кі*, *Сам-рув*, *Нрус-ij*, *Witalis Ch-nak*, *Mikita A-čuk*, *W. Ad-wiś*, *J. L-ko*, *H. Tr-luk*, *Ta-je*, *K. K-iś*. Прынцыпы такога скарачэння былі яшчэ неадпрацаванымі, таму прозвішчы падлягалі скарачэнню ў рознай ступені. Ёсць выпадкі варыянтных скарачаных форм: *Альбэрт П-віч*, *Альбэрт Пав-ч*, *Альбэрт Па-вич*. Цікавымі з'яўляюцца прыклады, калі скарачалася не рэальнае прозвішча, а абагульняючы псеўданім: *Ц-ка* (*Цётка*);

в) больш рэдкая разнавіднасць скарачэнняў – усячэнне канцавых складоў прозвішчаў ці імёнаў: *Сяб., Як., Нат., Кс.*, прычым неабавязкова абсячэнне адбывалася па зычным гуку, як гэта прынята сучаснай мове, але і па галосным: *Sa*;

г) сустрэлася таксама некалькі арыгінальных варыянтаў скарачаных подпісаў: *...м, -у-, і-м-і, а-н-а, а-н-а*.

Розныя тыпы скарачаных подпісаў маглі зрэдку суправаджацца больш ці менш разгорнутымі ўдакладненнямі: *З Горэж Паулюк З-цов, Род-ч з-над Вилейки, Х. с-п. П., J. z M.*

У цэлым з паказаных прыкладаў відавочна, што ва ўказаны перыяд ішоў актыўны працэс адпрацоўкі правіл скарачэння слоў, вызначаліся як асноўныя прыёмы, так і ўнутрытыпавыя асаблівасці. Характэрна, што найбольш распаўсюджаныя тагачасныя тыпы скарачэнняў замацаваліся ў сучаснай мове як нарматыўныя.

Фармальны арганізацыя псеўданімаў на пачатку ХХ ст. не была ў прынцыпе строга рэгламентаванай. Колькасць кампанентаў у іх складзе дакладна неабмежаваная, хаця найбольш тыповыя – гэта адна- і двухкампанентныя псеўданімы, а разгорнутыя подпісы тыпу *Верны сын Беларусі дзед Міхась* сустракаюцца ў адзінкавых выпадках. Сярод шматкампанентных псеўданімаў самая распаўсюджаная разнавіднасць – псеўданімы ў форме асабовых імён, але магчымыя і іншыя, самыя розныя камбінацыі элементаў. Напрыклад, тыповай формай подпісу з’яўляюцца спалучэнні, у склад якіх у якасці азначэння ўваходзяць адтапанімічныя прыметнікі (*Манькоўскі беларус* (з м. Манькавічы), *Лугаўскі чэлавец* (з в. Лугаўцы), *Луненскі Беларус* (з м. Лунна), *Смаргоўскі Акадэмік* (са Смаргоні), *Гадзюк Ашмянскі* (з Ашмян), *Капыльскі Бэйгар*, *Даўнейшы Трабскі жыцель*, *Колішні Шышкавец*), а таксама спалучэнні ўласнага імя яшчэ з якім-небудзь кампанентам: з прыметнікам «стары» (*Стары Лявон*, *Стары Улас*, *Стары Міхась*), з назвай асоб па сваяцтве (*Дзядзька Пранук*, *Дзед Доніс*).

Некалькі менш рэгулярна адзначаюцца подпісы-псеўданімы ў выглядзе наступных спалучэнняў: мянушкі і прозвішча (*Жук Сакалоўскі*), псеўданіма мянушкавага характару і тых ці іншых удакладняючых элементаў (*Стары Слонь*, *Студэнт Беларус*, *Батрака сябар*, *Дзядзька Барадаты*), уласнага імя з прыдаткам (*Микита-Валакита*, *Міхалка-Запалка*, *Таркан-Федзька*), а таксама камбінацыі адвольных элементаў (*Свой чэлавец*, *Той самы*, *Адзін за усіх*, *Адзін з многіх*, *Дземяноу Гуз*, *Белы Крук*).

Як паказвае матэрыял, псеўданайменні на пачатку ХХ ст. пачалі складацца ў своеасаблівую самастойную падгрупу ўласных імён. Так, нацеліліся асаблівасці іх утварэння і структурнай арганізацыі: псеўданімы будаваліся ў большасці па ўзоры традыцыйных народных іменаслоўных мадэлей. Пачала выпрацоўвацца і матывуючая база, аснову якой складалі апелятывы і ўласныя імёны.

Разнастайнасць семантычных і структурных разнавіднасцей псеўданімаў сведчыць пра багатую словаўтваральную фантазію тагачасных беларускіх аўтараў, якая змагла паспяхова рэалізавацца, дзякуючы вялікім патэнцыяльным магчымасцям беларускай антрапанімічнай сістэмы. Гэты ўнікальны лексічны матэрыял уяўляе безумоўную каштоўнасць у лінгвістычным плане. Акрамя таго, ён цікавы яшчэ і тым, што выключна паказальна адлюстроўвае характар сацыяльных і асабістых узаемаадносін паміж людзьмі, стан сацыяльнага і культурнага жыцця грамадства на пэўным этапе гістарычнага развіцця, асабліваці нацыянальнай самасвядомасці і народнай псіхалогіі.

7.3.2. Эргонімы

Навука аб уласных імёнах (анамастыка) на сённяшні дзень у асноўным вырашае свае задачы шляхам даследавання двух онімных класаў – тапонімаў (уласных найменняў геаграфічных аб’ектаў) і антрапонімаў (уласных імён людзей). Цэлы ж шэраг онімных разнавіднасцей яшчэ не падлягалі ні планаваму збору, ні сістэмнаму сінхроннаму, а тым больш дыяхроннаму апісанню. Адпаведна ў навуковы зварот трапляе толькі частка інфармацыі, заключанай ва ўласным імені, што істотна збядняе даныя аб гісторыі развіцця нацыянальнага аномастыкону і лексікі ўвогуле. Да ліку такіх слаба даследаваных аномастычных груп адносяцца, у прыватнасці, эргонімы, хоць у апошні час гэтая онімная група паступова пачынае трапляць у арбіту беларускіх аномастычных даследаванняў [250; 325; 326].

Тэрмін *эргонім* (ад грэч. *ergon* – «праца, дзейнасць» + онім) у лінгвістыцы служыць для абазначэння найменняў разнастайных дзелавых аб’яднанняў – саюзаў, арганізацый, устаноў, карпарацый, прадпрыемстваў, суполак, якія дзейнічаюць у палітычнай, навуковай, культурнай, вытворчай, гандлёвай, банкаўска-фінансавай і іншых сферах [229, с. 151; 172, с. 1]. У лік эргонімаў таксама ўключаюць найменні культурна-бытавых устаноў [260], назвы фірм [325], так званыя рэкламныя ўрбанонімы, г. зн. уласныя імёны рэкламнага характару, якія належаць унутрыгарадскім аб’ектам, аб’яднаным функцыяй рэалізацыі тавараў і паслуг [241] і пад.

Адны даследчыкі схільныя адносіць гэтыя адзінкі да ўласных імён, паколькі аб’ект, які яны называюць, заўсёды пэўны, ва ўсякім разе для асвядомленых асоб, у чым і заключаецца аномастычнае значэнне эргоніма [292, с. 106]. Іншыя ж кваліфікуюць эрганайменні, як памежныя разрады паміж агульнай і аномастычнай лексікай [250, с. 5]. На нашу думку, можна пагадзіцца з тым, што эрганічныя назвы маюць пераходны характар. Да агульнай лексікі іх набліжае тое, што ў асноўным эргонімы складаюцца са слоў другаснага выкарыстання, змест якіх стыхійна ці свядома зменены

для новага прызначэння. Але анамастычны складнік у эргонімах усё ж больш выражаны, зыходзячы з асаблівасцей іх узнікнення і сферы функцыянавання, а таксама спецыфікі сувязей з паняццем.

Эргонімы, безумоўна, вартыя даследчыцкай увагі. Яны з'яўляюцца не толькі намінатыўна-інфарматыўнымі адзінкамі, з дапамогай якіх забяспечваецца прагматычны ўплыў на рэцыпіента [172, с. 10], але і выконваюць шэраг адметных экстралінгвістычных функцый – сацыяльную, адрасную, часам эмацыянальна-экспрэсіўную, рэкламнаю і інш. [250, с. 2; 292, с. 105]. Адпаведна вельмі важным элементам іх семантычнай структуры з'яўляецца выразная ўнутраная форма ці, іншымі словамі, празрыстае даанамастычнае значэнне. Цесная сувязь эргонімаў з пазамоўнымі рэаліямі прыводзіць да таго, што ў такіх назвах напрамую ці апасродкавана адлюстроўваюцца гістарычныя і грамадскія ўмовы адпаведнага перыяду, а таксама нацыянальна-культурныя традыцыі, эстэтычныя густы, моўныя ідэалы, каштоўнасныя арыенціры і прыярытэты пэўнага часовага прамежку [172, с. 10]. Такім чынам, семантыка эргоніма выходзіць за межы «чыстай» лінгвістыкі [292, с. 106–107], а вывучэнне гэтага віду онімаў атрымлівае міжпрадметны характар.

У адрозненне, напрыклад, ад антрапонімаў або тапонімаў, якія з'явіліся ў самых ранніх чалавечых калектывах, эргонімы фарміруюцца толькі тады, калі грамадскі лад, сацыяльная сфера, эканоміка і культура дасягаюць пэўнай ступені развіцця.

У беларускай мове эргонімы можна аднесці да дастаткова маладой онімнай групы. У сваім сучасным выглядзе такая разнавіднасць онімаў пачала складвацца ў XIX і, асабліва актыўна, на пачатку XX ст. У тэкстах XIX ст. эргонімы яшчэ літаральна адзінкавыя. Так, у прааналізаваных тэкстах сустрэліся толькі назвы дзяржаўных устаноў: ...*sprawy wialiki Sudziliś u Trybunali...* (Pan Tadeusz); *Papiery przysli Ź turmu z Akruźnoha...* (Багушэвіч, Dudka). Нешматлікасць падобных назваў (якія да таго ж нельга з поўнай упэўненасцю аднесці да ўласных) звязана як са слабой развітасцю грамадскіх і культурных структур на Беларусі адпаведнага перыяду, так і з тэматычнай абмежаванасцю тагачаснай беларускамоўнай літаратуры, якая была ў асноўным прадстаўлена мастацкімі тэкстамі, дзе эргонімы мелі мінімальныя шансы для адлюстравання.

На пачатку XX ст. гэты пласт лексікі істотна пашыраецца, што было абумоўлена актывізацыяй грамадскага, вытворчага, палітычнага і сацыяльна-культурнага жыцця на Беларусі, з'яўленнем перыядычных выданняў, развіццём публіцыстычнага і навукова-папулярнага моўных стыляў.

Сярод эргонімаў, зафіксаваных у тагачасных беларускамоўных тэкстах, можна вылучыць наступныя групы назваў:

- палітычных структур, напрыклад: *Добрыя людзі з «Грамады»*, партыі *«Народной Свабоды»*, *«Трудовікоў»*, *«Соціалдэмакратоў»*, *Беларускі Сход* (Чарноцкі); *выданьня Польскай Партыі Соцыялістычнай у Літве* (Хто прыяцель), *«Саюз ісцінна-рускіх людзей»* або як іх называюць *«чарнасоценнікі»* (Н. Н.);

- грамадскіх структур, напрыклад: *Віленскае Таварыства сельскай гаспадаркі*, *addziel «Amerykanskaha rabočaho chajrusa»* таварыства *«Чырвоны крыж»*, *суполка «Матка Беларуская»*, ў машынным аддзяленні *парахода расейскага обчэства «Миколай II»* разарвалася бомба, *zjazd obczestwa «Крестьянинъ»*, *Сташыцоўскіе кружкі*, у Гродне ёсць обчэства *абароны ад зьдзеку над жывёлай* (Н. Н.). У выданні *«Практычныя рады... аб развядзенні гародні»* адзначана своеасаблівае найменне, якое можна аднесці да эргонімаў дадзенай падгрупы – *«Orhanizacyja»: ...u mnohich miejscowaściach żonki wiścucieloi mnoha pamahajuc [dzieciom] znajomic sa sposobam hatawańnia i użytkawańnia Źsielakaj harodniny... u hetym napeŹna budzie pomac ad miejscowaho Źkolnaho inspektara ci jaho żonki, abo ad dabraczynnych żanockich tawarystw... Heta nazywajecca «Orhanizacyja»* (Tönnies);

- органаў дзяржаўнага кіравання, напрыклад: *akrużny Sud* (Świetač), членамі *Гасударственной Рады*, *Трэцяя Дума* (Крапіва), *Мінская меішчанская Управа*, *Віленская Судзэбная Палата*, *Расейская Гасударственная Дума* (Н. Н.);

- банкаў і іншых камерцыйна-фінансавых структур, напрыклад: *U Rasiei jość «Крестьянскій банкъ»* (Stank.), *Торгово-промысловае пазычкова-зберагацельнае таварыство* (Н. Н.);

- прафесійных арганізацый і ўстаноў, напрыклад: *«Cukrowarnia Sanniki – Gubernia Warszawska»* (Цукер), *listki..., wydawanyje «Centralnym tawarystwam zakupoi»*, *firmy O. Śerwic u Königsbergu, Jangolausen u Frankfurcie nad Oderam* (Tönnies), завод *«Двигатель»* (у Рэвелі), *«Zalessie»* (huta), *зъезд хаўруса польскіх харчовых суполак*, *арцель азоўскіх партовых рабочых* (Н. Н.);

- культурных (рэлігійных, адукацыйных, музычных і пад.) устаноў, напрыклад: *prawasławny Sabor* (Świetač), *Ісакоўскі сабор* (у Тыфлісе), (Крапіва), *ад Александроўскай цэркві*, *Ісаакіеўскі сабор* (у Петраградзе), *Казанскі сабор* (у Пецярбурзе), *чытаць лекцыю аб асадзе Тройцко-Сергіеўскай Лавры* (Н. Н.)¹; *Манастырскае прыхадзкое I-класнае вучылішчэ для хлапцоў*, *ў вышэйшай школе – Софійскім унівэрсітэці*, *ў гродзенскай казённай гімназіі*, *«Императорское Русское Музыкальное Общество»*,

¹ Такія назвы лічым магчымым адносіць да эргонімаў, а не ўрбанонімаў (найменні гарадскіх аб'ектаў [229, с. 139]) ці айкадамонімаў (уласнае імя любога будынка [229, с. 88–89]), паколькі на пачатку ХХ ст. яны называлі не проста культурныя пабудовы як пэўныя гарадскія аб'екты, а дзеючыя грамадскія арганізацыі і структуры.

польскае музыкальна-драматычнае таварыство – «Муза» (Н. Н.); «Беларускі Клуб», «Беларускі Музыкальна-Драматычны Кружок» (Крапіва);

- бібліятэк, друкарняў, кнігарняў, напрыклад: *drukarnia «Znicz»* (Просты), *drukarnia «Znič»*, *Bielaruskaja Knižnia № 2*, *Wydawiectwo W. Łastoŭskaho* (Багушэвіч, Смык), *Печатня «Работнік»* (Чарноцкі), у *Книгарни Литоўскай М. Пясіцкай-Шланэліс*, *Друкарня Марціна Кухты*; *білеты прадаюцца ў Бібліотэцы Даніловіча «Знание»*, *drukarski чайрус «печатное д’кло»* (Н. Н.);

- будынкаў грамадскага прызначэння (палацаў, вакзалаў, турмаў, шпітальяў і г. д.), напрыклад: *U wialikam, u siale, Hdzie «Kazionny manapol»* (Jelski), *стайць на ёй [лыжачцы]: «Hotel Georges»* (Крапіва), *Зімна Дварэц (Зімовы палац) (у Пецябурзе), пры Віленскім і Брэстцкім вагзале, з Ефрэмоўскай турмы, у Слуцкай турме, пры Ново-Вілейскай бальніцы* (Н. Н.). У гэтай падгрупе сустраўся выпадак іменавання вельмі дробнага грамадскага аб’екта: *«Порт-Артурам» мужыкі называлі хатку, што стаяла разам с крамкаю* (Колас, Апаведаньня)¹.

Эргонімы ў беларускамоўных тэкстах пачатку ХХ ст. уяўляюць сабой разнамоўныя найменні. У большасці выпадкаў з’яўленне ў беларускім кантэксце запазычаных, пераважна рускіх і польскіх, эргонімаў тлумачыцца пазамоўнымі прычынамі, а менавіта непасрэдным распаўсюджаннем на тэрыторыі Беларусі рускай мовы ў якасці афіцыйнай і польскай мовы, якая мела ў тагачасным беларускім асяродку традыцыйны статус мовы культуры і адукаванасці. У выніку ў беларускім узусе перасякаліся розныя этналінгвакультуралагічныя палі, што непасрэдна адбівалася на складзе эрганімнай сістэмы, у якой суіснавалі беларускія (*Віленскае Таварыство сельскай гаспадаркі*, *«Трамвайнае Таварыство»*, суполка *«Матка Беларуская»*, *таварыство «Чырвоны крыж»*), рускія (*«Віленское Общество поощрения кооперации»*, *«Ссудо-сберегательное товарищество»*), польскія (*Бібліотэцы Даніловіча «Знание»*, *печатня «Работнік»*), польскія (*таварыство «Pol. Macierz Szkolna»*, *колка «Мацерж Польска»*), *«Cukrownia Sanniki – Gubernia Warszawska»*) найменні.

На пачатку ХХ ст. найчасцей канкурэнцыю беларускім эргонімам складалі менавіта рускія эрганімныя адзінкі, што цалкам заканамерна, зыходзячы з асаблівасцей тагачаснай беларускай грамадска-палітычнай сітуацыі. Перш за ўсё значэнне мела афіцыйнасць рускай мовы на Беларусі, бо эргонімы ў асноўным узнікаюць на афіцыйным узроўні. Аднак, як можна меркаваць па прааналізаваных выданнях, ужыванне рускіх эрганайменняў не мела манапольнага характару. Відавочна, што ў беларускім кантэксце рускія эрганімныя назвы імкнуліся перадаць па-беларуску, перакладаючы

¹ Далей у падраздзеле з мэтай пазбегнуць частых паўтарэнняў адсылкі пры ілюстрацыях падавацца не будуць.

іх. У асобных выпадках беларускія і рускія эргонімы выкарыстоўваліся ў парах, удакладняючы змест адзін аднаго, напрыклад: у *мінскім хаўрусным банчку* («*Ссудо-сберегательное товарищество*»), *Сялянскі* («*крестьянскі*») *банк*, *Зімні Дварэц* (*Зімовы палац*) (у *Пецярбурзе*). Такія факты выразна сведчаць, што беларуская эрганімная сістэма на пачатковым этапе яе фарміравання несумненна імкнулася да самастойнасці.

Эргонімы – гэта, як правіла, неаднаслоўныя канструкцыі. Даследчыкі вылучаюць эрганімныя формулы некалькіх тыпаў [250, с. 5], якія з пэўнымі мадыфікацыямі былі прадстаўлены ў разглядаемы перыяд: а) імя агульнае ў якасці тэрміна-класіфікатара + імя ўласнае тыпу *кінатэатр* «*Беларусь*», напрыклад: *хаўрус* «*Незалежнасці Кітая*», *таварыство* «*Чырвоны крыж*», *суполка* «*Матка Беларуска*», *шайка*, *каторая звалася* «*ўнукамі Савіцкага*», *адна з такіх партій называецца* «*Дз-скай*»; б) спалучэнні агульных імён + імя ўласнае тыпу *майстэрня па рамонту гадзіннікаў* «*Зязюля*», напрыклад: *польскае музыкальна-драматычнае таварыство* – «*Муза*»; в) спалучэнні агульных імён, якія ў цэлым у якасці назвы становяцца эргонімамі, тыпу *Атэльэ ваеннага пашыву*, напрыклад: *Мінская меішчанская Управа*, *Віленская Судзебная Палата*, *Гарадзкі Крэдытны Банк*, *крэдытова-збержацельнае таварыство*, *ссудо-збержацельнае таварыство*, «*Трамвайнае Таварыство*», *Императорское Русское Музыкальное Общество*, *жалезнадарожны кружок*, у *мінскай міністэрскай гімназіі для дзяўчат*, *Манастырскае прыхадзкое 1-класнае вучылішчэ для хлопцоў*, *ёсць польская каталіцкая школа і лютэранскае вучылішча*, *Віеларускага кніжня № 2*. Апошняя формула на пачатку XX ст. была найбольш частотнай.

Структурная будова эргонімаў у вялікай ступені залежыць ад тыпу імянуемага аб’екта (і вывучаецца, як правіла, з улікам гэтага чынніку [307, с. 15–16]), што дастаткова выразна праявілася ў разглядаемы перыяд.

Так, назвы разнастайных *гарадскіх устаноў* (крэпасцей, палацаў, вакзалаў, турмаў і г. д.) пабудаваны па адной мадэлі «прыметнік (найчасцей адтапанімічны ці адантрапанімічны) + тэрмін-класіфікатар», прычым першы кампанент заўсёды пішацца з вялікай літары, а тэрмін – з малой: *с Петропаўлоўскай крэпасці* (у *Пецярбурзі*); *сабяруцца народныя дэпутаты ў Таврычэским палацу*; *пры Віленскім і Брэсткім вагзалі*, *з Ефрэмоўскай турмы*, у *Слуцкай турме*.

Назвы разнастайных *рэлігійных арганізацый* будаваліся па мадэлі «прыметнік або прыметнікі, якія ўказваюць на месцапалажэнне, статус, спецыфіку дзейнасці і інш. характарыстыкі рэлігійнай установы + тэрмін-класіфікатар»: *Магілёўская рымска-каталіцкая консысторыя судзіцца з вечным чыншэвіком Залатагорскага касцёла*, *разглядалі справу аб Опольскім касцёлі*, *аб асадзе Троіцка-Сергіеўскай Лавры*, *Екацерыненскі сабор*, *Жаноцкі Манастыр*, *чытаць лекцыю каля Барысо-Глебскай цэрквы*,

у маскоўскім Успенскім Саборы, служачы мінскай хоральнай сынагогі, ад Александроўскай цэркві, Ісакоўскі сабор у Тыфлісе і г. д. Адзначаецца толькі адна фіксацыя іншага варыянта пабудовы эргоніма падобнага тыпу, а менавіта «тэрмін-класіфікатар + імя святога, у гонар якога назвалі рэлігійную ўстанову»: яна [Ефрасіння Полацкая] адправілася жыць самой у саборы св. Софii. У прааналізаваных тэкстах у якасці тэрміна-класіфікатара дадзенага падтыпу эргонімаў сустракаюцца найменні *цэрква, касцёл, сабор, сынагога* і г. д. Такая разнастайнасць тыпаў культавых пабудоў абумоўлена стракатасцю канфесійнай сітуацыі на Беларусі на пачатку ХХ ст.

Назвы *грамадскіх аб'яднанняў* выступалі пераважна ў двух асноўных структурных варыянтах:

а) у выглядзе апісальнай мадэлі «прыметнік ці прыметнікі, якія адлюстроўваюць накірунак дзейнасці грамадскага аб'яднання, + тэрмін-класіфікатар». Пры гэтым тэрмін, у якасці якога найчасцей выступалі такія словы, як *таварыство, товарищество, общство, кружок, хаўрус, колка, суполка*, уваходзіў у склад уласнай назвы: *Торгово-промышленное пазычкова-зберагацельнае таварыство, хаўруснае сохранны-пазычковае таварыство, «Трамвайнае Таварыство», «Судо-сберегательное товарищество», жалезна-дарожны кружок (жалезнадарожны кружок), addziel «Amierykanskaho raboščaho chairusa». Часам у гэтую іменалагічную схему ўпісваўся яшчэ адтапанімічны прыметнік: «Вiленское Общество поощрения кооперации», *Вiленскае Таварыство сельскай гаспадаркі, «Императорское Русское Музыкальное Общество»;**

б) у выглядзе мадэлі «тэрмін-класіфікатар + уласная назва», дзе словы-тэрміны ўжываюцца па-за межамі ўласнага імя: *ў машынным аддзяленні парахода расейскага общства «Миколай II» разарвалася бомба, zjezd obczestwa «Крестьянинъ», хаўрус «Незалежнасці Кітая», таварыство «Чырвоны крыж», шайка, каторая звалася «ўнукамі Савіцкага, адна з такіх партій называецца «Дз-скай», таварыство «Pol. Macierz Školna», колка «Мацерж Польска», суполка «Матка Беларуска», таварыство «Чырвоны Крыж», губернатор закрыў у нас польскае музыкальна-драматычнае таварыства – «Муза».*

Эргонімы-назвы *палітычных, дзяржаўных і грамадскіх структур* (міністэрстваў, урадавых арганізацый, саюзаў, партый і інш.) структурна прадстаўлены наступнымі разнавіднасцямі:

а) апісальная мадэль атрыбутыўнага тыпу «[адтапанімічны прыметнік] + [прыметнік або прыметнікі, якія адлюстроўваюць змест дзейнасці або статус структуры] + тэрмін-класіфікатар», пабудаваная па прынцыпе дапасавання: *Фінляндзкі Сэйм (фінляндскі Сэйм), Сэнат французскі, Расейскі ўрад, амерыканскі конгрэс (парлямэнт), амэрыканскі парлямэнт, нямецкі Парлямэнт (Дума); социал-дэмократычная арганізацыя, мешчанская управа, Казённая Палата, гарадзкая дума, Гасударственны Совет, марское*

міністэрства; мінскі сіроцкі суд, Мінская мешчанская Управа, Расейская Гасударственная Дума, Віленская Судзебная Палата. У структуру такіх эргонімаў можа ўключачца прыметнік глаўны: *бюджэт глаўнага упраўленьня жалезных дарог, адзін з членаў глаўнага савета (рады) «саюза рускага народу», глаўнае ваенна-медыцынскае упраўленьне;*

б) апісальная мадэль генітыўнага тыпу «тэрмін-класіфікатар + словы, якія адлюстроўваюць змест дзейнасці або статус структуры» з тыпам сувязі кіраванне: *Міністэрство ўнутраных спраў, «Саюз ісцінна-рускіх людзей» або як іх называюць «чарнасоценнікі», «саюз рускага народа», партыя саціал-дэмакратоў, міністэрства народнай асьветы, міністэрства гандлю і промыслаў.*

Адным з важнейшых патрабаванняў да эргонімаў з'яўляецца іх матываванасць. У эрганімнай сферы на пачатку ХХ ст. самым распаўсюджаным быў тып матывацыі, пры якой у назве з мэтай сацыяльнай легалізацыі арганізацыі ці ўстановы адлюстроўваецца канкрэтны змест або накірунак яе дзейнасці: *глаўнае ваенна-медыцынскае упраўленьне, Казённая Палата, «Трамвайнае Таварыство», жалезна-дарожны кружок, Торгово-промысловае пазычкова-зберагацельнае таварыство, крэдытова-зберагацельнае таварыство, ссудо-зберагацельнае таварыство, обчэство абароны ад зьдзеку над жывёлай, партыя «Соціалдэмакратоў». Пры гэтым можа падавацца дадатковая інфармацыя з прамым ці ўмоўным указаннем на ўласніка ў выглядзе пэўнай фізічнай ці юрыдычнай асобы (*Гарадзкі Крэдытны Банк, Гасударственный Банк, гарадзкая дума, Гасударствены Савет, «Императорское Русское Музыкальное Общество», «Беларускі Музыкальна-Драматычны Кружок»*) або даныя адносна рэгіянальнай прывязкі аб'екта, імянуемага эргонімам (*Віленская Судзебная Палата, Мінская мешчанская Управа, у мінскім хаўрусным банчку, ў гродзенскай казёнай гімназіі, амэрыканскі парлямэнт*).*

У асобных эрганайменнях рэалізуецца тып адраснай матывацыі, напрыклад (*Сялянскі («крэстьянскі») банк*). Адзначаюцца таксама суб'ектны (у *Книгарни Литоўскай М. Пясыцкой-Шланэліс, Друкарня Марціна Кухты, выдавецтва А. Грыневіча, wydawiectwo W. Łastojskaha*), аб'ектны («*Zalésie*» (*huta*), «*Азоўско-Данскі*» банк, пры *Віленскім і Брэсткім вагзалі, у Слуцкай турме, пры Ново-Вілейскай бальніцы*) і функцыянальны (*Зімна Дварэц, Зімовы палац*) матывы.

Назвы рэлігійных устаноў матывуюцца, як правіла, імёнамі святых ці вядомых асоб або надаюцца ў гонар значных гістарычных падзей: *Ісаакіўскі сабор* (у *Петраградзе*), *ад Александроўскай цэркві, чытаць лекцыю аб асадзе Троицко-Сергіёўскай Лавры, Казанскі сабор* (у *Пецяярбурзе*).

Разам з такімі ўмоўна нейтральнымі эрганайменнямі, функцыя якіх заключаецца ў перадачы максімальна дакладнай канкрэтнай інфармацыі аб

аб'екце называння і якія складаюць абсалютную большасць эрганімікону разглядаемага перыяду, сустракаюцца ўжо і так званыя канатаваныя адзінкі, матываваныя лексемамі з абстрактна-сімвалічным значэннем: *завод «Двiгатель»* (у *Рэвелі*), *таварыство «Чырвоны крыж»*, *drukarski чайгus «печатное д'во»*, *польскае музыкальна-драматычнае таварыство – «Муза»*, *білеты прадаюцца ў Бібліотэцы Даніловіча «Знаніе»*, *Добрыя людзі з «Грамады»*, *партыі «Народной Свабоды»*, *«Трудовікоу»*, *zjezd obczestwa «Крестьянинь»*. Сярод такіх эрганімаў адзначаецца ўжо і невялікая група найменняў з дастаткова выразным нацыянальна-культурным кампанентам: *drukarnia «Зніч»*, *суполка «Матка Беларуская»*, выдавецкія суполкі *«Загляне сонца і ў наша аконца»*, *«Наша Ніва»* і *«Наша хата»*.

У адным з апавяданняў Якуба Коласа («Кірмаш») сустраэўся выпадак свайго роду метафарычнай матывацыі, калі паводле пэўных асацыяцый пабудова побач з крамай атрымала назву *Порт-Артур: «Порт-Артурам» мужыкі называлі хатку, што стаяла разам с крамкаю. Гэта хатка заўсягды была паўнютка людзей. Там стаяў такі шум, крык і гоман, што аж глушыла*. Метафарычны перанос адбыўся і пры фарміраванні эрганіма *«Чорная сотня»*, які можна рэканструяваць з формы *чарнасоценнікі: «Саюз ісцінно-рускіх людзей»* або як *іх называюць «чарнасоценнікі»*.

Ужыванне падобных намінацый, якія разлічаны на ўспрыняцце чалавека з адукацый ці, ва ўсякім разе, з развітым абстрактным мысленнем, наглядна дэманструе інтэлектуальны ўзровень тагачаснага беларускага грамадства.

З даследавання вынікае, што на пачатку ХХ ст. эрганімы знаходзіліся на стадыі станаўлення. Для онімаў гэтай катэгорыі яшчэ была характэрна варыянтнасць, у тым ліку міжмоўная, непазлядоўнасць пісьмовага афармлення, адсутнасць стабільнай структурнай формы, адносна невялікая разнастайнасць матывацыйных асноў. Напрыклад, сярод тагачасных эрганімаў у адзінкавых выпадках фіксуюцца назвы з лічбавымі кампанентамі, адсутнічаюць распаўсюджаныя на сённяшні дзень назвы, матываваныя найменнямі жывёл, раслін, іншымі онімамі, назвы ў выглядзе скарачэнняў і г. д.

Але ў цэлым беларуская эрганімічная прастора пачатку ХХ ст. выглядае як складаная сістэма ўласных імён устаноў, арганізацый і прадпрыемстваў, якая фарміравалася ў выніку перасячэння, накладання пластоў розных культур (беларускай, рускай, польскай) і розных моўных сфер (афіцыйнай і народнай) і сталася базай для сучаснай беларускай эрганіміі.

Аналіз эрганімаў паказаў, што менавіта гісторыя краіны спараджае грамадска-культурныя аб'екты і іх імёны. Адназначна эрганімічную сістэму трэба ўспрымаць ў сувязі са знешнімі ўмовамі палітычнага, сацыяльнага і эканамічнага жыцця тагачаснага беларускага грамадства, а не толькі як сукупнасць тых ці іншых тапанімічных прымет, характэрных для пэўнай тэрыторыі. Вывучаючы эрганайменні, якія адлюстроўваюць моўныя асобы

розных намінатараў на пэўным храналагічным адрэзку, можна вырашыць мноства агульных праблем, звязаных з моўнай намінацыяй, у прыватнасці суадносіны акаляючага свету, мыслення і мовы, спецыфіка мовы як сродку камунікацыі і інш.

7.4. СТАНАЎЛЕННЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ АНІМНЫХ ФОРМ

У гісторыі беларускай анамастычнай сістэмы перыяд XIX – пачатку XX ст. – своеасаблівы этап. З аднаго боку, у гэты час на тэрыторыі Беларусі, якая ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі, большасць функцыянальных нішаў займала дзяржаўная руская мова, беларуская ж – не мела пэўнага афіцыйнага статусу, што істотна зніжала яе прэстыж і абмяжоўвала сферы ўжывання. Аднак у ўмовах дзяржаўнасці рускай мовы афіцыйны запіс беларускіх уласных імён праводзіўся выключна на рускай мове, у выніку чаго беларуская анамастыка, якая ў папярэднім стагоддзі зазнала істотны польскі ўплыў, непазбежна падпала пад моцны асімілюючы і ўніфікуючы рускі ўплыў. З другога боку, у названы перыяд на нацыянальна-рэвалюцыйнай хвалі значна актывізаваліся працэсы моўна-культурнага адраджэння і ўпершыню за многія дзесяцігоддзі з’явілася магчымасць для дастаткова рэгулярнага выхаду ў свет беларускамоўных друкаваных выданняў, а значыць, стварыліся ўмовы для станаўлення пісьмовай формы беларускай мовы. Яна пачала фарміравацца пад моцным уздзеяннем народна-дыялектнай стыхіі, і ў ёй масава замацоўваліся вусна-гутарковыя элементы. У выніку на старонках беларускага друку ўпершыню пасля доўгага перапынку атрымалі магчымасць пісьмовай фіксацыі не паланізаваныя або русіфікаваныя анімныя формы, а самабытныя ўласныя імёны, утвораныя па спрадвечных беларускіх анамастычных законах, якія да гэтага бытавалі выключна ў вуснай сферы. На такім фоне ў тагачаснай беларускай мове склалася спецыфічная сітуацыя анамастычнай дваістасці. Фактычна побач з афіцыйным анамастыконам пачынаў фарміравацца неафіцыйны рэальны беларускі анамастыкон.

Разгледзім, як адбывалася станаўленне нацыянальных анімных форм у афіцыйнай і неафіцыйнай анамастычнай сферах на прыкладзе дзвюх асноўных груп онімаў – *тапонімаў* і *антрапонімаў*.

7.4.1. Тапонімы

Як сведчаць даследчыкі старажытнай беларускай тапаніміі [119, с. 14–15], у XV – першай палове XVI ст. беларускія ўласныя геаграфічныя назвы ва ўсіх пісьмовых крыніцах афармляліся на старабеларускай мове. У гэты час вызначаюцца і замацоўваюцца асноўныя лексіка-семантычныя тыпы беларускіх тапонімаў (тапонімы адапелятыўнага паходжання: *Бор*, *Веретей*,

Высокае Ляда, Гарадзішча, Дубровка, Масты, Новина, Понізowie, Рудня, Садок і інш.; тапонімы анамастычнага паходжання: *Витовичи, Гостмирово, Янушково, Петровка*), а таксама пераважаючыя структурныя разнавіднасці (тапонімы безафікснага ўтварэння: *Остров, Рум, Став* і інш.; тапонімы суфіксальнага ўтварэння з найбольш тыповымі фармантамі *-ов, -ев, -ово, -ево, -ин/-ын, -ино/-ыно, -овка, -евка, -щина*: *Богданов, Билев, Мошково, Стукачево, Кокшин/Кокшын, Курино/Курыно, Дубровка, Якушевка, Нестеровщина* і інш.; флексійныя і суфіксальна-флексійныя тапонімы: *Барсуки, Васюты, Куты, Голубичи, Коптевичи, Микулчи* і інш.; складаныя тапонімы: *Запрудье-Погост, Межигорье, Светозеро* і інш.; састаўныя тапонімы: *Красны став, Моковоево сельцо* і інш.) [119, с. 14–15; 166, с. 62–77].

Пачынаючы ж з другой паловы XVI ст., разам з узмацненнем польскіх пазіцый на беларускіх землях, а пазней – аб’яднаннем Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у адно дзяржаўнае ўтварэнне, старабеларуская тапанімічная сістэма паступова насычаецца польскімі моўнымі рысамі. Асабліва актыўным гэты працэс становіцца ў канцы XVII ст. З XVIII ст. большасць юрыдычных дакументаў у Рэчы Паспалітай, куды ўваходзілі і беларускія тэрыторыі, вялася на польскай мове. Адпаведна беларускія тапонімы запісваліся па-польску, атрымліваючы польскую агаласоўку, напрыклад: *Ślotmianka, Dłuhi Las, Rzeki, Morze, Złota Góra, Wólka, Nowa Wieś, Zajązki, Borek, Żubry, Grygorowce, Grzybowce* і г. д.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ў XVIII ст. пачынаецца адаптацыя беларускіх тапонімаў у сістэме рускай мовы. Да канца XIX ст. беларускія онімы ў *афіцыйных* рускамоўных крыніцах перааформіліся па рускіх пісьмовых канонах. Характэрна, што, нягледзячы на змену моўнага прыярытэту, польскія рысы тым не менш не зніклі з афіцыйных запісаў беларускіх тапонімаў. Гэта было звязана з тым, што беларускія геаграфічныя назвы прыжыўляліся на рускую глебу своеасаблівым чынам – у асноўным яны механічна транслітараваліся рускай кірыліцай з польскіх карт і дакументаў, што спрыяла захаванню іх паланізаванага выгляду. У рускіх дакументальных запісах канца XIX ст.¹ рэгулярна фіксуюцца польскія непоўнагалосныя формы (*Дрогичинь, Грудекъ (Гродекъ), Влодавка, Блоты*) і формы з адностраваннем спецыфічных польскіх гукаў, гукаспалучэнняў і вымаўленчых асаблівасцей (*Хорунжишки, Свѣнскополье, Тересполье, Буйвидзы, Вильно, Минск, Жолудекъ* і пад.). Сустрэкаюцца і выпадкі адностравання польскіх лексічных (*Мѣшканцы, Старовесская волость*) і граматычных рыс (*Великая Чорна*). Нярэдка адзначаюцца і проста памылковыя напісанні беларускіх тапонімаў, што былі вынікам няправільнай

¹ Гл. спіс дакументальных крыніц.

транслітарачыі, якая ажыццяўлялася часцей за ўсё без уліку спецыфікі польскага вымаўлення і арфаграфіі, а таксама асаблівасцей польскай лацінкі: *Ліозно* (пол. *Liozno*, бел. *Лёзна*), *Кржэвіно* (пол. *Krzewino*, бел. *Крэвіна*), аналагічна *Плюсы*, *Проваліоны*, *Піомонт-Озерцы*, *Піоромонт*, *Мядзіол*, *Івіе*, *Добржсіневь*, *Пржэломь*, *Быстржыца*, *Сестжанка*.

Цікава, што ў некаторых выпадках сэнс назвы быў відавочна зразумелым для рускіх дакументалістаў, тым не менш яна ўсё роўна палітарна перапісвалася з польскага ўзору. Напрыклад, у «*Матэрыялах для географіі і статыстыкі Расіі*» па Віленскай губерні пры тапонімах, аформленых у выразнай польскай агаласоўцы, падаюцца такія тлумачэнні іх этымалогіі: *Ржечки (при двухъ небольшихъ ручьяхъ)*; *Кржівичи (напоминаетъ названіе одного славянскаго поколѣнія)*.

Польскія рысы ў беларускім афіцыйным тапаніміконе канца XIX ст. назіраюцца і на структурным узроўні, напрыклад, у назвах тыпу *Попорыцѣ*, *Ньмонайцѣ*, *Рукойне*, *Геранойне*. У тагачасных рускіх дакументальных запісах па Віленскай і Гродзенскай губернях рэгулярную фіксацыю атрымалі тапанімічныя варыянты з характэрным польскім тапафармантам *-шчызна* замест беларускага *-шчына*: *Марковицизна*, *Нарбутовицизна*, *Фальковцизна*, *Наборовицизна*, *Еголовицизна*, *Яковицизна*, *Анчеровицизна*, *Рачковцизна*, *Залецизна*, *Шарковцизна* і г. д. Характэрна, што ў запісах населеных пунктаў па Магілёўскай губерні, наадварот, паслядоўна ўжываецца фармант *-шчына*: *Рудковицина*, *Кулаковицина*, *Проваленицина*, *Волковицина*, *Будловицина*. Відаць, на блізкіх да Расіі бедных па ўрадлівасці землях гэтага рэгіёна польскія ўладанні засноўваліся рэдка, і, адпаведна, польскі ўплыў на тапанімію быў не такім выразным, як на заходніх беларускіх тэрыторыях.

Такім чынам, да пачатку XX ст. афіцыйная форма беларускіх тапонімаў заставалася ў значнай ступені паланізаванай, нягледзячы на тое, што тагачасны расійскі ўрад праводзіў жорсткую палітыку, накіраваную на пазбаўленне ад «пальшчызны» ва ўсіх сферах грамадска-культурнага жыцця на Беларусі. Дадатковыя рускамоўныя трансфармацыі, праведзеныя ў выніку ненавуковага асваення беларускай тапаніміі, увогуле істотна аддалілі беларускія ўласныя назвы ад зыходнага нацыянальнага ўзору.

Многія з утвораных у той час паланізаваных варыянтаў дайшлі да сённяшніх дзён і прызнаюцца ў сучаснай беларускай тапаніміі за афіцыйныя: *Міоры*, *Азярыска*, *Ацячызна*, *Бжэгі*, *Вулька*, *Гурка*, *Дамброва*, *Забрэззе*, *Калядзізна*, *Туржэц*, *Хойна*, *Хойнікі*. У гэты ж спіс трэба ўключыць і назвы беларускіх вялікіх гарадоў: *Брэст*, *Гродна*, *Навагрудак*, *Драгічын*, якія «ў старажытнапісьмовых дакументах і ранніх летапісах згадваюцца яшчэ ў сваім усходнеславянскім абліччы: *Бересть*, *Бересте*, *Городня*, *Новогородок*, *Новгородок*, *Дорогичин*» [210, с. 8–9].

У прааналізаваных беларускамоўных выданнях XIX – пачатку XX ст., у якіх адлюстраваліся *неафіцыйны* беларускі анамастыкон, склад тапонімаў не вельмі прадстаўнічы. Але матэрыял усё ж дазваляе зрабіць пэўныя назіранні і вывады. Так, відавочна, што геаграфічныя назвы ў беларускамоўных тэкстах аформлены не ў афіцыйнай, а ў нерэгламентаванай вуснамоўнай форме з больш ці менш поўным адлюстраваннем беларускай фанетыка-граматычнай спецыфікі, прычым не толькі агульнамоўнай, але і дыялектнай: *тырыдъ Музулевамъ, у Музулѣви, подъ Галовчынымъ* (Бястѣда); *и Łahojsku, Krasnapoja* (Дунін-Марцінкевіч, Wieczernice), *и Smurgoni, и Wilniu, na Waiŭkiety, z Biaraziny* (Багушэвіч, Dudka). Гэтая асаблівасць прасочваецца нават пры слоўнікавай фіксацыі тапонімаў у «Слоўніку» І. Насовіча: *Амциславъ, Анциславъ*. Характэрна, што ў народным неафіцыйным афармленні фіксуецца і небеларускія тапанімічныя найменні: *Ердань* (Ирдань), *Нѣметчина* (Нѣмеччина), *Руцизна, Гдань* (Насовіч), *s Arszawy, Krakai, Piciarburch, Maskwa* (Pan Tadeusz), *toj и Meryku padaisia, s Patarburku* (Багушэвіч, Dudka).

Польскі ўплыў на структуру беларускіх тапонімаў пры іх неафіцыйных запісах у XIX ст. можна прасачыць хіба што ў афармленні назвы *Mińsk, kala Mińska* (Дунін-Марцінкевіч, Wieczernice).

Асаблівасці беларускай неафіцыйнай тапаніміі пачатку XX ст. выразна выяўляюцца па матэрыялах аўтарытэтнага беларускамоўнага выдання – газеты «Наша Ніва» (1906–1915), якая была своеасаблівым летапісам тагачаснага беларускага адраджэння.

Беларускія геаграфічныя назвы на старонках гэтага выдання дэманструюць элементы польскага ўплыву на фанетычным узроўні. Напрыклад, адзначаюцца такія рысы польскага паходжання:

- наяўнасць няпоўнагалосных спалучэнняў: *Градочна, Блонь, Крулеў-иччызна*;
- наяўнасць пачатковага *e* замест усходнеславянскага і беларускага *o*: *Езерніца* (хаця *Озершчына, Озерце, Озёркі, Оленіно, Ясёнка*);
- адсутнасць фанетычнага падаўжэння: *Забожэ, Закаложэ*;
- перадача польскіх акцэнталагічных асаблівасцей: *Борэк*;
- адлюстраванне асобных спецыфічных польскіх гукаў, а таксама вакальных і кансанатных гукаспалучэнняў: *Штшэмешыцы, Вержбалова; Свенцяны* (Свеньян), *Хорунжыныцы* (але часцей *Хоружыныцы*), *Вулька, Michalkowo-Niezbutka, Мінськ* (Мінсьяк);
- адлюстраванне (хаця і не да канца паслядоўнае) з дапамогай непамякчальных галосных цвёрдага вымаўлення зычных перад галосным прэдняга рада [e]: *Гэрманавічы, Дэрэчын, Каранзушчына, Берэзвэча, Вала-сэвічы, Рапэйкі, Рамэйкі, Смэрэдово, Трусэвічы, Маладэчно, Остромячево, Пузэвічы, Вітэбск*.

Некаторыя назвы (у першую чаргу буйных гарадоў) у «Нашай Ніве» стабільна ўжываліся ў паланізаванай няпоўнагалоснай форме, як і ў афіцыйным тапаніміконе: *Навагрудак, Брэст, Гродно*.

Польскі ўплыў прасочваецца ў афармленні назвы *Вільно (Wilno)*. Праўда, трэба зазначыць, што такая форма не была дамінуючай: у картатэцы «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» зафіксавана 8 такіх ужыванняў, 5 ужыванняў прыпадае на форму *Вільна*, а ў абсалютнай большасці выпадкаў назва горада пісалася па-беларуску: *Вільня*.

У польскай агаласоўцы рэгулярна сустракаецца на старонках «Нашай Нівы» назва *Мінск*: у картатэцы адзначана некалькі дзясяткаў такіх ужыванняў супраць 6 ужыванняў формы *Менск* (разам з адтапанімічнымі прыметнікамі ў складзе спалучэнняў *Менскі* (павет) ці *Менская* (губерня) і назвай *Менічына*). Праўда, трэба адзначыць, што не ўсе даследчыкі прызнаюць форму *Мінск* за польскую. Так, беларускі мовазнавец А. Рогалеў лічыць, што хаця «форма *Менск* больш адпавядае ўласна беларускай рэалізацыі гука **Ѣ**», тым не менш і форма *Мінск* «зусім не ўспрымалася носьбітамі беларускіх гаворак як чужародны факт» [239, с. 90]. Гук [i] ў назве *Мінск* мог, на яго думку, праявіцца натуральным чынам, як адна з магчымых на беларускім дыялектным абсягу рэалізацый націскага закрытага гука [ê] (або дыфтонга [ie]). Падобнай думкі прытрымліваецца і А. І. Жураўскі [105, с. 53–57]. Іншыя польскія і беларускія даследчыкі [350, с. 264–265; 164, с. 60–62] на падставе аналізу ўжывання тапоніма *Мінск* у беларускіх пісьмовых помніках XI–XVIII стст. упэўнена звязваюць з’яўленне такой формы з польскім уплывам. Такі пункт погляду выглядае дастаткова пераканаўчым, калі ўлічыць, што яшчэ ў канцы XV ст., згодна з «Прывілеем месту Менскому на право Майдеборское» (1499 г.), назва адзначаецца выключна ў форме *Меньск, Менск* [164, с. 62]. Дублетнае ж напісанне *Мінск* з’яўляецца толькі ў XVI ст., а нават падчас узмацнення польскага ўплыву на беларускую мову.

Асаблівасцю «Нашай Нівы» на працягу пэўнага перыяду (1906–1912) было яе выданне ў двух графічных варыянтах: кірылічным і лацінскім шрыфтом. Характэрна, што ў адрозненне ад афіцыйных рускіх запісаў пры паралельным запісе геаграфічных назваў лацінкай і кірыліцай на старонках газеты не назіраецца транслітарацыйных скажэнняў, паколькі выдаўцы «Нашай Нівы» відавочна ведалі асаблівасці польскай мовы і практычна валодалі прыёмамі афармлення беларускай мовы лацінкай: *Мёры* – на лацінцы *Miory, Лёзна – Liozno, Мядзёла – Miadziola*.

Польскі ўплыў на структуру беларускіх тапонімаў пры іх неафіцыйных газетных запісах менш заўважалны, чым у рускамоўных афіцыйных крыніцах. Так, толькі некалькі разоў у рэстры картатэкі сустраліся паланізаваныя формы *Грабенцэ, Дземіеуцэ*. Рэгулярны ў афіцыйных запісах тапафармант *-ичызна* зафіксаваны ў «Анамастыконе» «Нашай Нівы» пры афармленні

літаральна лічаных тапонімаў: *Подворшчызна, Кобыльшчызна, Крулеўшчызна, Баяршчызна*. Абсалютная колькасная перавага на баку форм тыпу *Будзькоўшчына, Озершчына, Русечкоўшчына, Сакалоўшчына, Шаркоўшчына, Угоршчына, Хмелеўшчына, Мікалаеўшчына, Мілкойшчына, Мілеўшчына, Прудзянішчына, Петроўшчына, Халяўшчына, Холмшчына, Кузельшчына, Куцоўшчына, Куцэўшчына, Кисайшчына, Мазалеўшчына, Мазуркойшчына, Маркоўшчына, Каранэўшчына*. Да таго ж назіраецца цікавая з’ява размежавання паланізаваных і беларускіх форм тапонімаў у залежнасці ад таго, населены пункт якога тыпу імі называецца: «*Маліноўшчызна*» (маёнтак) і *Маліноўшчына* (вёска), *Кржываносы* (маёнтак) і *Крываносы* (вёска). Заўважаецца і рэгіянальная дыферэнцыяцыя: назвы на *-шчызна* пераважна фіксуецца ў заходніх беларускіх паветах, напрыклад, *Грушэвішчызна, Волковішчызна* (Ашмянскі павет).

Такім чынам, неафіцыйны беларускі тапанімікон XIX – пачатку XX ст. фактычна не ўтрымліваў чужамоўных рыс. Ён складаўся з вусна-моўных форм, якія не падлягалі абавязковай рэгламентацыі падчас польскага, а пазней рускага асваення беларускай тапаніміі, а таму ў вялікай ступені здолелі захаваць нацыянальна-спецыфічны выгляд. Менавіта на старонках беларускамоўнага друку адбывалася адраджэнне беларускай тапаніміі на нацыянальнай аснове. У сувязі з гэтым тапанімічны матэрыял разглядаемага перыяду, адлюстраваны ў тагачасных неафіцыйных крыніцах, уяўляе вялікую каштоўнасць у ходзе сучаснай работы па рэканструкцыі і стандартызацыі беларускага нацыянальнага тапанімікона.

7.4.2. Антрапонімы¹

Вядома, што ў працэсе фарміравання беларускага іменніка гістарычна адыгралі ролю дзве іменаслоўныя традыцыі – праваслаўная і каталіцкая. Гэтаму ў значнай ступені спрыяла знаходжанне Беларусі на руска-польскім этна-культурным і рэлігійным сумежжы. Аснову беларускага іменаслову, таксама як рускага і польскага, складалі імёны, што прынята называць хрысціянскімі, кананічнымі або каляндарнымі. Аднак, калі ў польскім іменаслове паслядоўна рэалізавалася каталіцкая іменаслоўная сістэма, а ў рускім – праваслаўная, то спецыфіка беларускага іменаслова заключалася ў тым, што ён уяўляў сабой спалучэнне элементаў абедзвюх сістэм. З даследаванняў па старажытнай антрапаніміі вынікае, што беларусы ў сваёй іменалагічнай практыцы здаўна выкарыстоўвалі імёны і каталіцкага, і

¹ Разглядаецца такі іменалагічны кампанент, як асабовыя імёны, якія лягчэй паддаюцца разнастайным трансфармацыям, а таму даюць найбольш паказальны матэрыял. Важным пры выбары прадмета аналізу падаецца і аргумент, што «этнас часцей вызначаецца праз імя, а не праз прозвішча» [338, с. 70].

праваслаўнага календара: *Исидор, Феодосий, Феодор, Парфений, Лаврентий, Иаков, Ермолай і Кароль, Каспер, Теодор, Якуб, Зыгмунт, Юстина, Ядвига*¹. Факт паралельнага ўжывання каталіцкіх і праваслаўных імён фіксуюць многія даследчыкі: М. В. Бірыла (у гісторыка-юрыдычных дакументах XV–XVIII стст.) [45, с. 324], Г. К. Усціновіч (у антрапаніміконе Гродзеншчыны і Брэстчыны XIV–XVIII стст.) [297, с. 6], Г. М. Мезенка (у інвентарных запісах па г. Віцебску XVII ст.) [199, с. 206], Л. Цітко (у дакументах з тэрыторыі Беласточчыны XVI ст.) [308, с. 103]. Паказальныя ў гэтым сэнсе прыклады з радаслоўных князёў Вялікага Княства Літоўскага. Так, сыны князя Альгерда (нар. у пачатку XIV ст.) ад першай жонкі Марыі Віцебскай мелі імёны *Андрэй, Дзмітрый, Канстанцін, Уладзімер, Фёдар*, а ад другой жонкі Ульяны Цвярской – *Ягайла Уладзіслаў, Скіргайла Іван, Карыбут Дзмітрый, Лінгвен Сямён, Карыгайла Казімер, Вігунт Аляксандр, Свідрыгайла Баляслаў* [329, с. 19–20].

Акрамя адзначанай асаблівасці, у беларускім нацыянальным антрапаніміконе ўжо з XIV ст. назіраецца функцыянаванне побач з поўнымі імёнамі імён у выглядзе гіпакарыстык і эмацыянальна-ацэначных варыянтаў (*Міхал, Міхалка, Янук, Вінуцк, Ігнась*), а таксама іменалагічных форм, апрацаваных на беларускай глебе ў фанетычных і марфалагічных адносінах (*Хрол, Апанас, Аўсей, Хведар, Якім*). Вялікі працэнт трансфармаваных у народна-размоўным духу форм у помніках XIV–XVIII стст. адзначае М. В. Бірыла [45, с. 324], Г. К. Усціновіч [297, с. 6–12], Л. Цітко [308, с. 103–104], В. П. Лемцюгова [165, с. 339–345].

У XIX – на пачатку XX ст. названыя асаблівасці, уласцівыя старабеларускаму іменніку, знайшлі неаднолькавае адлюстраванне ў розных групах пісьмовых тэкстаў.

Паводле *афіцыйных* рускіх матэрыялаў па статыстыцы і этнаграфіі беларускіх губерняў канца XIX ст. змешаны склад беларускага іменніка захаваўся і ў перыяд Расійскай імперыі. У разгледжаных дакументальных тагачасных крыніцах побач з праваслаўнымі імёнамі *Діомідъ, Ермилій, Феофіль, Прокофій, Евфимія, Фекла* рэгулярна фіксуюцца імёны з каталіцкага календара *Эдмундъ, Людвигъ, Каетанъ, Витольдъ, Владиславъ, Ядвига, Януш, Карль, Казимиръ*. Прычым можна меркаваць, што наданне ўласнага імя ў даследуемы перыяд не было адвольным. Вядучым фактарам пры гэтым была прыналежнасць асобы да пэўнай рэлігійнай канфесіі. Напрыклад, у 3-й кнізе серыі «Опыт описания Могилевской губернии» пададзены алфавітны спіс землеўласнікаў па ўездах, у якім спецыфічныя каталіцкія і праваслаўныя імёны дакладна размежаваныя паводле веравызнання сваіх носьбітаў. Праўда, нязменнымі ў гэтых спісах, як правіла, заставалі-

¹ Аднысенне імён да каталіцкага або праваслаўнага іменніка тут і далей праводзілася згодна з данымі наступных прац: [45; 46; 337].

ся толькі тыпова каталіцкія імёны, якія не мелі праваслаўных адпаведнікаў (*Габрыель, Казімер, Франц, Дамінік, Ромуальд*). Калі ж для каталіцкага імя можна было знайсці аналаг у праваслаўным календары, то яно запісвалася па-руску. Так, паводле выдання «Опытъ описанія Могилевской губерні» (гл. спіс. дакументальных крыніц), з’явіліся ў запісах каталікі *Василій* (ад каталіцкага *Базыль*), *Николай* (ад *Міколай*), *Иосифъ* (ад *Юзэф*), *Елисавета* (ад *Эльжбэта*) і інш.

А вось своеасаблівыя фанетычныя і структурныя рысы ў рускіх афіцыйных запісах XIX ст. цалкам зніклі з беларускага іменніка. Ва ўсіх прааналізаваных матэрыялах імёны жыхароў Беларусі зафіксаваны ў поўнай кананічнай форме і аформлены па правілах тагачаснай рускай арфаграфіі: *Феодоръ, Прокофій, Феофилъ, Димитрій, Филиппъ, Екатерина, Ефимія, Фекла, Софія*.

У мастацкіх, публіцыстычных і лексікаграфічных беларускамоўных тэкстах XIX ст., якія прэзентуюць *неафіцыйны* антрапанімікон, фіксуюцца як праваслаўныя, так і каталіцкія імёны (пры безумоўным прыярытэце праваслаўных). Напрыклад, у «Слоўніку» І. Насовіча знаходзім: *Авгиння, Авдакимъ, Авласть, Авхимъ, Васюта, Гардзѣй, Илля, Никпоръ, Панцѣлей, Сапронъ, Селивонъ, Хадора, Пѣкла, Прузына* і *Агата, Базыль, Мацей, Юстына, Якубъ* і г. д. Цікава, што ў апавяданнях сялянскай тэматыкі В. Дуніна-Марцінкевіча адзначаецца абсалютная перавага праваслаўных імён (*Naum, Cit, Chalimon, Sauka, Siamion, Kuźma, Hryhor, Chwiador, Danila, Zmicier*), нават ксёндз у «Вечарніцах» завецца *Апанасам* (*ksiądz starszy Apanas*). Каталіцкія ж імёны сустракаюцца толькі ў польскамоўнай частцы «Сялянкi» (*Filon, Karol*) і ў спісе *prenumeratorów* (падпісчыкаў), які прыкладаецца да «Пана Тадэвуша» (*Franciszek, Józef, Jakub, Bonawentura, Stanislaw, Wojcech*).

Фактычна 100 % антрапанімічных ужыванняў у беларускамоўных выданнях XIX ст. – гэта ўсечаныя і азначныя формы, у афармленні якіх адлюстроўваюцца асаблівасці жывой беларускай мовы: *Sauka, Johasia, Urszula, Anania, Prachor, Kulina, Piatrok, Domka, Marchwa, Apanas, Jouha* і інш. Нярэдка адно імя падаецца ў некалькіх фанетыка-структурных варыянтах, напрыклад, у І. Насовіча: *Ганночка, Ганнулька, Ганнуля, Ганнуся, Ганнэчка* (ад *Ганна*); *Габрусь, Гаврыкъ, Гаврюкъ* (ад *Гаврыло*), у «Вечарніцах»: *Zmicier (Zmicior), Zmitrok*. Кананічных форм у неафіцыйным іменніку не адзначана ўвогуле, поўныя іменалагічныя формы таксама сустракаюцца выключна рэдка. Апрацоўцы ў беларускамоўным кантэксце падлягалі і характэрныя польскія імёны, напрыклад *Pan Jerry* ў «Вечарніцах».

На пачатку XX ст., згодна з данымі газеты «Наша Ніва», каталіцкія і праваслаўныя імёны таксама ўжываліся паралельна: *Іоанн, Іларыён, Евфимій, Парфён, Юрый, Герасим, Семён, Нікалай* і *Францішек, Тодар, Тадеуш, Зыгмунт, Ежы, Тэофіль, Винцэнты, Ромуальд*.

Матэрыял «Нашай Нівы» паказвае, што на пачатку ХХ ст. некалькі большую папулярнасць набылі імёны праваслаўнага календара. Паводле падлікаў, праведзеных па нумарах газеты за 1906–1909 гг., на 70 праваслаўных імёнаў прыпадае 55 каталіцкіх¹, што зусім натуральна ва ўмовах дамінуючага становішча праваслаўнай рэлігіі на тэрыторыі тагачаснай Беларусі. Аднак, нягледзячы на перавагу імён праваслаўных, працэнт каталіцкіх імён у беларускім іменаслове пачатку ХХ ст. таксама даволі высокі. Гэта было абумоўлена жывымі актыўнымі стасункамі беларускага і польскага народаў ва ўсіх сферах жыцця, у тым ліку і на рэлігійнай глебе. Пазіцыі каталіцызму на Беларусі ўсё яшчэ заставаліся моцнымі. Таму наўрад ці можна было чакаць хуткай пераарыентацыі іменалагічнай сістэмы сінхронна са зменай рэлігійнай дамінанты, бо рэлігія, адыходзячы, як права, пакідае пасля сябе пэўную іменалагічную традыцыю.

У неафіцыйным антрапаніміконе прасачыць размежаванне каталіцкіх і праваслаўных імён паводле веравызнання іх носьбітаў на практыцы даволі цяжка, паколькі нават якія-небудзь ускосныя ўказанні на веравызнанне сустракаюцца выключна рэдка. У прааналізаваных нумарах «Нашай Нівы» зафіксаваны толькі адзін выпадак непасрэднага абзначэння канфесійнай прыналежнасці. Ён выступае ў наступным кантэксце: «*Ў лютым месяцы гэтаго року да каталіцкага пробаішча ў мястэчку Лужках прышлі Віктор Каснікоўскі, православный, з дзеўкаю Стэфкай Палынскаю, просячы, каб ім даць у касцели шлюб...*» (Н. Н., 1906, № 4). На жаль, імя праваслаўнага – *Віктар* – канфесійна нейтральнае і таму непаказальнае. А вось дзяўчына-каталічка (што непасрэдна вынікае з апісанай сітуацыі) мае імя з каталіцкага іменаслова: *Стэфка* < каталіцк. *Stefania*. Часам падказкай таго, што імя нададзена ў адпаведнасці з рэлігіяй, якую вызнае чалавек, можа служыць указанне на яго нацыянальнасць: «*Аустрыя, Львов, нашаму прыяцелю, украінцу Іларіону Св-кому: рэдакцыя, песняры і супрацоўнікі дзякуюць за павіншаваньне...*» (Н. Н., 1909, № 5). *Іларыён* – кананічнае праваслаўнае імя і носьбітам яго з’яўляецца ўкраінец, што дадае верагоднасці накіонт таго, што ён праваслаўны. Паказальная ў гэтых адносінах таксама прыналежнасць да саслоўя праваслаўных святароў. Пры іх найменні выкарыстоўваліся толькі імёны з праваслаўнага іменаслова: *ацец Іоанн Кронштадскі, архірэй Митрофан, бацюшка Ілья Фролов, архірэй Евлогий, архірэй Платон*.

Для Беларусі пры вызначэнні іменалагічнай матывацыі асабліва істотным з’яўляецца тэрытарыяльны фактар, паколькі тут дзве асноўныя хрыс-

¹ Пры падліках дзеля чысціні вывадаў не браліся пад увагу імёны, якія цалкам ідэнтычныя па фармальным паказчыках у каталіцкім і праваслаўным іменніку (*Адам, Анна, Пётр* і пад.).

цяньскія рэлігійныя канфесіі ў пэўнай ступені рэгіянальна абазначаныя (Заходняя – Усходняя Беларусь). І гэта выразна пацвярджаюць матэрыялы «Нашай Нівы». Так, у яе пастаяннай рубрыцы «З Беларусі і Літвы» пры ўпамінанні асоб з заходніх паведаў – Віленскага, Лідскага, Гродзенскага, Ашмянскага – дамінуюць каталіцкія імёны: *Каспэр, Канстанты, Винцэнт, Людвик, Матэуш, Юстына, Францішек, Мацей, Юзэф*. А ў тэкстах паведамленняў з іншых тэрыторый – з Міншчыны, Віцебшчыны – пераважаюць імёны праваслаўныя: *Ілья, Іван, Улас, Ігнат, Терэнцій, Ізыдор, Ефім, Наум, Несцяр, Тімофей*.

Адметную рысу неафіцыйнага беларускага іменніка пачатку ХХ ст. складаюць ацэначныя і ўсечаныя формы тыпу *Алесь, Габрусь, Зыгмусь, Винцук, Анцік, Паўлюк, Вацюк, Эдзюк, Змітрок, Сымонка, Федзька, Яша, Тадэука, Владак, Янук – Янель – Януль, Михалка – Міхась – Мішута – Міхалюк, Ігнась – Ігналь, Баўтрук – Баўтручок, Пятрук – Пятрусь – Пятруська – Пятрусік – Петрык, Юзя – Юзык – Юзук – Юзюк – Юзуль, Алёнка, Наталка, Параска, Стэфка, Стаська, Марыся – Марыля*. Такія формы не замацаваныя за нейкай канкрэтнай функцыянальнай сферай. Яны, напрыклад, шырока ўжываюцца ў мастацкіх творах, прычым не толькі ў характэрнай для іх ацэначнай функцыі (*Ганулька, Адамка – Ядвігін Ш., Зарабляюць*. Н. Н., 1909, № 34; *Пятруська – Дзядзька Карусь, Кирмаш*. Н. Н., 1907, № 34), але і ў функцыі нейтральнай, для простага называння асобы. Як самастойныя нейтральныя імёны ўказаныя формы адзначаюцца і ў тэкстах афіцыйных паведамленняў, допісаў з месцаў на роўных правах з поўнымі формамі. Як сведчанне гэтага наступныя ілюстрацыі: «*Дзеля большай сваёй выгады таварыство дае право ад яго іменьня старшыне Вацюку Іваноўскаму: 1) прыймаць з банку грошы... 2) падпісываць паперы, квіты, вексэлі і др. 3) рабіць умовы...*» (Н. Н., 1909, № 43); «*Іосць, напрыклад, у нас непадалёку невялікі хлопец, сын Зыгмуса Кавалеўскага...*» (Н. Н., 1909, № 15); «*Мы, студэнты-беларусы Пецэрбурскага Унівэрсытэту і староннікі адрадзэння Беларусі, горача вिताем Рэдакцыю «Нашай Нівы» за яе працу ...Падпісаны: Михалка Навіцкі... Сергей Стрэльчэня, Александра Цвікевич, Микалай Обухоўски... Язэп Дубински, Кастусь Цекалоўски...*» (Н. Н., 1908, № 25); *Алесь Міцкевіч, Винцусь Залівака, Яхім Сенкевіч, Янка Трубач* – подпісы да ліста ў рэдакцыю (Н. Н., 1909, № 48).

Усечаныя і ацэначныя формы рэгулярна сустракаюцца таксама ў складзе паэтычных псеўданімаў: *Янук Купала, Янук Журба, Янка Лучына, Цішка Гартны*, пры афіцыйных зваротах да карэспандэнтаў: *Пану Пятруку Чорнаму* (Н. Н., 1906, № 5); *Яське Канцоваму* (Н. Н., 1907, № 8), у аўтарскіх подпісах-саманазовах: *Винцук Цітовіч, Мельнікаў Езык, Юрка Бусел с-пад Слуцка, Грышка Кажан, Пятрусь Цыбук, Юзя Шчупак, Вацюк Тройца, Михалюк Бжэски, Франусь, Марыся, Баўтручок*.

Факт свядомага ўжывання такога тыпу вуснамоўных народных форм – выразная адзнака адраджэнскіх тэндэнцый і праява нацыянальнай іменалагічнай спецыфікі. Гіпакарыстыкі, мяркуючы па іх шырокаму і дастаткова паслядоўнаму выкарыстанню ў моўнай практыцы пачатку XX ст., мелі вялікія шансы замацавацца ў мове і стаць выразнай адзнакай беларускага нацыянальнага іменаслова. Ва ўсякім разе, станаўленне беларускага іменніка відавочна развівалася менавіта ў такім накірунку. Аднак пад уплывам розных, найперш пазамоўных абставін гэтая тэндэнцыя ў далейшым не змагла рэалізавацца. Згодна з нормамі сучаснай мовы пры афіцыйным называнні асобы павінна выкарыстоўвацца поўная форма імя. Хаця трэба заўважыць, што апошнім часам традыцыя ўжывання гіпакарыстычных форм у статусе афіцыйных пачынае аднаўляцца сярод людзей, якія адносяцца да пэўных грамадскіх і навуковых колаў. Як відаць з вышэйсказанага, гэта апраўдана з гістарычнага пункту погляду.

У беларускім неафіцыйным іменніку пачатку XX ст. знаходзіць сваё адлюстраванне пры афармленні кананічных імён і іх форм арыентацыя на асаблівасці жывой мовы (хай сабе яшчэ і не зусім паслядоўная), напрыклад, у перадачы такіх фанетычных беларускіх асаблівасцей, як замена [ф] на [п], [х] або [хв]: *Астан* < *Евстафий*, *Апанас* < *Афанасий*, *Супрон* < *Софроний*, *Осип* < *Иосиф*, *Пранцішэк* < *Franciszek*, *Хлёрка* < *Florian*, *Халимон*, *Хвилимон* < *Филимон*, *Хведар* < *Феодор*; спрашчэнне груп галосных: *Хведар* < *Феодор*, *Яков* < *Иаков*, *Гаўрыла* < *Гавриил*, *Иван* < *Иоанн*, *Осип* < *Иосиф*, *Якім* < *Иоаким*; спрашчэнне груп зычных: *Кырыла* < *Кирилл*, *Пилип* < *Филипп*; аканне і яканне: *Дарафей*, *Дамінік*, *Раман*, *Сидар*, *Якаў*, *Францышак*, *Сьцяпан*, *Аляксей*, *Сямён*, *Панцялей* (хаця і *Прокоп*, *Ромуальд*, *Сидор*, *Яков*, *Пранцішэк*, *Сергей*, *Алексей*, *Александр*); дзеканне і цеканне: *Дзеніс*, *Дземян*, *Цімох*, *Цишка*, *Констанцін*, *Кацерына* (хаця *Тэрэнцій*, *Тімофей*); цвёрдасць [р]: *Грыгор*, *Гаўрыла*, *Андрэй*; прыстаўныя [в] і [г]: *Вольга*, *Ганна*; падваенне зычных у інтэрвакальным становішчы: *Іллюк*, *Амеллян*, *Аўдоўця* (хаця *Ілья*, *Гальяш*, *Амельян*); страта пачатковага ненацісканога [а] або [е]: *Настася*, *Панас*, *Гапа*, *Кацерына*; змяненне [в] на [у] ў розных пазіцыях: *Улас*, *Уладзімір*, *Яўхім*, *Саўка*, *Баўтрук*, *Якоў*.

У цэлым склад і структура беларускага неафіцыйнага іменаслова XIX – пачатку XX ст. нясе на сабе выразны адбітак іменатворчага працэсу па законах беларускай вуснай мовы, а актывізацыя народных іменных форм у пісьмовай практыцы арганічна ўпісваецца ў шырокі працэс нацыянальнага адраджэння на жывой народнай аснове. У беларускі неафіцыйны антрапанімікон на адраджэнскай хвалі пачынаюць пранікаць спецыфічныя беларускія антрапонімныя формы, якія да гэтага доўгі час бытавалі выключна ў вуснай сферы. У выніку ў XIX – на пачатку XX ст. беларускі імянік, падобна імяніку старажытнага перыяду, выглядае істотна апра-

цаваным у нацыянальных вуснамоўных традыцыях. Відавочна, што ста-наўленне нацыянальнай анамастычнай формы адбывалася менавіта на старонках тагачасных беларускамоўных друкаваных выданняў.

Увогуле, разгледжаныя асаблівасці беларускага неафіцыйнага імена-слова XIX – пачатку XX ст. дазваляюць меркаваць аб высокай ступені спецыфічнасці названага перыяду ў гісторыі фарміравання беларускага нацыянальнага антрапанімікона. Улічваючы гэта, ёсць падставы ўнесці карэктывы і дапаўненні ў традыцыйны храналагічны падзел гісторыі беларускага імянніка. Як і іменаслоў іншых усходніх славян, ён падзяляецца на тры асноўныя перыяды [281, с. 70]: *дахрысціянскі*, калі выкарыстоўваліся самабытныя старажытныя славянскія імёны апелятыўнага паходжання, створаныя на ўсходнеславянскай глебе; *хрысціянскі* (з X ст.), калі былі ўведзены ўзаконеныя царквой хрысціянскія (каляндарныя) імёны, запазычаныя з розных старажытных моў, і *савецкі*, які распачаўся пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі і характарызуецца масавым прытокам запазычанняў і наяўнасцю шматлікіх новатвораў, выкліканых актыўнай тагачаснай імёнтворчасцю. Лагічным дапаўненнем гэтай класіфікацыі будзе ўвядзенне ў яе яшчэ аднаго перыяду – *адраджэнскага* (XIX – пачатку XX ст.), калі ў працэсе фарміравання новай беларускай мовы на жывой народнай аснове беларускі імяннік узяў выразную арыентацыю на нацыянальную самабытнасць.

У цэлым у XIX – на пачатку XX ст. афіцыйны анамастыкон беларусаў, прадстаўлены ў рускіх дакументальных запісах, і неафіцыйны анамастыкон, зафіксаваны на старонках беларускамоўных выданняў, уяўлялі дзве самастойныя анамастычныя сферы. Пры неафіцыйных запісах беларускіх уласных імён (як у мастацкіх тэкстах, так і ў лексікаграфічных крыніцах) заўважаюцца прынцыповыя адрозненні ад афіцыйна-дакументальных запісаў у агульным складзе, спосабах пісьмовага афармлення і структуры онімаў.

Наяўнасць паралельных і па многіх параметрах супрацьстаўленых онімных сістэм з’яўляецца адлюстраваннем грамадскай і культурна-гістарычнай сітуацыі на тэрыторыі тагачаснай Беларусі. Так, рускамоўныя іменалагічныя формы падтрымліваліся дзяржаўнасцю рускай мовы на тэрыторыі Беларусі. Актывізацыя ж народных тапонімных і іменных форм у пісьмовай практыцы арганічна ўпісваецца ў працэс нацыянальнага адраджэння на жывой народнай аснове, які якраз і распачаўся ў разглядаемы перыяд.

Анамастычны матэрыял XIX – пачатку XX ст., адлюстраваны ў тагачасных неафіцыйных крыніцах, уяўляе вялікую каштоўнасць у ходзе сучаснай работы па рэканструкцыі і стандартызацыі беларускага нацыянальнага анамастыкона.

7.5. АСАБІТВАСЦІ СЛОВАЗМЯНЕННЯ АНТРАПОНІМАЎ

Уласныя імёны складаюць спецыфічную частку лексікі нацыянальнай мовы і падпарадкоўваюцца ўласным заканамернасцям развіцця і функцыянавання. У прыватнасці, онімы дастаткова рэгулярна не ўпісваюцца ў агульнамоўную нарматыўную канву ў адносінах скланення, уяўляючы сабой «слабое звяно» граматыкі [116, с. 10]. Прычым, на думку даследчыкаў, праблемы анамастычнага словазмянення найбольш выразна выступаюць у дачыненні да ўласных імён чалавечых індывідуумаў [116, с. 5]. Як можна меркаваць, гэта звязана з тым, што працэс унармавання антрапанімічных парадыгмаў, акрамя агульнай анамастычнай адметнасці, ускладняюць яшчэ і такія фактары, як вялікая разнастайнасць структурна-словаўтваральных прозвішчных тыпаў¹, цесная залежнасць словазменных антрапанімічных формул ад знешніх абставін функцыянавання мовы, іх адчувальнасць да розных уплываў суб'ектыўнага характару і г. д.

У выніку ў многіх мовах правілы скланення антрапонімаў уваходзяць у лік найменш распрацаваных, ці ва ўсякім разе найменш устойлівых галін практычнай марфалогіі. Сучасная беларуская літаратурная мова таксама не з'яўляецца выключэннем у гэтых адносінах.

У беларускай мове на сённяшні дзень асноўным дакументам, які рэгламентуе скланенне прозвішч, застаецца нарматыўны зборнік «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г. Змешчаны ў ім *Дадатак 1. «Заўвагі аб уласных імёнах і прозвішчах»* [231, с. 113–118] па-ранейшаму актуальны, паколькі ў новай рэдакцыі беларускага правапісу 2008 г. кваліфікацыі падлеглі нормы выключна арфаграфічнага характару, а раздзел, прысвечаны скланенню ўласных імён, адсутнічае.

Існуючыя правілы прозвішчнага скланення ўтрымліваюць шмат недагаворак, недакладнасцей і супярэчнасцей [79, с. 2006]. Недасканаласць правіл, а таксама ўплыў сістэмы рускага скланення і сістэмы скланення агульных назоўнікаў, натуральныя зрухі ў сістэме анамастычнага словазмянення, што адбыліся ў жывой мове за перыяд, які прайшоў ад часу выдання правіл, – усе гэтыя фактары паступова пачалі прыводзіць да шматлікіх парушэнняў нормы афармлення прозвішч ва ўскосных склонах. Паводле матэрыялу беларускіх газет і часопісаў, у пісьмовай практыцы апошніх гадоў, па-першае, назіраюцца выпадкі ненарматыўнага скланення: *помнік Францыску Скарыну, мемарыяльная дошка Янку Купалу, Паўлу*

¹ Так, тып беларускага прозвішча нельга абмежаваць пэўнымі акрэсленымі прыметамі ў адрозненне, напрыклад, ад армянскага (-ан, -ян, -анц, -янци), румынскага (-у), грузінскага (-швілі, -адзе) і інш. Разнастайнасць антрапанімічных лексем, якім патрабуецца словазменная атрыбуцыя, множыць нарматыўныя праблемы, бо даводзіцца мець справу з вялікай колькасцю словаўтваральных узораў [116, с. 5–6].

Шубу, аб Бацюню, пагаварыць з Юрчэнем, аб Сыракомлі, аб Мележы, аб Багушэвічы, аб Готвальду, вінішаванні Клёцке Святлане, Белатурке Вользе і пад. Па-другое, парушаюцца ўзаконеныя прынцыпы скланяльнасці-нескланяльнасці прозвішч. Мужчынскія прозвішчы, якія па правілах маюць парадыгму, ужываюцца як нескланяльныя: кніга Пімена Панчанка, вуліца Тараса Шаўчэнка, са слоў Віктара Юшчанка, пытанне настаўлена журналістам У. Нікіценка, Іллі Мажара, Вадзіму Жывулька, на уроках Віталія Дудка. А нескланяльныя жаночыя прозвішчы, наадварот, усё часцей падлягаюць словазмяненню: дыплом Машары Ганны, аб Клепчы Яніне, затрымалі Яўгенію Ёкшу, Валянціны Вялюгі, калекцыя Настассі Броўкі, ля палотнаў Наталлі Макаранкі, скульптуры Ганны Балухі, перадаць Навуменцы Алене, Алены Пісарэнкі, навінішаваў Наталлю Касцючанку, з Тамарай Гусачэнкай і пад.

Варыянтныя напісанні прозвішч ва ўскосных склонах нярэдка выяўляюцца ў адным і тым жа выданні, а часам нават у межах адной публікацыі. Яшчэ горш, што навуковыя і вучэбныя выданні таксама, на вялікі жаль, не даюць адназначных арыенціраў у сферы скланення прозвішч. У граматыках і падручніках, асабліва ў тых, што выдаваліся з канца 90-х гг. да сённяшніх дзён, фіксуецца цэлы шэраг разнастайных варыянтаў прозвішчнага скланення, больш ці менш далёкіх ад нарматыўнага [80]. У выніку атрымліваецца, што словазмяненне антрапаніміі для носьбітаў мовы з'яўляецца фактычна невядомай велічынёй.

Відавочна, што патрэбы пісьмовай практыкі і неабходнасць падтрымання моўнага прэстыжу вымагаюць, каб расхістанасць сістэмы скланення прозвішч была абавязкова і неадкладна ліквідавана. Нармалізацыя гэтага праблемнага раздзела граматыкі з'яўляецца выключна важнай задачай не толькі з пункту погляду лінгвістыкі, бо асабовыя імёны людзей, і ў першую чаргу прозвішчы, акрамя чыста моўных, валодаюць яшчэ і важнымі грамадска-прававымі функцыямі.

Для аптымальнага вырашэння названай нарматыўнай задачы бачыцца важным паралельна з апісаннем сучаснага стану скланення прозвішч правесці параўнанне са зменамі антрапаніміі іншага часовага зрэзу, у прыватнасці выявіць вядучыя тэндэнцыі ў працэсе станаўлення антрапанімічнай словазменнай нормы¹, якія пачалі закладвацца на зыходным этапе фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы на пачатку XX ст. У гэты перыяд сапраўдная моўна-нацыянальная спецыфіка атрымала магчымасць

¹ У дачыненні да перыяду пачатку XX ст. змест паняцця *норма* вызначаецца пэўнай спецыфікай. Дастасоўна да гэтага часу можна весці гаворку толькі пра ўзуальную норму. Гэтая норма фактычна адлюстроўвае стан антрапанімічнай граматычнай сістэмы, прычым сістэмы не стабільнай, а такой, якая знаходзіцца ў стане фарміравання.

рэальнага праяўлення на старонках беларускамоўных выданняў, таму тагачасны матэрыял вельмі паказальны і ў пэўным сэнсе нават ўзорны. Вывучэнне моўнай рэтраспектывы такога роду дазволіла б пры сучасных зменах застацца ў рамках традыцыі, што ў сваю чаргу магло б забяспечыць жыццяздольнасць абноўленых правіл.

На думку многіх даследчыкаў найбольш аб'ектыўна вычленіць антрапанімічную норму можна з газетнай пісьмовай практыкі, паколькі мова перыядычнай прэсы вельмі пранікальная, найменш кансерватыўная, жывыя тэндэнцыі ў ёй выступаюць найбольш непасрэдна і выразна [116, с. 14; 101, с. 3]. У нашым даследаванні матэрыял адбіраўся з арыгінальных тэкстаў вядучага беларускамоўнага перыядычнага выдання пачатку XX ст. – газеты «Наша Ніва» (1906–1915). На яе старонках выразна адлюстраваліся спецыфічныя беларускія антрапонімныя формы, якія да гэтага бытавалі выключна ў вуснай сферы.

Разгледзім, якія тэндэнцыі абзначыліся на пачатку XX ст. у словазмяненні прозвішчных тыпаў, найбольш праблемных на сённяшні дзень у плане скланення. Да іх ліку адносіцца скланенне прозвішч з фармантамі *-эня, -еня, -уня, -юня* тыпу *Сушчэня, Абраменя, Даўгуня, Бацюня*, на *-енка, -энка, -анка* тыпу *Піліпенка, Кухарэнка, Захарчанка*, на *-а, -я* (без спецыяльных антрапанімічных фармантаў) з націскным і ненаціскным канчаткам тыпу *Крапіва, Галаўня, Машара, Зязюля*. У мове пачатку XX ст. па прычыне вельмі слабай прадстаўленасці некаторых прозвішчных разнавіднасцей удалося прасачыць толькі заканамернасці скланення мужчынскіх і жаночых прозвішч на *-енка, -энка, -анка* і першасных мужчынскіх прозвішч *-а, -я*.

7.5.1. Прозвішчы з антрапанімічнымі фармантамі *-ка, -енка, -энка, -анка*

У мужчынскім варыянце яны ў разглядаемы перыяд найчасцей былі скланяльнымі: *напісаў на Ігналя Сямітку, пасадзіў Язэпа Цытку, сямья Цыткі, справу стражніка Косьцюшкі, пану Налівайку, пратакол пра Налівайку, с Сялятыркай; рэгенту Левчэнку, ня выбралі Скрынчэнку, 50-ую гадаўшчыну сьмерці Тараса Шэвчэнкі, талент у Шэвчэнкі, родны горад Шэвчэнкі, кніжка украінца Дорошэнкі, Золотарэнку забілі, прадаў жонку Бандарэнку, клопатамі Язэпа Семашкі, на магілу Грынчэнкі, сэнат разбіраў справу стражніка Косьцюшкі, прысудзіла Касьцюшку, мова каштэляна Мелешкі, для Міколы Аношкі, апроч Монюшкі, рукапісы Монюшкі, знаў Монюшку, біограф Монюшкі, Канопку апраўдалі, выбралі Міхалюка Шыльку, выбралі Родзянку і пад. Прычым нярэдка яны змяняліся па жаночай парадыгме: *прышлося Налівайцы, п. Нелэціэ, аб Шэвчэнцы, дзесяць цяжкіх**

гадоў прыйшлося правясці Шэвчэнцы у ссыльцы, з Міцкевічам і з Шэвчэнкай. Некаторыя выпадкі скланення нельга кваліфікаваць адназначна: з *Т. Г. Шэвчэнка, перэклады з Шэвчэнка, пан браў з сабой Шэвчэнка, Шэвчэнка здалі ў салдаты, з рук Скрынченка, выбралі прадседацелем Самойленка, павітаў Лысенка*. Гэта або прыклады змянення па спецыфічнай парадыгме, сфарміраванай, хутчэй за ўсё, на ўкраінскамоўны ўзор, або нескланяльныя формы з адлюстраваннем аканья ў канцавым адкрытым складзе. Адназначна нескланяльныя формы ўскосных склонаў, якія, верагодна, склаліся пад уплывам рускай мовы, адзначаюцца дастаткова рэдка: *арэштавалі нейкаго Прыходзько, выйшла замуж за Пётры Ожэшко, не дапусьцілі Добровольскаго і Дзевако, стацьця Г. Божелко; «Кацярына» Т. Г. Шэвчэнка, выбралі Васіля Клемяценко, Грыгора Саучэнка, выбралі Гаўрэя Дашко, паставіць камедыю Карпенко-Караго, памятник Квітка-Основяненко, под рэд. Д. Скрынченко, доктару Панчэнка, дзядзька Антоля Локотко пачаў будаваць школу*. Характэрна, што прозвішчная нескланяльнасць назіраецца найчасцей у кантэкстах афіцыйна-інфармацыйнага зместу і паслядоўна не вытрымліваецца нават у межах аднаго артыкула: *арэштавала нейкаго Прыходзько і апрача Прыходзькі*.

У жаночым варыянце прозвішч на *-ка, -енка, -энка, -анка* нескланяльныя формы адносна рэдка: *песьні беларускіе Зінайды Радченко, пісьменніцы Элізы Ожэшко, апаведаньне Элізы Ожэшко, п'есы Э. Ожэшко, с повесці Е. Ожэшко*. А скланенне стабільна ажыццяўлялася па так званай рознаскланяльнай парадыгме, у якой формы ўскосных склонаў не суадносяцца з формай назоўнага склону *Ожэшко*: *на імішу па Ожэшковай, думкі Ожэшковай, на памятник Ожэшковай, драма «Хам» Е. Ожэшковай, часць твораў Элізы Ожэшковай, тэстамент Элізы Ожэшковай, паатпісывала Ожэшкова, бацькоўшчынай Ожэшковай была Беларуская земля, у мужыку беларусе бачыла Ожэшкова члавека*¹. Такая парадыгма, хутчэй за ўсё, склалася на базе народна-дыялектнага скланення жаночых асабовых імён, хоць яна і суадносіцца са словазменнымі нормама некаторых заходне-славянскіх моў, у прыватнасці чэшскай.

У цэлым, як можна меркаваць, на пачатку ХХ ст. характар скланення прозвішч на *-ка, -енка, -энка, -анка* ў пэўнай ступені залежаў ад арфаграфічнага афармлення прозвішчнай флексіі і адпаведна ад марфалагічнага роду, выражанага канчаткам формы назоўнага склону. Напісанне прозвішча ў назоўным склоне паводле вымаўлення з канцавым *-а* (тыпу *Ожэшка, Шэвчэнка*) абумоўлівала скланяльнасць жаночых прозвішч, а таксама словазмяненне мужчынскіх прозвішч па парадыгме рознаскланяльных

¹ Граматычна апраўданым было б утварэнне такіх ускосных форм ад зыходнай формы *Ожэшкова*.

назоўнікаў мужчынскага роду на *-а* або па парадыгме слоў жаночага роду на *-а*. Ужыванне на канцы прозвішч *-о* (тыпу *Ожэшко, Шэвчэнко*), нярэдкае пры тагачаснай нераспрацаванасці правіл арфаграфіі онімаў, пераводзіла прозвішчы ў разрад слоў ніякага роду і правакала іх нескланяльнасць. Рэальны пол носьбіта прозвішча таксама ўплываў на характар прозвішчнага словазмянення, што праяўлялася ў існаванні адрозных мужчынскіх і жаночых парадыгм. Пры гэтым наяўнасць спецыфічнай парадыгмы ў жаночых прозвішчах магла выклікацца імкненнем адрозніць іх ад мужчынскіх прозвішч, якія скланяліся па жаночаму тыпу.

Згодна з тымі правіламі, якія былі сфармуляваны ў сярэдзіне XX ст. (1959 г.) [231, с. 114–115], і з’яўляюцца, як указвалася вышэй, нарматыўнымі да сённяшняга дня, прозвішчы на *-ка, -енка, -энка, -анка* павінны скланяцца толькі тады, калі іх носьбітамі з’яўляюцца асобы мужчынскага полу (прычым па спецыфічнай мужчынскай парадыгме), напрыклад: *Броўка Віктар, Броўкі Віктара, Броўку Віктару, Броўку Віктара, Броўкам Віктарам, аб Броўку Віктары*. Жаночыя ж прозвішчы сталі адносіцца да нескланяльных: *Броўка Наталля* (у назоўным склоне), *Броўка Наталлі* (у родным, давальным, вінавальным, месным склонах), *Броўка Наталляй* (у творным склоне). Указаньня рэкамендацыі ў цэлым знаходзяцца ў рэчышчы тых заканамернасцей скланення прозвішч, якія былі закладзены на папярэднім этапе моўнага развіцця. Яны фактычна ўяўляюць сабой кадыфікацыю аднаго з варыянтаў скланення, актуалізаваных на пачатку XX ст. Выбар канкрэтнага тыпу парадыгмы ў якасці нарматыўнага з’явіўся вынікам таго, што пры скланенні антрапанімаў з усіх іншых фактараў вядучую ролю пачаў адыгрываць толькі адзін – рэальны пол носьбіта прозвішча. Такім чынам, відавочна, што працэс фарміравання антрапанімічнай словазменнай нормы з часам пачаў разыходзіцца з аналагічнымі працэсамі ў вобласці апелятыўнай лексікі і набываць свае спецыфічныя рысы.

Паўстае пытанне, кваліфікаваць існуючую на сённяшні дзень варыянтнасць пры афармленні прозвішч на *-ка, -енка, -энка, -анка* як парушэнне нормы ці як пачатак новага пераломнага моманту ў фарміраванні словазменных антрапанімічных норм. На наш погляд, нескланяльнасць мужчынскіх прозвішч нельга прызнаць перспектыўнай з’явай, бо пры адсутнасці мужчынскай парадыгмы становіцца немагчымым высветліць пол носьбіта прозвішча, напрыклад, у такіх кантэкстах: *дысертацыя Іваненка А. В., Грынчанка Е. К., Сямашка М. Д.*, што ўскладняе выкананне прозвішчамі сваёй асноўнай ідэнтыфікацыйнай функцыі. У адносінах да жаночых прозвішч прааналізаваны матэрыял паказвае, што ўвядзенне жаночай парадыгмы ў прынцыпе не супярэчыла б традыцыі, хаця парадыгма скланення жаночых прозвішч на пачатку XX ст. фармальна адрознівалася

ад сучаснай. Адпавядала б гэта і граматычнай мэтазгоднасці. Сёння ўжо няма патрэбы адрозніваць з дапамогай нескланяльнасці жаночыя прозвішчы ад мужчынскіх, бо мужчынскія прозвішчы маюць сваю спецыфічную парадыгму. Словазмяненне жаночых прозвішч на *-ка, -енка, -энка, -анка* ў прынцыпе можна дапусціць яшчэ і таму, што яно падтрымліваецца існаваннем патэнцыяльнай парадыгмы і адпавядае актуальнай тэндэнцыі па перабудове словазменных парадыгм з улікам рэальнага полу асобы-носьбіта прозвішча.

7.5.2. Прозвішчы на *-а, -я* (без спецыяльных антрапанімічных фармантаў)

Такія прозвішчы з *націскным* канчаткам рэгулярна скланяліся па жаночай парадыгме: *к Баразне Кандрату, праца Антона Новіны, у Максіма Булавы, з Дземяна Трубы, хату Янука Каляды, Янку Журбе, пачатые А. Журбою.*

Прозвішчы такога тыпу з *ненаціскным* канчаткам у асноўным скланяліся па жаночай парадыгме: *да Язэпа Гавакі, Кастуся Рылку, Васіля Куксы, Міхалку Варэйку, Дарафея Бойку, Сабраньне дзякавала прэсэдацелю Раве, стацьця А. Бульбы, ротам Бульбы гаворыць злосць, нехай Бульбе скажэ яго сумленьне, да Юшы, заплаціць Юшы, граў Івана Ламаку, не адставаў ад Ламакі, сказаў Грачыне (выступіў адзін толькі Грачына), у мужыка Гайлы, асудзіла Жабу, у хвальварку Ігнацаго Карэйбы, пасылаю пана Іоахіма Гаворку, Завале сьцежак не трэба, паэма Купалы, сказаць за Купалай, з Янкам Купалай, да слоў Янкі Купалы, лічыць Янку Купалу, храмога Малатарку, на душы Штурмы (Антон Штурма), Францішкам Скорынай, з Сырокомлей.*

Зрэдку сустракаюцца прыклады мужчынскага скланення (*перад Купалам, с Подубайлом*) або іншыя спецыфічныя парадыгмы (*Ранілі Барэйша, пана Ігнацаго Карэйбаго*).

Зусім рэдкія ў гэтай сітуацыі нескланяльныя формы: *Павалілі 18-летняго Лапса* (але: *пасяля гэтаго Лапса нічога ня мог узяць у рот*), *у палкоўніка Плото кинули бомбу, пуля памешчыка Пузыно.*

У гэтай прозвішчнай групе на пачатку ХХ ст. выразна пераважае жаночае скланенне. Прычыну, відаць, трэба бачыць у тым, што, паколькі анамастычная спецыфіка яшчэ не ўсведамлялася ў поўным аб'ёме, тагачасныя правілы прозвішчнага скланення фарміраваліся хутчэй з арыентацыяй на родавую прыналежнасць суадносных з прозвішчамі агульных назоўнікаў, а не на пол носьбіта прозвішча.

Згодна з правіламі 1959 г. скланенне падобных прозвішч рэгламентуецца ў межах дзвюх асобных прозвішчных груп. Калі прозвішчы можна суаднесці з назвамі прадметаў жаночага роду, то такія прозвішчы скланяюцца незалежна ад роду іх носьбітаў па тыпу адпаведных агульных назоўнікаў з мяккай, цвёрдай і зацвярдзелай асновамі [231, дадатак 1, § 3]: *Зязюля*, Р. скл. -лі, Д. скл. -лі, В. скл. -лю, Тв. скл. -ляй, М. скл. -лі; *Бульба*, -бы, -бе, -бу, -бай, -бе; *Дзяжа*, -жы, -жы, -жу, -жой, -жы. Аналагічныя прозвішчы, калі яны заканчваюцца на ненаціскныя -га, -ка, -ха, маюць канчаткі ў залежнасці ад роду носьбіта: *Кніга Антон*, *Кнігі Антона*, *Кнігу Антону*, *Кнігам Антонам*, *Кнігу Антону* і *Кніга Марына*, *Кнігі Марыны*, *Кнізе Марыне*, *Кнігай Марынай*, *Кнізе Марыне*. Калі суаднесенаць прозвішча з назвамі прадметаў ніякага роду немагчымая, то такія прозвішчы скланяюцца толькі тады, калі іх носьбітамі з'яўляюцца асобы мужчынскага роду [231, дадатак 1, § 5], напрыклад: *Шыла Алесь*, *Шыла Алеся*, *Шылу Алесю*, *Шыла Алеса*, *Шылам Алесем*, *Шылу Алесю*, але *Шыла Марыя*, Р. Д. В. М. *Шыла Марыі*, Тв. *Шыла Марыяй*; *Броўка Віктар*, *Броўкі Віктара*, *Броўку Віктару*, *Броўку Віктара*, *Броўкам Віктарам*, аб *Броўку Віктары*, але *Броўка Наталля*, Р. Д. В. М. *Броўка Наталлі*, Тв. *Броўка Наталляй*.

Падобную фармулёўку правіла скланення нельга прызнаць аптымальнай. Згодна з ёй, для таго каб устанавіць характар змянення прозвішча ў парадыгме, карыстальнік павінен спачатку вызначыць тып яго этымалагічнай асновы на падставе суаднясення прозвішча з назвамі прадметаў рэчаіснасці. А гэта не такая простая лінгвістычная аперацыя, як здаецца на першы погляд. Не валодаючы спецыяльнымі ведамі, даволі лёгка дапусціць памылку ў прозвішчнай этымалогіі, што ў сваю чаргу прыводзіць да памылак у скланенні. Устанавіць этымалогію прозвішча для шараговага носьбіта мовы надзвычай складана, а то і ўвогуле немагчыма. Для таго каб анамастыка-этымалагічныя розшукі маглі прэтэндаваць на аб'ектыўнасць, патрабуецца як мінімум шырокі лексічны запас, а часам нават веданне ўстарэлай і дыялектнай лексікі і іншая спецыяльная навуковая інфармацыя. Аднак не кожны беларус на сённяшні дзень змога ідэнтыфікаваць прозвішчы *Паходня*, *Талака*, *Сукала*, *Ворыва* як этымалагічна звязаныя з назвамі прадметаў і з'яў рэчаіснасці, а значыць і праскланяць іх згодна з нормамі.

У параўнанні са стыхійнымі нормамі скланення прозвішч на -а, -я, якія склаліся ў беларускамоўнай пісьмовай практыцы пачатку ХХ ст., сённяшняе правіла выглядае празмерна грувасткім і неапраўдана ўскладненым.

Такім чынам, відавочна, што на пачатку ХХ ст. словазмяненне прозвішч пачало складацца ў пэўную сістэму. Працэс фарміравання антрапанімічнай словазменнай нормы паступова пачынаў разыходзіцца з аналагічнымі

працэсамі ў вобласці апелятыўнай лексікі і набываць свае спецыфічныя рысы. Важна, што ў сваёй аснове сістэма скланення прозвішч фарміравалася з арыентацыяй на ўласнамоўныя словазменныя ўзоры, хоць часам і назіраюцца выпадкі выкарыстання іншамоўных мадэлей скланення. Адзначаную ў прааналізаваных тэкстах словазменную варыянтнасць, відаць, варта кваліфікаваць не як праяву нарматыўнай нестабільнасці, а як адзнаку пераломнага моманту ў фарміраванні словазменных антрапанімічных норм.

Пры ўдасканаленні правіл прозвішчнага скланення, натуральна, не мае сэнсу цалкам узнаўляць антрапанімічныя нормы пачатку XX ст., але, безумоўна, варта ўлічваць тагачасныя словазменныя асаблівасці і тэндэнцыі, у прыватнасці факт шырокай скланяльнасці прозвішч як вынік рэалізацыі патэнцыяльных парадыгм. Акрамя таго, было б мэтазгодным у абноўленых правілах скланення адрозніваць жаночыя і мужчынскія прозвішчы не з дапамогай скланяльнасці/нескланяльнасці, як у сучасных афіцыйных правілах, а выкарыстоўваючы спецыфічныя мужчынскія і жаночыя парадыгмы, як гэта было прынята на пачатку XX ст.

Заўважым таксама, што сённяшнія кадыфікаваныя правілы скланення прозвішч выглядаюць больш далёкімі ад норм пачатку XX ст., чым тыя правілы, якія стыхійна фарміруюцца ў сучаснай пісьмовай практыцы. Такім чынам, жывыя неафіцыйныя нормы адначасова аказваюцца больш адпаведнымі традыцыі, што, на наш погляд, павінна быць прынята пад увагу пры рэфармаванні сучаснага антрапанімічнага словазмянення.

7.6. НЕНАМІНАТЫЎНЫЯ ФУНКЦЫІ ОНІМАЎ

У новай беларускай літаратурнай мове традыцыя выкарыстання анамастычнай лексікі ў якасці выяўленчага сродку пачынаецца ад В. Дуніна-Марцінкевіча, у творах якога падаюцца першыя ўзоры вобразна-характарыстычнага напам'явання онімаў у беларускім мастацкім тэксце. Класічным прыкладам можна лічыць імёны дзеючых асоб у камедыі «Пінская шляхта»: суддзя *Кручкоў*, шляхціц *Цюхай-Пінскі*. «Гаворачым» з'яўляецца імя вайта *Навума Прыгаворкі* з «Ідыліі», маўленне якога шчодро перасыпана трапнымі выслоўямі. Сярод іншых прыкладаў ужывання ўласных імён у ненамінатыўных функцыях можна назваць уключэнне ў тэкст прыказак, у склад якіх уваходзяць онімы, напрыклад: *Mo'a i praŭda, dzietki, što u Slucku, Kažuć, usio nie pa ludzku; A u Oršy Jašče horšy!* (Дунін-Марцінкевіч, *Wieczernice*). Змест парэмій з анамастычным кампанентам можа абыгрывацца ў шырокім мастацкім кантэксце. Напрыклад, у «Вечарніцах» не вельмі разумны мужычок, які рэгулярна трапляе ў камічныя сітуацыі (з'еў грошы

разам з селядцом, прадаваў пеўня за зайца), носіць імя *Зміцер*, якое выклікае асацыяцыі з прыказкай *хіцер Зміцер*. Але ў творы гэтыя асацыяцыі выкарыстоўваюцца не напрамую, а паводле прынцыпу кантрасу: *Żyć miżuśok na imia Zmicior; Choć dureń wialiki, dy miżyk chicior; Z jaho prykazka ta – chicior Zmicior! Dy štoż s taho, kali dureń był, Nie raz hłupotaju jon biady nażuy* (Дунін-Марцінкевіч, *Wieczernice*).

Варта згадаць і свайго роду антрапанімічную гульню Ф. Багушэвіча ў вершы «Кепска будзе» з імем *Skalindarka* (*Alindarka, Kalindarka, Lindarka, Skalindar*), упісаную ў мастацкі кантэкст твора. Невыпадковасць выбару іменалагічнай формы пацвярджае наступная цытата: *Pakazali usio czysta I szto imia mnie «Kalista», Szto zawuć mianie «Lindarka» Tak, na smiech, szto czysta hol Jak lindar, szto na falwarku* (Багушэвіч, *Dudka*).

На пачатку XX ст. прыём выкарыстання онімаў у вобразна-выяўленчай функцыі пачынае актыўна прымяняцца ў практыцы вядучых беларускіх пісьменнікаў, у выніку чаго паступова адпрацоўваюцца прынцыпы адбору ўласных імён для мастацкіх мэт, фарміруюцца спецыфічныя стылістычныя функцыі анамастычных адзінак. Даследаванне купалаўскай і коласаўскай літаратурна-моўнай спадчыны ўказанага перыяду дае надзвычай цікавы матэрыял, які дазваляе прасачыць асаблівасці гэтага працэсу.

Самай прадстаўнічай і, адпаведна, паказальнай онімнай групай у творах Я. Купалы і Я. Коласа з'яўляюцца антрапонімы, якія і сталі аб'ектам аналізу.

Перш за ўсё трэба адзначыць, што Я. Купала і Я. Колас па-рознаму падыходзілі да выкарыстання асабовых найменняў у сваіх тэкстах. Творы Я. Коласа насычаны імі ў значна большай ступені. Коласаўскія персанажы, нават другарадныя і выпадковыя, фактычна ўсе паіменаваныя рэальнымі імёнамі. Для Я. Коласа імя – гэта абавязковы элемент характарыстыкі літаратурнага вобраза, які забяспечвае яго рэалістычнасць і жывасць. Факт наяўнасці або адсутнасці імя – гэта ўжо свайго роду характарыстыка. Напрыклад, у апавяданні «Нёманаў дар» з усіх персанажаў толькі ляснік застаецца без канкрэтнага імя і прозвішча, у чым можна бачыць праяўленне аўтарскіх адносін да гэтага адмоўнага героя.

Купалаўскі антрапанімікон рэальных імён значна больш вузкі. Затое, як прадстаўнік рамантычнай літаратурнай плыні, ён вельмі шырока карыстаецца стылістычным прыёмам антанамасіі, калі ў творы прысутнічае безыменны герой, герой-ананім. Такія персанажы маюць толькі абстрагаваныя найменні тыпу *Мужык, Араты, Сталяр, Бацька, Жонка, Падарожны, Войчым, Маладая, Падростак, Сълепая, Вар'ятка, Сам, 1-ы пагарэлец, Шынкар, Старэц* і інш., якія не вылучаюць асобу, а ўказваюць на абагульненага прадстаўніка пэўнага полу, узросту або сацыяльнай групы.

Падобны спосаб імянавання літаратурных персанажаў прымяняўся і Я. Коласам, напрыклад, у філасофскім апавяданні «Дудар» са зборніка «Родныя з’явы» (*Меншы, Срэдні, Старшы Брат*) або ў п’есе «На дарозі жыцця» (*Кабета, Дзяўчына, Падарожны*), а Я. Купала ўводзіў у свае творы рэальныя імёны, як, напрыклад, у «Паўлінцы», у некаторых вершах і байках («Паніч і Марыся», «Ігнат і п’яўкі» і інш.). Аднак у цэлым выразная індывідуальнасць творчай манеры гэтых пісьменнікаў праявілася і ў падыходзе да выкарыстання мастацка-выяўленчых магчымасцей уласных імён.

Антрапонімы ў творах Я. Купалы і Я. Коласа пачатку ХХ ст. выконвалі не толькі назывную, ідэнтыфікацыйную функцыю, але і неслі разнастайную канатацыйную інфармацыю.

Адна з вядучых функцый антрапонімаў – служыць **паказчыкам нацыянальнай прыналежнасці** персанажа. Так, напрыклад, імёны тыпу *Бэрка, Ірша, Хацкель, Шварц, Ляя, Шлёма, Абрам, Малка* дазваляюць вылучыць з кола дзеючых асоб яўрэяў. А *пан Ежы*, як можна меркаваць па імені, паляк.

Самыя ж шматлікія ў творах Я. Купалы і Я. Коласа тыповыя беларускія імёны і прозвішчы, якія ўжываліся ў сучаснай агульнанароднай мове для гэтых аўтараў. «Беларускасць» імён купалаўскіх і коласаўскіх персанажаў выяўляецца перш за ўсё ў тым, што антрапонімы ў абодвух аўтараў ужываюцца пераважна не ў кананічнай, а ў народна-размоўнай форме (*Піліп, Апанас, Якім, Мікіта, Сьмон, Ігнат, Мікола, Нічыпар, Даніла, Грыпіна, Тэля, Тарэса, Наста*)¹ або ў выглядзе гіпакарыстык (*Міхась, Міхалка, Карусь, Кастусь, Пятрусь, Пятрок, Габрусь, Юрка, Паўлюк, Алеся, Зося, Кася*). У рэальным беларускім антрапаніміконе пачатку ХХ ст. менавіта такія іменалагічныя формы былі найбольш распаўсюджанымі і, увогуле, мелі тэндэнцыю стаць нарматыўнымі². У святле гэтага коласаўскія і купалаўскія персанажы, абазначаныя падобнымі імёнамі, тагачаснымі чытачамі дастаткова лёгка ідэнтыфікаваліся як беларусы. Шырокаўжывальныя ў творах Я. Купалы і Я. Коласа адапелятыўныя прозвішчы ў выглядзе чыстых апелятываў (*Апанас Кветка, Кандрат Лата, Карусь Цесля, Дземян Труба, Грыгор Бугай, Васіль Кукса, Янка Вясёлы, Мікіта Крынічны, Сьмон Рагавы, Юрка Дзягель*) таксама маглі служыць паказчыкам прыналежнасці

¹ Паказальны такі факт: у коласаўскім апавяданні «Імяніны», апублікаваным у 1908 г. у «Нашай Ніве», адзін з персанажаў носіць імя *Емельян Шурпаты*, а ў зборніку «Апавяданні» за 1912 г. яго імя гучыць ужо як *Амельян*.

² Выкарыстоўваліся даныя «Анамастыкона» з картатэкі «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі).

дзеючых асоб да беларусаў, паколькі гэты прозвішчны тып на беларускай тэрыторыі з'яўляецца адным з самых распаўсюджаных: на долю такіх прозвішч прыпадае каля 25 % у агульным складзе беларускіх прозвішч [44, с. 14].

Антрапонімы ў творах Я. Купалы і Я. Коласа дапамагаюць адлюстраванню **сацыяльнай дыферэнцыяцыі** тагачаснага класавага грамадства. Некаторыя канкрэтныя найменні выступаюць як сацыяльна маркіраваныя, напрыклад, імёны *Павал, Оля, Максім, Спірыдон, Адольф* належаць адпаведна пісцу, яго жонцы, пісару, лясніку, шляхціцу і ні разу не сустракаюцца сярод персанажаў з сялянскага асяроддзя.

Найчасцей жа для рэалізацыі гэтай функцыі ў разгледжаных творах выкарыстоўваюцца розныя структурныя формы ўласных імён:

- персанажы, якія ў сацыяльнай іерархіі займаюць больш высокае становішча, як правіла, абазначаюцца імёнамі ў поўнай форме: *Апанас Кветка* (старшыня), *Раман Карэня* (стараста), *багатыр* (багацей) *Кандрат Дарафей* (вураднік), *Кірыла* (былы мужык, а зараз мае чын), *Амельян Шурпаты* (сядзелец), а мужыкі – імёнамі ў форме гіпакарыстык: *Антось, Пятрусь, Яська, Ігнась, Карусь, Хлёрка, Сьцёпка, Паўлюк* (хаця гэтая залежнасць не абсалютная: ёсць мужыкі *Дземян, Васіль, Ігнат, Мікіта, Андрэй* і інш.);

- грамадскі статус персанажа часам паказваецца праз русіфікаваную форму антрапоніма, напрыклад, у Я. Коласа пісар названы *Сямёнам* (апавяданне «Імяніны»), а мужык – *Сымонам* (апавяданне «Кантракт»);

- прадстаўнікі сялянства звычайна маюць так званыя першасныя прозвішчы, якія па структуры супадаюць з апелятывамі (*Пятрусь Грэнка, Марцін Тапчан, Антось Галавач, Сьцёпка Навой, Антось Дубок, Гілёрык Кажан, Гаронім Дзежка, Язэп Чупрына, Якім Сарока*), а персанажы з вышэйшых слаёў грамадства – прозвішчы другасныя, аформленыя спецыяльнымі анамастычнымі фармантамі і найперш «шляхетным» суфіксам *-ск* (пісар *Павал Дурундовіч*, пісар *Сямён Гаўрылоўскі*, аб'ешчык *Сучынскі*, дзяк *Ралькоўскі*, засцянкавыя шляхціцы *Сьцепан Крыніцкі, Пранцісь Пустарэвіч, Адольф Быкоўскі*);

- пры найменні ніводнага з сялян не ўжываецца такі іменалагічны кампанент, як імя па бацьку, а пісар у «Імянінах» Я. Коласа завецца *Сямёнам Пятровічам*;

- персанажы з рознага асяроддзя маюць розныя формы памяншальных імён. Так дзяўчынка-гараджанка завецца *Лідачкай* (у апавяданні Я. Коласа «Дзеравеншчына»), а для іменавання вясковых дзяўчат у творах Я. Купалы і Я. Коласа пераважна ўжываюцца іменалагічныя варыянты з іншымі

ласкальнымі суфіксамі: *Гануля, Аршуля, Гануся, Марыся, Дамініся, Паўлінка, Michalinka*. Паказальны і такі прыклад: *Васіля* з п'есы Я. Коласа «На дарозі жыцця», які адрокся ад сваіх сялянскіх каранёў, скарочана называюць *Васем*, а селяніна *Васіля Падбярознага* з апавядання Я. Коласа «Нёманаў дар» (маладога прыстойнага дзецюка, як яго характарызуе аўтар) – *Васільком*.

Уласныя імёны ў творах Я. Коласа і Я. Купалы маглі служыць важным **характарыстычным і сатырычна-выкрывальным сродкам**, напрыклад, у наступных выпадках: *Янка Дудар* – вясёлы мужык, які пастаянна спявае (Я. Колас. «Соцкі падвёў»), *Сучынскі* – занадта строгі аб'ешчык (Я. Колас. «Тоўстае палена»), *Антось Байбак* – п'яніца (Я. Колас. «Андрэй-выбаршчык»), *Іван Кіслы* – селянін, які ніяк не мог наплакацца ўволю (Я. Колас. «Выстагнаўся»), *Павал Дурундовіч* – пісар, які, ловячы блыху, «злавіў» уласную бародаўку (Я. Колас. «Злавіў»), *Пранцісь Пустарэвіч* – шляхціц-засцянкевец, які мае схільнасць весці пустыя размовы (Я. Купала. «Паўлінка»). Ва ўсіх гэтых выпадках імя падсвечвае спецыфічныя рысы персанажа, дапамагае ў сціслай, лаканічнай форме ахарактарызаваць яго, а часам і стварыць або ўзмацніць камічны эффект. Гэтая функцыя на пачатку ХХ ст., відаць, яшчэ не да канца аформілася, бо прыкладаў выкарыстання ўласна «гаворачых» імён у прааналізаваных выданнях адносна нямнога.

Разгледжаны матэрыял сведчыць, што Я. Колас і Я. Купала сваёй мастацкай практыкай замацавалі ўласныя імёны як важны стылістычны прыём у вобразнай сістэме беларускай мовы пачатку ХХ ст. На пачатковым этапе фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы гэтыя пісьменнікі, кожны ў сваёй індывідуальнай манеры, далі дасканалыя ўзоры арыгінальнага і самабытнага выкарыстання антрапонімаў у беларускім мастацкім тэксце, на аснове якіх у далейшым складвалася беларуская літаратурная анамастыка.

У цэлым у ХІХ – на пачатку ХХ ст. развіццё розных груп онімаў характарызавалася пэўнымі асаблівасцямі. Гэтыя онімныя разнавіднасці, што склаліся яшчэ ў старажытную пару, у першую чаргу тапонімы і антрапонімы, у гэты час адраджаліся, пазбаўляючыся ад іншамоўных, польскіх і рускіх, уплываў і паступова вярталі сваё нацыянальнае аблічча. Прычым у параўнанні з агульнай лексікай нацыянальнай анамастыцы даводзілася пераадолюваць больш моцны чужамоўны ціск, а менавіта канкурыраваць з

афіцыйна замацаванымі паланізаванымі і русіфікаванымі формамі онімных адзінак.

Многія групы онімаў (харонімы, этнонімы, запазычаныя айконімы, псеўданімы, урбонімы) актыўна папаўняліся новымі элементамі. У дачыненні да ўласнамоўных онімаў гэта стымулявала працэсы ўнутрыгрупавой сістэматызацыі. А для масава прадстаўленых іншамоўных уласных імён паступова пачыналі выпрацоўвацца прынцыпы адаптацыі да беларускіх анамастычных законаў.

Асобныя онімныя тыпы (эргонімы, гемяронімы) знаходзіліся на стадыі станаўлення і толькі набывалі свае характэрныя рысы.

Для ўсіх груп онімаў была характэрная варыянтнасць, прычым у большасці выпадкаў прыярытэтныя варыянты ўжо былі відавочнымі.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Лексіка ўяўляе сабой спецыфічны і надзвычай складаны аб'ект моўна-гістарычнага аналізу. Перш за ўсё таму, што асаблівасці «жыцця» слова абумоўліваюцца ўзаемадзеяннем шматлікіх пазамоўных і ўнутрымоўных фактараў, узаеманакладанні якіх неабходна ўлічыць і ацаніць для стварэння сапраўды аб'ектыўнага гісторыка-лексікалагічнага даследавання. Акрамя таго, даць дакладную колькасную, а тым больш якасную характарыстыку слоўнікавага складу мовы нават на абмежаваным храналагічным зрэзе вельмі праблематычна. Такая факталагічная няўпэўнасць спараджае скептыцызм адносна магчымасці атрымання бяспрэчных аналітычных заключэнняў, а таксама адносна мэтазгоднасці прымянення да лексічных змен паняцця развіцця [266, с. 23]. Аднак слоўнікавы склад – гэта не проста хаатычнае аб'яднанне разрозненых адзінак, а адкрытая аб'ёмная і рухомая сістэма. Каб зразумець заканамернасці яе функцыянавання, неабавязкова ўключыць у разгляд абсалютна ўсе лексічныя элементы мовы. Пры наяўнасці сістэмных сувязей даследаванне лексем у межах прэзентатыўнай і прадуманай выбаркі дазваляе атрымаць рэальную карціну лексіка-семантычнага стану мовы. Адпаведна лічым, што праведзены ў нашым даследаванні аналіз лексікі беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. хоць і не з'яўляецца ўсеахопным, але можа прэтэндаваць на аб'ектыўнасць. Вынікі гэтага аналізу даюць падставы для наступных высноў.

Гісторыя лексічнай сістэмы беларускай мовы XIX – пачатку XX ст. цалкам пацвярджае дзейнасць уплыву на мову з боку грамадства. Сацыяльна-эканамічныя і грамадска-культурныя фактары відавочна аказвалі ўздзеянне на тагачасны працэс станаўлення літаратурных лексічных норм, а таксама ў вялікай ступені прадвызначалі тыпы і інтэнсіўнасць нарматыўных трансфармацый. Гэта вельмі наглядна выяўляецца пры параўнанні характару лексічных змен на двух этапах моўнага развіцця ў межах разглядаемага перыяду – у XIX і на пачатку XX ст. Так, на працягу фактычна ўсяго XIX ст. беларускія моўна-культурныя патрэбы афіцыйнымі ўладамі не адносіліся да грамадскіх прыярытэтаў: у лепшым выпадку яны не заўважаліся, у горшым – жорстка падаўляліся. Беларусы на той час былі цалкам адмежаваны ад удзелу ў кіраванні сацыяльна-эканамічнай сферай

свайго краю, пазбаўлены магчымасці чуць родную мову ў царкве, не мелі ўласных культурных інстытуцый і доступу да адукацыі. Беларуская кніга прарывалася ў свет выключна дзякуючы прыватнай ініцыятыве свядомых асоб. Мясцовая інтэлігенцыя, у асноўным разведзеная па двух супрацьдзейючых лагерах – прапольскім і прарасійскім, – была не ў стане сфарміраваць выразную нацыянальную ідэю. На такім фоне развіццё мовы вызначалася перарывістацю, неарганізаванасцю, малой інтэнсіўнасцю. Гэты этап характарызаваўся яшчэ не столькі выпрацоўкай норм ці хаця б адноснай іх стабілізацыяй, колькі першапачатковым выяўленнем словаўжыванняў, якія маглі б прэтэндаваць на нарматыўнасць. Для лексічнага складу беларускіх тэкстаў XIX ст. была ўласцівая вялікая колькасць неапраўданых запазычанняў і вузкарэгіянальных адзінак, слабая семантычная дыферэнцыяцыя ў радах сінанімічных лексем. Аднак пэўны станоўчы вынік у плане моўнага станаўлення ўсё ж быў дасягнуты. У прыватнасці, у моўнай практыцы беларускамоўных пісьменнікаў XIX ст. многія моўныя факты прайшлі першасную апрабачыню літаратурнага выкарыстання, а значыць, адбылося назапашэнне моўнага патэнцыялу, неабходнага для далейшых змен.

На пачатку XX ст. знешняя сітуацыя развіцця мовы кардынальна не змянілася. Але нават асобныя афіцыйныя саступкі (пэўныя захады да ўвядзення пачатковай адукацыі на беларускай мове, з’яўленне нацыянальных культурных аб’яднанняў, у першую чаргу тэатральных, некаторыя паслабленні ў рэлігійна-канфесійных пытаннях і, самае галоўнае, дазвол беларускага друкаванага слова) і набіраючы моц адраджэнскія павевы паспрыялі ўсплёску моўна-нармалізацыйнай актыўнасці. Дзякуючы ажыўленню беларускай літаратуры і беларускага кнігадрукавання ў практыцы ўжывання беларускай мовы ў мастацкіх творах, у тэкстах новых жанраў (публіцыстычнага, навуковага), а таксама на старонках перыядычнага друку пачаўся свядомы адбор іншамоўных і дыялектных лексічных сродкаў, прыкметна ажывіліся працэсы семантычнага развіцця і семантычнай дыферэнцыяцыі – іншымі словамі, пачалі закладвацца нарматыўныя асновы лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы.

Трэба заўважыць, што прамой залежнасці паміж негатыўнымі знешнімі ўмовамі функцыянавання мовы і рэальным вынікам моўнага развіцця ў разглядаемы перыяд не назіралася. Нягледзячы на надзвычай неспрыяльныя сацыяльныя і грамадскія абставіны, беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX ст. здолела развіць свае рэзервы да надзвычай высокай ступені, што ў далейшым дазволіла ёй узяцца да агульнанацыянальнага ўзроўню.

Пры відавочнай і трывалай лексіка-семантычнай сувязі беларускай мовы XIX – пачатку XX ст. і старабеларускай мовы выразнай асаблівасцю фарміравання лексікі разглядаемага перыяду з’яўляўся прыток новых элементаў, у першую чаргу запазычаных слоў. Асноўнымі донарамі пры гэтым выступалі суседскія польская і руская мовы, у меншай ступе-

ні – заходнееўрапейскія мовы. Наяўнасць пэўных кантактаў таксама можна канстатаваць у адносінах да ўкраінскай мовы і балтыйскіх моў. Па сваім прадметна-тэматычным складзе іншамоўная лексіка ўяўляла сабой перш за ўсё грамадска-палітычныя, сацыяльна-эканамічныя, агульнанавуковыя тэрміны, а таксама агульнаўжывальныя словы пераважна з адзнакамі кніжнасці. Некаторыя з запазычаных лексем трывала замацаваліся ў беларускай мове ўжо ў межах разглядаемага перыяду, другія ж засталіся свайго роду «лексічнымі метэарытамі» [266, с. 24]. Як можна меркаваць, адбор іншамоўных адзінак не быў звязаны з пурыстычнай рэгламентацыяй, а рэгуляваўся самой сістэмай мовы, а менавіта яе намінацыйнымі патрэбамі і неабходнасцю ў дыферэнцыяцыі паняццяў.

Важнай крыніцай лексічнага ўзбагачэння ў рэчышчы тагачаснага лексіка-семантычнага працэсу была дыялектная лексіка. З улікам спецыфікі фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы на народнай аснове можна сцвярджаць, што ў сваёй большасці дыялектныя адзінкі былі нейтралізаваныя на літаратурнай глебе і служылі нават не сродкам папаўнення лексічнага складу, а фактычна складалі фундамент лексічнай сістэмы. Тыя ж лексемы, якія захоўвалі адзнакі свайго спецыфічнага рэгіянальнага паходжання, не засмечвалі і не збяднялі мову, а, развіваючы перасякальныя сістэмныя адносіны ў літаратурнай лексіцы, стымулявалі гнуткасць лексічнай сістэмы літаратурнай мовы, пашыралі яе сінанімічныя магчымасці, умацнялі працэс сэнсавай дыферэнцыяцыі.

Лексіка беларускай мовы XIX – пачатку XX ст. развівалася таксама за кошт разнастайных семантычных трансфармацый. Узнікненне новых значэнняў адзначаецца як у сферы ўласнабеларускай, так і запазычанай лексікі. Вядучым накірункам семантычных змен спрадвечных беларускіх слоў было паступовае пашырэнне і ўскладненне семантычнай структуры. Пры гэтым у адпаведнасці з патрэбамі беларускай літаратурнай мовы канкрэтна-рэчыўныя значэнні мелі выразную тэндэнцыю да спецыялізацыі (нават тэрміналагізацыі) і абстрактызацыі. Іншамоўныя лексемы на прымаючай моўнай глебе, з аднаго боку, у працэсе семантычнай адаптацыі маглі атрымліваць арыгінальныя асэнсаванні на базе зыходных значэнняў. З другога боку, увядзенне запазычаных элементаў у беларускамоўную структуру правакавала контрнамінацыйныя працэсы, а таксама працэсы семантыка-стылістычнай, функцыянальнай дыферэнцыяцыі сінонімаў, выклікала пэўныя зрухі ў лексіка-семантычных мікрагрупам, што прыводзіла да з’яўлення адметных лексічных выкарыстанняў, якія ўзбагачалі лексіка-семантычныя рэсурсы мовы.

Выключна важную ролю ў працэсе станаўлення лексічнай сістэмы новай беларускай літаратурнай мовы адыгрывалі вядучыя беларускія пісьменнікі, чья плённая праца над мовай сваіх твораў спрыяла замацаванню адзіных лексічных норм.

Развіццё беларускай анамастычнай сістэмы XIX – пачатку XX ст. у цэлым праходзіла ў тых самых накірунках, што і фарміраванне агульнай беларускай лексікі – адраджэнне даўніх лексічных здабыткаў, папаўненне складу за кошт запазычаных элементаў, моўнае будаўніцтва, выпрацоўка адносін у варыянтных радах.

У цэлым даследаваны матэрыял паказаў, што ў лексіцы беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. адбываліся інтэнсіўныя і складаныя колькасныя і якасныя працэсы, накіраваныя на развіццё і станаўленне лексічнай нормы, якая з’яўляецца, па сутнасці, вядучым складнікам моўнай нормы ўвогуле. Некаторыя тэндэнцыі моўнага развіцця ў гэты час былі толькі закладзены, але не да канца рэалізаваны. Тым не менш названы перыяд, безумоўна, меў статус падрыхтоўчага, асноватворнага этапу, і яго значэнне ў гісторыі лексіка-семантычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы цяжка пераацаніць.

БІБЛІЯГРАФІЯ

1. *Абабурка, М. В.* Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў. Мінск, 1979.
2. *Абабурка, М. В.* Пра некаторыя моўна-стылявыя асаблівасці дакастрычніцкай творчасці Янкі Купалы і Якуба Коласа // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур: Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. дакл. Мінск, 1982. С. 128–129.
3. *Акулов, И. М.* Освоение иноязычной лексики в восточно-славянских языках // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур: тэз. дакл. і паведамл. II рэсп. канф. 17–19 мая 1973 г. Мінск, 1973. С. 73–74.
4. *Александров, А.* Полный англо-русский словарь. М., 2003 (перавыданне слоўніка канца XIX ст., створанага калектывам аўтараў пад псеўданімам А. Александров).
5. *Александровіч, С. Х.* Пуцявіны роднага слова. Мінск, 1971.
6. Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа / склад. Г. У. Арашонкава [і інш.]; пад рэд. М. В. Бірылы. Мінск, 1990.
7. *Аниченко, В. В.* Белорусско-украинские письменно-языковые связи: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Минск, 1969.
8. *Анічэнка, У. В.* Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969.
9. *Анічэнка, У. В.* Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў. Гомель, 1978.
10. Анталогія беларускага народнага анекдота і жарта. Мінск, 2001.
11. *Арашонкава, Г. У.* Семантычнае асваенне паланізмаў у беларускай мове // Актуальныя праблемы лексикологии: тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф. (17–20 июня 1970 г.). Минск, 1970. С. 8–9.
12. *Арашонкава, Г. У.* Польскія лексічныя запазычанні ў творах Якуба Коласа // Беларуская лінгвістыка, 1983. Вып. 22. С. 20–26.
13. *Арашонкава, Г. У.* [і інш.]. Балтызмы ў беларускіх гаворках (лінгва-геаграфічны аспект) // Этногенез беларусов. Тез. докл. на конф. по проблеме «Этногенез беларусов». Мінск, 1973. С. 151–153.
14. *Арашонкава, Г. У., Чабатар, Н. А.* Тлумачальны слоўнік адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа. Мінск, 2003.
15. *Аристова, В. М.* Англо-русские языковые контакты и заимствования: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Ленинград, 1980.
16. *Арыямёнак, Г. А.* Індывідуальная словатворчасць Янкі Купалы // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур. Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. дакл. Мінск, 1982. С. 129–131.

17. *Арцямёнак, Генадзь*. Моўны сінкрэтызм беларускіх мастацкіх твораў XIX стагоддзя на славянскім фоне // Мовазнаўства. Матэрыялы IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце еўрапейскіх краін». Мінск, 6–9 чэрвеня 2005 г. Мінск, 2010. С. 16–21.

18. Аспекты семантических исследований. М., 1980.

19. *Bahuszewicz, F.* Dudka białaruskaja Macieja Buraczka. Kraków, 1896.

20. *Базыленка, А. Л.* Роля Я. Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы // Весці АН БССР. 1954. № 3. С. 131–143.

21. *Барнет, В.* Языковая норма в социальной коммуникации // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М., 1976. С. 47–69.

22. *Барсток, М.* Якуб Колас і праблемы беларускай літаратурнай мовы // Польмя. 1954. № 3. С. 131–143.

23. *Бархударов, Л. С.* Язык и перевод. М., 1975.

24. *Баханькоў, А. Я.* Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1971. № 3. С. 134–137.

25. *Баханькоў, А. Я.* Спосабы ўвядзення іншамоўных слоў у беларускую мову // Беларуская лінгвістыка. 1978. Вып. 12. С. 31–37.

26. *Баханькоў, А. Я.* Семантычнае асваенне беларускай мовай іншамоўнай лексікі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1980. № 2. С. 111–120.

27. *Баханькоў, А. Я.* Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Сацыялінгвістычны нарыс. Мінск, 1982.

28. *Бевзенко, С. П.* Українська діалектологія. Київ, 1980.

29. *Бевзенко, С. П.* К вопросу о критериях разграничения украинско-белорусских порубежных говоров // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения. В 2 ч. Ч. I: Тез. докл. и сообщ. III респ. конф. Гомель, 1985. С. 10–12.

30. *Белакурская, Ж. Я.* Аб ролі Якуба Коласа ў фарміраванні слоўнікавага саставу беларускай літаратурнай мовы // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур. Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. дакл. Мінск, 1982. С. 131–132.

31. *Белакурская, Ж. Я.* Аб статусе нарматыўнасці лексічных сродкаў ранняй творчасці Якуба Коласа // Рэгіянальныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў: тэз. дакл. і паведамл. 26–27 кастр. Гомель, 1990. С. 21–23.

32. *Белакурская, Ж. Я.* Ранняя моватворчасць Якуба Коласа і першыя беларускія граматыкі // Дыялекталогія і культура беларускай мовы: тэз. рэсп. навук.-практ. канф. 10–11 снеж. 1991 г. Мінск, 1991. С. 24–27.

33. *Белакурская, Ж. Я.* Лінгвістычная спадчына Якуба Коласа ў кантэксце станаўлення нацыянальнай беларускай мовы: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / Ж. Я. Белакурская. Мінск, 2000.

34. *Белакурская, Ж. Я., Камароўскі, Я. М.* Лексічныя асаблівасці ранніх апазданняў Якуба Коласа // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэз. дакл. II рэсп. навук. канф. 25–26 верас. 1980 г. Гомель, 1980. С. 70–71.

35. Беларуско-польскія ізалексы (матэрыялы для абмеркавання). Мінск, 1975.

36. Беларуско-рускія ізалексы (матэрыялы для абмеркавання). Мінск, 1973.

37. Беларуская-ўкраінскія ізалексы (матэрыялы для абмеркавання). Мінск, 1971.
38. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. Мінск, 2000.
39. *Белокурская, Ж. Я.* Региональное и общенародное в лексике ранних произведений Якуба Коласа // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения: в 2 ч. Ч. I: Тез. докл. и сообщ. III респ. конф. Гомель, 1985. С. 12–14.
40. *Белявіна, В. М.* Развіццё культурных традыцый беларускага горада ў XIX ст. // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: матэрыялы навук. сесіі 16–17 лістапада 1994 г. Аддзяленне гуманітарных навук. Мінск, 1995. С. 135–138.
41. Бібліяграфія прац, прысвечаных вывучэнню мовы Янкі Купалы і Якуба Коласа // Беларуская лінгвістыка. 1983. Вып. 22. С. 95–104.
42. *Бідэр, Герман.* Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзення, дыялогу і сінтэзу. Беларусіка – Albanutenica 6. Ч. 2. Мінск, 1997. С. 112–118.
43. *Биржакова, Е. Э.* [и др.]. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. Ленинград, 1972.
44. *Бірыла, М. В.* Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў. Мінск, 1963.
45. *Бірыла, М. В.* Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. Мінск, 1966.
46. *Бірыла, М. В.* Беларуская антрапанімія. 3: Структура ўласных мужчынскіх імёнаў. Мінск, 1982.
47. *Біч, Міхась.* Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX стагоддзя. Гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі. Мінск, 1993. (XI Міжнародны з’езд славістаў. Доклады).
48. *Блінава, Э. [Д.].* З назіранняў над мовай і стылем газеты «Музыкальная праўда» // Лінгвістычны зборнік. Артыкулы, паведамленні, матэрыялы. Мінск, 1965. С. 264–284.
49. *Бобрык, В. А.* Украинская лексика в языке Купалы // Структура і развіток украінскіх гаворів на сучасным этапе. XV Рэспубліканская дыялекталогічная нарада: тэзі доповідей і паведамлень. Житомир, 1983. С. 252–254.
50. *Бобрык, У. А.* Прыслоўі-наватворы ў мове Янкі Купалы // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур. Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. дакл. Мінск, 1982. С. 133–134.
51. *Бобрык, У. А.* Абстрактныя назоўнікі-наватворы ў мове Янкі Купалы // Беларуская лінгвістыка. 1983. Вып. 22. С. 27–31.
52. *Бобрык У. А.* Тыпы дыялектызмаў у мове твораў Янкі Купалы // Рэгіянальныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў: тэз. дакл. і паведамл. 26–27 кастр. Гомель, 1990. С. 23–24.
53. *Бойчук, М. К.* Про периодизацию історії української літературної мови // Питання історичного развітку украінскай мовы: тэзі доповідей міжвузівскай навуковай конференцыі 15–20 студня 1959 року. Харків, 1959. С. 81–86.
54. *Брагіна, А. А.* Неологізмы в русском языке. М., 1973.

55. *Брозович, Д.* Об общих и специфических особенностях узусной и кодификационной языковой нормы в славянском мире // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М., 1976. С. 128–138.

56. *Будзько, І. У.* Прэзентацыя гістарычнага матэрыялу ў электронным слоўніку беларускай мовы: да праблемы лексічнай пераемнасці старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мовы // Беларуская лінгвістыка. 2008. Вып. 62. С. 38–47.

57. *Бузук, П.* Галоўныя асаблівасці мовы Цішкі Гартнага // Полымя. 1926. № 5. С. 132–135.

58. *Булахаў, М. Г.* Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX стст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі. Мінск, 1958. (АН БССР. Беларускі камітэт славістаў. IV Міжнар. з’езд славістаў. Доклады).

59. *Булахаў, М. Г.* Аб лексічных сувязях рускай літаратурнай мовы з беларускай у XVI–XVIII стагоддзях // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук, 1961. № 3. С. 74–86.

60. *Булаховский, Л. А.* Словесные средства комического у русских писателей первой половины XIX века // Русский язык в школе. 1939. № 5/6. С. 44.

61. *Булгакова, И. В.* Праздники и их именование в православном социолекте // Социальная политика и социология. 2008. № 1. С. 218–234.

62. *Булыка, А. М.* Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінск, 1972.

63. *Булыка, А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў. Мінск, 1993.

64. *Булыка, А. М.* Моўныя кантакты перыяду фарміравання і развіцця беларускай народнасці // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры. Мінск, 1995. С. 48–57.

65. *Булыка, А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў. У 2 т. Мінск, 1999.

66. *Булыка, А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў. Мінск, 2005.

67. *Бэрд, Томас.* «Наша Ніва» як крыніца меркаванняў пра талерантнасць // Беларусіка – Albaruthenica. 3. Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне. Мінск, 1994. С. 186–191 (пер. з англ. мовы Ю. Жалезка).

68. *Бярозкіна, Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI–пачатак XX ст.). 2-е выд. Мінск, 2000.

69. *Вайтовіч, Н. Т.* Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. 1954. Вып. 2. С. 155–181.

70. *Ванковіч, Л. А.* Сацыяльная лексіка ў творах Янкі Купалы 1905–1907 гг. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1963. № 3. С. 71–81.

71. *Ванковіч, Л. [А.]*. Грамадская лексіка твораў Я. Купалы // Народная асвета. 1964. № 1. С. 53–57.

72. *Ванковіч, Л. А.* Некаторыя назіранні над слоўнікам купалаўскай «Жалейкі» // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1964. № 1. С. 103–111.

73. *Ванковіч, Л. А.* Лексіка произведений Янки Купалы 1905–1907 годов: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1964.

74. *Ващенко, В. С.* О понятиях «диалектная лексика» и «лексические диалектизмы» // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры. Тэз. дакл. II рэсп. навук. канф. 25–26 верас. 1980 г. Гомель, 1980. С. 19–20.

75. Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР. М., 1987.

76. *Вяржбоўскі, А. А.* Балтызмы ў беларускай мове (метадалогія і крытэры даследавання) // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* 1959. № 2. С. 117–134.
77. *Вяржбоўскі, А. А.* Балтызмы // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* 1960. № 3. С. 125–132.
78. *Гапановіч, П. Н.* К вопросу о народно-диалектной основе современного белорусского национально-литературного языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1954.
79. *Гапоненка, І. А.* Скланенне прозвішчаў // *Роднае слова.* 2006. № 6. С. 29–34.
80. *Гапоненка, І. А.* Скланенне сучасных беларускіх прозвішчаў (праблемы і перспектывы нармалізацыі) // *Беларуская амаматыка. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук. канф. (Мінск, 20 красавіка 2010 г.).* Мінск, 2010. С. 284–289.
81. *Гапоненка, І. А., Пех, К. В.* Ваенная лексіка ў мове газеты «Наша Ніва» (1906–1915) // *Пісьменнік – мова – стыль. Матэрыялы II Міжнар. канф., прысвечанай 75-годдзю з дня нараджэння прафесара Л. М. Шакуна (Мінск, 15–16 лістап. 2001 г.).* У 2 т. Мінск, 2002. Т. 1. С. 160–162.
82. *Гаранін, Л. Я.* Нацыянальная ідэя ў беларускай літаратуры пачатку XX ст. Мінск, 1996.
83. *Германовіч, І. К.* Нормалізацыя лексікі беларускага літаратурнага языка в 20–30-х гадах XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1963.
84. *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы.* Мінск, 1970.
85. *Грабчиков, С. М.* Словарь языка В. Дунина-Марцинкевича: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1968.
86. *Грановская, Л. М.* О семантических изменениях в лексике русского литературного языка второй половины XIX – начала XX в. // *Актуальные проблемы лексикологии : тез. докл. и сообщ. Весоюз. науч. конф. (17–20 июня 1970 г.).* Минск, 1970. С. 58–59.
87. *Грановская, Л. М.* О некоторых семантических изменениях в русской литературной лексике последней трети XIX – начала XX в. // *Экспурсы в историю русской лексики.* М., 1978. С. 75–108.
88. *Грибайло, В. А.* Театральная культура Беларуси XIX века: к проблеме становления национальной театральной культуры // *Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: матэрыялы навук. сесіі 16–17 лістапада 1994 г. Адаццеленне гуманіт. навук.* Мінск, 1995. С. 139–141.
89. *Гринченко, Б. Д.* Словарь української мови. Т. I–IV, 1907–1909.
90. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы.* Мінск, 1982–2011. Вып. 1–31.
91. *Дабрыян, М. В.* Роля рускай мовы ў выпрацоўцы беларускай грамадска-палітычнай лексікі XIX стагоддзя // *Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур: тэз. дакл. III Рэсп. канф. 2–3 снежня 1977 г.* Мінск, 1977. С. 127–128.
92. *Даль, Владимир.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I–IV. М., 1978–1980 (факсимильное переиздание издания 1880–1882 гг.).
93. *Даніловіч, М. А.* Беларуская дыялектная фразеалогія і яе лексічная аснова. Гродна, 2003.
94. *Дворецкий, И. Х.* Латинско-русский словарь. М., 2003.
95. *Добрыян, М. В.* Общепородное и региональное в социально-политической лексике белорусского литературного языка XIX в. // *Региональные особенности*

восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения. Тез. докл. и сообщ. III респ. конф.: в 2 ч. Ч. I. Гомель, 1985. С. 59–60.

96. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мінск, 1989.

97. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лосеўшчыны. Мінск, 1982.

98. Жилко, Ф. Т. Говори української мови. Київ, 1958.

99. Жихарев, С. Железнодорожное строительство в Гродненской губернии во второй половине XIX века // Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы XV Міжнар. навук. канф. (Гродна, 13–14 лістап. 2008 г.) – Droga ku wzajemności. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Hrodno, 13–14 listopada 2008 roku). Гродна, 2009. С. 240–243.

100. Жовтobрюх, М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. 1970, № 2. С. 27–40.

101. Жовтobрюх, М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). Київ, 1970.

102. Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. У 2 т. Мінск, 1967. Т. 1.

103. Жураўскі, А. І. Праблема пераемнасці ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур: тез. докл. і паведамл. II респ. канф. 17–19 мая 1973 г. Мінск, 1973. С. 108–110.

104. Жураўскі, А. І. Двумоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Мінск, 1982. С. 18–49.

105. Жураўскі, А. І. Сталіца Рэспублікі Беларусь – Мінск // Беларуская мова і мовазнаўства. Да 75-годдзя акадэміка М. В. Бірылы. Мінск, 2000. С. 45–67.

106. Жураўскі, А. І., Крамко, І. І. Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання / А. І. Жураўскі, І. І. Крамко. Мінск, 1973 (АН БССР. Беларускі камітэт славістаў. VII Міжнар. з'езд славістаў. Доклады).

107. Запруднік, Ян. Дваранства і беларуская мова // Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жніўня 1992 г. Мінск, 1992. С. 29–36.

108. Запрудскі, Ігар. Роля гістарычнага самаўсведамлення ў працэсе фарміравання нацыянальнай свядомасці беларусаў (сярэзіна XIX ст.) // Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жніўня 1992 г. Мінск, 1992. С. 212–219.

109. Запрудскі, С. М. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у XX стагоддзі. Мінск, 1998. (Беларускі камітэт славістаў. XII Міжнар. з'езд славістаў. Доклады.)

110. Запрудскі, С. Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму // Lëtoria 50 (2003) I. С. 73–94.

111. Зубчонак, Н. А. Беларускі друк у перыяд станаўлення нацыянальна-дэмакратычнага руху (1905–1917 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мінск, 2001.

112. Иванов, С. С. Этнонимы современного русского литературного языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1988.

113. Історія українського правопису XVI–XX століття. Хрестоматія. Київ, 2004.
114. *Каваленка, В. А.* Філасофія нацыянальнага жыцця ў беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: матэрыялы навук. сесіі 16–17 лістап. 1994 г. АДДЗЯЛЕННЕ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК. Мінск, 1995. С. 38–39.
115. *Коготкова, Т. С.* Литературный язык и диалекты // Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. С. 104–152.
116. *Калакуцкая, Л. П.* Склонение фамилий и личных имен в русском литературном языке. М., 1984.
117. *Камароўскі, Я. М.* Першая беларуская граматыка // Беларусь, 1963. С. 29.
118. *Камароўскі, Я. М., Сямешка, Л. І.* Сучасная беларуская мова. Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Мінск, 1985.
119. *Капылоў, І. Л.* Тапанімія беларускіх дзелавых помнікаў XV–XVIII стст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мінск, 2001.
120. *Капайко, Т. В.* Метафарызацыя ў тэрмінасістэмах прыродазнаўчых навук // Весн. БДУ. Сер. 4. 1995. № 2. С. 34–36.
121. *Каралевіч, С. Месца і роля паланізмаў у «Хроніцы Літоўскай і Жамойтскай»* // Беларуская-руская – польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф.: у 3 ч. Ч. 2. Віцебск, 1997. С. 221–225.
122. *Карліна, О. Н.* Украинские и белорусские города в первой половине XIX в.: сравнительный анализ развития // Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: матэрыялы Міжнар. навук. канф. 18–19 сак. 2003 г. Мінск, 2004. С. 168–173.
123. *Карскі, Я. Ф.* Белорусы. Т. 1. Варшава, 1903.
124. *Каўрус, А.* З назіранняў над лексікай апавяданняў Я. Коласа // Лінгвістычны зборнік. Артыкулы, паведамленні, матэрыялы. Мінск, 1965. С. 135–142.
125. *Кечык, С. Я., Рагаўцоў, В. І.* Аб асаблівасцях выкарыстання ўкраінізмаў у паэме Янкі Купалы «Бандароўна» // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур. Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. дакл. Мінск, 1982. С. 150–151.
126. *Кириенко, М. Ю.* Макароническая речь как функция иноязычных вкраплений: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ростов н/Д. 1992.
127. *Киштымов, А. И.* Издательское дело Белоруссии на выставках печати конца XIX – начала XX в. // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: матэрыялы навук. сесіі 16–17 ліст. 1994 г. АДДЗЯЛЕННЕ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК. Мінск, 1995. С. 146–149.
128. Кніга Беларусі. Зводны каталог. 1517–1917. Мінск, 1986.
129. *Князькова, Г. П.* О диалектной лексике в русском языке XVIII в. (к постановке вопроса) // Процессы формирования лексики русского литературного языка (от Кантемира до Карамзина). М.; Л., 1966. С. 108–145.
130. *Ковалик, И. И.* Распространение слов на *-тель* в восточнославянских языках // Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков: Тез. докл. и сообщ. всесоюз. науч. конф. Днепропетровск, 1975. С. 166–167.
131. *Козырев, И. С.* Очерки сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков. Орел, 1970.

132. *Крамко, І. І.* Лексічная база і крыніца папаўнення слоўнікавага саставу новай беларускай літаратурнай мовы ў дакастрычніцкі перыяд // Праблемы беларускай філалогіі: тэз. дакл. Рэсп. канф., прысвечанай 50-годдзю БССР і КПБ. Мінск, 1968. С. 60–62.

133. *Крамко, І. І.* Шляхі развіцця лексікі новай беларускай пісьмовай мовы ў дакастрычніцкі перыяд // Беларуская лексікалогія і этымалогія (Праграма і тэз. дакл. міжрэсп. канф. па беларускай лексікалогіі і этымалогіі 19–23 лют. 1968 г.). Мінск, 1968. С. 86–87.

134. *Крамко, І. І., Юрэвіч, А. К., Яновіч, А. І.* Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1967. № 3. С. 41–49.

135. *Крамко, І. І., Юрэвіч, А. К., Яновіч, А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. У 2 т. Т. 2. Мінск, 1968.

136. *Крапіва, К.* Збор твораў: у 3 т. Т. II. Мінск, 1956.

137. *Крапивін, П. Ф.* Литуанізмы в белорусской лексике XIV–XVI веков // Навук. канф. па пытаннях лексікалогіі і лексікаграфіі: тэз. дакл. Мінск, 1963. С. 42–44.

138. *Красней, В. П.* Некаторыя асаблівасці беларускай літаратуразнаўчай тэрміналогіі пачатку XX ст. // Праблемы беларускай філалогіі: тэз. дакл. Рэсп. канф., прысвечанай 50-годдзю БССР і КПБ. Мінск, 1968. С. 62–64.

139. *Красней, В. П.* З назіранняў над мовай паэмы Я. Коласа «Новая зямля» // Народныя песняры. Да 90-годдзя з дня нараджэння Я. Купалы і Я. Коласа. Зб. артыкулаў. Мінск, 1972. С. 209–219.

140. *Красней, В. П.* Тэрміналагічныя рэгіяналізмы ў беларускай літаратурнай мове пачатку XX стагоддзя // Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры, фальклору: тэз. дакл. рэсп. канф. (25–26 мая 1973 г.). Гомель, 1973. С. 36–38.

141. *Красней, В. П.* Прыродазнаўчая лексіка на старонках беларускіх выданняў пачатку XX ст. // Беларуская мова. 1977. Вып. 5. С. 18–27.

142. *Красней, В. П.* Некаторыя моўныя асаблівасці дакастрычніцкай паэзіі Янкі Купалы // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур. Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. дакл. Мінск, 1982. С. 155–156.

143. *Красней, В. П.* Некаторыя віды семантычнай дэрывацыі ў беларускім тэрмінаўтварэнні 20-х – пачатку 30-х гадоў // Весн. БДУ. Сер. 4. 1990. № 1. С. 21–24.

144. *Крукоўскі, Н. І.* Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мінск, 1958.

145. *Крупенько, С. Г.* Полонізмы в языке Янки Купалы // Структура і развіток украінскіх гаворів на сучасным этапе. XV Рэспубліканская дыялекталогічная нарада: тэзі доповідей і павідомлень. Житомир, 1983. С. 249–250.

146. *Крывіцкі, А. А.* Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі. Мінск, 1961.

147. *Крывіцкі, А. А.* Дыялекталогія беларускай мовы. Мінск, 2003.

148. *Крывіцкі, А. А., Падлужны, А. І.* Фанетыка беларускай мовы. Мінск, 1984.

149. *Крысін, Л. П.* Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968.

150. *Кузняева, С.* Культурныя ўплывы і нацыянальная свядомасць. Беларусь у першай палове XIX ст. // Беларусіка – Albaruthenica. 3. Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне. Мінск, 1994. С. 48–53.

151. *Кулеш, А. И.* Пути и способы пополнения общественно-политической лексики белорусского языка на современном этапе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1992.

152. *Куль-Сяльвестрава, С.* Асаблівасці фарміравання беларускай нацыянальнай культуры ў канцы XVIII – першыя дзесяцігоддзі XIX ст.: паміж польскай і ліцвінскай традыцыямі // Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. II. Białystok, 2000. S. 229–240.

153. *Куль-Сяльвестрава, С.* Эвалюцыя этнічнага самавызначэння прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя ў Беларусі XVIII–XIX стст. // Польшка-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. IV. Матэрыялы IX Міжнар. навук. канф. «Шлях да ўзаемнасці». Беласток, 20–22. VII. 2001. Беласток. 2002. С. 291–299.

154. *Ламека, У. Б.* Да пытання аб шляхах пранікнення рускіх лексічных запазычанняў у творы беларускіх пісьменнікаў другой палавіны XIX ст. // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэз. дакл. II рэсп. навук. канф. 25–26 верас. 1980 г. Гомель, 1980. С. 99–100.

155. *Ламеко, В. Б.* Русские лексические заимствования в белорусской литературе второй половины XIX в. / В. Б. Ламеко // Региональные особенности восточно-славянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения: в 2 ч. Ч. I: тез. докл. и сообщ. III респ. канф. Гомель, 1985. С. 119–121.

156. *Лаучюте, Ю.* Лексические балтизмы в славянских языках // Вопросы языкознания. 1972. № 3. С. 101–109.

157. *Лаучюте, Ю.* Критерии выделения балтизмов в славянских языках // Труды АН ЛитССР. Сер. А. 1974. Т. 4. С. 117–127.

158. *Лаучюте, Ю.* Тематические особенности балтизмов в славянских языках // Baltistica XI (2) Leidykla «Mokslas». Vilnius, 1975. S. 155–163.

159. *Лаучюте Ю. А.* Словарь балтизмов в славянских языках. Ленинград, 1982.

160. *Левицкий, В. В.* О причинах семантических изменений // Семантические процессы в системе языка. Воронеж, 1984. С. 3–9.

161. Лексика русского литературного языка XIX – начала XX века. М., 1981.

162. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1994.

163. Лексічныя балтызмы ў беларускай мове (матэрыялы для абмеркавання). Мінск, 1969.

164. *Лемцюгова, В. П.* Тапанімічныя эцюды // Беларуская аномастыка. Мінск, 1992. С. 60–68.

165. *Лемцюгова, В. П.* Антрапанімія – Імёны // Słowiańska onomastyka. Encyklopedia. Tom I. Pod redakcją Ewy Rzetelskiej-Fieleszko i Aleksandry Cieślíkowej przy współdziałaniu Jerzego Dumy. Warszawa-Kraków, 2002. S. 339–345.

166. *Лемцюгова, В. П.* Назвы вёсак і гарадоў // Słowiańska onomastyka. Encyklopedia. Tom II. Pod redakcją Ewy Rzetelskiej-Fieleszko i Aleksandry Cieślíkowej przy współdziałaniu Jerzego Dumy. Warszawa-Kraków, 2003. S. 62–77.

167. *Ліндэр, Райнэр.* Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гісторыя палітыкі Беларусі XIX–XX ст. / пераклад з ням. Л. Баршчэўскага; навук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск, 2005.

168. *Лінскі, У.* Аўцюкоўскія шуры-муры. Мінск, 2008.

169. *Листрова-Правда, Ю. Т.* Отбор и употребление иноязычных вкраплений в русской литературной речи XIX века. Воронеж, 1986.

170. *Ліхадзіеўская, Л. А.* Дыялектызмы ў ранніх творах Якуба Коласа // Дыялекталогія і культура беларускай мовы: тэз. рэсп. навук.-практ. канф. 10–11 снеж. 1991 г. Мінск. 1991. С. 89–92.

171. *Лотте, Д. С.* Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982.

172. *Лесовець, Н. М.* Ергономія м. Луганська: структурно-семантичний і соціально-функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Лесовець. Луганськ, 2007.

173. *Лысенка, І. Ф.* Узаемадачыненні беларускай і рускай моў у XV–XVII стст. (на матэрыяле лексіка-семантычнай групы ваеннай лексікі) // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22–24 кастр. 1997 г.). Мінск, 1998. С. 68–72.

174. *Лысенко, И. Ф.* Лексические синонимы в белорусском литературном языке XIX века (на материале идиолекта В. Дунина-Марцинкевича) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1990.

175. *Лыч, Л.* Беларуская ідэя ў постацях і здзеясненнях. Мінск, 2001.

176. *Лыч, Л.* Культура Беларусі: ад самабытнай да дэнацыяналізаванай. Мінск, 2010.

177. *Лыч, Л., Навіцкі, У.* Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1996.

178. *Лютый, А. М.* Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Минск, 1987.

179. *Лютый, А. М.* Социально-экономическое развитие Белоруссии во второй половине XVIII – первой половине XIX века : автореф. дис. ... д-ра истор. наук. Минск, 1990.

180. *Ляксуціна, З. А.* Да праблемы ўзаемадзеяння беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў (сістэма норм і дыялекты) // Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры, фальклору: тэз. дакл. рэсп. навук. канф. (25–26 мая 1973 г.). Гомель, 1973. С. 45–47.

181. *Ляшчынская, В. А.* Мова паэзіі Янкі Купалы: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мінск, 2004.

182. *Ляшчынская, В. А.* Слова ў паэзіі Янкі Купалы. Мінск, 2004.

183. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М. А. Жыдовіч. Мінск, 1970. Вып. 1.

184. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М. А. Жыдовіч. Мінск, 1974. Вып. 2.

185. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М. А. Жыдовіч. Мінск, 1977. Вып. 3.

186. *Макаров, Н. П.* Полный французско-русский словарь. М., 2004 (перавыданне слоўніка канца XIX ст., першае выданне – у 1870 г.).

187. *Макарэвіч, В. С.* «Развітанне з сарматызмам» – нацыянальны склад і мова шляхты Беларусі ў XIX ст. // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы XII Міжнар. навук. канф. 11–12 лістап. 2004 г. Гродна, 2006. С. 268–273.

188. *Маразевіч, В. Л.* Асаблівасці эканамічнага развіцця Беларусі ў пачатку XX ст. // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: матэрыялы

наук. сесіі 16–17 лістап. 1994 г. Аддзяленне гуманітарных навук. Мінск, 1995. С. 124–130.

189. *Марозаў, В. І.* Лексічныя дыялектызмы ў творах Ф. Багушэвіча // Пытанні мовазнаўства і методыка выкладання моў. Матэрыялы IX канф. маладых вучоных АН БССР. Мінск, 1965. Вып. 5. С. 159–167.

190. *Марозаў, В. І.* Семантычныя дыялектызмы ў творах Ф. Багушэвіча // Тез. докл. науч. сесіі, посвяч. 25-летію Гродн. пед. ин-та имени Янки Купалы. Минск, 1965. С. 86–90.

191. *Марозаў, С.* Правал Канфедэрацыі ВКЛ – лёс або заканамернасць? // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы XV Міжнар. навук. канф. (Гродна, 13–14 лістап. 2008 г.) – Droga ku wzajemności. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Hrodno, 13–14 listopada 2008 roku). Гродна, 2009. С. 265–269.

192. *Мартынава, Э. М.* Беларуская літаратура на старонках украінскага друку пачатку XX ст. // Матэрыялы першай навук. канф. па вывучэнню беларуска-украінскіх літаратурных і фальклорных сувязей. Гомель, 1969. С. 49–55.

193. *Мархель, У. І.* Праблемы вяртання іншамоўнай спадчыны // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры. Мінск, 1995. Матэрыялы навук. сесіі 16–17 лістап. 1994 г. Аддзяленне гуманітарных навук. Мінск, 1995. С. 131–134.

194. *Марцінківська, О. Є.* Переносне значення та образне вживання // Мовознавство. 1973. № 3. С. 24–33.

195. *Мацкевіч, Ю. Ф.* [і інш.]. Прынцыпы ўкладання слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тез. дакл. II рэсп. навук. канф. 25–26 верас. 1980 г. Гомель, 1980. С. 21–22.

196. *Мацкевич, Ю. Ф.* [и др.]. Взаимодействие между белорусским национально-литературным языком и народными говорами // Вопросы образования восточно-славянских национальных языков. М., 1962. С. 118–126.

197. *Мацюк, Г. П.* Роль терминологии в обогащении значений общеупотребительной лексики украинского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1986.

198. *Мезенка, Г. М.* Беларуская анамастыка. Мінск, 1997.

199. *Мезенко А.* Антропонимикон Витебска середины XVII в. как зона столкновения разных культурно-религиозных традиций // «Studia slavistyczne» 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. Białystok 1999. С. 206.

200. *Мечковская, Н.* Зачем одному народу две азбуки (кириллица и латинка в истории первого белорусского возрождения) // Slavica orientalis. Tom XLVII, nr 2, rok 1998. S. 277–292.

201. *Мечковская, Н. Б.* Белорусский язык: Социолнгвистические очерки. München, 2003.

202. *Міхневіч, А. Я., Гіруцкі, А. А.* Вазьмі маё слова... Нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксце ўзаемадзейння культур. Мінск, 1990.

203. *Младенович, А.* Норма и книжный язык у сербов во второй половине XVIII – первых десятилетиях XIX вв. // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М., 1976. С. 117–127.

204. Мова «Нашай Нівы». Варыянтнасць. Сінанімія / пад рэд. д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцюговай. Мінск, 2005.

205. *Моисеенко, В. Е.* О некоторых закономерностях развития словарного состава славянских литературных языков в период их становления // Вестн. Львов. ун-та. Сер. Филол. Вып. 19. 1988.

206. *Морозов, В.* Особенности языка произведений Франтишка Богушевича: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1971.

207. *Москаленко, А. А.* Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса, 1958.

208. *Муромцева, О. Г.* Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. Харків, 1985.

209. *Мячкоўская, Н. Б.* Мовы і культура Беларусі. Нарысы. Мінск, 2008.

210. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Мінская вобласць. Мінск, 2003.

211. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. Мінск, 1994.

212. *Насовіч, І. І.* Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1983 (факсімільнае выданне «Словаря белорусскаго нарѣчя». Спб., 1870).

213. *Насытка, Я. П.* Беларускі этнас у XVIII – пачатку XX стст.: дынаміка колькасці і рассяленне // Беларусістыка. Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры. Мінск, 1995. Матэрыялы навук. сесіі 16–17 лістап. 1994 г. Аддзяленне гуманіт. навук. С. 116–120.

214. *Немковіч, Н. Н.* Язык прозы и публицистики Ядвигина Ш. – Антона Левицкого: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1990.

215. *Непокульный, А. П.* Из балтийского вклада в лексику белорусских говоров близ латвийско-литовского пограничья // Проблемы белорусской филологии: тез. докл. Респ. канф., прысвечанай 50-годдзю БССР і КПБ. Мінск, 1968. С. 91–93.

216. *Никонов, В. А.* Этнонимия // Этнонимы. М., 1970. С. 5–31.

217. *Новик, М. И.* Язык поэзии, прозы и публицистики Алоизы Пашкевич (Тётки): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1990.

218. *Носкова, В. В.* Место СМИонимов и их основные характеристики в региональном ономастиконе // Ономастика Поволжья: тез. докл. IX междунар. конф. Волгоград, 9–12 сент. 2002 г. Волгоград, 2002. С. 116–120.

219. *Нямковіч, Н.* Пісьменнік і станаўленне літаратурнай мовы // Моўныя адзінкі ў кантэксте: зб. навук. арт. / пад рэд. праф. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1987. С. 54–58.

220. *Орешонкова, А. В.* [и др.]. Из лексики белорусских говоров западной зоны // Вестні АН БССР. Сер. грамад. навук. 1969. № 4. С. 123–134.

221. *Павловский, И. Я.* Немецко-русский словарь: в 2 т. М., 2007 (створаны ў канцы XIX ст., у аснову перавыдання пакладзена чацвёртае выданне 1911 г.).

222. *Павшук, А.* Политика царского правительства в отношении Римско-католической Церкви в начале XX века (на примере Гродненской губернии) // Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы XV Міжнар. навук. канф. (Гродна, 13–14 лістап. 2008 г.) – Droga ku wzajemności. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Hrodno, 13–14 listopada 2008 roku). Гродна, 2009. С. 64–66.

223. *Пальцев, Г. В.* Общие элементы белорусской и польской лексики: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1973.

224. *Передірієнко, В. А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Київ, 1979.

225. *Пивторак, Г. П.* Русско-белорусские языковые контакты на разных исторических этапах // Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками: тез. докл. и сообщ. Симферополь, 1973. С. 245–249.

226. *Плотнікаў, Б. А., Антанюк, Л. А.* Беларуская мова: Лінгвістычны кампендыум. Мінск, 2003.

227. *Плющ, П. П.* Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958.

228. *Плющ, П. П.* Історія української літературної мови. Київ, 1971.

229. *Подольская, Н. В.* Словарь русской ономастической терминологии. М., 1988.

230. *Поповский, А. М.* Региональные особенности в языке писателей южной Украины XIX – начала XX века // Региональные особенности восточнославянских языков, литературы, фольклора и методы их изучения: в 2 ч. Ч. I. Тез. докл. и сообщ. III респ. конф. Гомель, 1985. С. 156–158.

231. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі / рэд. акадэмік К. К. Атраховіч (К. Крапіва) і акадэмік П. Ф. Глебка. Мінск, 1959.

232. *Прищепчик, А. М.* Региональные глаголы в поэме Якуба Коласа «Новая зямля» // Региональные особенности восточнославянских языков, литературы, фольклора и методы их изучения: в 2 ч. Ч. I. Тез. докл. и сообщ. III респ. конф. Гомель, 1985. С. 160–162.

233. *Проценко, О.* Польское слово на белорусском пограничье в XIX в. // Шлях да ўзаемнасці. Матэрыялы XV Міжнар. навук. канф. (Гродна, 13–14 лістап. 2008 г.) – Droga ku wzajemności. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Hrodno, 13–14 listopada 2008 roku). Гродна, 2009. С. 123–128.

234. *Прышчэпчык, А. М.* Дыялектызмы ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» // Беларуская лінгвістыка. 1983. Вып. 22. С. 15–19.

235. *Рагаўцоў, В. І.* Аб украінска-беларускіх моўных паралелях у паэме Я. Купалы «Гарасова доля» // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур. Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа: тэз. докл. Мінск, 1982. С. 178–179.

236. *Рагаўцоў, В. І.* Іншамоўныя ўкрапіны і іх роля ў стварэнні камічнага эфекту ў беларускай драматургіі // Весн. Магілёў. ун-та. 2001. № 1 (8). С. 92.

237. *Рагаўцоў, В. І.* Маўленчае выражэнне камічнага ў беларускай драматургіі: аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук. Мінск, 2002.

238. *Раманоўская (Гапоненка), І. А.* Агульнанацыянальнае і дыялектнае ў мове пісьменнікаў пачатку XX ст. // Дыялекталогія і культура беларускай мовы: тэз. рэсп. навук.-практ. канф. 10–11 снеж. 1991 г. Мінск, 1991. С. 143–146.

239. *Роголев, А.* Мѣньскъ – Менск – Минск // Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства : матэрыялы трэцяй Міжнар. навук. канф. (Віцебск, 5–7 снеж. 1994 г.). У 2 т. Т. 2. Віцебск, 1994. С. 90–93.

240. *Радзік, Р.* Рэлігійныя перадумовы фарміравання беларускай мовы // Беларусіка – Albaethenica. Кн. 2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жн. 1992 г. Мінск, 1992. С. 272–280 (пераклад з польскай мовы Наталлі Пятровіч).

241. *Романова, Т. П.* Самарские рекламные урбанонимы // Ономастика Поволжья. Тез. докл. IX междунар. конф. Волгоград, 9–12 сент. 2002 г. Волгоград, 2002. С. 127–129.
242. *Русанівський, В. М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст. Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славистів. Київ, 1973.
243. *Русанівський, В. М.* Джерела розвитку східнослов'янських мов. Київ, 1985.
244. Русский язык: энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. М., 1979.
245. *Садоўскі, П. В.* Мова Янкі Купалы // Янка Купала. Энциклапедычны даведнік. Мінск, 1986. С. 404–405.
246. *Саламевіч, Янка.* Слоўнік беларускіх псеўданімаў і крыптонімаў (XVI–XX ст.). Мінск, 1983.
247. *Самбук, С. М.* Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века (по материалам периодической печати). Минск, 1976.
248. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Минск, 1980.
249. *Санников, В.* Русская языковая шутка. От Пушкина до наших дней. М., 2003. С. 12–13.
250. *Сапегина, Е. О.* Названия культурно-бытовых учреждений: структура, номинация: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1999.
251. *Сарока, С.* Беларуская мова ў інфармацыйнай прасторы Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі XIX ст. // Роднае слова. 2011. № 2. С. 98–101.
252. *Сващенко, А. А.* К вопросу об особенностях развития значений и адаптации заимствований в истории восточнославянских языков // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. Днепропетровск, 12–14 окт. 1988 г. : тез. докл. Днепропетровск, 1988. С. 109–110.
253. *Сцяшкovic, Т. Ф.* Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мінск, 1983.
254. *Семашкевіч, Р. М.* Беларускі-літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.). Мінск, 1971.
255. Словарь иностранных слов в русском языке / под ред. И. В. Лехина и проф. Ф. Н. Петрова. М., 1996.
256. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.
257. Слоўнік мовы Янкі Купалы: у 8 т. Мінск, 1997–2003.
258. *Смалянчук, А.* Беларускае пытанне і польскі рух // Польмя. 1994. № 6. С. 176–192.
259. Слоўнік мовы «Нашай Нівы». Т. 1. Мінск, 2003; Т. 2. Мінск, 2007.
260. *Смоленчук, А.* Белорусская национальная идея в начале XX в. // Cesty k národnému obrození i běloruský a český model. Sborník příspěvků z conference konane 4. – 6. 7. 2006 v Praze. S. 103–119.
261. *Смолина, А. Н.* Преемственность и разрыв как основная модель истории // Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории: материалы науч. конф. Москва, 20–22 нояб. 2000 г. М., 2000. С. 30–33.
262. *Снайдэр, Цімаці.* Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999. Мінск, 2010 (пер. з англ. мовы М. Раманоўскага і В. Калацакай).
263. *Снапкоўская, С. В.* Ля вытокаў нацыянальнай педагогікі. З гісторыі школы і педагогічнай думкі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1995.

264. *Снапкоўская, С. В.* Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. Мінск, 1998.

265. *Солонська, Г. Т., Клименко, О. К.* До питання про діалектну базу української мови // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. Харків, 1959. С. 87–91.

266. *Сорокин, Ю. С.* Об общих закономерностях развития словарного состава русского литературного языка XIX в. // Вопросы языкознания. 1961. № 3. С. 22–36.

267. *Сорокин, Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка. 30–90-е годы XIX века. М.; Л., 1965.

268. *Сороколетов, Ф. П.* Диалектная лексика в ее отношении к словарному составу общенародного языка // Слово в русских народных говорах. Л., 1968. С. 222–236.

269. Слоўнік паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. Мінск, 1979–1986.

270. *Станкевіч, А. А.* Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках. Гомель, 1996.

271. *Станкевіч, А.* З літуанізмаў у беларускай мове // Калосьсе. 1938. № 3 (16), № 4 (17); 1939. № 1 (18), № 2 (19), № 3 (20).

272. *Станкевіч, Я.* Язык і языказнаўца. Вільня, 2007.

273. *Старостенко, Н. А.* Историческая лексикология и семантическое словообразование // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Вторая всесоюз. конф. : тез. докл. : в 2 ч. Ч. 2. Днепропетровск, 1988. С. 40–41.

274. *Сташкевіч, М.* Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. – люты 1917 г.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 3. С. 18–23.

275. *Струкава, С. М.* Пераемнасць і эвалюцыя лексічных традыцый у беларускай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гомель, 1996.

276. *Струкава, С. М.* Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2008.

277. *Струкава, С.* Старажытныя найменні беларусаў // Роднае слова. 2009. № 8. С. 37–40.

278. *Стрижак, О. С.* Етнімія Геродотової Скіфіі. Київ, 1988.

279. *Судавичене, Л. В.* Взаимодействие русского и белорусского языков в период становления национальной нормы русского языка (на материале Литовского Статута в Московском переводе-редакции XVII в.) // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэз. дакл. II рэсп. навук. канф. 25–26 верас. 1980 г. Гомель, 1980. С. 98–99.

280. *Суднік, М. Р.* Роля Янкі Купалы ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы // Разам з народам: матэрыялы юбілейных навуковых сесій АН БССР, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа. Мінск, 1983. С. 36–49.

281. *Суслова, А. В., Суперанская, А. В.* О русских именах. Л., 1978.

282. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. Т. 1. Мінск, 1990.

283. *Сямешка, Л.* Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова // Беларусазнаўства. Мінск, 1998. С. 146–151.

284. *Терешкович, П. В.* Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004.

285. *Терешкович, П.* Белорусы в контексте национального возрождения народов западного пограничья Российской империи на рубеже XIX–XX вв. // *Cesty k národnímu obrození i běloruský a český model. Sborník příspěvků z conference konane 4. – 6.7.2006 v Praze.* S. 41–55.

286. *Тиванова, Г. К.* Особенности языка белорусской письменности XVIII века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1989.

287. Глумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 1–5. Минск, 1976–1979.

288. *Токть, Сергей.* Социально-культурные условия белорусского национального движения в XIX – начале XX в. // *Cesty k národnímu obrození i běloruský a český model. Sborník příspěvků z conference konane 4. – 6.7.2006 v Praze.* S. 122–133.

289. *Томусава, М. В.* Пра народна-гутарковыя вытокі грамадска-палітычнай лексікі беларускіх выданняў XIX ст. // *Беларуская лексікалогія і этымалогія.* Минск, 1968. С. 145–147.

290. *Трайкоўская, В. П.* Народна-дыялектнае слова і індывідуальныя наватворы ў зборніку Янкі Купалы «Жалейка» // *Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур.* Рэсп. навук. канф., прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння народных паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа : тэз. дакл. Минск, 1982. С. 186–188.

291. *Трацяк, І.* Асаблівасці канфесійнай і нацыянальнай сітуацыі на Гродзеншчыне (пач. XX ст. – 1917) // *Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы XV Міжнар. навук. канф. (Гродна, 13–14 лістапада 2008 года) – Droga ku wzajemności. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Hrodno, 13–14 listopada 2008 roku).* Гродна, 2009. С. 90–95.

292. *Трифанова, Е. А.* Проблема семантики в эргонимии // *Ономастика Поволжья.* Тез. докл. IX междунар. конф. Волгоград, 9–12 сентября 2002 г. Волгоград, 2002. С. 107–108.

293. Тураўскі слоўнік: у 5 т. Минск, 1982–1987.

294. *Тумай, Н. В.* Лінгвоцид української мови та шляхи його подолання українством у XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Тумай. Київ, 2006.

295. *Унучак, А. У.* Сувязь «Нашай Нівы» з українським нацыянальным адраджэннем (пачатак XX ст.) // *Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: матэрыялы Міжнар. навук. канф. 18–19 сак. 2003 г.,* Минск, 2004. С. 187–190.

296. *Унучак, А. У.* «Наша Ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.). Минск, 2008.

297. *Устинович, А. К.* Антропонимия Гродненщины и Брестчины XIV–XVIII вв.: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1970.

298. *Филин, Ф. П.* Проект «Словаря русских народных говоров». М.; Л., 1961.

299. *Філякоў, У.* Нацыянальная інтэлігенцыя і самасвядомасць беларусаў (канец XIX – пачатак XX ст.) // *Беларусіка – Albaruthenica.* Кн. 2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жн. 1992 г. Минск, 1992. С. 138–143.

300. *Філякоў, У. Г.* Беларуска-ўкраінскія культурныя сувязі ў кантэксце нацыянальнага адраджэння ў пачатку XX ст. // *Беларусь – Украіна: гістарычны*

вопыт узаемаадносін: матэрыялы Міжнар. навук. канф. 18–19 сак. 2003 г., Мінск, 2004. С. 190–194.

301. *Франко, І.* Твори в двадцяти томах. Т. XVI. Літературно-критичні статті. Літературна мова і діалекти. Київ, 1955.

302. *Фядосік, А. С.* Проблемы белоруской народной сатиры. Мінск, 1978.

303. *Харченко, В. К., Стернин, И. А.* К проблеме развития лексических значений слова // Семантические процессы в системе языка. Воронеж, 1984. С. 9–18.

304. *Хенгст, К.* Теоретические обобщения ономастических исследований в Центральной Европе: онимы как культурная память территории // Ономастика Поволжья: тез. докл. IX междунар. конф. Волгоград, 9–12 сент. 2002 г. Волгоград, 2002. С. 9–11.

305. *Церашковіч, П. У.* Сацыяльныя перадумовы фарміравання ўкраінскай і беларускай нацыянальных супольнасцей у XIX – пачатку XX стст. // Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін : матэрыялы Міжнар. навук. канф. 18–19 сак. 2003 г., Мінск, 2004. С. 182–186.

306. *Ціванова, Г. К.* Паланізмы ў творах беларускай драматургіі XVIII ст. // Białostocki przegląd kresowy. Т. VII, Białystok, 1999. С. 38–42.

307. *Ціліна, М. М.* Ергонімі м. Києва: структура, семантыка, функцыювання: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006.

308. *Цітко, Л.* Антрапанімія паўночнай Беласточчыны ў XVI стагоддзі // Беларуская мова і мовазнаўства. Да 75-годдзя акадэміка М. В. Бірылы, Мінск, 2000. С. 102–109.

309. *Цьвікевіч, А.* «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Менск, 1993.

310. *Чагдуров, С. Ш.* О выразительности слова в художественной прозе. Улан-Удэ, 1959.

311. *Черкасова, Е. Т.* О роли диалектной лексики в обогащении словарного состава русского литературного языка (К постановке вопроса) // Экскурсы в историю русской лексики. М., 1978. С. 22–43.

312. *Чернышова, Л. В.* Функционирование полонизмов в русском и белорусском языках : автореф. дис. ... канд. филлол. наук. Минск, 1989.

313. *Чернявская, Ю. В.* Белорусы. От «тутэйшых» – к нации. Минск, 2010.

314. *Шабуня, К. И.* Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. Минск, 1962.

315. *Шакун, Л. М.* Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1960.

316. *Шакун, Л. М.* Да вивучэння дыялектнай лексікі ў літаратурных крыніцах // Актуальныя праблемы лексикологии. Минск, 1970. С. 214–215.

317. *Шакун, Л. М.* Пытанні гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў асветленні ўкраінскага мовазнаўства // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур. Мінск, 1973. С. 223–225.

318. *Шакун, Л. М.* Рэгіянальнае слова і літаратурная норма // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэз. дакл. II рэсп. навук. канф. 25–26 верас. 1980 г. Гомель, 1980. С. 60–61.

319. *Шакун, Л. М.* Роля Янкі Купалы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1982. № 3. С. 27–31.

320. *Шакун, Л. М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984.

321. *Шакун, Л. М.* «Усходнія» і «заходнія» крыніцы папаўнення лексічных сродкаў беларускай мовы // Весн. БДУ. Сер. IV. 1995. № 2. С. 22–26.
322. *Шакун, Л. М.* К вопросу о взаимодействии белорусского литературного языка и диалектов в советскую эпоху // Карані роднай мовы. Мінск, 2001. С. 98–104.
323. *Шакун, Л. М.* Некаторыя заўвагі адносна дыялектызмаў у крыніцах гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Карані роднай мовы. Мінск, 2001. С. 52–55.
324. *Шакун, Л. М.* Образование белорусского национального языка // Карані роднай мовы. Мінск, 2001. С. 26–36.
325. *Шацёр-Шалюта, С. А.* Лінгвістычныя асаблівасці намінацыі турыстычных фірм г. Мінска // Весн. БДУ. Серыя IV. 2007. № 3. С. 73–77.
326. *Шацёр-Шалюта, С. А.* Назвы камерцыйных прадпрыемстваў у сістэме эргонімнай лексікі // Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы VI Міжнар. навук. канф. Мінск, 28–29 кастр. 2010 г.: у 2 ч. Ч. 1. Мінск, 2011. С. 278–283.
327. *Шкнай, Г. В.* Белорусско-русские лексико-семантические соответствия (имена существительные): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1989.
328. *Шлюбскі, А.* Адносіны расійскага ўраду да беларускае мовы ў XIX ст. // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Кн. 2: Працы клясы філ'ялёгіі. Т. 1. Менск, 1928. С. 303–337.
329. *Шур, В.* З гісторыі ўласных імёнаў. Мінск, 1993.
330. *Шыбека, Захар.* Гарады Беларусі. 60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў. Мінск, 1997.
331. *Юрчанка, Г.* Дыялектны слоўнік (3 гаворак Мсціслаўшчыны). Мінск, 1966.
332. *Юшкевіч, В. І.* Запазычанні з неславянскіх моў у беларускай мове пачатку XX стагоддзя: праблема паходжання // Беларускае слова на скрыжальях гісторыі: матэрыялы з навук. чытанняў, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння праф. Марыі Андрэеўны Жыдовіч (19 кастр. 2006 г., г. Мінск). Мінск, 2007. С. 111–113.
333. *Яворська, Г. М.* Лексико-семантичні змяні у тыпалогічным аспекці // Мовознаўство. 1985. № 6. С. 62–66.
334. *Янкоўскі, Ф.* Дыялектны слоўнік. Мінск, 1970.
335. *Яновіч, А. І.* Пераноснае ўжыванне слова і развіццё яго семантычнай структуры // Актуальныя праблемы лексикологии: тез. докл. і сообщ. Всесоюз. науч. конф. (17–20 июня 1970 г.). Минск, 1970. С. 224–225.
336. *Bieder, H.* Розвиток української і білоруської літаратурних мов в XIX–XX стст. (Конвергентні і дивергентні процеси) // *Studia Russica XXII.* Budapest, 2005. S. 82–88.
337. *Bystroń, St.* Księga imion w Polsce używanych. Warszawa, 1938.
338. *Cieślakowa, A., Malec, M.* Kryteria włączania nazwisk z ziem pogranicznych do opracowania Antroponimii Polski XVI do XVIII wieku // *Studia sławistyczne* 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. Białystok, 1999. S. 68–74.
339. *Hajczuk Roman, Mieszowska Walentyna.* К вопросу о функционировании полонизмов в русском и белорусском языках // *Біалостокскі Праглед Кресовы.* Т. 3. Контакты языkowe pogranicza kultur narodowych. Białystok, 1995. S. 71–82.
340. *Głogowska, Helena.* Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996.
341. *Czurak, Maria.* Komizm w białoruskiej prozie ludowej // *Prace sławistyczne*, 36. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984. S. 99–111.

342. Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1900–1927. (T. 1–8).

343. *Kusielczuk, A.* Polityka narodowościowa Rosji a polskie i białoruskie kwestie narodowe na przełomie XIX–XX wieku // Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe I. Grodno, 1999. S. 169–176.

344. Słownik języka polskiego prez M. Samuela Bohumiła Linde. Tom I–IV. Warszawa, 1807–1814.

345. *Laniec, S.* Białoruś w dobie kryzysu społeczno-politycznego (1900–1914). Olsztyn, 1993.

346. *Łatyszonek, Oleg.* Od rusinów białych do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.

347. *McMillin, Arnold B.* Foreign Elements in the Abstract Vocabulary of V. I. Dunin-Marcinkievič // Reprinted from The Slavonic and East European Review. Vol. L, 121, October 1972, Published by Cambridge University Press. S. 508–520.

348. *McMillin, Arnold B.* The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century. London, The Anglo-Byelorussian Society, 1973.

349. *Mironowicz, Eugeniusz.* Prorosyjska i propolska orientacja w białoruskiej myśli politycznej na przełomie XIX i XX w. // Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Droga ku wzajemności». IX edycja. Białowieża 5-7 października 2001 r. Acta Albarutenica 4. Тэксты беларускія. Мінск, 2003. С. 13–20.

350. *Obreńska-Jabłońska, A.* Czy ukraiński wpływ na toponimię białoruską // Slavia orientalis, Rocznik XII, Nr 2. Warszawa, 1973. S. 261–265.

351. *Poźniak, Telesfor.* Polacy w białoruskim odrodzeniu kulturalno-literackim // Studia-polonoslavica orientalia. Acta litteraria XIII. Warszawa, 1992. S. 7–41.

352. *Radzik, Ryszard.* Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000.

353. *Smułkowa, Elżbieta.* Lituanizmy w białoruskim słownictwie rolniczym // Lingua Posnaniensis, 1969, XIV. Poznań. S. 55–69.

354. *Turonek, Jerzy.* Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego w latach 1902–1905 // Studia-polonoslavica orientalia. Acta litteraria IX. Warszawa, 1985. S. 65–81.

355. *Turonek, Jerzy.* Działalność białoruskiego wydawnictwa «Zahlanie sonca i ũ nasza akonca» w Petersburgu (1906–1914) // Studia-polonoslavica orientalia. Acta litteraria XIII. Warszawa, 1992. S. 41–62.

356. *Ziomek, Jerzy.* Rzeczy komiczne. Poznań, 2000. S. 23.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

Мастацкія і навукова-папулярныя быданні

- Ажэшка Эліза. Гедалі. Вільня. 1907; У зімовы вечар. Пецярбург, 1910; Хам. Пецярбург, 1912.
- Хілібэртава пакута. Вэрба – Палятуха – Балотная царыца. Амфітеатрова. Вольны перэклад В. Л. Вільня, 1912.
- Багушэвіч. Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka. Kraków, 1891; Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka. Kraków, 1896; Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka. Pb., 1907; Smyk bielaruski Symona Reŭki s pad Barysawa. Pb., 1908. Smyk bielaruski. Symona Reŭki s pad Barysawa. (F. Bohušeŭiča). Wydańnie IV. Wilnia, 1918.
- Banczkowski Ks. W. Karotkaje wyjaśnienie abrađaŭ R.-Katalickaho kaścioła. Wilnia, 1914.
- Bierozko Henryk. Pčalina – żywiołka małaja, a karyści daje mnoha. Pieciarburh, 1911.
- Bellami. Kazka ab wadzie. Pierelażyŭ na bielaruskuju mowu A. W. Wilnia, 1907.
- Бяседа стараго вольника зь новымі пра ихнае дзёло. Б.м., б.г. [1861].
- Валодзькі А. Як яны жаніліся (Жарт). Вольны перэклад Влоста. Пецярбург, 1913.
- Wiedźma. Kraków, 1904.
- Велікодная пісанка. Пб., 1904.
- Вілецкі А. Найвялікшы наклад у гаспадарцы. Мінск, 1915.
- Віткевіч С. Дзядзька Голад. Вільня, 1911.
- Гаршын Ёсевалод. Сыгнал або расказ аб тым, як дабро перэмагло зло у чэлавека. Пераложэна з малымі пераменамі з расказу Ёсевалода Гаршына. Выданьне другое, перагледжанае. Вільня, 1914.
- Nascinieć dla małych dziecięć. Pierelażyŭ z ukrainskaho jazyka na bielaruski z małymi pieramienami Tymczasowy.
- Горкі Максім. Архіп і Лявонка. З расейскай мовы перэклала на беларускую Т. Г. Вільня, 1910.
- Гутаркі аб небы і зямлі. На беларускую мову перэвярнули К. Костровіцкі і С. Шаулоўскі. Пецярбург, 1907.
- Гуторка аб тым куды мужыцкіе грошы ідуць. Лёндын, 1903.
- Дулемба К. Як ратаваць уздутую жывёлу. Вільня, 1909.

- Дунін-Марцінкевіч. Wieczernice i oblākany. Poezye Wincentego Dunin Marcinkiewicza. Mińsk, 1855; Szczeróuskije dažýnki. Pб., 1910. Dudarz białoruski czyli wszystkiego potrosze. Minsk, 1857. Sielanka. Opera we dwóch aktach, napisana przez Wincentego Dunin Marcinkiewicza. Wilno, 1846. Wieczernice i oblākany. Poezye Wincentego Dunin Marcinkiewicza. Mińsk, 1855.
- Jelski A. Hutarka ab tom, jakaja maja być «Ziamla i wola» sielskamu narodu. Praŭdziwy abrazok żyўcom zniaty z жыцця wioski na Bielaj Rusi, daŭniaja Krzywicyzna. Wilnia, 1906.
- Жэромскі Ст. Žych Maŭрысу. Da swajho Boha, S.l., 1906.
- Каганец Карусь. Модны шляхцюк. Бытовая камедыя ў 1 дзеі. Пецярбург, 1910.
- Казкі. Пб., 1904.
- Канапніцкая. Дым. Вільня, 1909.
- Крапіўніцкі М. Пашыліся ў дурні. Жарцік у 3-х дзях. М. Крапіўніцкага. Пераложэна (с папраўкамі) з украінскае на беларускую мову. Пецярбург, 1910; Па рэвізіі. Камедыя ў 1 дзеі. Перэроблена з украінскае мовы. Напісаў па украінску Крапіўніцкі. Пецярбург, 1911.
- Колас Якуб. Песні-жальбы. Вільня, 1910; Прапаў чэлавек. Пб., 1913; Watrak. Pб., 1913; Тоўстае палена. Пб., 1913; Нёманоў дар. Пб., 1913; Родныя з’явы. Вільня, 1914; Сцэнічныя творы. Мінск, 1917; [Колас Якуб] Тарас Гушча. Апавяданьня. Вільня, 1912.
- Косичь М. На пиресеяленьня. Черниговъ, 1903
- Купала Янка. Жалейка. Пб., 1908; Адвечная песня. Пб., 1910; Сон на кургане. Пб., 1910; Ну́лар. Pб., 1912; Шляхам жыцця. Пб., 1913; Паўлінка. Пб., 1913.
- Лучына Я. Вязанка, 1903.
- Маліноўскі. Як багацеюць чэскіе сяляне. Па польску напісаў Маліновскі. Перэклала на беларускую мову Зязюля. Вільня, [1912].
- Міхалка. Пецярбург, 1911.
- Mickiewicz A. Pan Tadeusz, Pieciarburg, 1907. Mickiewicz – Pan Tadeusz. Dwanatcać szlacheckich bylic. Napisáu Adam Mickiewicz. Piarawiarnuú na białarúskuju haworku Wincenty Dunin Marcinkiewicz. Wilno, 1859.
- Пес’ні. Лондан, 1904.
- Piotra z Arleniat (Станкевіч Ян). Što było i što pawinno być. Wilnia, 1918.
- Piotra Prosty. Na szto Bielarusam hazety? Wilnia, 1914.
- Пра багацтво да б’едносьць. П’ераклад з українскага. Жаньева. Друкарня «Работника» j«Громади», 1881.
- Пщёлко А. Р. Город и деревня. Витебск, 1905; Флор из Дубовки, Витебск, 1913.
- Рады для эмігрантоў, каторыя едуць у Амэрыку, а такжэ размовы беларуско-англіцкіе. Павэдле Язэпа Околовіча. Вільня, 1912.
- Разказы на б’лорусскомъ наречіи. Вильно, 1863.

- Siemapałouski. Hutarki ab haspadarcy. Wilnia, 1909.
- Sienkiewicz H. Janka Muzykant. S.l., 1904.
- Stankiewicz Jan. Jurka z Arleniat. Što bylo i što pawinno być. Wilnia, 1918.
- Тарас па Парнасѣ. Гродна, 1896 г.; Віцебск, 1898, 1904 гг.; Магілёў, 1900, 1902 гг.; Вільня, 1909 г. і [Б.г.]; пад рэд. С. Станкевіча.
- Тройца Вацюк. Цукер. (3 гутарак з Дзядзькам Сымонам). Написаў Вацюк Тройца. Вільня, 1908.
- Tönnies Alfons. Praktyčnyje rady ab razwiedzieñni i kiraŭnictwie z ukazañniem užytku niekatorych harodnin. Wilnia, 1917.
- Хто прадзівы прыяцель беднаго народу? Лондын, 1903.
- Чарноцкі Наполеон. Якъ будзе з зямлею. СПб., 1907.
- Чэхов А. Мядзьведзь. Жарт у 1-м акці. (Перэклад з расейскаго). Пецябург, 1914; Сватаньне. Жарцік Антона Чехова. Пералажыў на беларускую мову Н. Чарноцкі. Пецябург, 1910.
- Шэвчэнко Тарась. Кацярына. Перэклад з украінскай мовы Ф. Чэрнышэвіча. Вільня, 1911 (?).
- Штоб не здарылося – вытрываю. Мінск, 1914.
- Як зрабіць, каб людзям стала добра на свеці, Лондан, 1903.

Перыядычныя выданні

- «Номан». Wilnia, 1916.
- «Дзянніца». Пітраград, 1916.
- «Крапіва». Вільня, 1914.
- «Наша Доля». Вільня, 1906.
- «Наша Ніва». Вільня, 1906-1915.
- «Świetač». Bielaruskaja štotydniowaja hazeta. Piťhrad, 1916. № 1–4.

Дакументальныя крыніцы

- Матэрыялы для географіі і статыстыкі Расіі, зібраныя афіцэрамі Генеральнага штаба. Віленская губернія. Спб., 1861.
- Матэрыялы для географіі і статыстыкі Расіі, зібраныя афіцэрамі Генеральнага штаба. Гродзенская губернія. Спб., 1863.
- Матэрыялы по історіі і географіі Дысенскага і Вилейскага уѣздозь Віленскай губерніі. Витебскъ, 1896.
- Матэрыялы по этнографіі Гродзенскай губерніі. Выпуск второй. Вильна, 1912.
- Опытъ описанія Могилевской губерніі. Въ трехъ книгахъ. Могилевъ на Днѣпрѣ. 1882–1884.
- Списокъ населенныхъ местъ Могилевской губерніі. Могилевъ, 1910.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ПЕРЫЯДУ XIX – ПАЧАТКУ XX ст. ЯК АБ’ЕКТ ВЫВУЧЭННЯ Ў БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ	3
2. СТАНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў XIX – ПАЧАТКУ XX ст. НА АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІМ ФОНЕ	7
Раздзел 1. ЗНЕШНІЯ ЎМОВЫ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	17
Раздзел 2. МОЎНАЯ ПЕРАЕМНАСЦЬ: АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА ПЕРЫЯДУ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	43
2.1. ПЫТАННІ МОЎНАЙ ПЕРАЕМНАСЦІ Ў ПРАЦАХ БЕЛАРУСКІХ І ЎКРАЇНСКІХ ЛІНГВІСТАЎ	43
2.2. ЛЕКСІЧНЫЯ ТРАДЫЦЫІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	48
Раздзел 3. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	55
3.1. ПРЫНЦЫПЫ АДБОРУ АДЗІНАК АНАЛІЗУ	56
3.2. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX ст.	59
3.2.1. Запазычанні ў «Слоўніку беларускай мовы» І. Насовіча, 1870	60
3.2.2. Запазычанні ў мастацкіх і публіцыстычных творах XIX ст.	64
3.3. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ПАЧАТКУ XX ст.	69
3.3.1. Запазычанні са славянскіх і балтыйскіх моў	75
3.3.2. Запазычанні з еўрапейскіх моў	92
3.4. ЗАПАЗЫЧАННІ Ў ПЕРАКЛАДНЫХ ВЫДААННЯХ ПАЧАТКУ XX ст.	102
3.4.1. Пераклады з польскай мовы	102
3.4.2. Пераклады з рускай мовы	106
3.4.3. Пераклады з украінскай мовы	108
3.5. НЕНАМІНАТЫЎНЫЯ ФУНКЦЫІ ЗАПАЗЫЧАННЫХ АДЗІНАК	110

Раздзел 4. СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	121
4.1. СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў СФЕРЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ	122
4.1.1. Тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя	123
4.1.2. Развіццё пераносных значэнняў у агульнаўжывальнай лексіцы	129
4.1.3. Роля пісьменнікаў у фарміраванні сістэмы вобразна-пераносных значэнняў беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст.	138
4.2. СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ З УДЗЕЛАМ ЗАПАЗЫЧАНАЙ ЛЕКСІКІ	143
4.2.1. Семантычныя трансфармацыі запазычанняў у беларускім тэксе	144
4.2.2. Семантычныя трансфармацыі пад уплывам запазычаных адзінак	157
4.3. СЕМАНТЫЧНЫЯ ХАРАКТАРЫСТЫКІ ЛЕКСЕМ НА ПАЧАТКУ XX ст. У ПАРАЎНАННІ З СУЧАСНАЙ МОВАЙ	176
Раздзел 5. ДЫЯЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКІХ ВЫДАННЯХ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	181
5.1. СУАДНОСІНЫ ПАНЯЦЦЯЎ ЛІТАРАТУРНАЕ / ДЫЯЛЕКТНАЕ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	183
5.2. АГУЛЬНАПАШЫРАНАЯ ДЫЯЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКА	187
5.3. ЛЕКСІКА ТЭРЫТАРЫЯЛЬНА АБМЕЖАВАНАГА ЎЖЫВАННЯ	192
Раздзел 6. АСАБЛІВАСЦІ АЎТАРСКАГА ЛЕКСІКОНУ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.: ПАЗАСЛОЎНІКАВАЯ ЛЕКСІКА	197
Раздзел 7. АНАМАСТЫЧНАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.	206
7.1. АГУЛЬНЫ СКЛАД ОНІМАЎ	207
7.2. АНАМАСТЫЧНАЯ ВАРЫАНТНАСЦЬ	218
7.2.1. Харонімы	218
7.2.2. Этнонімы	228
7.3. АНАМАСТЫЧНАЕ БУДАЎНІЦТВА	240
7.3.1. Псеўданімы	240
7.3.2. Эргонімы	246
7.4. СТАНАЎЛЕННЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ ОНІМНЫХ ФОРМ	254
7.4.1. Тапонімы	254
7.4.2. Антрапонімы	259

7.5. АСАБЛІВАСЦІ СЛОВАЗМЯНЕННЯ АНТРАПОНІМАЎ	266
7.5.1. Прозвішчы з антрапанімічнымі фармантамі -ка, -енка, -энка, -анка	268
7.5.2. Прозвішчы на -а, -я (без спецыяльных антрапанімічных фармантаў)	271
7.6. НЕНАМІНАТЫЎНЫЯ ФУНКЦЫІ ОНІМАЎ	273
ЗАКЛЮЧЭННЕ	279
БІБЛІАГРАФІЯ	283
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ	302

Навуковае выданне

Гапоненка Ірына Алегаўна

**ЛЕКСІКА
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ
XIX – ПАЧАТКУ XX ст.:
АСАБЛІВАСЦІ СТАНАЎЛЕННЯ
І РАЗВІЦЦЯ**

Адказы за выданне *А. А. Лагвіновіч*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*
Тэхнічныя рэдактары *Г. М. Раманчук, Т. К. Рамановіч*
Камп'ютарная вёрстка *Т. А. Малько*
Карэктар *Л. М. Маслоўская*

Падпісана да друку 22.06.2012. Фармац 60×84/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 17,90. Ул.-выд. арк. 21,37.
Тыраж 100 экз. Заказ

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
ЛВ № 02330/0494425 ад 08.04.2009.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
ЛП № 02330/0494178 ад 03.04.2009.
Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.